

צורות מגורים
אדריכלות וחברה בישראל

צורות מגורים
אדריכלות וחברה בישראל
בעריכת שלי כהן וטולה עמיר

חרגול הוצאה לאור
הוצאת עם עובד

SHAPES OF LIVING
Architecture and Society in Israel

Edited by Shelli Cohen and Tula Amir

Copyright © 2007 by Xargol Books Ltd.
And Am Oved Publishers Ltd., Tel Aviv

**ספר זה רואה אור בתמיכתם הנדיבה של מועצת הפיס לתרבות ולאמנות
ושל מרכז ההדרכה לספריות בישראל, המפעל לספרי אמנות פלסטית
מינהל התרבות, המחלקה לאמנות פלסטית.**

עיצוב הספר והעטיפה: **אפרת ניר**
על העטיפה: **ציור מאת חנא פרח**

אין לצלם, להעתיק, להקליט, לשכפל או להפיץ בכל דרך שהיא ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או מכאני, קטעים כלשהם מספר זה, וכן אין לעשות שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בתוכן הספר ללא רשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מהדורה ראשונה, דצמבר 2007

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

© כל הזכויות במאמרים הנכללים בקובץ זה שמורות למחברים

© כל הזכויות שמורות תשס"ח-2007
לחרגול הוצאה לאור בע"מ
ולהוצאת עם עובד בע"מ תל-אביב

חרגול הוצאה לאור
ת.ד. 11036, תל-אביב 61116
info@xargol.co.il
www.xargol.co.il

נדפס בישראל תשס"ח-2007
Printed in Israel, 2007
ISBN 978-965-13-1974-7

התוכן

תודות 9

שלי כהן וטולה עמיר

הקדמה 11

שער ראשון: צורות מגורים כביטוי של זהות

הדס שדר

על בית ועל בעל הבית 27

איריס לוין

גבעת פרדיס: בין "כפר ערבי" ל"בנה ביתך" 44

אורין שחר, אלונה נצן־שיפטן, רחל זבה

גבולות ופתחים של קדושה: הקריה החסידית בחצור הגלילית 65

שער שני: צורות מגורים כמוצר צריכה

ורה טרייטל

האושר מחכה בגינה: סיפורו של מתחם הקוטג'ים בשכונת נאות שקמה, ראשון לציון מערב 95

ארזה צ'רצ'מן

בניינים גבוהים: חלום או סיוט? 114

שלי כהן וטולה עמיר

ממקלט ציבורי לממ"ד: הפרטת ההגנה האזרחית 127

דני רבינוביץ

דירה פרטית, בית משותף, מרחב ציבורי:

יחידת המגורים הישראלית בין ד' אמות לנחלת הכלל 145

שער שלישי: צורות מגורים במבחן הזמן והדיירים

חנא פרח

167 **עשרים שנה חלמתי לארח את החברים שלי בבית שלי, בית אבי, בית סבי**

חיים יעקובי

177 **מכונת המגורים המזרחית**

נעמה מישר

195 **לעזוב את הארמון: צמתים בייצור סביבת המגורים של בנייני הדיור הציבורי**

יהוטל שפירא

213 **דינמיקה של סתירות: מגורים בעין כרם בין מודעות להדחקה**

שער רביעי: צורות מגורים כביטוי לתפיסות חברתיות

איל עמיר

231 **חדר, בית: אידיאולוגיה ותכנון בדירת המגורים בקיבוץ**

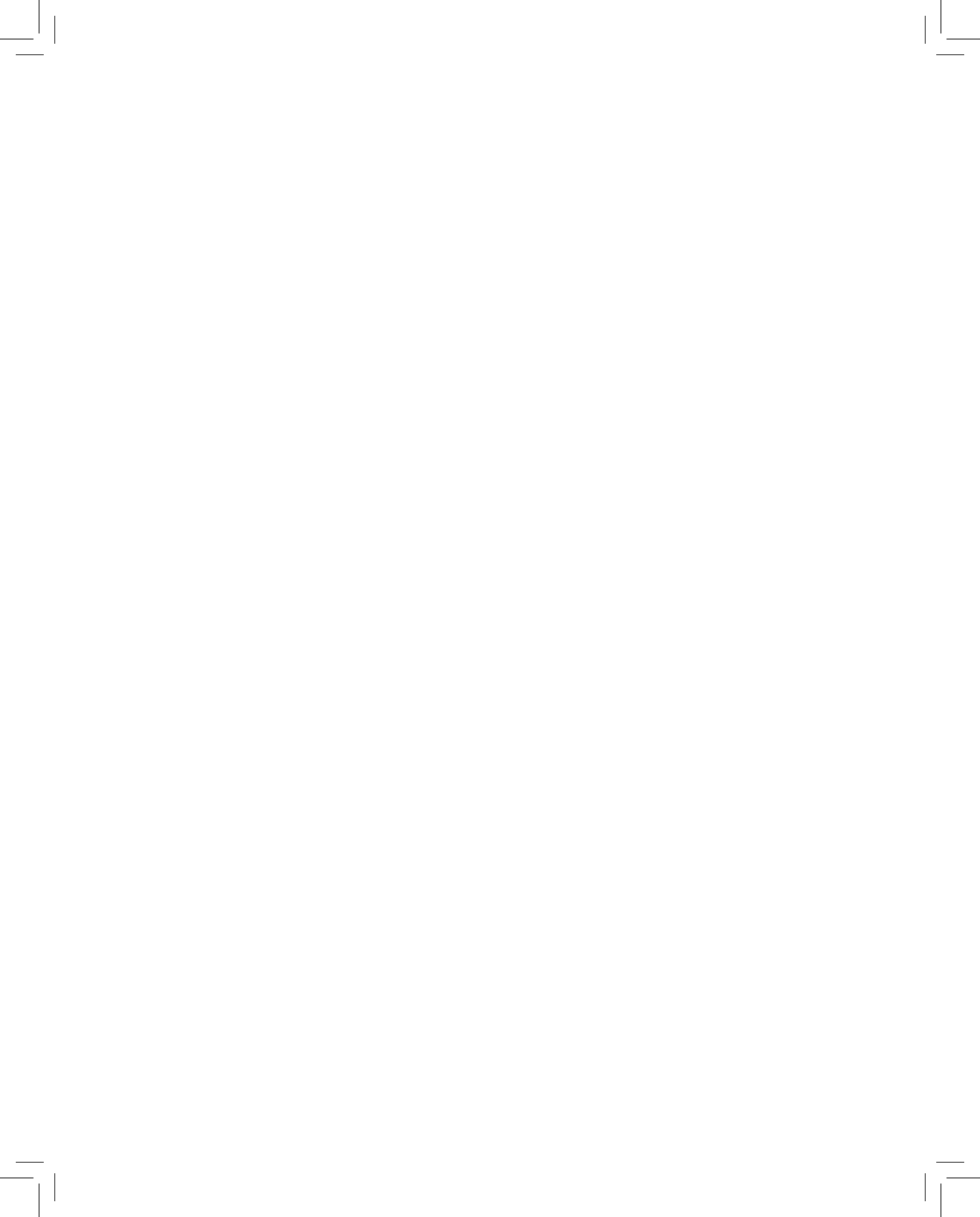
טולה עמיר

255 **הזמן שקפא בבית המגורים: וילה טוסקנית פרובנסלית**

רחל קלוש

276 **שאלת הדיור: בין הפרט לממסד**

299 **על המשתתפים**

תודות

מטרתו של קובץ זה לגבש גוף של ידע בנושא המגורים בישראל, אשר יתרום למחקר בתחום, ישמש רקע להוראת האדריכלות ויסייע בידיהם של העוסקים בתחומים משיקים. בתהליך גיבוש הקובץ ועריכתו נאספו חומרים בעברית העוסקים בנושא הדיור באופן ביקורתי. ראשוניים להיאסף היו מחקרים קיימים שפורסמו במסגרות אקדמיות שונות, ושספר זה משמש להם במה נוספת. בהמשך הוזמנו מאמרים להשלמת החסר ולהרחבת תמונת המצב. הגם שהספר הושלם, המחקר בתחום צורות מגורים עדיין אינו שלם. לצערנו, הספר צר מלהקיף את כל צורות המגורים, ונושאים רבים וחשובים מצפים למחקר נוסף.

ברצוננו להודות למועצת הפיס לתרבות ולאמנות, ולמפעלי ספרות של מרכז הדרכה לספריות בישראל על תמיכתם הנדיבה בהוצאת הספר. כן תודה לכל כותבי המאמרים, ובמיוחד לאלה מביניהם שתרמו מאמר חדש לקובץ זה. בנוסף אנו מודות ליואב מירב, ליהונתן נדב ולדלית נרט מהוצאת חרגול על שיתוף הפעולה. תודה לרחל קלוש, טלי חתוקה ונעמה מישר שסייעו לנו באיסוף החומרים לספר. תודה מיוחדת לנעמה מישר, צופית טובי, טל בן צבי, טלי רוזין, רון פונדק, טל זכות, רנן עמיר, ג'וש ברוטמן ואסנת רבינוביץ, שקראו והעירו את הערותיהם. ולסיום, תודה אישית לבני משפחותינו: ליהודית ודוד כהן, לצחי גראד ולבן ועלמה גראד־כהן; לחיה ולג'ורא עמיר, ולרון, מאי וארם פונדק.

צורות מגורים: חיבור בין דיון אסתטי לדיון חברתי

הספר **צורות מגורים – אדריכלות וחברה בישראל** עוסק בצורות מגורים שכיחות במרחב הישראלי העכשווי שבתוך גבולות הקו הירוק. בין השאר הוא מתייחס לבניינים גבוהים, לבתים משותפים, לבתים פרטיים בפרויקטי "בנה ביתך", ולבתים דו־משפחתיים צמודי קרקע (קוטג'ים) – ולהקשר שבו הם ממוקמים. אלה צורות מגורים שאינן מבטאות בהכרח הישגים אדריכליים, ועל־פי רוב לא תוכננו על־ידי אדריכלים מן השורה הראשונה. הספר מציע אפוא ניתוח אדריכלי, אסתטי ותרבותי של בנייה סטנדרטית למגורים – הן בנייה ציבורית והן בנייה קבלנית־יזמית בשוק הדיור החופשי.

בקובץ זה נתפסת האדריכלות כדיסציפלינה שאינה עיצובית בלבד. תוצריה נידונים ככאלה המשקפים, בין השאר, השקפות עולם ואינטרסים. האדריכלות נבחנת כאן כתוצר של תהליכים חברתיים ולא כיצירה אוטונומית הניכרת בחופש של האדריכל ובאפשרות של יצירתו לעצב מציאות או למתוח עליה ביקורת. הספר מציע נקודת מבט כפולה המשלבת את הדיון בהיבטים האסתטיים־טכנולוגיים־תפקודיים של האובייקט האדריכלי עם דיון בהיבטים חברתיים־כלכליים חוץ־אדריכליים, שהמחקר הסוציולוגי והתרבותי מדגיש.¹

מהלכים תיאורטיים בשנות השבעים והשמונים של המאה ה־20 הרחיבו את הדיון בתרבות והובילו להדגשת יחסי הכוחות הפועלים בה ולהבלטת גורמים כמו שונות תרבותית. הדבר תרם באופן ניכר למחקר החברה והתרבות בישראל, ובראשית המאה ה־21 אף הביא לפרסומם של ספרים שביטאו את השפעת המפנה הפוסט־מודרני והפוסט־קולוניאלי על מחקר האדריכלות הישראלית. **צורות מגורים** מצטרף לספרים הללו, אך נבדל מהם בהתמקדו בקנה המידה האדריכלי שכולל עיצוב מבני מגורים, טיפוס דיור

1. בהקשר זה עולה ההבחנה בין דיון בדיור בתחום התכנון ובינוי הערים, המשלב פרספקטיבה חברתית־כלכלית, לבין התמקדות בעיצוב טיפוסי דיור בתחום האדריכלות. ראו מאמרה המסכם של רחל קלוש בקובץ זה.

וסביבות מגורים,² הדיון שלפנינו עוסק בתוצר האדריכלי התלת-ממדי כביטוי תרבותי, החל בשלב התכנון העירוני וכלה ברמת פרטי הבניין. לכן בכמה מאמרים, לדוגמא, **החדר** הוא נושא הדיון. באחד מהם נדון החדר בקיבוץ כמושג שתיאר את דירת המגורים של המשפחה הגרעינית; מאמר אחר עוסק בחדר ששימש בית עבור פליטים בכפר הפלסטיני; ומאמר נוסף מנתח את החדר המשמש מרחב מוגן בדירה בבית המשותף.

ראוי לציין שהמחקר האינטגרטיבי של אדריכלות וחברה שמציע הספר אינו משתמש באדריכלות כאילוטרציה לנושאים חברתיים, אלא מסתייע בכלים המסורתיים של מחקר האדריכלות ומתבסס על ניתוח תוכניות הבינוי והבניין על כל ממדיהן, לרבות ניתוח מרכיבים אדריכליים ואפיון צורני וסגנוני, כאמצעים לסיווג חברתי ותרבותי של האדריכלות לאור המחקר הסוציולוגי.

ברוח נקודת המבט הכפולה המשלבת אדריכלות וחברה, עוסקים שערי הספר בזהות האתנית, הלאומית, הדתית, והמעמדית של צורות מגורים ודייריהן; בהשפעת תהליכים חברתיים בישראל על מוצרי דיור בשוק הדיור בעשורים האחרונים; במאבקם של דיירים להתאמת צורות מגורים ממוסדות לתנאי חייהם; ובאופנים שבהם מבטאת האדריכלות למגורים אידיאולוגיות ותפיסות חברתיות.

שער ראשון: צורות מגורים כביטוי של זהות

בישראל קיימים כמה טיפוסים דיור שכיחים: בניינים גבוהים, בלוקים של שיכונים, בתים משותפים, בתים פרטיים בשכונות "בנה ביתך" ובתים דו-משפחתיים צמודי קרקע. טיפוסים אלה בנויים בצורה חזרתית למדי ובאחידות רבה בכל חלקי הארץ. אחידות צורות המגורים אינה מקרית; היא תוצר של הפשטת המוצר האדריכלי והמרחב שבו הוא מוצב בתפיסות מודרניות ורציונליות של התכנון (קלוש וליריון, 2000), לצד התגבשות קונוונציות מקומיות בתכנון המגורים. בניגוד לבנייה עצמית, אחידות צורות המגורים היא תוצאה של האחדת הדיור הנקבעת מלמעלה. הדיור בארץ ממוסד ברובו, ונוצר במתכונות מקובלות המוכתבות על-ידי מדיניות הדיור הממשלתית והתכנון העירוני (קון, 1989). בעשורים הראשונים למדינה נבעה הריכוזיות והאחידות של הבנייה הציבורית ממניעים אידיאולוגיים וכלכליים ועודדה גיבוש של "פתרונות דיור" סטנדרטיים (כרמון, 1998; קלוש וליריון, 2000; רבינוביץ, 2001; אפרת, 2004). בסוף שנות השבעים הבנייה הציבורית

2. באשר לניתוח החברתי של הבית ראוי לציין את מאמרו פורץ הדרך של פייר בורדייה "הבית הקבילי". המאמר מפרש את מיקומו של הבית במרחב הגיאוגרפי והחברתי ואת חלוקת המרחב הביתי כמשקף ומבנה את מערך יחסי הכוח, את אורח החיים ואת תפיסת העולם של המשפחה והקהילה החקלאית הקבילית באלג'יר. ראו בורדייה, 2005 [1972].

למגורים הוחלפה בבנייה למגורים בשוק הפרטי, ובה המשיכו להתפתח כמה טיפוסים דיור. האחידות המיוחסת לבנייה זו מקורה בסיבות כלכליות ותרבותיות המאפיינות את השוק הקפיטליסטי. בכפוף לאחידות של האדריכלות הסטנדרטית ובמסגרת טיפוסים הדיור, גדל בעשורים האחרונים הגיוון בבנייה למגורים (כהן, 2005). **צורות מגורים** מתמקד במתח שבין אחידות לגיוון במרחבי המגורים בישראל.

שאלת טיפוסיות הדיור מקבלת אפוא בספר התייחסות כפולה: מחד גיסא, פרקים אחדים מאפיינים טיפוסים מגורים (הבניין הגבוה, הבית המשותף, הקוטג' בפרבר המגורים, דירת המגורים בקיבוץ) ודנים בהיבטים כלליים ומשותפים הקשורים בהם בכל מקום שבו הם מופיעים (לדוגמא: הופעת המרחב המוגן בדירות בבתיים משותפים משנות התשעים או בעיות תחזוקה של הבניין הגבוה); מאידך גיסא, פרקים אחרים דנים בגיוון הצורני שנוצר במסגרת אדריכלות המגורים השגרתית. הספר דן באורח פרטני בווריאציות השונות, האסתטיות והחברתיות, של צורות המגורים החוזרות על עצמן באופנים רבים ברחבי ישראל. מקרי בוחן מתארים את השתלבות המבנים האדריכליים בתהליכים חברתיים נקודתיים המתרחשים באתרים מסוימים בזמנים שונים. כך, למשל, במאמר של ורה טרייטל נקשר הקוטג' לתהליכי ההפרטה, הפשרת הקרקעות, הפרבור והגידול העירוני בראשון לציון של שנות התשעים. הדיון בכל צורת מגורים בפרקים אלה מאפיין את הטיפוס האדריכלי הנידון ואת התפתחותו, מתייחס אל ההקשר השכונתי והעירוני שבו הוא מתקיים, ובוחר את הקוד העיצובי שלו ואת התאמתו למשתמש.

אדריכלות טיפוסית למגורים הואשמה בכך שהיא אדישה למשתנים פיזיים מקומיים כמו הקשר סביבתי ואקלים, ולמשתנים חברתיים של דיירים כמו מוצא אתני ולאומי (קון, 1989: 37; קלוש ולוין, 2000: 169–170). הביקורת שהופנתה כלפיה מתמצית בשאלה: האם צורות המגורים הן "מכלים" נייטרליים שאינם נוגעים לזהות האישית והקבוצתית של המתגוררים בהם? השער **צורות מגורים כביטוי של זהות** יוצא מתוך שאלה זו ומעלה שאלה נוספת: כיצד מתבטאת השונות התרבותית בישראל בצורות המגורים המתקיימות בה?

הכותבים בשער זה מאתרים זהויות מעמדיות, אתניות, דתיות ולאומיות בצורות מגורים ובשכונות שיועדו משלב תכנון לקבוצות אוכלוסייה בעלות ייחוד חברתי. **הדס שדר** עוסקת בבתיים בשכונות של פרויקט "בנה ביתך" שבנו יוצאי שיכונים, מזרחים בני עירות פיתוח; מאמרה של **איריס לוין** דן בשיפור רמת הדיור של הפלסטינים אזרחי ישראל בכפר הערבי פרדיס, השומרים על זהות אישית וקולקטיבית ופועלים באמצעות הכלים שמעמידה לרשותם המדינה; ואילו **אורין שחר**, **אלונה נצן-שיפטן** ו**רחל זבה**

מתמקדות בקריה חסידיית בחצור הגלילית שהקימה קהילה חרדית של חסידי גור. כל אלה הם למעשה פיתוחים של צורות מגורים ממוסדות ומוכרות, שגופים כמשרד השיכון ומנגנוני השוק מייעדים למעמדות הביניים בישראל.

שלוש צורות המגורים הנידונות במאמרים אלה מתייחסות באופנים שונים למודרניזם באדריכלות. החלופות המגוונות למודרניזם, הנבחנות בשער זה, אינן אדריכליות בלבד. הן אינן רק וריאציות אסתטיות וסגנוניות של האדריכלות הוורנגולרית משנות השישים של המאה שעברה ואילך ושל האדריכלות הפוסט-מודרנית משנות השמונים ואילך. תחת זאת, הן נטענות במשמעות חברתית מהחלופות האתניות, הדתיות, הלאומיות והמעמדיות שמציעים דייריהן להגמוניה התרבותית האשכנזית-הציונית-החילונית בישראל. השער הזה מציג אפוא תפיסה מגוונת מבחינה תרבותית של הדיור בישראל, בהמשך לדיון הפורה במושג רב-תרבותיות המתקיים במחקר החברה בארץ (למשל, יונה ושנהב, 2005; חבר, שנהב ומוצאפיה-הלר, 2002; שוחט, 2001). לגיוון התרבותי ביטויים אדריכליים, הניכרים בין השאר באופן ההעמדה של המבנים, בתוכניות שלהם, בחזית, בחתך ובפרטי המבנה. הפרשנות החברתית של האובייקט האדריכלי ניתנת כאן לאור המחקר החברתי שנעשה בתחומים נלווים, באמצעות ראיונות אישיים עם בעלי תפקידים ודיירים ותוך הקפדה על מלאכת הסיווג והאפיון העדינה של ניואנסים וגוני ביניים צורניים.

העודפות המרחבית והאסתטית של הבתים הפרטיים המפוארים שנבנו בשכונות "בנה ביתך" בעיירות הפיתוח, והגיוון הצורני בשכונת גבעת פרדיס, מושפעים ישירות ממעורבות הדיירים בתכנון בתיהם הפרטיים. אלה אמנם הסתייעו באדריכלים, מתכננים ומבצעים, אך בתיהם משלבים במידה רבה רצונות פרטיים לצד נטיות לאומיות, דתיות ואתניות בתוך מתכונות שקבעו גופים ממשלתיים כמשרד הבינוי והשיכון, מינהל מקרקעי ישראל והרשות המקומית.

הדס שדר קוראת את גודלם של הבתים הפרטיים ואת הפאר שלהם, את העמדתם שאינה משתלבת עם הסביבה, את ריבוי המפלסים והזוויות ואת הגיוון הסגנוני בחזיתות כאנטיתזה לסגפנות של בלוק השיכון. היא מראה כיצד הפניית העורף של משפרי הדיור יוצאי השיכונים למודרניזם הייתה אמנם מפורשת ומוחצנת – ומשום כך זכה ביטויה בפרויקט "בנה ביתך" לתגובות נזעמות מצד אדריכלים בני האליטות הפרופסיונליות הישנות – אולם חלקית בלבד. בני מעמדות הביניים משפרי הדיור ליוו גישה זו באימוץ עקרוני של מערך הדירה המודרנית ואופן תפקודה כחלק ממאבקם על הון ממשי וסימבולי, שבישראל מתבטא בבעלות על דיור ובצורתו האדריכלית.

בשונה מעיירות הפיתוח, ביישוב פרדיס נבנתה שכונת גבעת פרדיס בבינוי ייחודי המשלב בין סגנונות מגוונים. השכונה ממזגת בין חתך הרחוב של שכונות "בנה ביתך" יהודיות ובין החתך העירוני של פרדיס הישנה. **איריס לוי** מראה כיצד לצד מבנה ופרטי בניין מודרניים מופיעים בגבעת פרדיס מרכיבים פוסט-מודרניים. דוגמאות לכך נמצאות בשילוב הבנייה המודרנית עם מעקים ועמודים בסגנון דורי, עם קשתות מחודדות המתמזגות בגדרות ועם טיח צבעוני על קירות. בנוסף, לוי מצביעה על תמהיל של מרכיבי אדריכלות ישראלית כפרית כגגות רעפים עם סמלים דתיים מוסלמיים.

פיתוחו של המבנן האדריכלי השכונתי בשכונה החרדית בחצור הגלילית, לעומת זאת, הוא יישום של הביקורת העולמית על המודרניזם. הקריה החרדית תוכננה כמבנן המורכב מאשכולות שכונתיים סגורים (clusters) המאורגנים סביב מרחב פנימי פתוח ויוצרים מדרג של פרטיות השונה מהתפיסה הסביבתית של השיכון הציבורי. **אוריין שחר, אלונה נצן-שיפטן ורחל זבה** מזהות את התכנון כמושפע מהביקורת שהחלה בסוף שנות החמישים באירופה ובארצות-הברית על המודרניזם הנוקשה בעשורים הקודמים, שניסה להכתיב אורח חיים לדיירים. הכותבות מתארות את תוצאות המפגש בין ההשפעה הבינלאומית, בין השאר של קבוצות כמו Team 10 והברוטליזם החדש, לבין החזרה לאחר 1967 באדריכלות הישראלית אל הוורנקולרי. מגמות אדריכליות מקומיות אלה הושפעו מתהליכים חברתיים שהכותבות מכנות, בעקבות גורביץ וארן (1991), "חשיפתן של האחריות אשר הודרו או נמנעו מרצונן מן ההווה הישראלית, ביניהן גם זו החרדית." המגמות הללו אפשרו תכנון ייחודי של המגורים על-פי צורכי קהילה החרדית. בשונה משכונות אחרות המוזכרות בספר (נאות שיקמה למשל), הקריה החרדית בחצור הגלילית תוכננה מתוך דיאלוג ישיר שהתנהל בין האדריכל למשתכנים, וכתוצאה מרצונו של דוד רוניק, מהמובילים באדריכלי דור המדינה, לשרת קהילה מסוימת.

זה המקום להבדיל בין צורות המגורים השונות המופיעות בספר ולסווגן על-פי הקשר המתקיים בין האדריכל לדיירים. בשונה מהבנייה של בתים פרטיים מרבית הבנייה למגורים בישראל – הבנייה הציבורית (בן אריה, 2001) והבנייה בשוק הפרטי שהחליפה אותה (כהן, 2005) – מאופיינת בהפרדה שבין יצרני האדריכלות, שכוללים לצורך העניין גם את האדריכלים, לבין צרכניה.

תהליך ייצור הדירה התרחב במאה העשרים והפך מתהליך שבו המשתמש הסופי בונה את ביתו לתהליך שהוא במרבית המקרים רב-שלבי ושמעורבים בו גורמים שונים –

פרטיים וציבוריים (Cooper-Markus and Sarkissian, 1988).³ אדריכל המתכנן פרויקטים ממוסדים אינו נפגש בתהליך התכנון עם המשתמשים הסופיים בבניין, הדיירים. בבנייה הממוסדת, משרד השיכון, היום או חברת הבנייה הם הלקוח שפוגש האדריכל, והם שמייצגים עבורו את אותו צרכן אנונימי של האדריכלות הסטנדרטית שמשותף בתכנון רק בשלביו הסופיים. השער השני של הספר עוסק בפרויקטים קבלניים בשוק הפרטי, שבהם רוכשי הדיוור מוגדרים בפעולת פילוח על-פי השתייכותם לקבוצת צרכנים מסוימת.

שער שני: צורות מגורים כמוצר צריכה

בשנות השמונים, כחלק ממגמה כלל-אירופית של היחלשות הסקטור הציבורי ומדינת הרווחה, החלה התפוררותו של המשק הציבורי בישראל. התהליך נבע הן ממשבר המשק ההסתדרותי והן ממדיניות ההפרטה של הממשלה. המגזר הציבורי צומצם והשליטה בכלכלה עברה בהדרגה לידי בעלי ההון והשוק החופשי (בן-פורת, 1999).

בהשפעת תהליכים אלה צומצמה בשנות השבעים המעורבות הממשלתית בתחום הדיוור בישראל. כרמון וצ'מנסקי תיארו את המעבר של מדיניות הדיוור בישראל משלב של תכנון ושליטה ציבורית לשלב של שוק חופשי למחצה בשלהי שנות השבעים. עם השלמת התהליך בשנות השמונים הובילה הבנייה בשוק הפרטי את תחום הבנייה למגורים בישראל (כרמון, 1998; Carmon and Czamanski, 1990).

הדיון במגורים בשער זה עוסק בעיקרו בבנייה למגורים בשוק הפרטי בהקשר של התבססות תרבות הצריכה בישראל. יחידת הדיוור, כמוצרים אחרים, הופכת חלק מעיצוב סגנון חיים ויצירת הדימוי של הישראליות (רגב, 2001). בשוק הדיוור החופשי, שבו מודגש חופש הבחירה של הצרכנים והבנייה למגורים פתוחה לתחרות, מתרחש מאז שנות השמונים, וביתר שאת משנות התשעים ואילך, תהליך כפול: מצד אחד, האחדה של מוצרים והתלכדות סביב סטנדרטים מקובלים, ומהצד האחר, וברזמנית, גיוון ועלייה בסטנדרטים (כהן, 2005).

בשער זה מועלית בין השאר השאלה כיצד מוצרי הדיוור באדריכלות בשוק הפרטי יוצרים זהות. מדובר בזהות צרכנית לא מעמיקה, שבעיקרה היא מעמדית ולא אתנית או לאומית. מחקר תרבות הצריכה מייחס את דרישת המעמד הבינוני לבחור בין שירותים ומוצרים למגמות כלל-עולמיות של הרחבת האוטונומיה האישית. הצרכן רוכש את זהותו

3. רחל קלוש מתייחסת לכך במאמרה בקובץ זה; ראו להלן עמ' 287, איור 4..

באמצעות הבחירה בין מוצרי הצריכה הנפוצים שההבדלים ביניהם דקים (Featherstone, 1991; אילוז, 2002).

ההומוגניות של הייצור ההמוני במדינות המערב, שאפיינה את ראשית המאה העשרים, הוחלפה ברבע האחרון של המאה בייצור ממוקד עבור שוק מגוון. התהליך התבטא במעבר לייצור של מוצרים רבים שונים בכמויות קטנות, בפיתוח דפוסי צריכה חדשים, מוצרים חדשים ונישות שוק חדשות. תשומת-הלב של השוק הופנתה לאופנות מתחלפות ולטעמים משתנים (Harvey, 1990). בישראל, במקביל להפרטה, עלתה רמת החיים וכוח הקנייה גדל. אלה הביאו לעלייה דרמטית ברמת הדיור. הדירות גדלו, וככל שהשוק הפך תחרותי יותר, כך מוצרי הדיור הפכו למגוונים יותר (Gat and Brosh, 1998).

ורה טרייטל סוקרת התפתחות של צורת מגורים אחת – בית צמוד קרקע דו־משפחתי הידוע בכינויו קוטג' – בתוך ההקשר העירוני והכלכלי של תהליכי הפרבור בשנות התשעים בישראל. תהליכים אלה מקבלים צורה אדריכלית מובהקת. לקוטג'ים בשכונת נאות שקמה תוכנית וחתך אופייניים, וחומרי גמר ואביזרים סטנדרטיים המוכתבים להם על־ידי מפרטים טכניים מקובלים בשוק. מרכיבים אדריכליים אלה נוטלים חלק בהגשמת חלום דיור ישראלי: בית פרטי עם גינה.

ארזה צ'רצ'מן דנה במאמרה בחסרונות וביתרונות שיכול הדייר לגלות במוצר דיור חדש יחסית בשוק הדיור הישראלי – הבניין הגבוה. מוצר הדיור הזה נבנה כצורת מגורים בישראל כבר לפני כמה עשורים, אך לבש צורה חדשה והפך מבוקש כתוצאה ממדיניות התכנון המעודדת ציפוף עירוני (Churchman, 1999) וכחלק מהחדרת מוצרי דיור חדשים לשוק דירות היוקרה. בישראל מתבססת תחזוקת הבתים המשותפים על התארגנות עצמית של הדיירים, ורק בשנים האחרונות צמחה תופעת ההתקשרות עם חברת אחזקה בבניינים גבוהים. צ'רצ'מן מסיקה שרק בני העשירון העליון יכולים לשאת בהוצאות האחזקה של בניינים גבוהים. למחקרה עשויות להיות השלכות על מדיניות התכנון בכל הנוגע לייעוד הסוציו־אקונומי של צורת מגורים זו.

שלי כהן וטולה עמיר קושרות את תהליכי ההפרטה העוברים על החברה הישראלית להשתנות מערך ההתגוננות האזרחית במרחב המגורים ולהיווצרותו של המרחב המוגן הדירתי בדירות משנות התשעים ואילך. מאמרן מתאר את המקלט במרתפי הבתים

המשותפים כתחנת ביניים בתהליך הפרטת ההגנה האזרחית, בין המקלט הציבורי, המשרת דיירים רבים וממוקם בשטח ציבורי כמו הגינה השכונתית, לבין המרחב המוגן הדירתי המשרת משפחה או יחידים. לטענתן, התבססותה של מערכת ההתגוננות האזרחית על המרחב המוגן הדירתי הביאה לצמצום האחריות הציבורית להגנה על האזרח ולפגיעה בערכים של שיתוף, אחריות הדדית ודאגה קולקטיבית, המאפיינים ומלווים יחסי שכנות וקהילה בעיתות חירום.

גם **דני רבינוביץ** עוסק במעמד המרחבים המשותפים בבית המשותף כמרחבים מכוונים של חוויית הישראליות. במאמרו הוא בוחן את המתח המובנה שנוצר ביחס למרחבים משותפים אלה, מתח בין הבעלות הפרטית המובהקת על הדירה לבין השיתוף בזכויות הקניין ברכוש המשותף. רבינוביץ קורא מחדש את זכויות הקניין ואת כללי ההתנהגות במרחבים משותפים באמצעות ניתוח הבעיה המשפטית שמסדיר חוק הבתים המשותפים (1952) ובאמצעות תובנות מתחום מחקר חדשני המכונה (CPRM Management) (Common Pool Resource), העוסק בניהול משאבים משותף (Ostrom, 1990). מאמרו מראה בין השאר שההזנחה של שטחים משותפים בבתי משותפים אינה נובעת מבעיה תרבותית ישראלית, כפי שנהוג לטעון, אלא מבעיה מבנית של צורת מגורים זו.

שער שלישי: צורות מגורים במבחן הזמן והדיירים

המאמרים בשער זה מתייחסים למבנה המגורים כאל אובייקט אדריכלי שמשתנה עם הזמן ומקיים יחסי גומלין עם דייריו, ולא כאל מוצר מוגמר שהושלם עם תום תכנונו ובנייתו. התהליכים שעוברים על מבנים אלה מרגע בנייתם אינם מושפעים רק מחייהם הארוכים ומהתאמה של האדריכלות למגורים לצורכי הדיירים המשתנים עם השנים; בעיקרם נובעים תהליכים אלה ממאבק הדיירים לממש תנאי חיים מינימליים. תנאים אלה נמנעו מהם על ידי המדינה כאשר נעקרו מבתיהם הקודמים, או לא הוענקו במלואם בשלב תכנון המגורים, או הונחתו עליהם מלמעלה כששוכנו בבתיהם כחלק ממה שנתפס כתפקידם החברתי.

הכותבים מחזירים לדיון בארכיטקטורה את ההיבט האנושי, באמצעות קולם של הדיירים. קשיי הדיון של אלה מקבלים כאן מעמד דומה למעמד התיאור האדריכלי של בתיהם, ובכך מדגישים הספר את הממד האנושי של הדיון במגורים.

שני מאמרים בשער זה עורכים ביקור מחודש ועכשווי בשיכון הישראלי עשרות שנים לאחר בנייתו. השיכון, אותו בלוק מגורים, הוא אחת מצורות המגורים הבולטות בנוף העירוני בישראל. בניית השיכונים הציבוריים בישראל, שהחלה בסוף שנות החמישים

והסתיימה באמצע שנות השבעים, נועדה לספק פתרון כפול: אמצעי לביטוי הריבונות הטריטוריאלית הלאומית ומגורים להמונים בשנות ההגירה הגדולה (כרמון, 1998; קלוש ולוֹוִיון, 2000). דיירי השיכונים הם מהגרים מקבוצות שונות ומוחלשות בחברה, שמקורב באו, או ותיקים יותר שלא הצליחו לשפר את תנאי הדיור שלהם ולעזוב את השיכון. כדי לרווח את תנאיהם מפרקים הדיירים את המבנה הנוקשה של השיכון באמצעות פריצת פתחים או בתיחום גינה בתוך העזובה. **נעמה מישר וחיים יעקובי** מתארים בנייה עצמית זו כהתנגדות ארוכה בשנים של הדיירים לאדריכלות הממוסדת.⁴

בהיבט זה מציב הספר **צורות מגורים** זה מול זה שני סוגי דיור המנוגדים במידת מעורבות הדיירים בתכנונם: דיור המתוכנן ומיוצר מלמעלה, ובו לדיירים מעורבות מועטת בתוצר הסופי, מול דיור שהדיירים מתאימים לצורכיהם מלמטה, בבנייה עצמית⁵ כמו ידיהם, ולעיתים תוך הסתייעות בבעלי מקצוע.⁶

תיאור אנושי של החתירה להשגת תנאי מגורים בסיסיים עולה ממאמרו של **חנא פרח**, המשרטט את מאמצי משפחתו לממש את זכותה למגורים לאחר עקירתה מהכפר בירעים ב־1948. פרח מסייר בין בתים ואתרים המרכיבים את היסטוריית המגורים של משפחתו, כשהוא נע קדימה ואחורה על ציר הזמן ובתוך כך טווה סיפור של פליטים פלסטינים במולדתם. באמצעות הענקת קול וזהות לבנייה ולהריסות שלא דובבו מספיק בשיח האדריכלי בישראל, הוא מציג מגוון של צורות מגורים ושל אופני התמודדות של פליטים שנעקרו מבתיהם עם שאלת דיור בלתי פתורה. בין אלה מתוארים פירוק מתחם המשפחה המורחבת בירעים ב־1948; התאמה למגורים בשכירות (למינהל) של חדרים־בתים שונטשו על־ידי משפחה פלסטינית אחרת בכפר פלסטיני אחר; ניסיון כושל לרכוש דירת שיכון; הקמת בית מודרני בבנייה עצמית בנצרת; מעבר לדירת מגורים בחיפה. תהליך מרובה שלבים זה רצוף מכשולים חוקיים ובירוקרטים שחוצצים בין המשפחה ובין זכותה לבעלות על ביתה וזכותה להורישו לדורות הבאים.

4. לדיון נוסף ראו טקסט נלווה לתערוכה **הביטוס** שאצרו שלי כהן וחיים יעקובי בגלריה בבית האדריכל ב־2007 (כהן, 2008).
5. לבנייה עצמית הנהוגה ביישובים פלסטיניים ראו מאמרו של חנא פרח בקובץ זה.
6. אנו מבחינות כאן בין בנייה עצמית, המתבצעת על־ידי הבונה ובמידה רבה כמו ידיו, ובין בנייה משני סוגים אחרים: בנייה פרטית המתבצעת באמצעות מתכננים ומבצעים בשכונות "בנה ביתך" על חלקות אישיות במתכונת שנקבעה על־ידי גופים שונים – משרד הבינוי והשיכון, מינהל מקרקעי ישראל או הרשות המקומית – ובנייה פרטית בקרב בעלי אמצעים הבונים בתים על־פי מידתם, באמצעות מתכננים ומבצעים בשוק הפרטי (מאיר־ברודניץ, 1986; קון, 1989; לוין, 2006).

חיים יעקובי בוחן במאמרו תוספות בנייה שהוסיפו הדיירים במרוצת השנים למבני הבלוק השיכוני. במקרים רבים התוספות אינן רק תוצר של הרצון לשפר את איכות החיים (קרי, תוספת חדר או הרחבת המטבח). בחומריותן ובתצורותיהן, הן מבליטות תפיסות תרבותיות חלופיות, שפוגעות בשאיפת המתכננים לייצר לכידות תרבותית הנשענת על חזון המודרניות. יעקובי קורא את התערבויות הדיירים באדריכלות הנוקשה שנכפתה עליהם כקריאת תיגר על ההיגיון האסתטי המקצועי של מתכנני השיכון וכיצירת תרבות נגד מזרחית. מתוך כך הוא מציע לראות בפרויקט השיכון, שזוהה בעבר כמרחב מודרני ומערבי וכהישג של האדריכלות המודרנית בישראל (אפרת, 2004; טוביה ובונה, 1999), אתר לזהות מזרחית.

נעמה מישור מפרשת גינון עצמי של דיירי השיכון כמחאה הצומחת מלמטה, המתנגדת לתפיסה סביבתית מקפחת של מתכנני השיכון ולתכנון המבני הנוקשה של הבלוק. מישור מספרת את סיפורה של דיירת, שנטעה גינה משותפת עבור דיירי הקומות הגבוהות בבלוק המגורים שבו היא מתגוררת. מאמרה יוצא נגד אי-חלוקת מגרשים לתתי-מגרשים, עוד בשלב התכנון של מתחמים מרובי כניסות ויחידות דיור, באופן שיאפשר תחזוקה ראויה של סביבת הבלוק.

הפרק המסיים של השער, מאת **יהוטל שפירא**, מציע מחקר נדיר של אדריכלות לא-פורמלית בישראל בקרב מעמדות מגוונים. שפירא מתארת בנייה "העוקפת כללים ונהלים בהתאם לצורכי המציאות" בעין כרם, כפר פלסטיני שיושב מחדש לאחר 1948 על-ידי עולים מצפון אפריקה, תימן ומרכז אירופה, ושאחר-כך הפך בהדרגה לשכונת יוקרה. שפירא בוחנת את יחסה של האדריכלות בעין כרם ואת יחס דיירה לזיכרון הפלסטיני, ובתוך כך מאפיינת בנייה עצמית לא רגולרית, יצירתית ורבת צורות. בנייה זו עשויה לדעתה להפרות את המחשבה על מעורבות אישית ויצירתית מוגברת במרחבים יהודיים ישראלים, ועל הצורך לקיים בישראל מרחבים פלסטיניים שאינם מצייתים לתבניות תכנון ישראליות, לצד המרחבים ההגמוניים.

שער רביעי: צורות מגורים כביטוי לתפיסות חברתיות

ברוח הטענה העומדת בבסיסו של הקובץ כולו לקשר ישיר בין חברה ובין תוצריה האדריכליים, עוסק שער זה בממד הרעיוני באדריכלות למגורים, באדריכלות כביטוי להשקפת עולם כוללת ובמעשה האדריכלי כמעשה פרשני בתלת-ממד. הרעיון העולה

בפרקי שער זה הוא חברתי ולא עיצובי. הרעיון מזין את התכנון, שהופך למבנה פיזי המעצב את המרחב של המשתמש ולפיכך משפיע על חיי היומיום שלו.

הקיבוץ ממחיש באופן מובהק את הקשר שבין תכנון לאידיאולוגיה. **איל עמיר** מתאר במאמרו כיצד האידיאולוגיה של הקיבוץ – עקרונות ההסתפקות במועט, השוויון וביטול הקניין הפרטי – השפיעו על תכנון המרחב הפרטי כחלק מעיצוב אורח חיים כולל. פעולות חיים שונות הוצאו אל מחוץ למערכת הביתית והמשפחתית, וכתוצאה מכך עוצבה דירת המגורים כמצומצמת בתפקודה. ערכי הצניעות והשוויוניות תרמו אף הם לעיצוב החסכוני של יחידת המגורים הקיבוצית. עמיר קושר את ההתפתחויות בדירה הקיבוצית בתמורות אידיאולוגיות ובשינוי בדפוסי חיים, כמו הדגשת תרבות הפנאי, עלייה בחשיבות הזוגיות ושינוי במעמד המשפחה.

ניתן להפוך על פיה את תיאור התפיסה החברתית כמכתיבת תכנון דירת המגורים ולחלץ את הרעיון המוביל מתוך התוצר האדריכלי הסופי. **טולה עמיר** בוחנת במאמרה סדרת תצלומים ותוכנית של בית הנכלל בספר אדריכלות פופולרי והמשויך לתת-קבוצה של בתים בשוק הבתים הפרטיים למגורים, שאותה עמיר מכנה בתים טוסקניים-פרובנסליים. המאמר מראה כיצד כל ממדיו האדריכליים של הבית, פרטיו ורהיטיו, נועדו לבטא רעיון: קשר למקום ולהיסטוריה. אל איזה עבר מכוון הבית הטוסקני-הפרובנסלי? אל עבר מעורפל ולא קונקרטי, שאינו קשור בהיסטוריה יהודית תנ"כית או גלותית, וודאי שלא בהיסטוריה פלסטינית. המקום שאליו שואף הבית להשתייך הוא יס-תיכוני ומדומיין, חורג מהגדרות לאומיות אך נענה לכמיהה ישראלית מאוד למקומיות כלשהי.

שני מאמרים אלה מתייחסים לשתי צורות מגורים מנוגדות מבחינת סגנון, גודל, וצניעות, והם ממחישים שתי אבני דרך קיצוניות בתהליך היחלשותם של הערכים הסוציאליסטיים עם התבססות הקפיטליזם בישראל. ככל שמעמדו של הפרט מתחזק על חשבון הסולידריות החברתית, מבטא בית המגורים שלו בחירות צרכניות אישיות יותר מאשר רעיונות לאומיים קולקטיביים.

המאמר המסכם של הספר, מאת **רחל קלוש**, מתרחק מניתוח של מרחב אדריכלי מסוים אל דיון עקרוני בתפקידה של האדריכלות המודרנית במסגרת מדיניות הדיור הממשלתית, ולפיכך עוסק בקנה המידה הארצי של התכנון. קלוש מתארת היבטים היסטוריים

ותיאורטיים של התגבשות נושא המגורים כבעיה מרכזית במאה העשרים. היא מציגה את ייצור מערכות דיור, על רקע תהליכי עיור ופיתוח והתגבשות מדינת הלאום המודרנית בתוך עולם בעל גבולות פתוחים. תהליכי השיכון מתוארים במאמר כהתמודדות של מדינת הלאום עם עיצוב הטריטוריה הלאומית וחיי היום יום של נתיניה תוך עימות ופשרה בין כוחות חברתיים שונים. נושאים אילו נבחנים ביחס להשתנות מדיניות הדיור בישראל.

* * *

מימי היישוב היהודי לפני הקמת המדינה ועד ימינו שימשה מדיניות הדיור בישראל אמצעי לשליטה במרחב באמצעות פיזור אוכלוסייה. העשורים האחרונים מאופיינים, בין השאר, בהפניית משאבים של פיתוח קרקע ובנייה בגדה המערבית כאמצעי לכיבוש שטחים. לעומת יעדיה הפוליטיים של מדיניות זו, מאמרה של קלוש, כמאמרים אחרים בקובץ זה, מחזיר את תשומת הלב לאחריותה החברתית של מדיניות השיכון הציבורי במסגרת תפקידי מדינת הרווחה, גם כשהיא מיושמת באמצעות השוק הפרטי. קלוש קוראת למדינה לבנות מסגרות של דיור ציבורי הולם, שיבטיח ביטחון כלכלי וחברתי וישמש מכשיר לקידום השוויון ולהקטנת הפערים בחברה. קריאה זו מסמנת כיוונים ראויים למחקר ודיון עתידיים סביב מגורים וחברה בישראל. נזכיר רק שלושה מהם: האפשרות לשלב דיור ציבורי במסגרת הבנייה למגורים בשוק הפרטי; מעמד הדיירים הוותיקים בפרויקטים של פינוי-בינוי; ובנייה לא חוקית בישראל הנוגעת לשאלות של צדק חלוקתי. לדיון בנושאים אלה נדרש שילוב ידיים של מחקר אדריכלי ומחקר בתחומים משיקים כגון תכנון אורבני, גיאוגרפיה, משפט, סוציולוגיה וכלכלה.

ביבליוגרפיה

- אילוז, א. 2002. **תרבות הקפיטליזם**. ירושלים: משרד הביטחון והוצאה לאור.
- אפרת, צ. 2004. **הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות, 1973-1948** תל-אביב: מוזיאון תל-אביב.
- בורדייה, פ. 2005 [1972]. "הבית הקבילי". תרגום: א. להב, בתוך: קלוש, ר. וחתוקה, ט. (עורכות), **תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף**. תל-אביב: רסלינג, עמ' 267-287.
- בן אריה, ר. 2001. **מידת השימוש בגישה וכלים שיווקיים בתהליך התכנון של מגורים בישראל – מקרה מבחן: משרד הבינוי והשיכון**. חיבור לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מגיסטר למדעים בתכנון ערים ואזורים. חיפה: הטכניון.
- בן-פורת, א. 1999. **היכן הם הבורגנים ההם?** ירושלים: מאגנס.
- ברנד, ה. 1982. **בידיקת מפעל בנה ביתך, דו"ח מסכם**. משרד הבינוי והשיכון, אגף הפרוגרמות, היחידה לתכנון ערים.
- גורביץ, ז. וארן, ג. 1991. "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)". בתוך: **אלפיים 4**: 42.
- חבר, ח., שנהב, י. ומוצפי-האלר, י. (עורכים) 2002. **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחדש**. ירושלים: מכון ון-ליר.
- טוביה, מ. ובונה, מ. (עורכים) 1999. **בניין הארץ: שיכונים בשנות ה-50**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- טמיר-שסטוביץ, א. 1996. **בתים בסגנון אישי**. תל-אביב: משרד הביטחון והוצאה לאור וזמורה-ביתן.
- יונה, י. ושנהב, י. 2005. **רב תרבותיות מהי? על הפוליטיקה של השונות בישראל**. תל-אביב: בבל.
- כהן, ש. 2005. **על ערכים ואריחים: אריחי הריצוף הסטנדרטיים באדריכלות למגורים**, עבודת גמר לקראת התואר מוסמך לאוניברסיטה. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, הפקולטה למדעי הרוח, המכון להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות ע"ש כהן.
- 2008. **מקומי**. קטלוג סדרת תערוכות בגלריה בבית האדריכל, בכתובים.
- כרמון, ג. 1998. **מדיניות השיכון של ישראל: 50 השנים הראשונות**. חיפה: המרכז לחקר העיר והאזור, הטכניון.
- לוין, א. 2006. "המקום של הדור הזקוף: גבעת פרדיס כמשל". בתוך: פנסטר, ט. ויעקובי, ח. (עורכים), **עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוח**. ירושלים ותל-אביב: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 283-311.
- מאיר-ברודניץ, מ. 1986. "בנייה עצמית או שיכון ציבורי". **מבנים 49**: 16-17.
- קון, מ. 1989. **אדם בונה בית: חופש או כפייה בשיכון**. תל אביב: קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- קלוש, ר. ולריון, י. 2000. "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב". **תיאוריה וביקורת 16**: 153-180.
- ריבנוביץ, ד. 2001. "האופציה שנסכחה: השיכון העירוני השיתופי". **תיאוריה וביקורת 16**: 101-127.
- שוחט, א. 2001. **זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב תרבותית**. תל-אביב: בימת קדם לספרות.
- רגב, מ. 2001. "מבוא לתרבות הישראלית". בתוך: יער, א. ושביט, ז. (עורכים), **מגמות בחברה הישראלית**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 823-898.

- Churchman, A. 1999. "Disentangling the concept of density". *Journal of Planning Literature* 13 (4): 389-411.
- Cooper-Markus, C. and Sarkissian, W. 1988. *Housing as if People Mattered: Site Design Guidelines for Medium-Density Family Housing*. California: University of California Press.
- Featherstone, M. 1991. *Consumer Culture and Postmodernism*, London and New Delhi: Newbury Sage.
- Gat, D. and Brosh, A. 1998. *Product Differentiation in the Greater Tel Aviv New Dwellings Market: The Role of Design in Value Generation*. Haifa: Center for Urban and Regional Studies, The Technion.
- Harvey, D. 1990. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- Ostrom, E. 1990. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.

שער ראשון: צורות מגורים כביטוי של זהות

"בנה ביתך"

מלחמת ששת הימים העניקה לתושבי מדינת ישראל תחושה של רווחה יחסית. הגבולות הצרים והתחושה של "מדינה במצור" התפוגגו נוכח הניצחון הגדול. עמם התפוגג גם הצורך לדכא את המתחים החברתיים הפנימיים נוכח האיום החיצוני הבטחוני (מוסרי, 1996). תנועת הפנתרים השחורים, שפרצה לתודעה הציבורית בשנת 1971 והוציאה את "השד העדתי" מהבקבוק, הייתה חלק מתופעה זו (רהט, 1986).

אחר־כך טרפה את הקלפים מלחמת יום הכיפורים. ההפתעה מהתבוסה האפשרית פוררה את החברה הישראלית מבפנים. אם תהליך החצנת המתחים הפנימיים החל עוד קודם, הרי שענתה נוספה לו תחושה קשה של אובדן אמון בשלטון.

החברה הישראלית במחצית השנייה של שנות השבעים הייתה חברה אחרת מזו של שנות החמישים. לא עוד חברה מגויסת, אלא חברה פלורליסטית יותר. כיוון שפחתה האמונה בכוחה של המדינה ושל האליטות לדעת מה טוב עבור האזרחים, עלה כוחם של גופים פרטיים ומקומיים, עלתה השפעתם של אמצעי התקשורת (איזנשטדט, 1989) והמשק הלך והופרט.¹ על רקע זה ניתן להסביר את המהפך השלטוני ואת עליית הליכוד לשלטון, לאחר 29 שנות שלטון מפלגת העבודה.

עליית הליכוד לשלטון ב-1977 הייתה שעתם הגדולה של בני "ישראל השנייה". נציגיהם של "בני השכונות", שחשו עצמם מקופחים ומנוזלים בשנות שלטונה של מפלגת העבודה, עלו לשלטון וידעו כי עליהם לפרוע את השטר כלפי בוחריהם. שני פרויקטים גדולים ומבניים (ואולי שלושה, אם נכליל את פרויקט ההתנחלויות) הואצו למען בוחר הליכוד: פרויקט "שיקום שכונות" ופרויקט "בנה ביתך".

פרויקט "שיקום שכונות" ופרויקט "בנה ביתך" הם פרויקטים אחים. שניהם פותחו למען בני שכונות המצוקה ועיירות הפיתוח בתחילת שנות השבעים, ושניהם הואצו מאוד

1. גם בתחום הדיור ניכרה מגמה דומה של הפרטה. אם אחוז דירות השיכון הציבורי מכלל הדירות החדשות עמד במחצית השנייה של שנות החמישים על 82 אחוז, הרי שבמחצית השנייה של שנות השבעים הוא ירד ל 45 אחוז (כרמון, 1998). בנוסף, ניתנו לתושבים משכנתאות לצורך קניית דירה על-פי בחירתם, ובכלל זה דירות משומשות ודירות בבעלות פרטית. זאת, בניגוד לעבר שבו מומנה בנייתן של דירות חדשות בדיור הציבורי (וינשל, 1977, אצל כרמון, 1998: 9).

על-ידי ממשלת הליכוד לאחר המהפך הפוליטי ב-1977. השלטון ביקש לייסד באמצעות פרויקטים מבניים אלו התחלה של צדק חברתי: להעלות את בני "ישראל השנייה" אל מעל לפני השטח ולהעניק להם תנאי מחיה נאותים ותחושה בסיסית של כבוד עצמי.

פרויקט "שיקום שכונות" התייחס לשכבה הנמוכה מבין השתיים. הפרויקט, שהוגדר כפרויקט רב-משרדי במימון ממשלת ישראל ויהדות התפוצות, אמור היה לשנות סדרי בראשית – לטפל בבעיות העומק של בני שכונות המצוקה בתוך שכונותיהם ולהפכם מציבור פאסיבי שאינו מסוגל לעזור לעצמו לציבור אקטיבי ובעל יוזמה. המשימה הייתה לעבור מהגישה הקודמת, שלפיה הממסד הוא היוזם, המתכנן והבונה, לגישה שלפיה הממשל ומוסדותיו מכוונים ומעניקים כלים לפעילות התושבים (כרמון, 1989).²

הפרויקט כלל אלמנטים פיזיים – פיתוח תשתיות בשכונות, שיפור חזות המבנים והרחבת דירות – בצד היבטים חברתיים רבים. בעוד הגישה שעמדה מאחורי הפעילות החברתית ברורה מאליה, נשאלת השאלה מה עמד מאחורי השיקום הפיזי, שלכאורה אינו אלא קוסמטי בלבד. התשובה לכך טמונה בשאיפת המוסדות ליצור בלב התושבים תחושה של מחויבות לשכונה, בניגוד לתחושת הניכור הקודמת. מאחורי השיקום הפיזי עמדה התובנה כי סביבה ראויה יותר ובתי מגורים מתאימים יגבירו את המוטיבציה של התושבים להישאר בשכונה ולהשקיע גם בפעילויות קהילתיות (כרמון, 1989). כפועל-יוצא מגישה זו הפך משרד הבינוי והשיכון לאחראי על הפרויקט החל ב-1981 (מרכז ההסברה, תשמ"ג).

פרויקט "בנה ביתך", לעומת זאת, יועד לאוכלוסייה החזקה יחסית, בייחוד בעיירות הפיתוח. המוטיבציה להשאיר את האוכלוסייה החזקה בעיירה מזכירה במקצת את שאיפת פרויקט "שיקום השכונות" לפתור את בעיותיה של אוכלוסיית שכונות המצוקה בתוככי השכונה. אולם בכך תם הדמיון. להבדיל מאוכלוסיית שכונות המצוקה, כאן לא היה צורך להקנות לתושבים יוזמה ואקטיביזם. תכונות אלו כבר היו להם, והיה חשש שבשל אותן תכונות ממש ישאפו תושבים אלה לצאת מן העיירה ולשפר את מעמדם הסוציו-אקונומי בסביבה אחרת, רבת אפשרויות ועתירת שירותים ביחס לעיירת הפיתוח נטישה כזו עלולה הייתה לדרדר עוד יותר את מצבן הסוציו-אקונומי של עיירות הפיתוח

2. כדי לעורר יוזמה מצד הדיירים גובשו הכלים הבאים (כרמון, 1989):

- א. הקמת צוות היגוי שכונתי שמחצית מחבריו נמנו עם הרשויות והמחצית הנוספת כללה נציגי תושבים.
- ב. ועד דיירים נבחר חויב להיות שותף בהחלטה על השיפוץ, בבחירת שיטת השיפוץ ובבחירת פריטי השיפוץ. עמותה בה שותפים הדיירים והרשות המקומית מונתה להיות אחראית על התחזוקה השוטפת.
- ג. הרשויות המקומיות שותפו במימון השיפוץ.
- ד. התושבים חויבו להשתתף בעלות הכספית של השיפוץ.

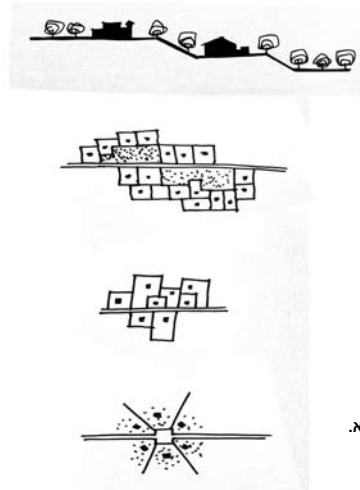

איור 1/ העמוד הראשון בכתב־העת א.א. מס' 6 (1984)
שהוקדש לנושא פרויקט "בנה ביתך"

ולהותיר אותן הרחק מאחור: חלשות ולא אטרקטיביות למגורים. המטרה הייתה אפוא שמירת האוכלוסייה החזקה בתוך העיירה (ברנד, 1982). לשם כך הוצע פרויקט "בנה ביתך"³. קרקעות מינהל ישראל שבסמוך לעיירות הפיתוח הופשרו לבנייה, משרד הבינוי והשיכון ערך תוכניות־אב ופיתח תשתיות, והתושבים עצמם רכשו את זכויות הבנייה במחיר מסובסד. זכויות הבנייה הפכו לזכויות חכירה לדורות או אף לזכויות בעלות (בן עזרא, 1985). התושבים בנו את בתיהם לפי תכנונם האישי ובכספם. היוזמה הפרטית שהתפתחה בשנות השבעים, בעידודו של שלטון הליכוד, נותבה – במקרה זה – למען מטרה לאומית: חיזוק עיירות הפיתוח. ואכן, בשנים 1980–1989 נבנו במסגרת הפרויקט 4,284 יחידות דיור בעיירות (שדר, 2000).

בסקר שנערך ב־9 עיירות פיתוח ופורסם ב־1982 התברר שרבים מתושבי שכונות "בנה ביתך" היו בעברם תושבי העיירות הוותיקים. רק 17 אחוז מהתושבים העתיקו את מגוריהם לעיירה כדי לבנות בה בית פרטי. זו הייתה בדיוק כוונת היוזמים. למעשה, לתושבי העיירות הוותיקים ניתנה עדיפות בהקצאת הקרקעות לבנייה. בנוסף, 71 אחוז מתושבי שכונות "בנה ביתך" מצאו את פרנסתם בעיירת הפיתוח, כך שכוחם החברתי

3. לדיון בצורות מאוחרות יותר של "בנה ביתך" ראו מאמרה של איריס לוין בקובץ זה.

איור 2/ פרויקט מהתחרות הרעיונית בנושא "בנה ביתך" מטעם קרן מרדכי קרייתי ואגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל, רישומים לפי מנספלד ואחרים, 1986:

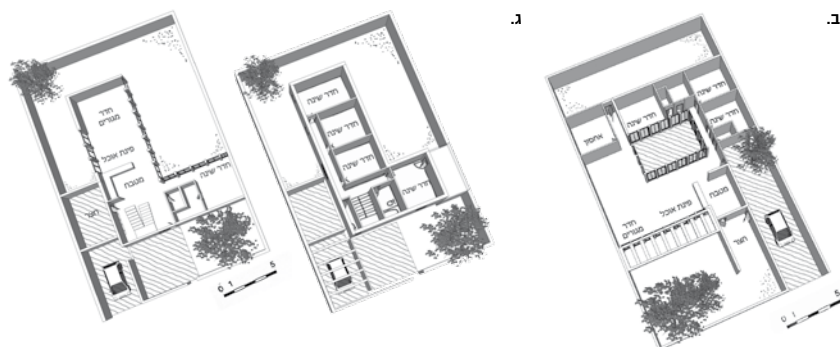
- א. העמדה על פני השטח: נראה כי הבתים צריכים "להסתתר" מאחורי טראסות וצמחייה (חתך) או מאחורי חגורות ירק (תוכנית). אפשרויות נוספות הן מיקום הבתים זה אחר זה או על פני חצרות נרחבות בקבוצות מבנים קטנות (שם: 36)
 ב. הדמיה של בית חד-קומתי (שם: 38)
 ג. הדמיה של בית דו-קומתי (שם: 38)

והכלכלי תועל לרווחת הקהילה, כמקווה. גם העובדה שמרבית התושבים הגדירו את ביתם כמפואר היה בה כדי לרמוז על שביעות רצון מבתיהם החדשים.

באותו סקר נמצא גם ש-86 אחוז מתושבי שכונות "בנה ביתך" התגוררו קודם לבואם בבתים משותפים. מאחר שרובם היו תושבי עיירות ותיקים, ניתן לומר בבטחה כי סביר שבתיהם המקוריים נבנו על-ידי השיכון הציבורי. במילים אחרות, ניתן לראות בכך קפיצת מדרגה נחשונית מבית שיכון סטנדרטי (שדומים לו נכללו בפרויקט "שיקום השכונות") לעבר בית פרטי מפואר. ואכן, היותו של הבית "מפואר" על דעת רוב תושביו, וסירובם להיעזר בתוכניות סטנדרטיות כלשהן, היו שניים מהמאפיינים שעליהם לא היו התושבים מוכנים לוותר, למרות הקשיים הכלכליים שהיו כרוכים בבנייה (ברנד, 1982). הרצון ליצור עולם שהוא אנטייתיזה לסטנדרטיזציה החונקת ולדימוי הכושל של שכונות עיירות הפיתוח, על מבניהן המשועתקים, נתן אותותיו יותר מכל.

בתים ואדריכלים

אותו פאר, שנשזר בבתי פרויקט "בנה ביתך" וקסם כל-כך לתושבים, היה לצנינים בעיניהם של בעלי המקצוע, האדריכלים. הגודש העיצובי האדריכלי, ויותר מזה ה"קיטשי", של בתים גדולים מדי שמוקמו בחצרות קטנות מדי – צרם לעין המקצועית

(איור 1). בסקר הנזכר לעיל, שהוזמן על-ידי משרד הבינוי והשיכון מהאדריכל הרי ברנד ב־1982, נוסחו הבעיות הוויזואליות הטמונות בחזותו של הפרויקט: גיבוב סגנונות, אי־סדר חזותי וניצול יתר של המגרש. באותו סקר הוצעו גם הדרכים לפתרון: המלצות בנוגע לממדי המגרשים הרצויים והמרווחים ביניהם, ממדי הדרכים הרצויות, הנחיות לפתרונות חניה וקביעת כללים מחייבים לגבי אלמנטים חיצוניים (ברנד, 1982). הנחיות אלו אומצו כהנחיות תכנון על-ידי משרד הבינוי והשיכון (רז, 1984). אולם הדברים לא הסתכמו רק בעבודת מחקר ובהנחיות תכנון. שיח אדריכלי ער ותוקפני התקיים בנושא מעל דפי כתבי־העת המקצועיים (כרמי, 1984; שנער, 1984; גלזר, 1985; הרץ, 1985; מנספלד ואחרים, 1986; רביד, 1986; קנפו, 1988; קפלן־דורון, 1991). על האסתטיקה של הפרויקט נמתחה ביקורת קשה: "בפרויקט 'בנה ביתך' חוגגת הראוותנות, הצעקנות וההפגנתיות... חוסר תרבות ושורשים, טעם רע וזלזול בכל מסורתיות בנייה..." (שנער, 1984: 23), או: "תרבות קיטש, תפיסה מגלומאנית ורצון להדהים הפכו לאמות מידה בתכנון בית המגורים... הסכנה ש'הסגנון החדש' ייקלט וישפיע על כיוון הארכיטקטורה בארץ הינה ממשית" (קנפו, 1988: 7). המשפטים הראשונים נכתבו על-ידי עמי שנער, לימים האדריכל הראשי של משרד הבינוי והשיכון. הבאים אחריהם נכתבו על-ידי דוד קנפו, לימים יו"ר אגודת האדריכלים במחוז חיפה

והצפון, בזמן שכיחן כעורך עיתון אגודת האדריכלים. השקפות אלה, ודומות להן, דרבנו את אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל להכריז על תחרות רעיונית, שנועדה "למזער את הנזק". בפרויקט רעיוני שהוצע על-ידי משרד מנספלד החיפאי מ-1986 הותוו הנחיות תכנוניות לריסון ההשתוללות העיצובית של הפרויקט (מנספלד ואחרים, 1986).

בפרויקט הרעיוני הוצע להגדיל את המרווחים בין המבנים ולהרבות בצמחייה, להצניע את המבנים על-ידי סידור מגרשים זה אחר זה (ולא זה לצד זה), או לעשות שימוש בטראסות כך שמבנים יוסתרו על-ידי הטופוגרפיה. הוצע להגביל את גובהם של המבנים וכן הוצעו חומות גבוהות ואחידות מסביב לכל בית. שתי תוכניות טיפוסיות תוכננו לבתים עצמם. מדובר היה בבתים מודרניסטיים, ישרי קו וישרי זווית, בני קומה עד שתיים, המצטיינים רובם ככולם בהפנמה מסוימת. הבית החד-קומתי תוכנן כסובב חצר פנימית ופונה לחצר הקדמית המוגנת בחומה. הבית הדו-קומתי תוכנן בצורת L, כך שרוב שטח המעטפת שלו פונה פנימה, לחצר המוכמנת בין אגפיו והמצויה בחלקו הפנימי של המגרש (איור 2).

ללא מילים הפגינו האדריכלים את דעתם על פרויקט "בנה ביתך". ראשית, בהצעותיהם היצירתיות להצניע את הבית מתחו ביקורת על ראוותנותם של הבתים. כך ניתן לפרש גם את בחירתם בתוכניות מכונסות הפונות לעבר חצר פנימית או אחורית. שנית, בסגנון האדריכלי שהציעו למתכננים – הסגנון המודרניסטי. המשטחים החלקים והקווים הנקיים של הבתים המתוכננים ייצגו את עמדתם הביקורתית של האדריכלים ביחס למחוות ה"פוסט-מודרניסטיות" בבתים הקיימים, מחוות שבאו לידי ביטוי בליקוט אקראי של אלמנטים מבניים: גג רעפים מזה, קשתות מזה, ציפוי אבן כאן וטיח מותז (שפריץ) משם. המודרניזם הנקי, האיכותי והמקצועי כליך ביטא את השאיפה לחזור לסדר האדריכלי הטוב, לסטנדרט היופי הראוי.

בפרויקט אחר, לא תיאורטי בכלל, אף ננקטה יוזמה לביצוע חלק מההתוויות העיצוביות של מותחי הביקורת. בשכונת "בנה ביתך" ברובע ט"ו באשדוד, שנבנתה בשנות השמונים המאוחרות, ביקש האדריכל האחראי, יעקב רכטר, להקנות אופי הרמוני לבתים ולרסן כל התפרצות עיצובית על-ידי הגבלות צבע וסגנון. הבתים הלבנים והריבועיים מזכירים בנייה יס-תיכונת אותנטית (קפלן-דורון, 1991). גג הרעפים הפופולארי, המסמן יותר מכל את הדימוי, מושא השאיפה של הבית הפרברי-בורגני (בן-ארצי, 2000), לא מופיע בשכונה במתכוון, במעין הפגנת "טעם טוב" (איור 3).

מבין כל האדריכלים שהביקורת המרומזת יותר והמרומזת פחות על פרויקט "בנה

איור 3/ מבט מתוך הפרויקט ה"ים-תיכוני" בתכנון יעקב רכטר בשכונה ט"ו באשדוד.
מבוסס על תמונה מתוך קמפן-דורון, 1991: 168.

ביתך" ניכרה בדבריהם ובעבודותיהם, הגדיל לעשות רם כרמי, האדריכל הראשי של משרד הבינוי והשיכון בשנים 1975–1979. במאמרו "צמוד צמוד בחלל שבין שיכון ו'בנה ביתך", מ-1984, כתב את הדברים הבאים:

...אך בעוד שהקמת השיכונים נועדה לדחוף את הדיירים לפעולה משותפת, מופיעה יוזמת "בנה ביתך" כגורם לתחרות ולפרוד, מבליטה את מלחמת המעמדות, מביאה להפרדת האיוון החברתי, ופותחת פתח לפעילות ספקולטיבית-אופורטיוניסטית של יזמים. מדיניות זו הופכת לחלק מהאידיאולוגיה הבורגנית הרואה בתחרות חוק טבע...

כסף הוא כיסופים – אמור לי מה רכושך, ואומר לך מה משקלך האנושי... הממון הופך לתעודת הזיהוי ולאמת הערכית של בני האדם, וחברה יצרנית הופכת לחברה צרכנית. הצרכנות תמיד רוויה יסוד של ראוה, בייחוד כשהיא מתבטאת ברשות הרבים, כשיש בה מרכיב של הפגנה במפגש בין אנשים ומרכיב של תחרות (מי בולט יותר)... ב"בנה ביתך" מתמסד הקשר שבין הסטטוס לכסף, והוא הופך לסמל הצלחה, ביטוי לשאיפות האדם ומקומו במרחב האנושי...

73 השנים מאז קום המדינה הוליכו אותנו לרמת חיים, תרבות טכנולוגית

מפותחת ורמת צריכה שלקיבתה אין תחתית... אנו חיים בחברה חשופה... תרבות המבוססת על קליטה ופליטה, על מערכת רגשית בסיסית של סיפוקים מיידיים, שאינה צורכת מאמץ אינטלקטואלי (כלעג, קנאה, שמחה לאיד)... זוהי חברה ממוחשבת, חסרת התחשבות וחסרת מעצורים...

שכונות "בנה ביתך" מאפשרות וגורמות להתכנסות היחיד בתוך עצמו, מבלי שיתערב במהלך החיים החברתיים. אין ספק כי האטימות קיימת והיא מתעבה ככל שהסביבה נעשית סבוכה יותר. רק לעיתים נדירות פותח האדם את ליבו, בדרך-כלל מסתגרים...

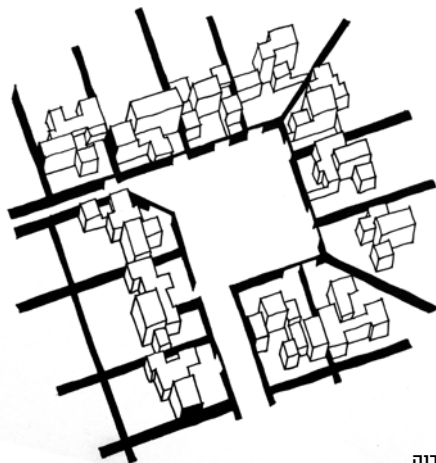
חוסר התרבות נובע בהרבה מקרים מתפיסה של קיטש. הקיטש מתבטא בגודש פיזי של בניינים, באותה מידה כמו בשפע חסר ערך של מוצרי צריכה... הקיטש מאפשר לאדם להעמיד פנים, לכסות ולהסתיר, והתוצאה היא רפיון, תרדמה, ובו בזמן דלדול ערכים.

...כך נולדת ארכיטקטורה שנועדה לעשות רושם, אך חסרה הן טעם והן תועלת מעשית...

בשכונות "בנה ביתך" נמצאת ארכיטקטורה המחפשת תמיד את החדש והחדש שבאופנה... המעמד הבינוני החדש, בעל הדעות הבינוניות והרכוש הבינוני, מנסה לחקות את התרבות הכפרית של איטליה וספרד (התרבויות היחידות שעדיין שרדו, של אנשים הנמצאים בשיווי משקל מופלא בין אדם לאדם ובין אדם לטבע). האם ניתן להעתיק ולהעביר תוכן אותנטי של תרבות מקומית שנבנתה במשך דורות? ואולי זה רק חיפוש מזויף... סוג קיטש כוזב, ריק מכל תוכן המחופש כדקורציית קרטון בסרט קולנוע הוליוודי ללא אחיזה במציאות. התוצאה היא 'ארכיטקטורה לירית' בעלת נטייה להתייפייף ולמצוא חן (כרמי, 1984).⁴

כרמי תקף את הפרויקט בשצף קצף. סלידתו מהעיצוב זועקת לשמים. ביקורתו התמקדה בראוונות ובצורך שיש לתושבים להתהדר בביתם, כאילו הוא המביע את אישיותם ואת ערכם בעיני הבריות. על רקע קריאתו זו אף קל להבין הצעה רעיונית נוספת מבית מדרשו של האדריכל מנספלד לגבי אופן העמדת הבתים. ההצעה – לרכז אשכול של תריסר בתים סביב חצר משותפת וקהילתית – נועד, כנראה, להוות אנטיטיזה להנחה

4. במקביל לסלידתו מבתי פרויקט "בנה ביתך" תוקף כרמי גם את השיכונים הסוציאליסטיים והאנונימיים של ראשית המדינה ומשליך את יהבו על בתים צמודי קרקע. בתים אלו, לטעמו, הם המזור לתחלואים החברתיים ולהיעדר תרבות מבנית.

איור 4/ הפרויקט הזוכה בתחרות הרעיונית בנושא "בנה ביתך" מטעם קרן מרדכי קרייזי ואגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל: בתים סביב חצרות. רישום לפי מנספלד ואחרים, 1986: 39.

שמאחורי הבתים הראוותניים מסתגרים הדיירים בדל"ת אמותיהם (איור 4). אולם אם נחזור לדבריו של כרמי, נגלה בהם לא רק מסקנות אופרטיביות וביקורת עניינית. קריאה חוזרת של כמה מתיאוריו מעלה חשד שמדובר ביותר מכך. ביטויים כגון "תחרות ופירוד", "מלחמת מעמדות", "הפרת האיזון החברתי", "פעילות ספקולטיבית" אופורטוניסטית, "מיסוד הקשר שבין הסטטוס לכסף", "מערכת רגשית בסיסית", "לעג, קנאה ושמחה לאיד", "דעות בינוניות", "קיטש כוזב, ריק מכל תוכן", וכיוצא באלה, המתארים את כל רעות החברה כנובעות ישירות מפרויקט "בנה ביתך", נראים על פניהם מוגזמים. מתעורר הרושם שלא זו דווקא תכנים אדריכליים גרידא גרמו לכרמי להתבטא כפי שהתבטא.

מי כאן בעל הבית?

כדי להבין מה עומד מאחורי ביקורתם של האדריכלים נפנה לתיאוריית התלות, ששלמה סבירסקי ושרה קציר הציגו במאמרם "אשכנזים ומזרחיים: יחסי תלות בהתהוות", מ-1978⁵. לפי תיאוריה זו, הקבוצה השלטת בחברה מעוניינת לאחוז בכוחה ולא לחלוק בו

5. לפי שוחט (2001), הם עצמם מסתמכים על: Rodney, W. 1972. *How Europe Underdeveloped Africa*. London: Bogle-L'Overtur

עם שכבות חלשות יותר. הטעם לכך ברור: ביזור הכוח יביא בהכרח להקטנת כוחה של הקבוצה השלטת. תיאוריה זו, הנראית עניינית על פניה, נוגדת תיאוריה אחרת, המכונה על-ידי סבירסקי-קציר "הגישה המודרנית", שלפיה הקבוצה החזקה בחברה מעוניינת לשחרר את הקבוצה החלשה בחברה מנחשלותה כדי ליצור חברה מודרנית והומוגנית, ומתוך שאיפה לצמצם את הפערים החברתיים.

לאיזו תיאוריה מתאימים הפרויקטים החברתיים של שנות השמונים: פרויקט "שיקום שכונות" ופרויקט "בנה ביתך"? האם היה כאן ניסיון כן להעצים את התושבים, להעלות את שביעות רצונם ולשקם את כבודם העצמי? או שמא עמדו מאחורי הניסיון מוטיבציות שליליות – להעשיר את קופתם ואת עוצמתם של בני האליטות הוותיקות ולנתב את בני "ישראל השנייה" לעמדתם המסורתית כנחשלים, כ"חוטבי העצים" וכ"שואבי המים"?

סבירסקי דבק בתיאוריית התלות לגבי פרויקט "שיקום שכונות" (סבירסקי, 1981). אולם האם גם במקרה של פרויקט "בנה ביתך" דוכאה "ישראל השנייה"?

פני הדברים במקרה זה שונים מאוד. בפרויקט "בנה ביתך" ניתנה למרבית התושבים יד חופשית בתכנון בתיהם. מלבד הגבלות סטטוטוריות רגילות – כמו קו המיתאר של הבית או אחוזי בנייה – התושבים תכננו את הבית ככל העולה על רוחם, את הבית שבו חפצו כל השנים, כאשר היו דחוקים בדירות השיכון הקטנות, חשים את ידו הכבדה של הממסד המתכנן, הבונה והמאכלס.

הבתים שנבנו בסופו של דבר היו אנטייתזה לשיכון. אם השיכון היה צנוע, היו בתי "בנה ביתך" מפוארים. אם השיכון היה צר בממדיו, היו בתי "בנה ביתך" גדולים עד מאוד. אם השיכון היה דל בחומרים, היו בתי "בנה ביתך" עתירי חומרים. אם השיכון היה חד-מפלסי, היו דירות "בנה ביתך" מרובות מפלסים. אם קווי של השיכון היו נקיים ועצורים, היו בתי "בנה ביתך" עתירי זוויות, משופעי גגות ומרובי קמרונות. אם השיכון היה אנונימי מטבעו, היו דירות "בנה ביתך" אישיות מאוד, מבקשות להביע ולהחצין את שיש לתושב לומר על עצמו.

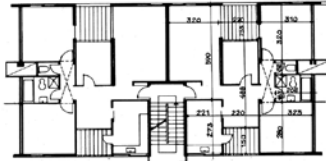
רק מתוך תיאור זה של הבתים ברי כי האדריכלים הרגישו מרומים. הם, שעמלו במשך חמש שנים על רכישת המקצוע, על עידון הטעם ועל לימוד הסגנונות – עמדו עכשיו מול התפרצות רועשת וגועשת של העדפות אסתטיות שנראו להם כטעם רע. אך לא רק על כך יצא הקצף. הקצף האדריכלי הגדול יצא גם על אופן בניית הבתים, על היותו של האדריכל מועסק על-ידי התושב, עבד להעדפותיו ולשיגיונותיו. בלשון אחרת: בן האליטה

6. סבירסקי עצמו אינו מתייחס לפרויקט "בנה ביתך".

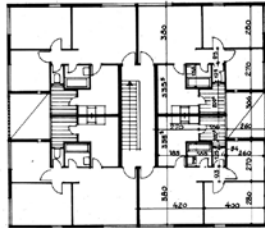
התרבותית והחברתית הוותיקה הועסק עלידי בן "ישראל השנייה". והוא האחרון, בעל הבית ובעל הממון, היה זה שהכתיב את הטעם. תפקידו של האדריכל הצטמצם להתוויית התוכנית ולשרטוטה. בכל הנוגע לדימוי הבית ולשאיפות האסתטיות – לשילוב בין גג רעפים שוודי לקשתות ירושלמיות – לא הייתה לאדריכל זכות דיבור. כוחה של האליטה הפרופסיונלית – אך גם כוחה של האליטה התרבותית והחברתית – נשבר בפרויקט "בנה ביתך". הכוח הועבר לבעלי הבתים החדשים. אותם בני עיירות הפיתוח שהעלו את הליכוד לשלטון, שתוגמלו על־ידו בפרויקט זה, ושלראשונה יכלו להשאיר חותם על סביבתם הבנויה על־פי חוק ובאישור. לא דרך ונדליזם כבשכונות השיכון הציבורי, ולא דרך בנייה בלתי חוקית, אלא באופן כשר למהדרין. האדריכל, שהיה בשנים הטובות שקדמו לשלטון הליכוד בעל מונופול על הטעם הטוב, אדון לדמותה של הארץ באמצעות תכנון הבתים המשותפים, השיכונים או הווילות למביני דבר, הפך לעושה דברו של בעל הבית החדש, על ממונו ועל טעמו. הכוח, שהיה שייך לשלטון העבודה, על אנשיה ובתיה – נלקח לבלי שוב. ייתכן שההכחה לכך מצויה בזעקת האדריכלים. בתחושה פרופסיונלית קשה של אובדן האסתטיקה, מחו האדריכלים גם על כוחם שנלקח, כוחה של ההגמוניה הוותיקה. בקינתם על חזותם הקלוקלת של בתי "בנה ביתך" מחו האדריכלים גם על עולמם שחרב. ככל הנראה, זעקה זו היא שעומדת מאחורי דבריו הקוצפים של רם כרמי. ייתכן שאם תיאוריית התלות מבית־מדרשם של סבירסקי וקציר הייתה רלוונטית למקרה זה, זעקת האדריכלים הייתה חלשה יותר – עיקום אף אופנתי ותו לא.

יסודות הבית

האם פרויקט "בנה ביתך" אכן מסמן את נצחונן של הקבוצות החלשות, של בני "ישראל השנייה"? כדי לענות על שאלה זו יש להעמיק ולבחון את הדברים גם מעבר לקונפליקט הבסיסי בין האדריכלים לדיירים, שהתמקד בפן האסתטי של הבתים. שאלה זו מחייבת אותנו לבחון נקודת מבט חדשה ולהיכנס אל תוך הבתים. נעשה זאת באמצעות בחינת התוכנית האדריכלית: בחינת הקשר בין החדרים, החלוקה הפנימית של הבית, היחסים בין החללים. אילו "השיכון" על כלל מאפייניו היה אכן נשלל מן היסוד, היינו יכולים לצפות לראות בתים מתוכננים באופן שונה לחלוטין. לא רק בממדים או בחומרים, אלא גם באופן ארגון המרחב. ראשית, שומה עלינו להכיר במקצת את תולדותיו של השיכון, שראשיתו לא כאן, אלא במרכז אירופה בתחילת המאה העשרים. שם, באותה תקופה, רווחה הגישה שראתה

תכנית דירה בבניין שבע, 83 מ"ר

תכנית דירה בבניין שבע, 60 מ"ר

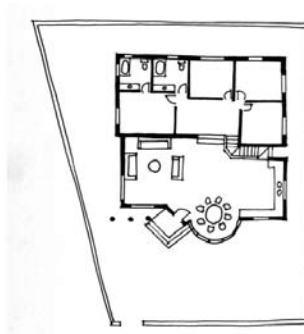

איור 5/ דירת שיכון קלאסית - חזית ותוכנית (הדירה הטורית הארוכה), לעומת חזית ורישום על-פי תוכנית של בית מפריקט "בנה ביתך" בתכנון ר. אמסלם וש. דדון (בעמוד ממול). דירת השיכון מתוך: מדינת ישראל, משרד השיכון, ישראל בונה, 1964. צילום הבית והתוכנית באדיבות סבי ארון.

ביעילות ובפונקציונליזם התעשייתיים את מהות הקידמה. גישה זו חדרה גם לאדריכלות וכוננה את המודרניזם הארכיטקטוני, שלאורו נבנו דירות השיכון. בבסיסו עמד הרעיון כי על דירת המגורים להיבנות מן החומרים המתקדמים ביותר – בטון מזוין. כך גם התכנון הדירתי: יעיל וחסכוני, נגוע בהערצת המכונה. חלוקת הדירה לאזור יום "ציבורי" (מטבח וחדר מגורים) ולאזור לילה "פרטי" (חדרי שינה ושירותים), כמו גם החלוקה התפקודית של החדרים (לדוגמא: חדר שינה שרק ישנים בו לעומת חדר עבודה שרק עובדים בו) (Wiedenhoeft, 1985), נבעה ישירות מהערצת המכאניזם.

בנוסף, בדירה המודרניסטית היו טמונות תובנות מובנות של ארכיטקטים שמוצאם ממרכז אירופה – מפתחי המודרניזם הארכיטקטוני. בשל האקלים הקרקריר במרכז אירופה ובצפונה התפתח בה דפוס מגורים המתכנס מפני החוץ. בית המגורים התפתח כיחידה שלמה המכונסת בפני עצמה וסובבת את גופי החימום (תנור או אה). גם פעילות המגורים התפתחה בהתאם: בתוככי הבית פנימה. קשר ישיר אל החוץ – כבישול בחצר או שינה על הגגות, האופייניים לארצות חמות – כלל לא עלה לדיון. הדירה המודרניסטית, החדשה והרציונלית הכילה אפוא מבלי דעת מאפיין מרכזי אירופי נוסף – הנתק מן החוץ.

ניתן לומר כי הדירה המודרניסטית אינה אלא שיקוף תרבותם של מתכנניה. איתם היא עלתה לארץ: עם האדריכלים היהודים מגרמניה, מאוסטריה ומפולין, שהגיעו

בשנות השלושים לארץ, וכן עם כמה מבני הארץ שנסעו ללמוד את מקצועות הבנייה ברומא, בפאריז, בבריסל ובבאוהאוס בגרמניה (בצר, 1984; גור, 1992; סמוק 1994). הם ותלמידיהם בטכניון – שהיו את ה"ישוב הוותיק" והיו לימים האליטה החברתית והתרבותית של מדינת ישראל – הקנו למדינה את דמותה האדריכלית. בתי המגורים נבנו בצלמם ובדמותם.

כפועל-יוצא מן האמור לעיל נשללו ערכית פתרונות מגורים אחרים, התואמים התפתחות תרבותית אחרת. נשללו בתים שאינם מחולקים לאזורי יום ולילה, נשללה חלוקת חדרים שאינה טריטוריאלית ופונקציונאלית ונשללה מערכת יחסים סימביוטית בין פנים לחוץ (חזני, 1971). במילים אחרות: נשללו כל המאפיינים של הבית המזרחי המסורתי, שבו החללים הגדולים והגבוהים מאכלסים דיירים רבים, והפעילות המתבצעת בהם היא רבת-כללית (סגל, 1967; חזני ואילן, 1970). כך נשללה תרבות המגורים של יוצאי ארצות האיסלאם, שהיוו את רובה המכריע של "ישראל השנייה".

על רקע זה עולה שאלת תכנון הבית בפרויקט "בנה ביתך" במשנה תוקף. האם תושביו, שתרבות המגורים שלהם ושל הוריהם נשללה בשנות החמישים-שישים, כשעלו לארץ, ראו בבתים הפרטיים שבנו אמצעי לשחזר את אורחות העבר? האם כווננו בבתים אלו תכנים חדשים מעבר לתכנים האסתטיים? האם נבנו חדרים רבת-כלליתיים? האם היה

הקשר בין פנים הבית לחצר הדוק יותר?

בחינת תוכניות הבתים מגלה שהבתים נותרו מודרניסטיים. אמנם, פה ושם ניתן לראות בתים עם שני מטבחים – שריד למיקומו של הטאבון בחצר. אולם על-פי רוב, מאחורי מדרגות הכניסה הרחבות והאריות שלצדי הדלת, תוכנן בית המגורים כדירה מודרניסטית לכל דבר. גם כאשר חדר המגורים היתמר לגובה של שתי קומות, וגם כאשר אח מבושרת הוצבה במרכז הבית, עדיין נותרה החלוקה הבסיסית של הבתים כשהייתה בדירת השיכון הקטנה: אזור יום ואזור לילה, אזור פרטי ואזור ציבורי, חדרים לילדים, חדרים להורים וחדרים נוספים לפעילויות מגוונות ככל שהותיר המקום (חדר משחקים, חדר טלוויזיה וכיוצא באלה). השחרור, לכאורה, לא היה שלם (איור 5).

סיכום: מהות הבית

כיצד ניתן לסכם את פרויקט "בנה ביתך"?

במבט ראשון נדמה כאילו הפרויקט העניק כוח של אמת לבני "ישראל השנייה". כוח להשפיע על המרחב, להטביע בו חותם. כוח להעסיק אדריכלים (בני האליטה התרבותית והחברתית הוותיקה) וכוח לקבוע את הטעם האדריכלי. במבט שני דומה כי הכוח, אף-על-פי שגדול היה, לא שינה סדרי בראשית. בתי "בנה ביתך" הכמינו, מבלי משים, אמיתות על מהות המגורים "הנכונה", אשר הובאה על-ידי האליטה התרבותית והחברתית הוותיקה, שדומה היה כאילו הובסה. ה"אמיתות" על תפקודו הנכון של הבית (קרי: התפקוד המודרניסטי) חדרו כה עמוק לתרבות המגורים, עד כי גם כאשר ניתנה אפשרות לקריאה של צורת מגורים אחרת – היא נותרה ללא מענה.

הכוח, אם כן, לא היה כה רב, ולא מפני שלא הוענק במלואו. להיפך. הפרויקט, שהקנה חופש תכנוני לתושבים, הקנה להם גם את הכוח לתכנן בתים אחרים ולהצהיר על תרבות מגורים אחרת. אולם השנים שחלפו מאז העלייה לארץ ותהליכי החברות עשו את שלהם. הבית "הנכון" כבר נטמע כה עמוק בתפיסה התרבותית של התושבים, עד שהמחשבה על צורת מגורים אחרת כלל לא עמדה על הפרק.

כך, למרות טענות האדריכלים בני האליטה הוותיקה כלפי פרויקט "בנה ביתך", ולמרות זעקתם לנוכח מעמדם הפרופסיונלי והחברתי ההולך ויורד – לא נהפכה הארץ. טענותיהם וזעקותיהם אינן מוצדקות. מתחת לקישוטיות העודפת והקישטית, לטעמם, עומדת לה בגאון דירה מודרניסטית לעילא ועילא. כוחה האמיתי של תרבות הוותיקים האירופאים, שבא לידי ביטוי בתרבות המגורים הבסיסית – לא נפגע. הוא רק נחבא מאחורי הררי האיפור.

פינאלה: להיות בבית

פרויקט "בנה ביתך" נידון עד כה דרך פריזמה של כוח; כוחה המוכמן של ההגמוניה אל מול "האחרים". האם היה כאן ניסיון עקבי ומתוכנן של דיכוי, כפי שטוענים הוגים שונים המסקרים את מצבם של המזרחיים בישראל (סבירסקי, 1981; שוחט, 2001)? ודאי שלא. ככלות הכל, הביקורת האדריכלית לא הייתה מתוכננת ומתואמת מראש והיו בה גם תכנים מקצועיים נכוחים.

ביטויו של הממד הכוחני בהתייחסות לפרויקט כיום שונה לחלוטין. לא עוד ביקורת כלפי הפרויקט, אלא התעלמות, כאילו אין בו כל ערך שראוי לדון בו. בחינת דפי העיתונות המקצועית-האדריכלית העברית העוסקת בבתים פרטיים מגלה שבין השנים 1980-2000 כמעט שאין התייחסות לפרויקט, זולת דברי הביקורת שמקורותיהם מפורטים במאמר זה. לקורא בכתבי-העת האדריכליים נדמה כאילו אדריכלות בתי המגורים הפרטיים במדינה מתנהלת בין קיסריה לכפר שמריהו, בין הרצליה פיתוח לבין "ישובים בשרון". ההתעלמות מ"הבן הסורר" מעידה כאלף עדים על הסלידה ממנו. אולם ההתעלמות אינה משנה את המציאות: הפרויקט חי וקיים, ודייריו ממשיכים לרוות ממנו נחת.

כיצד ניתן לסיים את המאמר? התכנים הכוחניים נידונו כאן בהרחבה, אולם אין זה ראוי לסיים בהם מאמר העוסק באנשים הבונים את בתיהם. תחת זאת, מוצע לסיימו דווקא בתכנים אחרים. במאמרו "הרמוניה אינה איכות נשאפת – הנוף האנושי של אדריכלות 'בנה ביתך'" מ-1993 שאל הפסיכולוג הסביבתי עמוס רפפורט מהן האיכויות שלפיהן צריך לקבוע מהו "בית טוב", וענה בפשטות שבית טוב צריך לענות על מאווייהם של המשתמשים. ולכן, איכויות אסתטיות המקובלות על קבוצה של אדריכלים, או טענות על תרבות מגורים ועל כוח – אינן רלוונטיות כלל.

ביבליוגרפיה

- איזנשטדט, ש. נ. 1989. **החברה הישראלית בתמורותיה**. ירושלים: מאגנס, עמ' 155–57.
- בן-ארצי, י. 2000. "הגג הארץ ישראלי במרוצת הדורות". בתוך: ברטל, ישראל (עורך), **העגלה המלאה – מאה ועשרים שנות תרבות ישראל**. ירושלים: מאגנס, עמ' 261–273.
- בן-עזרא, א. 1985. "בנה ביתך – שיטת בינוי ישראלית". **מבנים** 40: 22.
- בצר, א. 1984. **בתי דירות בתל-אביב בשנות השלושים: התפתחות, תכנון ועיצוב**. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מגיסטר במדעים בארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון, חיפה.
- ברנד, ה. 1982. **בדיקת מפעל בנה ביתך, דו"ח מסכם**. משרד הבינוי והשיכון, אגף הפרוגרמות, היחידה לתכנון ערים.
- גור, י. 1992. **תפיסות בשיכון הציבורי בארץ (שנות התהוות 1920–1948)**. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר דוקטור במדעים בארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון, חיפה.
- גלזר, ג. 1985. "בנה ביתך היום – הבית הישראלי" מחר". **מבנים** 40: 50.
- דרקסלר, י. 1984. "בנייה עצמית – הצעה לקראת פתרון בעיות הדיור". **א.א.** 6: 36–37.
- הרץ, ר. 1985. "בנה ביתך – תופעה חברתית?" **מבנים** 35: 18.
- חזני, מ. 1971. **אנטומיה של קהילה: מחקר באקולוגיה אנושית של העיירה אור יהודה**. חיבור לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר מגיסטר למדעים בתכנון ערים ואזורים, הטכניון, חיפה.
- ואילן, י. 1970. **חלל מגורים אפקטיבי וחלל מגורים לכאורה: החלל האינטרא-דורמלי**. חיפה: הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, מוסד הטכניון למחקר ופיתוח בע"מ. המחקר מהווה חלק ממחקר מוזמן על-ידי אגף התכנון, משרד הפנים.
- כרמון, נ. 1989. **שיקום שכונות בישראל – הערכת תוצאות**. חיפה: הטכניון, מוסד שמואל נאמן.
- 1998, **מדיניות השיכון של ישראל: המישים השנים הראשונות**. חיפה: המרכז לחקר העיר והאזור ע"ש פיליפ ואתל קלצניק, הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.
- כרמי, ר. 1984, "צמוד צמוד בחלל שבין שיכון ובנה ביתך", **א.א.** 6: 6–13.
- מוסרי, א. 1996, **תכנון מרחבי אסטרטגי ואסטרטגיה לאומית בישראל**. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר דוקטור למדעים, הטכניון, חיפה.
- מנספלד א., מנספלד מ., קהת ח., מנספלד י. אדריכלים בשיתוף טרויים א. מהנדס, חברת איזורסט, הורביץ את בוך מהנדסים 1986. "תחרות רעיונית בנושא 'בנה ביתך' – פרס ראשון", **מבנים** 42: 35–42.
- מרכז ההסברה, שירות הפרסומים, תשמ"ג. **שנתון הממשלה תשמ"ג**, עמ' 154–158; 408–412.
- סבירסקי, ש. וקציר ש. 1978. "אשכנזים ומזרחיים: יחסי תלות בהתהוות". **מחברות למחקר וביקורת** 21–59: 1.
- 1981. "לא נחשלים אלא מנוחשלים – מזרחיים ואשכנזים בישראל: ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות". **מחברות למחקר וביקורת**: 334–336, 344–347.
- סגל, י. 1967. **הבנייה בכפרים הערביים בגליל והתפתחותה**. חיפה וירושלים: מדינת ישראל, משרד הפנים, המחלקה למיעוטים בשיתוף עם הטכניון.
- סמוק, נ. 1994. **בתים מן החול: אדריכלות הסגנון הבינלאומי בתל-אביב**. תל-אביב: קרן תל-אביב לפיתוח ומשרד הביטחון ההוצאה לאור.
- קנפו, ד. 1988. "בנה ביתך – אדריכלות או קיטש?" **אדריכלות ישראלית, רבעון לאדריכלות ועיצוב פנים** 2: 7.

- קפלן-דורון, ע. 1991. "אילוף (הבנייה) הסוררת". **בניין ודיור** 12: 165-168.
- רביד, מ. 1986. "הרהורים אדריכליים על נושא בנה ביתך". **בבנייה** 25: 12-18.
- רהט, ר. 1985. "עוני ו'תרבות עוני'". מתוך: **דפוסי חברה בישראל – מגמות ליכוד ופרוד**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 37-39.
- רז, ד. 1984. "מחשבות מאחורי הנחיות התכנון". **א.א.** 6: 34-35.
- רפפורט, ע. 1993. "הרמוניה אינה איכות נשאפת – הנוף האנושי של אדריכלות 'בנה ביתך'". **אדריכלות ישראלית, רבעון לאדריכלות ועיצוב פנים** 15: 4-8.
- שדר, ה. 2000. **השפעת משרד הבינוי והשיכון על התפתחותה האורבנית של באר-שבע 1948-1999**. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הטכניון, חיפה.
- שוחט, א. 2001. **זכרונות אסורים: לקראת מחשבה רבת-רבנית**. עורך ראשי: גורמזאנו יצחק, מאנגלית: בן-צבי גורן יעל. תל-אביב: בימת קדם לספרות.
- שנער, ע. 1984. "מראש פינה עד יבנה (מאה שנה של בנה ביתך בארץ)". **א.א.** 6: 21-23.
- Wiedenhoeft, R. 1985. *Berlin's Housing Revolution, German Reform in the 1920's*. Berlin: UMI Research Press.

איריס לוי

גבעת פרדיס: בין "כפר ערבי" ל"בנה ביתך"

הקדמה

מאמר זה מציג את שכונת גבעת פרדיס, שכונה ייחודית בנוף הישראלי. השכונה, הבנויה מעל היישוב הישן פרדיס, היא שכונת "בנה ביתך" הנמצאת בשלבי סיום הפיתוח והבנייה שלה ומיועדת לתושבי פרדיס הוותיקים. היא הוקמה כדי לפתור את בעיית הדיור החמורה שממנה סובל היישוב. השכונה אמנם נבנתה לפי פרקטיקות תכנון מוכרות וידועות של "בנה ביתך", אך ייחודה הוא בכך שהיא שכונה ראשונה המוקמת ביישוב פלסטיני, הכוללת גם תכנון מדוקדק של תוכניות בינוי ופיתוח, תשתיות ושטח בדומה לשכונות "בנה ביתך" ביישובים היהודיים, ובשונה מהנהוג עד כה ביישובים הפלסטיניים הישראליים.

במאמר זה אטען כי השכונה החדשה למעשה מורדת בדימוי הרווח בתודעה הישראלית הקולקטיבית של הכפר הערבי. השכונה בפרדיס עושה זאת בהיותה שכונה בעלת זהות חדשה וגאה, מובחנת ומיוחדת לה. המושג "הכפר הערבי" משנה צורה ומקבל משמעות חדשה באופן התכנון, הבינוי והעיצוב של השכונה החדשה. במקביל הוא גם אינו מאמץ את הדימוי הקיים של שכונת "בנה ביתך" טיפוסית אלא יוצר גירסה ייחודית לו.

בתחילת המאמר אציג את מושג "הכפר הערבי" ואת משמעותו, כיצד נבנה בתודעה הישראלית ומה הוא משרת בכינונו, ולאחר מכן אבדוק כיצד דימוי זה נוכח בפרדיס. בהמשך אציג את הטענה העיקרית, הגורסת כי השכונה למעשה מאפשרת היחלצות מהדימוי המוכר של הכפר הערבי בכך שהיא יוצרת תחליף עכשווי וגאה לו. אתמוך בטענה זו באמצעות סקירה וניתוח של חומרים תכנוניים ואדריכליים מהשכונה ובאמצעות ניתוח ראיון שקיימתי עם שניים מתושבי השכונה. לבסוף יוצג סיכום המצביע על ייחודיותה של השכונה החדשה בנוף הישראלי ועל המקום שהיא מפלסת לעצמה במרחב הקיים בין הדימוי המוכר של הכפר הערבי הנחשל מצד אחד, לדימוי הכלי-ישראלי הפרברי של שכונות "בנה ביתך" מהצד האחר.

פרדיס: לא עוד כפר ערבי?

"הכפר הערבי" הוא מושג שגור בשפת היומיום הישראלית, הבא לתאר את המרחב הכפרי-העירוני הערבי בישראל. זהו מושג השגור גם בפי חוקרים רבים הדנים במרחב זה, אשר ממחקריהם עולה תמונת מצב של יישובים ערביים כפריים הנמצאים במצב מנוון ולא מפותח, ללא מסורת של תכנון מרכזי, הצומחים באופן אורגני ללא תכנון מסודר. להלן אראה כי "הכפר הערבי" הוא ביטוי שמטרתו לשמר את הדימוי הנחשל של הכפר הערבי בתודעת אלה שמחוצה לו כדי לשמר את יחסי הכוח בין השליט היהודי לנשלט הערבי.

מחקרים ישראליים בתחומי התכנון, הגיאוגרפיה והאדריכלות, שמרביתם נכתבו בין שנות השבעים והתשעים, עוסקים בעיקר בהיבט הפיזי-התכנוני של הכפר הערבי ודנים בתמורות הפיזיות שחלו בו לאורך השנים (למשל ברור, 1994; מאיר-ברודניץ, 1983; 1986; 1994).¹ חלק ממחקרים אלה הוזמן על-ידי משרדי הממשלה, בשליחות מוסדות המדינה ובמימונם, בעיקר מטעם המחלקה למיעוטים ומטעם משרד השיכון.² המחקרים מתאפיינים בסקירה מקיפה של המצב הקיים. זהו עוד נדבך באיסוף הידע ובכינון "הכפר הערבי" כאובייקט, כאשר מחקרים אלה משמשים כזרוע נוספת של התכנון, שהוא עצמו צורת כוח משוכללת (אייל, 1993). כאן התכנון הוא כלי נוסף בידי השלטון הישראלי המפעיל, בין השאר, שיטת פיקוח על ערביי ישראל (לוסטיק, 1985).

ממחקרים אלה מתקבלת תמונת מצב של יישובים ערביים כפריים במצב מנוון ולא מפותח, תחת הגדרות שונות, כגון "כלכלה נחשלת וחקלאות פרימיטיבית" אצל אנדן (1983: 4). בנוגע לתכנון מציינת אנדן כי בכפר הערבי לא קיימת מסורת תכנון מרכזי, וכי הוא צמח באופן אורגני ללא תכנון מסודר (שם: 28). "יישוב מגובב, מעין 'ערמת בתים' בלתי סדירה", על-פי ניסוחו של ברור (1994: 103); "יישובים הנמצאים במצב של 'עיור אזור', או 'עיור משובש'", כפי שמסביר מאיר-ברודניץ (1986: 113). שגל (1994: 147) וחמאיסי (2000: 78) משתמשים אף הם במונחים דומים. תיאורים אלה נסמכים על סקירה מדוקדקת של מצב קיים, חלקם תוך שימוש במידע סטטיסטי וחלקם תוך שימוש במידע איכותי והתרשמותי בלבד. בכולם מוצג הכפר הערבי כמקום ללא מסורת של תכנון, אורגני ומגובב.

השימוש שעושים מרבית החוקרים במושג "הכפר הערבי" מדגיש את הריחוק

1. מחקרים נוספים הם: אנדן, 1983; גולני, 1963, 1967; סגל, 1967; קיפניס, 1996; רכס, 1986; שמואלי, שגל וסופר, 1986; שגל, 1980, 1994.

2. אלה הם רק חלק קטן ממכלול המחקרים שנעשו עבור מוסדות המדינה ובמימונם.

וההדרה של הכפר הערבי מהשיח המרכזי בחברה הישראלית בתחום החברתי, בתחום הכלכלי, ובמיוחד בתחום הפיזי. הכפר הערבי, במרבית המקרים, כבר אינו כפר.³ למרות זאת, השימוש במושג "הכפר הערבי" נפוץ ומדגיש את דמות היישוב כיחידה נפרדת, בעלת עצמאות משקית. בכך אולי כרוכה גם ההתייחסות אל הכפר כהוויה מסורתית פרימיטיבית (מאיר-ברודניץ, 1986). לחלופין, גם השימוש ב"יישוב ערבי" אינו מוגדר, נטול אפיון מובהק, ובכך פועל לניתוק והרחקת החוקר ממושא חקירתו. התרשמות זו מתחזקת ביתר שאת כאשר מציבים מנגד את מגוון ההגדרות הקיימות ליישובים היהודיים: קיבוץ, קבוצה, מושב, מושבה, יישוב קהילתי, עיירה ועיר. ניתן היה להשתמש במילים המתארות את המצב האורבני של היישובים הערביים באופן מדויק יותר, כנהוג ביישובים היהודיים. נדמה כי הקושי להשתמש בביטויים יותר מדויקים מצביע על הזנחה ואי-תכנון מכוון של הרשויות, שנועד לטשטש את הייחודיות האורבנית (או הכפרית) של היישובים הערביים. גם מילת הזיהוי "ערבי" מנסה לטשטש ייחודיות עדתית-אתנית בתוך המכלול הנקרא כך בשיח הישראלי. הציבור הערבי נתפס כציבור אחיד אשר אינו מורכב מקבוצות בעלות זהויות שונות: פלסטינית, דרוזית, בדווית או צ'רקסית. המושג הכולל מדגיש את שונותם של הערבים מהחברה הישראלית היהודית וקרבתם לעולם הערבי הסובב, עם ההיבטים הפוליטיים הנגזרים מכך (שם).

פרדיס ממוקמת במישור החוף הצפוני, על שיפולי הר הכרמל, שני קילומטרים צפונית מזכרון יעקב, מצפון לדרך ואדי מילק (כביש מס' 70) וממזרח לכביש הישן לחיפה (כביש מס' 4). פירוש שם היישוב נגזר מהמילה "פרדוס" (ברבים פְּרִידִס), שפירושה גן עדן, או פרדס או בוסתן קטן. היישוב הוקם ב-1889 על-ידי בדווים משבט אל-ע'ווארנה על שרידי יישוב מהתקופה הרומית-ביזנטית ומימי הביניים. במלחמת 1948 הציטרפו ליישוב בן 900 התושבים מאות פליטים מכפרי מערב הכרמל ומישור החוף. ב-1952 קיבל היישוב מעמד של מועצה מקומית, וב-1961 חובר לרשת החשמל הארצית (מרקוס, 2000; שומרון, אתר).

בסוף 2005 התגוררו ביישוב כ-9,900 תושבים, כמחציתם מעל גיל שמונה-עשרה, רובם המוחלט מוסלמי. מרבית התושבים הם שכירים העובדים בעבודות חקלאות ובמפעלים ביישובים הסמוכים. נשים רבות עובדות במשק בית ובעבודות חקלאיות. ממוצע הנפשות למשק בית עומד על 2.5,⁴ וכעשרה אחוזים מכלל בני היישוב בגיל חמש-עשרה ומעלה

3. כמה חוקרים אכן מציינים כי "כפר" אינו אלא ביטוי לשוני מקובל, בעוד שמבחינת המבנה הפיזי קיבל היישוב צביון סמיי-אורבני או אורבני. ראו חמאסי, 1994ב; שניל, 1994.

4. ממוצע הנפשות במשקי הבית היהודיים הוא 3.1, במשקי הבית הערביים הוא 4.9, והממוצע הכלל-ארצי הוא 3.34 (למ"ס, 2007).

חסרי השכלה. אחוז המתגוררים בדירות הכוללות עד שני חדרים ביישוב גדול פי שניים מהמקביל לו ביישובי מרחב התכנון המקומי שומרון ויישובי נפת חדרה, ועומד על 32.9 אחוז (למ"ס, 2003א; סיטילינק, 2003). נתון זה מצביע על צפיפות דיור גבוהה.

היישוב מורכב משבע שכונות מגורים בשטח של 4,450 דונם וקיימת בו מצוקת דיור חמורה.⁵ כשישים אחוז מהקרקעות מנוהלים על-ידי מינהל מקרקעי ישראל, וכארבעים אחוז נמצאים בבעלות פרטית. גלעין הכפר נמצא ליד הכניסה מהכביש הישן ובו נמצאים השירותים, המסחר ומוסדות הציבור. ביישוב הוותיק יש מחסור חמור במשאבי קרקע הדרושים להמשך גידול האוכלוסייה. אזור זה נבנה ברובו לפני 1948. הוא מתבסס על מערך שבילים ישנים וצרים ומתאפיין בצפיפות מגורים גבוהה ובבתי מגורים בני שלוש או ארבע קומות (אל-סעאד, 2000). שאר השכונות פזורות סביב גלעין היישוב. השכונה החדשה ביותר היא גבעת פרדיס, שאליה אתייחס בהמשך.

פרדיס מתאימה לדימוי "הכפר הערבי" שהוצג לעיל, אף שכבר מזמן אינה כפר. מספר התושבים בה לבטח היה מספיק כדי להיחשב לעיירה ולזכות בהטבות הנגזרות מכך, אם היה היישוב יהודי. לדימוי זה מתאים בעיקר גלעין הכפר, בהיותו צפוף לפי כל קנה-מידה תכנוני, סובל ממחסור בשטחי ציבור, ובעל תשתיות לקויות (ביוב גלוי, חוטי חשמל במרחב הפתוח וכדומה). אין ספק כי שנים של קיפוח ושל מניעת הקצאת כספים לרשות המקומית הן שגרמו ליצירת התנאים הללו.⁶ אחד מסממני הקיפוח הוא היעדר תכנון על-ידי מוסדות התכנון. למרות זאת, ההנחה המובלעת בדימוי הכפר הערבי, שלפיה היישוב אינו מתוכנן, מסתמכת על הגדרות התכנון המודרני ככלי רציונלי מערבי. בפרדיס, כמו ביישובים פלסטינים אחרים, התקיימו שיטות תכנון חלופיות שאינן מערביות ושאין מתועדות באמצעות תוכניות וארכיונים. עם זאת, שיטות אלו היו קיימות במשך שנים רבות ואפשרו התפתחות רציפה של יישובים רבים, ובכללם פרדיס.⁷

5. רבים מתושבי היישוב הם מחוסרי בית או קרקע. כך עולה מראיון עם מנהל מחלקת הרווחה, מר עמאד עבד אל-גני, 15.10.02.

6. מאז 1948 גדלה האוכלוסייה הפלסטינית פי שישה, אך הקרקע שברשותה קטנה בכמחצית. למן הקמת המדינה לא אושרה הקמתו של אף יישוב פלסטיני חדש, והשלטונות לא הכירו בעשרות יישובים שצמחו בגלל מצוקת הקרקעות של האוכלוסייה הפלסטינית. ברוב היישובים הערביים נופלת הקצאת הקרקע לצורכי ציבור מרמת המינימום הארצית. ראו יפתחאל, 2000; רבינוביץ ואבו בקר, 2002.

7. לדיון מעמיק יותר בנושא ראו לוי-עזריאל, 2004.

הכפר הערבי החדש

הטענה העיקרית שאנסה להוכיח בהמשך היא כי השכונה החדשה גבעת פרדיס יוצרת תחליף לדימוי של הכפר הערבי. בעצם קיומה היא מורדת וכופרת בדימוי המוכר בשיח הישראלי ומעצבת חלופה חדשה ועכשווית לו. בניגוד לדימוי הצרוב בתודעה הישראלית, של יישוב מוזנח, חסר תכנון, יישוב מגובב הצומח באופן אורגני ובלי תשתיות מוסדרות, הכולל בתוכו בתים צמודים זה לזה כמנהג הבנייה הפלסטינית בעבר, השכונה החדשה אינה כזאת כלל: היא מתוכננת לפרטיה, בעלת תשתיות מתוכננות וכבישים ומדרכות רחבי ידיים, וכוללת בתי מגורים גדולים ומרווחים שאינם צמודים זה לזה, בדומה לכל שכונת "בנה ביתך" טיפוסית שנבנתה בעשורים האחרונים ברחבי ישראל.

גבעת פרדיס היא שכונה חדשה הנבנית בימים אלה על-ידי בני היישוב ועבורם. זהו פרויקט "בנה ביתך" המבוסס על בנייה פרטית לפי השיטה הנהוגה ביישוב היהודי, הכוללת הכנה של כל התשתיות הנחוצות לפיתוח המתחם. השכונה שואפת להידמות לשכונות "בנה ביתך" היהודיות, משום שתושביה הם חלק הומוגני ובלתי נפרד מהתרבות הישראלית, זו המקדשת בעשרות השנים האחרונות את הרכוש הפרטי ואת בניית הבית הפרטי כסמל להגשמת החלום הבורגני של מעמד הביניים בישראל. תושבי פרדיס רוצים להשתייך למעמד הביניים הזה, שהוא חלק מחלוקה המאורגנת על-פי קטגוריות כלכליות

איור 1 / שכונת גבעת פרדיס מעל היישוב הוותיק (צילום: איריס לזין, 2004)

ולאו דווקא עדתיות־אתניות, ולהשתחרר מההשתייכות הדתית־האתנית – הנחשלת – שאיתה היו מזוהים עד כה, הגלומה במושג "הכפר הערבי".

כיום מצביעים המאפיינים החיצוניים של שכונות "בנה ביתך" היהודיות הפזורות ברחבי הארץ על אחדות רבה, למעט סממנים של רמת חיים המעידים על רמה כלכלית שונה של תושביהן. הבתים ברובם רחבי ידיים, בני שתי קומות, מחופים בטיח בגוונים הנעים בין בז' לאפרסק ומתהדרים בגגות רעפים בצבע חום־אדמדם. כיאה לשכונות המייצגות קטגוריה מעמדית, הן אינן מבליטות את השתייכות תושביהן לזרם עדתי כזה או אחר, וגם לא לזרם פוליטי מסוים (כגון שכונות "בנה ביתך" אשר הוקמו ועדיין מוקמות בהתנחלויות בגדה המערבית). אם בעבר יוחסה לשכונות אלו שייכות עדתית מזרחית, דומה שכיום אי־אפשר לזהות אילו מהתושבים הם ממוצא מזרחי, אשכנזי או אחר.⁸ כמעט בלתי אפשרי לזהות היכן הן ממוקמות, ואין להן אופי זהות, מלבד מידת הרווחה הכלכלית של תושביהן, הניכרת בסגנון האדריכלי של הבתים, בשימוש בחומרי הגמר ובסמלי סטטוס נלווים אחרים (בריכה בחצר הבית, מכוניות מפוארות וכדומה).⁹

8. על פרויקט "בנה ביתך" ראו בהרחבה במאמרה של הדס שדר בקובץ זה.

9. לדיון מעמיק יותר בפרויקט "בנה ביתך" ראו יזהר, 2006.

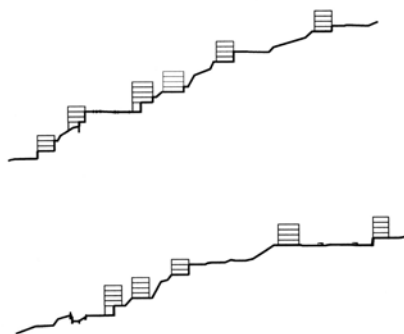
טענתי היא שיחד עם שאיפתה להידמות לשכונות "בנה ביתך" היהודיות, שכונת גבעת פרדיס כופרת לא רק בדימוי הכפר הערבי אלא גם בדימוי המוכר של שכונות אלה. היא אינה רוצה להיות עוד אחת מאותן שכונות חסרות אופי וזהות מובחנת. היא שמחה להשתייך למעמד הביניים הישראלי, אך לא רוצה לוותר על ייחודיותה בנוף הישראלי. היא אינה עוד שכונה יהודית אחת מני רבות, אלא שכונה פלסטינית גאה שאין כמותה עדיין פה, ולכן לא תסכים להיכנס לשבלונות תכנוניות ואדריכליות מוכרות ושחוקות. כדי להציג את השכונה ולהוכיח את הטענה המוצגת לעיל אבדוק את מאפייני השכונה תוך התייחסות ליישוב הוותיק של פרדיס, כמייצג את הדימוי הרווח של הכפר הערבי. אנסה להוכיח טענה זו בעזרת ניתוח מאפייני השכונה משני היבטים מקבילים. ההיבט הראשון יעסוק במאפיינים הפיזיים של השכונה ובתכנוניה האדריכליות והתכנוניות הייחודיות. ההיבט השני יעסוק במאפיינים החברתיים של השכונה בעזרת ניתוח ראיון שהתקיים עם שניים מתושביה. שילוב שני ההיבטים הללו יאפשר הבנה מעמיקה של השינוי הפיזי והחברתי ביישוב.

שכונת גבעת פרדיס

שכונת גבעת פרדיס נבנית על הגבעה שמעל היישוב הוותיק (איור 1). כמחצית מהקרקעות בשכונה הן קרקעות מדינה המנוהלות על-ידי מינהל מקרקעי ישראל וכמחציתן בבעלות פרטית. נכון לתחילת 2006 נמצאה השכונה בשלבים שונים של מימוש הבנייה וברמות פיתוח שונות. השכונה אמורה להתאכלס באופן מלא ב־2008.

תכנון, בינוי ואדריכלות בשכונה

גבעת פרדיס מתוכננת על שטח כולל של 541 דונם, בעוד שאר השטח הבנוי ביישוב הוא 778 דונם. כלומר, השכונה מגדילה את שטח היישוב בכ־70 אחוז (למ"ס, 2000). היא כמעט מכפילה את השטח הבנוי (שאינו יער או שטחי חקלאות) ביישוב, ולפיכך ניתן ליחס לה השפעה רבה על אופיו בעתיד. למרות שטחה הגדול יחסית ליישוב הקיים, מספר תושביה בעתיד לא יגיע אף למחצית ממספרם של תושבי היישוב הקיים בגלל הצפיפות הנמוכה המתוכננת בה יחסית לשאר פרדיס. למרות זאת, תפקידה בחיי היישוב משמעותי מאוד: היא משנה את היחסים באופן מוחלט בין הבנוי לפנוי, ושלא כנהוג בפרדיס היא תהיה שכונה עם שטחים ציבוריים פתוחים בתוכה. בגלל מחסור בשטחי ציבור ביישוב הוותיק תוכננו בה שטחי ציבור עבור היישוב כולו, ומשום כך היא עתידה

איור 2/ תוכנית הבינוי של השכונה
(מקור: יעד אדריכלים, ללא קנ"מ)
איור 3/ חתכי אורך טיפוסיים של השכונה
(מקור: יעד אדריכלים, ללא קנ"מ)

להוות מוקד לפעילות חברתית גם עבור אלה שאינם תושביה.¹⁰ תושביה הם כולם בעלי משפחות ביישוב המעורבים בחיים החברתיים בו. כך עתידה השכונה להפוך לחלק אינטגרלי מחיי כלל היישוב למרות מיקומה מעל היישוב הישן ובנפרד ממנו, ונראה כי בעתיד היא תשפיע על היישוב כולו.

השכונה קיבלה הקצאה גדולה ביותר של שטח עבור מבני ציבור כדי לפצות על המחסור הקיים בשטחים כאלה ביישוב הוותיק. עבור שטחים ציבוריים פתוחים הוקצו 33 דונם, בהתאם למכסות הנורמטיביות המקובלות. אולם בגלל התנאים הטופוגרפיים, מרבית השטחים הציבוריים שתוכננו דורשים פיתוח מסיבי של חפירה ומילוי וקירות תומכים. עלות הפיתוח שלהם גבוהה ביותר, וניתן להניח כי מרבית הגינות הציבוריות לא יפותחו בגלל היעדר אמצעים של המועצה המקומית.¹¹ למרות זאת, המעורבות בחיי היישוב ותכנון שטחי הציבור הרבים מקנה לשכונה ממד נוסף שאינו קיים, במקרים רבים,

10. בעיית שטחי הציבור ביישובים הפלסטטיניים היא בעיה מוכרת וידועה, הנובעת מהקושי להפקיע שטחים פרטיים לטובת הכלל; ראו גרזון הוכנר, 1991. בעיה זו נפתרה בשכונה החדשה עליידי הקרקע הציבורית הזמינה, שאפשרה תכנון שטחי ציבור ביתר קלות.

11. כפי שטען מהנדס המועצה המקומית מחמוד מחמיד בראיון, 28.3.03.

איור 4/ בינוי אופייני בשכונה: רחובות רחבים ובניינים בני שלוש או ארבע קומות
(צילום: איריס לוי, 2004)

בשכונות יהודיות אופייניות של "בנה ביתך"¹² נראה על כן כי יש לה חשיבות רבה בדימוי העצמי והחיצוני של היישוב כולו.

תוכנית הבינוי של השכונה מצביעה על ניסיון להתאים את הבינוי לטופוגרפיה התלולה של הגבעה, בניגוד לבינוי הקיים ביישוב הוותיק, אשר הבתים בנויים בו לרוחב קווי הטופוגרפיה ובצמידות זה לזה. השכונה מתוכננת באופן ספירלי המטפס עם ההר ועוקב אחר קווי הטופוגרפיה לאורכם, דבר היוצר רחובות מפותלים ולא ישרים כמו ביישוב הקיים (איור 2). תוכנית הבינוי נסמכת על זכויות הבנייה, הפרצלציה ומערכת התנועה שקבעה תוכנית השכונה ומספקת פתרונות ישימים שיתאימו להפרשי הגבהים בין הרחובות.¹³ כאשר מתבוננים בתוכנית הבינוי יש תחושה שמדובר בשכונה לא צפופה, אשר הפנוי בה עולה על הבנוי. אולם כאשר בוחנים במקביל את חתכי הבינוי מקבלים תחושה מציאותית יותר. החתכים מדגימים את אופי המבנים ומסבירים את הפרשי

12. בעבודת התזה שעל בסיסה נכתב מאמר זה נערכה השוואה של שכונת גבעת פרדיס לשכונת גבעת עדן בזכרון יעקב. ההכללות המופיעות במאמר בנוגע לשכונות "בנה ביתך" יהודיות מתבססות על ניתוח שכונת גבעת עדן כמייצגת שכונות אלה; ראו לוי-עזריאל, 2004.

13. חלק מהפרטים להלן נמסרו על-ידי מתכנן תוכנית הבינוי, אדר' נעמן בלקינד, יעד אדריכלים, בראיון טלפוני, 10.6.04.

איור 5/ פרטי בניין קלאסיים ושימוש בקשתות
(צילום: איריס לזין, 2004)

הגבהים והטופוגרפיה התלולה (איור 3). אז מתברר כי השכונה היא בעלת בינוי מאוד לא אופייני לשכונות "בנה ביתך" מהסוג המוכר ברחבי הארץ.

למעשה, מרבית הבניינים הם בעלי ארבע קומות ומיעוטם בעלי שלוש קומות, המתוכננים בצורות שונות של חפירה אל תוך ההר, כאשר המבנים הנמצאים על רכס הגבעה אינם חפורים כלל. הבינוי דורש הקמה של קירות תומכים גבוהים ביותר. בינוי זה, יותר משהוא מזכיר בינוי של שכונות "בנה ביתך", מזכיר בניינים משותפים עירוניים. הבניינים גבוהים יחסית וצפופים, בעלי חתך צר וגבוה, המעניקים לשכונה חזות עירונית ומבונה.

אופי השכונה המתקבל בגבעת פרדיס הוא ייחודי ביותר. זהו צירוף של שכונה בעלת רקמת בינוי כפרית ומרווחת, כיאה לשכונת "בנה ביתך" טיפוסית בפריפריה, עם מבני מגורים בעלי אופי של בנייני מגורים משותפים עירוניים, למרות היותם פרטיים. מתקבלת שכונה עירונית, מבונה ומסיבית, הנסמכת על מערכת כבישים ותשתיות מרווחת, כפי שניתן לראות באיור 4. היא שונה מאוד מהיישוב הקיים בפרדיס ובעיקר מגלעין הכפר, שם יוצר הבינוי רצף בנוי וצפוף בגלל המרחק בין המבנים והרחוב ובינם לבין עצמם. היא גם שונה מאוד מאופיין השולט של שכונות "בנה ביתך" יהודיות, שהן בדרך-כלל בעלות רקמת בינוי רכה וכוללות מבני מגורים רחבים ונמוכים בעלי אופי כפרי.

איור 6 / בניין מחופה אבן עם דימוי של כיפת הסלע מעל הכניסה
(צילום: איריס לוי, 2004)

מבחינה אדריכלית, הרושם העיקרי המתקבל מביקור בשכונה הוא של עודף מסות וגופים, אי־שקט ויזואלי והיעדר "ניקיון אדריכלי" לפי המקובל בשיח האדריכלי (איור 5). נעשה שימוש במספר רב של גופים בעלי צורות שונות המחברים ביניהם לפי צורכי התוכנית, בדרך־כלל באופן א־סימטרי. חדר המדרגות משמש על־פי רוב אלמנט אנכי המחבר בין גופים, ולעיתים קיימים כמה אלמנטים אנכיים דומים באותו בניין. גם השימוש במרפסות אינו אחיד. בחלק מן המבנים מופיעות המרפסות כגריעה במסה ובחלקם הן גוזזטראות הבולטות ממישור הקיר.

בנייני השכונה מופיעים במגוון סגנונות אדריכליים, תוך שימוש במספר רב של פרטי בניין המופיעים במקרים רבים על חזית אחת. כך, למשל, יש שימוש בסוגי פתחים שונים זה לצד זה על אותה חזית (פתחים מרובעים לצד פתחים מקושתים), או בפרטי בניין מקושתים בסגנון קלאסי (כגון מעקים ועמודים בסגנון דורי) לצד פרטי בניין "נקיים" בסגנון מודרניסטי. אלמנט נוסף החוזר במרבית הבניינים ובצורות שונות הוא הקשת. יש שימוש ניכר בקשתות מסוגים שונים ולמטרות שונות, וכמעט בכל בניין מופיעה קשת בצורה כלשהי – אם בחלונות, בדלתות, במרפסות או בגדרות. הקשת מסמלת את החיבור למזרח. ניתן להניח כי היא מופיעה בשכונה כביטוי אישי של זהות אחרת, פלסטינית, הבאה לצד ולא במקום חיים בשכונה "מודרנית" ו"מערבית". פרט נוסף המופיע בחזיתות

איור 7/ בניין לא גמור עם גדר מקושחת
(צילום: איריס לוי, 2004)

רבים מן הבניינים הוא לוח אבן מסותת הממוקם מעל הכניסה ועליו מופיע ציור של כיפת הסלע בשילוב עם פסוקי קוראן. זהו סמל המעיד אף הוא על שייכותם הדתית-הלאומית של בני הבית. פרט זה צובע את השכונה ואת תושביה בזהות מובחנת ומיוחדת ומבדיל אותם בכך משכונות "בנה ביתך" אחרות בישראל (איור 6).

חומרי הגמר בשכונה אינם אחידים. מרבית הבניינים עדיין נמצאים בשלבי טיח כלשהם, אף שדייריהם כבר מתגוררים בבניין. הדרישה הקיימת בהוראות תוכנית הבינוי מתייחסת רק לעמידותם של חומרי החיפוי ולא לתכונותיהם העיצוביות, ולכן הבניינים שכבר חופו מחופים בדרך-כלל בטיח בגוונים שונים (מכתום עז ועד ירקרק בהיר), באבן, או בשילובים ביניהם. תכונה זו הופכת את השכונה לרבת גוונים ועניין, והיא מוסיפה עוד ממד לצבעוניות שהופיעה בבתי היישוב הוותיק בשנים האחרונות. כאמור, בניינים רבים המאוכלסים בדיירים הם בניינים שבנייתם טרם הסתיימה. הסיבה אינה כלכלית בלבד, אלא במידה רבה תרבותית. זהו נוהג מוכר וידוע ביישובים הפלסטיניים. הוועדה לתכנון ובנייה, בהכירה את התופעה וברצותה למונעה, קבעה כי בכל מגרש ייבנו ארבע יחידות דיור כדי להקל על הבונים את הנטל הכלכלי ולחלקו בין ארבעה משקי בית. כן החליטו הרשויות להקפיד הקפדה יתרה ולאשר חיבורים לתשתיות רק לאחר סיום מלא של הבניין. למרות זאת מצאו רבים מן התושבים דרך לעקוף את החיבור הרשמי

לתשתיות ולאכלס בניינים לא גמורים המחופים בטיח שחור, עובדה שאינה מפריעה לחיי היומיום בפנים הבית (איור 7).

כמרביית האלמנטים שנסקרו עד כה, גם הגגות של בנייני השכונה אינם אחידים. בהוראות התוכנית אין דרישה לסוג גג מסוים, והרושם הדומיננטי הוא של חוסר אחידות סגנונית. מרבית הגגות שטוחים, אך בבניינים רבים נעשה שימוש בגגות רעפים חלקיים וקטנים, בשילוב הגגות השטוחים. הגגות המשופעים מופיעים בדרך-כלל על האלמנט האנכי הקושר. אלמנט נוסף הוא הגדר המקיפה את הבית. מרבית הגדרות עדיין לא קיימות בשטח, כנראה משום שהן מוקמות בדרך-כלל בשלב הסופי ביותר של בניית הבית. מרכיב החוזר במרבית הגדרות שנצפו הוא קשת מחודדת בסגנון מוסלמי. למרות הנחיות מפורשות לבניית גדר קלה על גבי קיר לפי פרט סטנדרטי המופיע בחוברת הנחיות ליזם ולמשתכן של מינהל מקרקעי ישראל (הכולל קיר נמוך ועליו גדר ברזל בעלת מוטות אנכיים), גדרות אלו אינן סטנדרטיות כלל ועיקר. הן בעלות ייחוד ויזואלי המשקף היסטוריה תרבותית, זהות דתית ושייכות לאומית (איור 7).

התושבים בשכונה

בפרק זה אביא תמצית ראיון עם שניים מתושבי השכונה.¹⁴ הראיון עם אנואר התקיים בביתו הממוקם על המדרון הצפוני, צופה לנוף ההרים ולים. הבית נבנה על קרקע מינהל. הוא בן ארבע קומות וכולל שתי קומות מעל מפלס הרחוב ושתיים מתחתיו. גרם מדרגות חיצוני מצוי בצד הבית. חיפוי הבית הוא טיח בגוון אפרסק. הקומה השנייה מעל מפלס הרחוב בלתי גמורה, חסרת חלונות ולא גרים בה עדיין. על חזית הבית מוטבעים אריחי אבן המתארים את כיפת הסלע ומצטטים פסוקים מהקוראן. הראיון התקיים בסלון הבית, בנוכחות עיסאם, חברו של אנואר, שגם מתגורר בשכונה.¹⁵

לפני המעבר לשכונה התגורר אנואר בקצה הצפוני של פרדיס, ועל כן לא הרגיש בצפיפות המעיקה של פנים היישוב. הבית לא היה צפוף, ולכל אחד מהאחים הייתה קומה רחבת ידיים. אולם אנואר, צעיר הבנים, התגורר בדירת חדר וחצי קטנה מחוץ לבית המשפחה.

14. הראיון התקיים כחלק מעבודת התיזה הכוללת על השכונה. העבודה כללה כמה ראיונות עם תושבים המתגוררים בשכונה; ראו לוי-עזריאל, 2004.

15. הראיון עם אנואר (שם בדוי) נערך ב-9.9.03. אנואר הוא מורה למתמטיקה בתיכון המקומי. הוא נשוי ואב לתינוקת בת ארבעה חודשים. עיסאם (שם בדוי) בנה את ביתו בקצה התחתון של מערב השכונה. הוא רווק, מורה לאלקטרוניקה בתיכון המקומי ובעל קונדיטוריה משפחתית. כל הציטוטים הבאים נלקחו מהראיון עם אנואר ועיסאם. הדובר הראשי הוא אנואר.

לכן, כאשר יצא המכרז על הגבעה חכרו הוא, שני אחיו ואביו מגרש בשותפות.¹⁶ בעת הראיון עברו רק הוא ואחד מאחיו להתגורר בבית החדש. ההורים ואח אחר לא רוצים לעבור ומרוצים מהבית הישן שהתפנה ומאפשר כעת מגורים נוחים: "ההורים מכירים את כל השכנים למטה, מסתדרים די טוב. פה זה שכונה של צעירים והם אומרים שיהיה להם משעמם. הרוב המוחץ פה זה צעירים." השכונה נתפסת בעיני הוריו של אנואר כשכונה לצעירים בלבד, אף שמשפחות ותיקות רבות רכשו זכויות בנייה יחד עם בניהן. נראה שתדמיתה המתגבשת והולכת של השכונה בעיני היישוב הישן היא תדמית צעירה, המובילה לפתיחות ולשינוי.

אנואר מרוצה באופן כללי מהמגורים בשכונה, אך הוא מלא טענות על אופן תכנונה. הוא אינו מרוצה מאופן התנהלות הרשויות, הגורמים המתכננים והגורמים המבצעים. הוא מתקומם על יחסו של נציג הוועדה לתכנון ובנייה. בדבריו מובלעת ביקורת סמויה על אפליה של השכונה ביחס למקומות אחרים. אנואר גם מתלונן על הדרך שבה התקדמה העבודה ועל האופן שבו טיפלה המועצה בתשתיות:

חוץ מזה אין תשתיות – לא בזק, לא מת"ב. בשכונה בזכרון הם משחילים את החוטים לפני שאנשים נכנסים. לפי דעתי המועצה עשתה טעות, הייתה צריכה להכין הכל לפני. במועצה אין עם מי לדבר, הלכת לפקיד אחד, הוא שולח אותך לפקיד שני, שלישי...

אנואר טוען כי התגורר בשכונה ללא חשמל כארבעה חודשים אף כי שילם לחברת החשמל. לטענתו סללו את הכבישים רק אחרי שכבר גר בשכונה. עיסאם מוסיף:

את החשמל לא עושים כמו בגבעת עדן, שם לכל מגרש יש פילר. פה לא – שמים לכל שני מגרשים ואנשים מתחילים לריב, זה לי זה לי וצריך לשלם בשביל עוד אחד.

התלונות מופנות גם אל מינהל מקרקעי ישראל, שהעלה את מחיר המגרשים במכרז השני לעומת המכרז הראשון. תופעה זו מוכרת, בדרך-כלל באופן קיצוני יותר, גם בשיווק

16. כאמור, בתוכנית המיתאר של גבעת פרדיס יש הנחיה ייחודית המחייבת את החוכרים ממנהל מקרקעי ישראל לחלוק כל מגרש עם עוד שלושה שותפים. לרוב נעשות שותפויות אלו על בסיס משפחתי, אם כי לפעמים גם על בסיס חברויות.

מגרשים ביישובים יהודיים. נראה כי שניהם רואים את גבעת עדן בזכרון יעקב כשכונה אידיאלית, שבה התנהלות הליכי התכנון והביצוע הייתה ללא רבב, ללא מעורבות של אינטרסים פרטיים וללא מחלוקות בין המועצה והתושבים כמו בפרדיס. אך אם נדמה שטענותיו של אנואר מופנות כלפי הרשויות בלבד, לא כך הם פני הדברים. אנואר ועיסאם טוענים כי השכונה מתוכננת לא בחוכמה, אך מאשימים בעיקר את המהנדס המקומי שתכנן אותה. הם מכירים אותו מפרדיס ועל כן הוא נתפס בעיניהם כאחד משלהם, כאילו אינו קשור לרשויות התכנון. לטענתם המהנדס הוא בעל שטחים פרטיים בשכונה, והוא תכנן את השטחים והכבישים כך ששטחיו הפרטיים לא ייפגעו. אנואר מאוד לא מרוצה מצורת הבינוי של ביתו, ובעיקר מכך שיש לרדת לקומות התחתונות ממפלס הרחוב, דבר שאילץ אותו "לבנות לתוך ההר" וליצור קיר ללא חלונות. גם על אופי הבינוי בשכונה יש לו טענות:

פה בכניסה יש ממש מחנה פליטים, ככה בונים שכונה חדשה? במקום מודרני במאה העשרים בונים דבר כזה? בן־אדם משקיע כל־כך הרבה כסף, אני לא מבין.

ובכל זאת, למרות כל התלונות והבעיות, אנואר ועיסאם מרוצים מהגבעה, משום שזה הפיתרון היחיד האפשרי:

בסך הכל שמחים שבנינו, הגבעה פה הייתה חלום גדול של כל הכפר, אני למשל אם לא הייתי בונה לא הייתי מתחתן. המקום שלי היה קטן, לא בשביל להכניס אישה. יש אנשים בני 40, 43, שלא התחתנו עד היום כי לא היה להם איפה לבנות. יש כמה כאלה. כמו אצלכם, אפילו יותר. עם כל הליקויים והבעיות, זה הפיתרון של הכפר, כי הכפר היה מאוד צפוף. הכפר צפוף וזה עושה הרבה בעיות, אנשים נכנסים אחד לשני לתוך החיים. זה חלום של אנשים, מפעל חיים.

אנואר ועיסאם משתמשים במושג חלום. זהו הפיתרון היחיד בעיניהם. אך האם לא הייתה יכולה להיות אופציה אחרת, טובה ומתאימה יותר עבור התושבים? הרי לטענתם הקרקע הייתה יקרה וגם אנשי המקצוע גבו כסף רב. מדוע אם כן לא חלמו תושבי הכפר על שכונה קבלנית זולה יותר, המספקת מספר רב יותר של יחידות דיור? ייתכן כי הסיבה היא שהחלום הגדול של תושבי השכונה הוא לבנות בית פרטי ומבודד על חלקת אדמה משלהם, על־פי החלום האמריקאי. בניגוד לחצר צפופה המיועדת לכל המשפחה

המורחבת, כנהוג במסורת הפלסטינית הפלאחית, שכונות "בנה ביתך" מאפשרות בניית בית פרטי המיועד אך ורק למשפחה הגרעינית. זה הסימן למודרניות, למערביות, לקדמה, ממש כמו אצל היהודים שמעבר לוואדי. אך על-פי עיסאם השכונה לא מגשימה את החלום:

בסופו של דבר זה יהיה כמו למטה, לא נשאר מקום, לאיפה ילכו? יתחילו לעשות חריגות ולא מעניין אותם לא ועדה ולא אף אחד. חוץ מזה, אם עשו כבישים, הם אמרו כל כביש זה 12 מטר כביש ראשי. אחרי שהתחילו לעשות נשארו רק שני מסלולים, שני מטרים למדרכה מכל צד. מה אני צריך את זה? מה שהבנתי התכנון לא טוב, ומה שרואים לא טוב משנים, כל הזמן מתקנים ומשנים. לא ככה עושים בזכרון ובבנימינה.

עיסאם מפקפק ביכולתם של תושבי השכונה לעשות את "השינוי האמיתי" ולהתקדם. הסיבה הגלויה היא מצוקת הדיור שעדיין לא נפתרה ביישוב. אך במובלע משתמע מהדברים כי המנטליות של התושבים לא השתנתה ולכן השכונה תהיה כמו היישוב הוותיק. גם המתכננים המקומיים, על-פי אנואר ועיסאם, לא עשו מלאכתם נאמנה בשכונה. נראה שהשניים חושבים שנדרש שינוי גדול יותר ממגורים בשכונה החדשה כדי להיות באמת מקום מפותח ומתקדם, כמו זכרון יעקב ובנימינה.

תושבי היישוב הוותיק מקנאים והיו רוצים לגור בשכונה החדשה, אומרים אנואר ועיסאם. חבריהם "צוחקים ושואלים: מתי תפילת הערב אצלכם? איך הטמפרטורה אצלכם? כאילו אנחנו גרים לפחות בצד השני של העולם." נראה שהשכונה נתפסת ביישוב הישן כמקום אחר, כעולם לא מוכר, שרבים היו רוצים להשתייך אליו. התכונה החיובית העיקרית בשכונה, לדעתם, היא שאין חיכוך עם השכנים ובני המשפחה:

יש קשר עם השכנים, מכירים מלפני, יש היכרות שלום בוקר טוב. אני אוהב את זה ככה, כמו בשכונות של היהודים, למה פחות צפוף. אני, אח שלי גר בקומה מעלי, לפעמים שבוע אני לא רואה אותו, נפגשים אצל ההורים. זה תלוי, משתנה. למשל אם היית שואלת איך אני מגדיר את החיים למטה, זה הבית והשכנים. אבל אני רוצה עכשיו פרטיות, אני והאישה והילדים. פרטיות, חיכוך יותר מדי לא טוב אפילו בין אישה ובעלה יותר מדי חיכוך נוצרות בעיות.

מעניין לציין כי היישובים הפלסטיניים נקראים "כפרים" גם בפי בני המקום, כאילו יש השלמה עם המצב האורבני הלא ברור שלהם. אמנם, השכונה לא שינתה לדעתם של אנואר ועיסאם את תדמית היישוב, אך כעת אנשים מתחילים להפנים שהיישוב גדל ואפשר לרכוש מגרשים. יש כיום חזרה ליישוב, לעומת תקופה מסוימת שבה הייתה הגירה שלילית,¹⁷ ותושבים קנו מגרשים ביישובים כמו ע'רד ואחרים.

כשנשאל אנואר על אופן הגדרתו העצמית, אמר:

אני ערבי ישראלי ונולדתי בתקופת מעבר. האוכלוסייה הערבית עוברת תהליך שינוי מהותי בכל הקשור למנהגים והרגלים ומסורת, ואנחנו חיים בקונפליקט. היום אנחנו נחשפים לעולם הגדול, וחלקנו מוביל שינוי...

עיסאם ואנואר הם מורים בבית-הספר התיכון ביישוב, ומכאן כנראה נובעת רגישותם לתהליכי השינוי העוברים על החברה הערבית. למרות השינוי וההיחשפות לעולם הגדול, הם מעריכים את החינוך הנוקשה של דור הוריהם וחושבים כי הוא עדיף על החינוך המתירני של היום. נדמה כי יחסם לחינוך, לקידמה ולהתפתחות – פרי היחשפותם לעולם המערבי – אינו חד-משמעי. מחד גיסא, הם שמחים לשינוי ומבינים כי אי-אפשר בלעדיו. השכונה, בהיותה חדשה ומפותחת, מסמלת שינוי. למרות טענותיהם על התנהלות התכנון, הם מרוצים מבנייתה. מאידך גיסא, הם מבינים כי השינוי מעורר בעיות ונתק בין-דורי המרחיק אותם מדור ההורים. לכן אומר אנואר שהיה מעדיף להיוולד בתקופה אחרת, שבה הדברים היו פחות מבולבלים. היום "חוקי" החיים אינם כה ברורים, ולכן הכל יותר מסובך.

אנואר מתייחס במרומוז, אך לא במפורש, לקונפליקט הלאומי. הוא נמצא ברקע, והוא הגורם למציאות חייו להיות כפי שהיא. אבל במסגרת מציאות זו הוא נתקל בקונפליקטים יומיומיים הרבה יותר, כמו אלה שבינו ובין הוריו. הוא מנסה לפעול בצורה הטובה ביותר ונעזר לשם כך במגוריו בשכונה החדשה ובכלים שמספקת המדינה. אנואר מכיר את הכלים הללו על בוריים ואינו חושש להשתמש בהם ואף למתוח עליהם ביקורת חריפה. הוא מאמין שזו זכותו כאזרח שווה זכויות, ולכן אינו מתנצל אלא דורש לקבל את המגיע לו.

17. הגירה שלילית היא תופעה מאוד יוצאת דופן ביישובים הפלסטיניים בישראל, המצביעה על מצוקת דיור חמורה מאוד.

בסוף הראיון סיפר אנואר כיצד הפך להיות מורה בבית-הספר. בית-הספר, לדבריו, "הציל לי את החיים". לפני כיתה ט' כמעט הלך לאורט ללמוד חשמלאות רכב. במקרה הגיע לראות את בית-הספר, נשאר, התקדם ולבסוף עשה תואר שני במתמטיקה. "עכשיו אני מנסה לתת לו את הנשמה, אני מרגיש שאני חייב לו." אנואר מרגיש שהוא חב את חייו לגוף הממסדי הזה, בעל התדמית הנמוכה בדרך-כלל. הוא אינו מפחד להתחייב ולהקדיש את מרצו וזמנו לחינוך. מחויבותו זו היא לחברה ולמדינת ישראל, שאפשרה לו לצמוח בתוכה, לבנות את ביתו ומשפחתו במסגרתה ולעשות זאת תוך שמירה על זהותו העצמית – זהות היברידית, לא לגמרי מוגדרת ולא תמיד ברורה. זהות השואבת את ערכיה הן מהחברה המסורתית המוסלמית והן מהחברה המתירנית היהודית; זהות שאינה מוותרת אלא נלחמת על זכותה להתקיים כפי שהיא, תוך מורכבות של התנגדות והסכמה, בין שאר הזהויות המרכיבות את החברה הישראלית.

"בנה ביתך" או "כפר ערבי"?

כפי שעולה מהניתוח הפיזי והניתוח החברתי לעיל, גבעת פרדיס אינה משחזרת את דימוי הכפר הערבי המוכר, אך בה בעת גם אינה שכונת "בנה ביתך" נוספת בסגנון היישובים היהודים ברחבי הארץ. השכונה החדשה ייחודית בכמה היבטים. ההיבט הראשון הוא ההיבט הפיזי, אשר נבחן בעזרת ניתוח קצר של מאפיינים תכנוניים ואדריכליים של השכונה. מבחינה זו עולה כי השכונה תוכננה להיות משמעותית בחיי היישוב מבחינת אחוז השטחים הציבוריים שהוקצה למבני ציבור ולשטחים פתוחים ומבחינת מיקומה במערך היישוב וסדר הגודל שלה ביחס ליישוב הקיים. היא בעלת אופי ייחודי בכך שהיא מחברת בין מרקם בינוי סמי-עירוני של בניינים בני ארבע קומות ובין מערך תשתיות רחב כשל שכונה פרברית אופיינית. אופיה האדריכלי של השכונה נמצא עדיין בתהליך גיבוש. הבניינים ופרטיהם מתעצבים על-ידי התושבים ובהתאם לרצונותיהם, לעיתים אפילו בניגוד למדיניות שהוכתבה על-ידי המתכננים. באופן כזה פותחה שפה ייחודית המעניקה לשכונה אופי מיוחד וחד-פעמי, שאינו מזכיר במאום שכונות "בנה ביתך" יהודיות.

ההיבט השני הוא ההיבט החברתי, אשר נבחן בעזרת ניתוח ראיון עם שניים מתושבי השכונה. מהראיון עולה כי חלק מתושביה רואים בשכונה אמצעי לשינוי תרבותי ובין-דורי. השכונה נתפסת ביישוב כשכונה צעירה וחדשנית המובילה שינוי ופתיחות. למרות בעיות בתהליך ההקמה של השכונה והשוואה בלתי פוסקת לשכונות "בנה ביתך" יהודיות שכונות בזכרון יעקוב ובבנימינה, בניית השכונה מאפשרת לרבים מבני היישוב להגשים חלום. בחלקו זהו אמנם החלום האמריקאי של בעלות על בית פרטי עם חלקת

אדמה, אך יותר מכך זהו חלום פשוט על מגורים ברווחה ובתנאים סבירים ללא הצפיפות ביישוב הוותיק. אף שהמרואיינים אינם מאמינים ביכולתם של תושבי השכונה לשמור לאורך זמן על שכונה מרווחת ומסודרת ללא בנייה בלתי חוקית, הם מסכימים כי מגורים בשכונה מהווים מושא לקנאה בקרב שאר תושבי היישוב ומשפרים את הדימוי הכולל שלו. נראה אם כן כי השכונה אכן נתפסת כשונה וייחודית לפרדיס: לא עוד כפר ערבי, אך גם לא שכונת "בנה ביתך" טיפוסית. התושבים אולי שואפים להידמות יותר לטיפוס המוכר והשבלוני של שכונות "בנה ביתך", אך גם מודעים למנטליות ולתרבות הייחודית להם ומקבלים את השוני הנובע מכך, המשפיע על פני השכונה.

משום כך יש לשכונה החדשה בפרדיס אופי מובחן משל עצמה. היא מתנערת בעת ובעונה אחת הן מהדימוי המוכר של הכפר הערבי והן מזה של שכונות "בנה ביתך". זוהי שכונה מתוכננת ומסודרת, הנסמכת על תשתיות מתוכננות מראש ועל תכנון המקדים את הבנייה, בניגוד לבנייה המסורתית הערבית. היא אינה צפופה כמו הבינוי המוכר ביישוב, ובעיקר זוהי שכונה המעניקה לתושבים איכות חיים שאינה קיימת ביישוב הוותיק בפרדיס. איכות חיים זו מתבטאת בשטחים הציבוריים המתוכננים בשכונה, בניצול התנאים הטופוגרפיים של נוף ים ונוף הרים לטובת התושבים, ובחיים בסביבה בעלת תשתיות מסודרות, מרווחת ומאורגנת לחיים נוחים. זוהי איכות חיים הנמדדת על-פי סולם ערכים מודרני ומערבי, בשם הקדמה. אלה הם ערכים המושרשים עמוק בחברה הישראלית על כל רבדיה, גם בקרב תושבי פרדיס. מדוע אם כן לא יוכלו גם הם ליהנות משיפור ברמת החיים ובאיכותם? המגורים בשכונה מסייעים לתושבי גבעת פרדיס להשתחרר מדימוי הפרימיטיביות והנחשלות, אך בד בבד הם אינם מוכנים לוותר על זהותם הייחודית ולהפוך לשכונה נוספת של "בנה ביתך". על-ידי שימוש בפרטים אדריכליים בעלי תוכן דתי-אתני הם יוצקים תוכן ואופי מובחן לשכונה, ויוצרים בכך סביבת מגורים חד-פעמית שאין כמותה עדיין בישראל.

ביבליוגרפיה

- אל-סעאד, א. 2000. **פרדיס**. ירושלים: חברת המתנס"ים.
- אייל, ג. 1993. "בין מזרח למערב: השיח על 'הכפר הערבי' בישראל". **תיאוריה וביקורת** 3: 39-55.
- 2005. **"השיח על הכפר הערבי", הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות**. ירושלים: ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 118-149.
- אלתרמן, ר. וויטק, מ. 1991. **מדריך לחישוב הדרישות לקרקע לצרכי ציבור**. חיפה: הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, המרכז לחקר עיר ואזור.
- אנדן, א. 1983. **דגם שכונות חדשות בכפרים הערביים בצפון הארץ**. עבודת גמר כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- בן ארצי, י. ושושני, מ. 1986. "ערביי חיפה 1972-1983: שינויים דמוגרפיים ומבניים". בתוך: סופר, א. (עורך). **דפוסי מגורים והגירה פנימית בקרב ערביי ישראל: סוגיות בגיאוגרפיה חברתית**. חיפה: המכון לחקר המזרח התיכון ע"ש גוסטאב היינמן.
- ברוך, מ. 1994. "המעריך הפנימי של הכפר הערבי המסורתי". בתוך: גרוסמן, ד. ומאיר, א. (עורכים), **היישוב הערבי בישראל: תהליכים גיאוגרפיים**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- גולני, ג. 1963. **מונוגרפיה על הכפר ג'סר אל-זרקא (ערב אל-עווארנה)**. ירושלים: משרד הפנים.
- 1967. **גיאוגרפיה יישובית של הכפר המסורתי מדגם הכפר טייבה**. חיפה: הטכניון.
- גרזון הוכנר, ד. 1991. **הערכת התכנון והביצוע של תוכניות מתאר מקומיות במגזר הערבי: חקרי אירוע**. עבודת גמר כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר מוסמך, הטכניון, חיפה.
- למ"ס, 2000. **מפקד 1995, פרופיל המועצות המקומיות**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- 2003א. **פרופיל הרשויות המקומיות 2001**, פרסום מס' 1203. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- 2003ב. **אפיון הרשויות המקומיות בישראל 2000**, פרסום מס' 1188. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- 2007. **שנתון סטטיסטי לישראל 2007**, לוח 5.1 – משקי בית(1) לפי גודל משק בית, דת וקבוצת אוכלוסייה. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בתוך: למ"ס, אתר.
- חמאסי, ר. 1994א. "גורמים צנטריפוגליים וצנטריפטליים המשפיעים על עיצוב המבנה של היישוב הערבי". בתוך: גרוסמן, ד. ומאיר, א. (עורכים), **היישוב הערבי בישראל: תהליכים גיאוגרפיים**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- 1994ב. "הבעלות על הקרקע כגורם מעצב מרחבים ביישובים הערביים", **אופקים בגיאוגרפיה**, 40-43: 41-56.
- 2000. "משהו השתבש בדרך אל העיר". **פנים** 13: 78-83.
- זיהר, ד. 2006. "פרויקט "בנה ביתך" – סכיזופרניה מקצועית והחלום האזרחי". **בלוק** 3: 92-97.
- יתחאל, א. 2000. **קרקעות, תכנון ואישויון: חלוקת המרחב בין יהודים וערבים בישראל**. תל-אביב: מרכז אדווה.
- לוסטיק, א. 1985. **ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי**. חיפה: מפרש.
- לוין-עזריאל, א. 2004. **זהות ומקום בתהליכי ייצור סביבות מגורים: גבעת פרדיס**. עבודת גמר כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר מוסמך, הטכניון, חיפה.
- לרמן, ע. ולרמן, ר. 2000. **תדריך תכנון להקצאת קרקע לצרכי ציבור**. תל-אביב: המכון למחקר ופיתוח מוסדות חינוך ורווחה.

- מאיר-ברודניץ, מ. 1983. "הדינמיקה של השינויים הפיסיים בכפר הערבי בישראל". בתוך: שמואלי, א., סופר, א. וקליאט, ג. (עורכים), **ארצות הגליל**. חיפה: משרד הביטחון והוצאה לאור.
- 1986. "התליך פירוור היישובים הערביים בישראל". **אופקים בגיאוגרפיה** 17-18: 105-124.
- 1994. "התכנון הפיסי ביישובים הערביים בישראל: מקורותיו והשפעתו". בתוך: גרוסמן, ד. ומאיר, א. (עורכים), **היישוב הערבי בישראל: תהליכים גיאוגרפיים**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- מרקוס, מ. 2000. **אנציקלופדיה מפה: כל היישובים וכל האתרים בישראל**. תל-אביב: מפה.
- סגל, י. 1967. **הבניה בכפרים הערבים בגליל והתפתחותה**. ירושלים: משרד הפנים.
- סיטילינק, 2003. **סיטילינק מתאר – תכנון וייעוץ אורבני**, 2003, דוחות שונים.
- פלד, ג. 1986. **אוכלוסייה ומגורים במגזר הערבי בישראל**. ירושלים: משרד הבינוי והשיכון.
- קיפניס, ב. 1978. **סיוע בדיוור במגזר הערבי (מחקר גישוש)**. חיפה: אוניברסיטת חיפה והחברה ליישום בע"מ.
- אפסיס, י. וברחד, ע. 1991. **הדיוור ביישובים הערבים בישראל: מוסלמים ונוצרים**, מחקר מס' 13. חיפה: המכון לחקר חיפה והגליל.
- 1996. "שינויים נורמטיביים בדפוסי המגורים של האוכלוסייה הערבית בישראל מסוף שנות ה-70 ועד ראשית שנות ה-90". **בטחון סוציאלי** 45: 37-53.
- רקס, א. 1986. "הכפר הערבי בישראל – מוקד לאומי פוליטי מתחדש". **אופקים בגיאוגרפיה** 17-18: 145-160.
- רבינוביץ, ד. ואבו בקר, ח. 2002. **הדור הזקוף**. ירושלים: כתר.
- שגל, י. 1980. **אזורים חברתיים ביישובים העוברים תהליכי עיוור ומודרניזציה, בהדגמה טיבה**. עבודת גמר כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר מוסמך, הטכניון, חיפה.
- שמואלי, א. וסופר, א. 1986. "תמורות בדפוסי המגורים ביישובי המשולש הקטן בשנים 1949-1980". בתוך: סופר, א. (עורך), **דפוסי מגורים והגירה פנימית בקרב ערביי ישראל: סוגיות בגיאוגרפיה חברתית**. חיפה: המכון לחקר המזרח התיכון ע"ש גוסטאב היינמן.
- 1994. "תמורות בכפר הערבי בישראל: עיוור בתנאי שוליות". בתוך: גרוסמן, ד. ומאיר, א. (עורכים), **היישוב הערבי בישראל: תהליכים גיאוגרפיים**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

אתרי אינטרנט

שומרון, אתר. אתר הוועדה המרחבת השומרון – www.vaada-shomron.org.il
 למ"ס, אתר. אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה – www.cbs1.gov.il

תוכניות

ש/במ/558 – תוכנית מיתאר גבעת פרדיס.

ראיונות

- בלקינד נעמן, מתכנן תוכנית הבינוי של גבעת פרדיס, יעד אדריכלים, ראיון טלפוני, 10.6.04.
- מחמוד מחמיד, מהנדס המועצה המקומית פרדיס, 28.3.03.
- עבד אל-גני עמאד, מנהל מחלקת הרווחה של מועצה מקומית פרדיס, 15.10.02.

אורין שחר, אלונה נצ'רשיפטן ורחל זבה
גבולות ופתחים של קדושה: הקריה החסידית בחצור הגלילית

הקדמה

"בהעפיל האנשים ושלהבת בלבם..."¹

ביום ט"ו באב תשל"ו, 11 באוגוסט 1976, נערך בחצור הגלילית טקס חנוכתה של קריית חסידי גור. מפתחות הבתים נמסרו באופן סמלי לראשוני הדיירים, אורות הקריה הודלקו ומזוזות נקבעו בפתחי הבניינים. עם ראשית תהליך האכלוס מלאה העיתונות החרדית דברי שבח על אודות היוזמה להקמת הקריה, האופציות החדשות שהיא מזמנת לקהל החסידים, בחירת מיקומה, תבניתה האדריכלית ואופי ההתיישבות המתהווה בה. כל אלה שיקפו את ההתרגשות שעורר מעשה הקמתה.

מבעד החלון מפזזים קרני השמש האחרונות. באופק מאפירים רכסי הגולן... אחרי התפילה מתמלאים רחובות הקריה שלבשו חגיגות, במשפחות הפונים לבתיהם לערוך את סעודת השבת. כעבור שעה קלה הקריה כולה טובלת בסימפונייה של קולות וניגונים העולים מבעד החלונות בכל מיני נוסחאות וצלילים... (פרבר, תשל"ט: ט)

בטרמינולוגיה השגורה בהגות גור חוזר ונשנה העיקרון הרעיוני של "כלל ופרט וכלל". באופן אנלוגי ניתן למצוא בתיאורו העיתונאי של אברהם פרבר – כמו גם בתוכניות האדריכליות של דוד רזניק – את מימושו של אותו עיקרון במבנה הקריה החסידית. שני התיאורים מתייחסים לתהליך שבו **הכלל הראשון** חושף אחדות תבניתית שבה לא נודעים הפרטים אפילו בפוטנציה **והכלל השני** סוגר מעגל, שב ומצרף את הפרטים השונים זה לזה כאשר כל פרט נושא את תבנית השלם. תכנון הקריה החסידית בחצור הגלילית מושגת בתפיסתו הרעיונית על מודל אדריכלי המארגן באופן הייררכי את המערכות המתווכות בין תחום הפרט ובין רשות

1. מתוך ההזמנה לטקס חנוכת הקריה החסידית, אוגוסט 1976.

איור 1 / הקריה החסידית מבט כללי. מתוך: Maguire, 1979

הרבים, בין היחיד לקהילה ובין הדירה הבודדת לשכונה כגוף כולל. ייחודה של תבנית אדריכלית זו נעוץ במידה רבה במפגש הבלתי אמצעי אשר נוצר לצורך התהליך התכנוני בין האדריכל דוד רזניק וקהילת חסידי גור.²

בראשית שנות השבעים החלו להישמע בקרב חסידי גור הקולות ה"חלוציים והנועזים"² אשר קראו להוצאת החסידים ממרכזי הקהילה בירושלים ובני ברק. המגמה של יוזמה זו הייתה הקמתן של התיישבויות נפרדות לצורך שיפור איכות החיים במוקדי הקהילה המסורתיים שהפכו צפופים, יקרים ובלתי זמינים עבור זוגות צעירים (אלאור, 1992: 27–28; מלכין, 1976: 168).³ בהסכמת האדמו"ר ובברכתו, ובשיתוף מוסדותיה של

2. מינוח זה שב וחזר בשיחות עם תושבי המקום וגורמים המעורבים בהקמתו.
 3. נושא זה עלה גם בשיחה טלפונית עם הרב אשר ניהווי (8.2.06), ראש הישיבה בקריה החסידית בחצור הגלילית. כן ראו סקולסקי, "קריה חסידית בחצור הגלילית": "...ראיתי ידידים רבים שזקנם הפך שיבה ללא עת, ראיתי חברים טובים שהתקפי לב החלו פוקדים אותם חדשות לבקרים. ידעתי היטב מהי הסיבה לתופעות מצערות אלה... כמשב רוח מרענן ביום שרב הגיעתני לפתע בשורה מרנינה אודות קבוצת צעירים בעלי יזמה המתכננים הקמת קריה חסידית שתפתור את בעיית הבעיות... 'בערב ילין בכי'ולבוקר רינה' – והתבין אותי נכונה? אחרי הבכ' האיום והנורא צפיתי וקיוויתי כל השנים לאותו 'בוקר רינה' אשר בוא יבוא, צפיתי לבוקר ושאיפתי היתה להיות בין אלה 'השומרים לבוקר', בין אלה 'המעוררים את השחר'. לא רציתי לבוא אל המוכן, כי דווקא לכך צפיתי, שאוכל לתת את ידי להקים משהו מן המסד, מן ההתחלה להתחיל מבראשית..."

אגודת ישראל, החלה ההתארגנות לאיתור יעדי התיישבות מתאימים, כאשר העיקרון המרכזי היה התיישבות משותפת של קבוצת משפחות שתאפשר התנהלות קהילתית ולא תחייב פיזור בתוך אוכלוסייה זרה.⁴ לאחר מסכת חיפושים ארוכה שכללה התדיינות ובחינת אתרים במגוון יישובים ברחבי הארץ תוך משאים ומתנים עם רשויות מקומיות ומשרדי ממשלה (תלמי, 1976) נפלה ההחלטה על התיישבות ראשונה בחצור הגלילית⁵ אשר קיבלה את הקהילה בזרועות פתוחות. לאחר הבחירה בנקודת התיישבות זו נעשתה ב-1970 פנייה לאדריכל דוד רזניק בסיועו של המהנדס דוד לב, איש גור (מלכין, 1976: 166-167).⁶

הדיאלוג האדריכלי שהתפתח בין רזניק לחסידים מקפל בתוכו שתי סוגיות מרכזיות: הסוגיה הראשונה באה לידי ביטוי במשמעות הערכית של המפגש הייחודי בין הקהילה החרדית, המשמרת באורחות חייה תודעת גלות בתוך גבולות הארץ, לבין האדריכל דוד רזניק, המגלם בתולדות חייו, בעמדותיו ובעבודותיו את דיוקן המדינה הציונית-חילונית. הסוגיה השנייה מתבטאת במפנה הפרדיגמטי שמסמל דיאלוג זה כשיטת עבודה, במדיניות התיווך המקובלת של משרד השיכון, אשר הורגל לשמש לקוח ביניים בין האדריכל ללקוח אנונימי.⁷

הליך התכנון וההקמה של קריית חסידי גור בחצור גלילית מהווה פרק היסטורי בתולדות חסידות גור ובהתפתחות יחסה לארץ ולמדינה. במקביל, הוא מסמן נקודת מפנה במדיניות משרד השיכון וציון דרך מקצועי ואישי עבור האדריכל מחד גיסא והקהילה ושליחיה מאידך גיסא.

4. על-פי הרב ניהויז (שיחה טלפונית 8.2.06), מסיבה זו נפסלו יישובים שהגבילו את מספר המתיישבים או דרשו את פיזור המשפחות החסידיות בשכונות קיימות. אחת ההצעות היתה הקמת קריה במגדל העמק, אלא שמספר המשפחות המיועדות להתיישב במקום הוגבל למאה, מה שהביא לויתור על ההצעה.
5. שיחה טלפונית עם הרב ניהויז, 8.2.06. קריות גור נוספות נבנו בשנות השבעים והשמונים, אך הן נבדלות זו מזו במאפייניהן: בתל-אביב ובאשדוד נבנו הקריות כיחידות בתוך שכונות מצוקה או לצדן, כחלק מפרויקט שיקום שכונות. באשדוד החלה בניית השכונה החרדית בסוף שנות השבעים, והיא יועדה לכ-600 משפחות. הבנייה לא הייתה ייחודית במתכונתה. הקריה בערד לא בנויה כיחידה נפרדת אלא מאופיינת בהשתלבות של כמאה משפחות בתוך שכונות ומבנים קיימים וסמוכים זה לזה, בסביבה חילונית. בראשית שנות השמונים הציע ראש המועצה המקומית ערד, אברהם שוחט, אתר בשולי העיר לבניית קריה חסידית. הרעיון נשקל בחיוב, האדמו"ר בחן את האתר ואף זימן את רזניק להתייעצות בנוגע לרעיון. בסופו של דבר החליטו שניהם לדחות את ההצעה מאחר שהאתר היה מנותק לחלוטין מן העיר; ראו רזניק, ראיון 2006. על המחלוקת בין חסידי גור בשכונת נווה שרת בתל-אביב לבין ותיקי השכונה ראו רותם 2004.
6. הפנייה לרזניק נעשתה בעת שתכנן מבנה תלמוד תורה עבור הקהילה בירושלים; ראו דקל-כספי, 2005: 154-161.
7. על-פי האדריכל רם כרמי (1982: 3-4) היכרות עם קהל המשתכנים מאפשרת יצירת "נוכחות של מקום אשר בדומה לקלסתרו של אדם, ראוי להיחרט בזיכרוננו".

מכלל משמעויותיו של סיפור זה יתמקד המאמר ביחס שבין שלושה נושאים: הבחירה באתר הפרויקט ומשמעותו לאור השינויים הביקורתיים בשיח האדריכלי באותה תקופה; מקומו של רזניק כחלק מן השיח הזה; ומשמעותה של זיקת הגומלין בין הקהילה לאדריכל והתגלמותה בתוצר האדריכלי. כל אלה רומזים לדיון רחב יותר שעניינו היחס בין מרכז ושוליים, גוף קולקטיבי מול זהות של זרות, הגמוניה וקהילה.

מקום וזמן

"הישראלים אוהבים את דיזינגוף, אנחנו הלכנו בכיוון הפוך, מהמרכז לפריפריה."⁸

חצור הגלילית נוסדה כיישוב עולים ב־1952 במסגרת הקמתם של יישובים עירוניים חדשים, "ערי פיתוח", לצורך חיזוק אזורי הגבול והפריפריה ופיזור מהיר של אוכלוסייה יהודית.⁹ מדיניות עיצובו של המרחב הישראלי¹⁰ ביקשה לגבש פרויקט מודרניזציה באמצעות מודל תכנוני הפועל מלמעלה למטה, מתווה נוף של קדמה ופיתוח, ומבנה, כפועל־יוצא, דמות חברתית "אחידה ויוצרת" (שרון, 1951: 5). התהליך התכנוני וההתיישבותי התממש תוך התעלמות, כמעט מוחלטת, הן מעקבותיו של המקום הפלסטיני והן מן המגוון התרבותי שאפיין את ההגירה ההמונית לארץ.¹¹

כמו עיירות רבות מסוגה, נחשבה חצור הגלילית כבר בסוף שנות השישים וראשית שנות השבעים לאחד מסמלי הכישלון של מדיניות ההתיישבות הלאומית בראשית שנות המדינה. העיירה, שאוכלסה בעיקר על־ידי עולי צפון אפריקה, ששוכנו קודם לכן במעברה הסמוכה לראש פינה, נקלעה לקשיי פרנסה בשל הריחוק ממרכז הארץ, חוסר הנגישות והיעדר בסיס כלכלי יציב.¹² הדיווח העיתונאי הציג את חצור באותה עת כיישוב נחשל,

8. שיחה טלפונית עם הרב ניהויז, 8.2.06.

9. על הקמתה של חצור הגלילית ועיירות הפיתוח בראשית שנות החמישים ראו אפרת, 1987; קלוש ולריון, 2000; שכטר, 1990; שרון, 2006. כן ראו אפרת, 2004; קמפ, 2000; יפתחאל וצפדיה, 2000.

10. המוסדות המתכננים היו אנשי החוג לרפורמה התיישבותית שהתגבש ב־1948 ומינהל התכנון בראשות אריה שרון במסגרת משרד הבינוי. ראו קלוש ולריון, 2000: 160, וכן שרון, 2006: 32.

11. על ביטוייה האדריכליים של השליטה המשולשת – שלילת הגלות, הבורגנות והמזרח הערבי – ראו נצ'ר-שיפטן, 2000: 227–228; נצ'ר-שיפטן, 2005: 207–210. על צמצום משמעותו של מושג הגלות באידיאולוגיה הציונית ראו רז'קרוצקי, 1993; 1999.

12. במארכ 1972 הוצעה על־ידי אדריאן וולף מהמחלקה למחקר כלכלי-חברתי באגף הפרוגרמות של משרד השיכון תוכנית לפיתוח ערי הצפון בעתיד. דו"ח זה הבהיר את מצבן הקשה של רבות מערי הצפון מבחינת ההגירה השלילית ורמת ההשכלה. על־פי הדו"ח לא הגיעה האוכלוסייה באזור הצפון לגודל המצופה בתחזיות משרד הפנים. המלצותיו של וולף היו: הכנת תוכניות להקמת מרכזים אזוריים ראשוניים שיתנו

רעב ללחם, שהדור הצעיר מתקשה לראות בו את ביתו וחייילים משוחררים מעדיפים שלא לשוב אליו.¹³

כשלונה של מדיניות ההתיישבות שנועדה להפריח את אזורי ה"עדיפות הלאומית", והעובדה שאזורים אלו הפכו מוקדים של מצוקה ויאווש, עוררו מוטיבציה לפעולה ביקורתית בקרב דור האדריכלים הצעיר כבר בשנות השישים. במקביל החלו מוסדות התכנון לדון בתוכניות לאכלוס הגליל ביהודים, בשל פערים דמוגרפיים שהתהוו בו.¹⁴ הניסיון לעבות את עיירות הפיתוח באמצעות אוכלוסייה חדשה וקידום תוכנית ליישוב הגליל ביהודים הבטיחו תמיכה ממשלתית במתיישבים חדשים ובפיתוח תעשייה ומקורות פרנסה.

עבור קהילת החסידים המבקשים אחר אתר פוטנציאלי להקמת שכונה היוו תנאים אלה הזדמנות להשתקעות באזור והכשרת מקומות תעסוקה בתמיכה ממשלתית ותוך קרבה לערי הקודש טבריה וצפת (מלכין, 1976: 168).¹⁵ ההליכה אל הפריפריה שתיאר הרב ניהויו עשויה להעיד על הזדהות עם מגמת ההתיישבות החלוצית המתחדשת

דחיפה לערים אחרות כפי שנעשה באזור הדרום לשם שינוי תדמיתן של ערי האזור, הגדלת משמעותן בכלכלה הלאומית, ושיפור כוח משיכתן. עיקר מאמץ חיזוקן של אותן נקודות ייעשה, על-פי המסמך, באמצעות הפניית עולים חדשים, הטבת תנאי החיים של האוכלוסייה הקיימת, הבטחת רמת דיור נאותה ופרסום תוכניות הפיתוח. ראו ארכיון המדינה, תיק משרד הבינוי והשיכון ג-4/5972.

13. העיסוק העיתונאי וההתעניינות הציבורית במצבה של חצור החלו בעקבות פרסום סקר שהוזמן על-ידי עיריית חצור הגלילית ונערך על-ידי חבר-הכנסת ד"ר יהודה בן מאיר ואוניברסיטת בר אילן ב-1971. ראו שליו, 1971; המאירי, 1971; סופר דבר, 1971. וכן: הכנה לסיור שר השיכון בחצור הגלילית, 19.8.74, ארכיון המדינה, תיק משרד הבינוי והשיכון ג-4/5972.

14. לביקורת האדריכלית על איכויות התכנון המוסדי בראשית שנות המדינה ראו לדוגמה כרמי, 1965: 50-51. בנושא יישוב ו"יהוד" הגליל, כיעד לאומי ראו מועצה מקומית כרמיאל, 1976: 47. הקמת יישובים נוספים באותו מבצע אכלוס (מבצע סו"ס - סוף-סוף, 1962) יצאה לפועל רק בחלקה בשל המיתון הכלכלי הקשה בשנים 67-1965 ופרוץ המלחמה ב-1967; ראו סופר, 1981: 6. בימי כהונתו של השר עופר, בראשית שנות השבעים, הואץ תהליך אכלוס הגליל: בישיבת מליאת הכנסת ב-17.7.74 הדגיש השר את הצורך בחיזוק ערים קיימות בגליל: "בתוך העדיפות של חיזוק האוכלוסייה בכללותה, אני חושב שצריך לתת עדיפות מיוחדת לגליל בתוך העדיפויות שאני קובע אותן, אחרי ירושלים - שזו תמיד העדיפות הראשונה שלנו - העדיפות הבאה היא להתיישבות בגליל, להגדלת האוכלוסייה בגליל, להגדלת הערים בגליל". ראו א. עופר, ישיבות הכנסת, ישיבה ע"ד, הצעות לסדר היום, 17.7.74, ארכיון המדינה, תיק משרד הבינוי והשיכון גל-1/8353. בשלב מאוחר יותר הוכנה תוכנית המצפים שעוצבה ויושמה בסוף שנות השבעים וראשית שנות השמונים, ביוזמת אנשי המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית בראשות רענן ויץ ובהשתתפות הקרן הקיימת, המינהל לבנייה כפרית במשרד השיכון ועוד.

15. גם במגילת הייסוד לקריה החסידית בחצור הגלילית מוזכרת קרבתה של צפת על משמעויותיה השונות: "...סמוך ונראה לעיה"ק צפת. עיר המטרופולין לתורת הח"ן [חכמה נסתרה] ולחסידות. והננו פוסעים בעקבותיהם של ראשונים כמלאכים, ראשוני החסידות וגדולי רועיה, אשר העפילו בהרי הגליל ובמסירות נפש נאדרה הניחו את היסודות לפני 200 שנה ליישוב המתחדש בארץ הצבי - ועמלו בלא-ליאות לשגשוגו." ראו רזניק, ראיונות, 2005, 2006. ראו גם שיחה טלפונית עם הרב ניהויו, 8.2.06.

בשנות השבעים, ובתוך כך חושפת זהות קהילתית יציבה ובטוחה בעצמה, הפתוחה לתהליך של תכנון משותף והשתלבות בסביבה זרה ובעייתית.

בימים שבהם הותוו העקרונות הראשוניים לתכנון הקריה החסידית בחצור הגלילית עמד שדה האדריכלות המקומי בעיצומו של שינוי רעיוני וסגנוני שהושפע מביקורת המודרניזם, שהחלה בראשית שנות החמישים באירופה ובארצות-הברית והתבטאה בעיקר בפעולתן של קבוצות כמו Team 10 והברוטליזם החדש.¹⁶ מרד ביקורתי זה הופנה כנגד המודרניזם הנוקשה והכפוי של העשורים הקודמים והוא חרת על דגלו עיקרון מנחה שלפיו האדריכלות לא נועדה להכתיב אורח חיים אלא להיות תולדה ישירה שלהם (קרוסבי וסמיתסון [1955], בתוך אפרת, 2004: 210). הערכים שהמודדים האירופאים הטיפו להם חלחו, תורגמו ואומצו על-ידי האדריכלים הישראלים כתגובה על אסטרטגיית היישוב הכפויה והכוחנית של מוסדות התכנון הישראליים בראשית שנות החמישים.

המפגש בין הביקורת העולמית לתמורות המרחביות והחברתיות בארץ בסוף שנות השישים זימן לאדריכלים הישראלים שעת כושר להעמדתה של יצירה המבטאת שייכות, זהות וקשר רגשי ופיזי למקום על אקלימו, נופו ומורשתו. עבור אדריכלי דור המדינה, אשר החלו את דרכם המקצועית במגזר הפרטי והציבורי באותן שנים, התמזג אימוצו של המודל האדריכלי הביקורתי הזה עם רצון לקבוע את צביונו של ה"בית הלאומי" (Nitzan-Shiftan, 2004: 237; נצ'ר-שיפטן, 2006: 139–144). העמדה החדשה ביקשה לצרף את הבינוני לנוף האנושי והפיזי לשם יצירת תבנית המבטאת זיקה ולא ניכור, קרבה מוחשית וחווית שייכות.¹⁷ בסוף שנות השישים כבר לא הייתה הארץ בבחינת אידיאל נשגב ורחוק ולא "מפה ריקה" המייחלת לתוכנית אדריכלית גואלת. המציאות הייתה מגוונת מבחינה תרבותית ולא אחת מיוסרת ופגועה. מציאות כזו חייבה אלטרנטיבה תכנונית שיש בה כדי למצוא, בלשונו של רם כרמי, "את אותם הפתרונות הנותנים חופש למשתכן ולהתאימן לצרכיו ולבטא בהן את עצמו [...]". האדריכלים נקראו לאמץ התבוננות היסטורית החושפת את ערכי המקום והתרבות שנדחקו כמעט לחלוטין בשם

16. על מגמות השינוי ראו: Smithson and Team X, 1968; Benham, 1966; Mumford 2000; NAI 2005; Ockman & Eigen, 1993; Goldhagen & Legault, 2000: 11-23

17. "הארכיטקטורה הצברית" של סוף שנות השישים הושפעה מהממצאים שנחשפו בעריה העתיקות של הארץ, באתריה הקדומים וביישובים הפלסטיניים, ואימצה אותם כביטוי למקומיות אדריכלית. במאמרו "ערכים אנושיים בארכיטקטורה עירונית" (כרמי, 1977) מונה רם כרמי את המוטיבים והאובייקטים המרכיבים לשיטתו את לקסיקון המקומיות: רובע, כיכר, באזאר, קיר, שער, מרפסת, רחוב, סמטה, גן וכו'. אלמנטים אלו נועדו להעניק לבנייה המודרניסטית הישראלית ממד של אחיזה שורשית במקום והם שימשו את דור אדריכלי המדינה שביסס את מעמדו החל בסוף שנות השישים. ראו גם Nitzan-Shiftan, 2004: 238-9; נצ'ר-שיפטן, 2006: 139-145.

החדשנות המודרניסטית הבלתי נלאית, וליצור אינטגרציה בין מורשת העבר לצורכי העתיד: "השכבה שלנו תלמד מהעבר, ודרך העבר תחזה את העתיד" (כרמי, 1977: 326).

החיפוש אחר יסודות אדריכליים שיבססו את הקשר המבוקש בין האדם למורשתו התרבותית באמצעות הדגשת סממני הזהות הייחודית וערכי הקהילה הוביל את האדריכלות הביקורתית להתבוננות חקרנית בוורנקולר (vernacular) הילידי. שפת המקום הזו מסמלת אותנטיות של ערכים והתנהגויות אנושיות ומבטאת אינטימיות מקומית. במקרה הישראלי התקיימה החזרה אל הוורנקולר גם מתוך התמורות ההיסטוריות והגיאופוליטיות ששינו את מפת ההתיישבות באותן שנים. השיבה לירושלים אחרי 1967 הדגישה, על-פי גורביץ וארן (1991: 42), את פיצול הזהויות הפנימי בחברה הישראלית – בעיקר בשל חשיפת האחרויות אשר הודרו או נמנעו מרצונן מן ההווה הישראלית, ביניהן גם זו החרדית.¹⁸ בנוסף עוררה שיבה זו ערגה הן אל הארץ במובן הפיזי, אל ה"אותנטיות" המרחבית, והן אל המקורות התרבותיים-יהודיים שהודחקו במסגרת הניסיון ליצור דמות לאומית חדשה (כרמי, 1977: 326).

בתוך אווירת השינוי הזו, סוגיית עיצוב המרחב הקהילתי התגלגלה לפתחם של הגופים המשכנים דווקא מכיוונה של הקהילה החרדית. ה"אותנטיות" האחרת שאותה מגלמת הקהילה החסידי-החרדית, סממני הזהות והתרבות הייחודיים לה והמבנה החברתי המהודק – כל אלה היו רלוונטיים מאין כמותם לשיח האדריכלי המתפתח ושימשו על כן שדה-בוחן מובהק. אלא שהתבדלותה של קהילה זו מן החברה הישראלית ויחסה המסויג אל המקום הישראלי הפכו את תהליך בניין השכונה לאתגר מורכב עוד יותר.

הבחירה ברזניק כאדריכל מתכנן הוסיפה רובד נוסף. כרבים מעמיתיו מחבורת העילית של "אדריכלי דור המדינה", גם רזניק עסק בניסיון ליצור סינתזה בין הערכים המודרניסטיים והאלמנטים המקומיים הייחודיים. אלא שמקורותיה של עמדתו ניזונו משורשים ביוגרפיים שונים. בניגוד לרוב המכריע של האדריכלים בני דורו לא היה רזניק יליד הארץ.¹⁹ ברזיל, בה נולד וגדל, קיבל רזניק את השכלתו המקצועית מידי גדולי אדריכליה – ביניהם אוסקר נימאייר ולוסיו קוסטה, שתוכניתם לעיר ברזיליה ידועה

18. על השינויים הפוליטיים בהקשר זה ראו אייזנשטדט, 2004; קימרינג, 2004.

19. לקורות חייו ותיאור עמדותיו ותפיסתו האדריכלית של רזניק ראו דקליכספי, 2005: 8-34; זנדברג, 2005; שטרנהל, 2005.

כהתגלמות המודל הסוציאליסטי העירוני (Holston, 1989). עלייתו לארץ ב-1949 הושפעה ממסרים ציוניים שספג בבית הוריו. עם הגיעו לארץ, באמצע שנות העשרים לחייו, הצטרף רזניק כחבר לקיבוץ עין השופט מתוך ניסיון אידיאליסטי לחיות חיים סוציאליסטיים מלאים. כעבור שנתיים עזב את הקיבוץ לטובת דבקות בהכשרתו האדריכלית. תחילה הצטרף למשרדו של זאב רכטר בתל-אביב, בהמשך עבר לירושלים, שם עבד עם היינץ ראו, ובסוף שנות החמישים הקים משרד עצמאי. השוני בינו לבין בני דורו, שצמחו רובם בתוככי כור המצרף של החינוך הארצישראלי והשירות צבאי, התבטא בשילוב הייחודי שהתגלם בדמותו, בין תודעת הגלות וכיסופיה לעמדה ציונית מובהקת. שילוב זה אפשר למושגים כמו "געגוע", "התרגשות", "סמליות" ו"פאתוס" לבוא לידי ביטוי ממשי בפרויקטים שתכנן ובמסרים שביקש לטעת בהם (דקל-כספי, 2005: 27). ייתכן כי ההזדהות עם נקודת המבט החיצונית-הגלותית, הרגישות לתחושת הזרות והמודעות למהות הקהילתית היו אלה שאפשרו את התהוותה של הזיקה הייחודית בין רזניק לחסידי גור ואת שיתוף הפעולה ההדוק ביניהם.

דיאלוג אדריכלי

"פתאום הרגשתי בשורשים, בקשר מצוין עמם ועם תוכניותיהם
ועם הקריה החדשה. תורשה? תורשה? הגנים שלי התחילו פתאום להיות
פעילים מאוד, כנראה. יש גנים של רוח?"²⁰

עבור רזניק שימש תהליך תכנון הקריה הזדמנות לגיבוש תפיסה אדריכלית המתייחסת אל הערכים המיוחלים של מקום וקהילה, מתוך אמונה כי בנייה לקהילה שזוהתה מגובשת והומוגנית היא מתכון לחיים משותפים כלפי פנים ולהשתלבות במרקם הטרוגני הסובב.²¹

בראיון על אודות הפרויקט מ-1976 משרטט רזניק את הקשר שבין מוסד הקהילה החסידית-היהודית לניסיון להגנות זהות מקומית וישראלית באמצעים אדריכליים:

20. דוד רזניק, מתוך מלכין, 1976: 170.
21. רזניק (ראיון 2005) התעכב בשיחתנו על תוכניות עיר הנגב שהציע האדריכל הברזילאי אוסקר נימאייר בעת ביקורו בארץ ב-1964, ועל הרעיון שהעלה הוא עצמו למימושן בראשית שנות התשעים, בעת העלייה ההמונית מברית-המועצות לשעבר. רזניק הביע עניין בבחינת הרעיון של שכונות סגורות והומוגניות העשויות ליצור סביבה נכונה עבור תושביהן: "לפעמים לא רע ליצור יישובים לא מעורבים." על תוכניות עיר הנגב ראו אלחיני, 2002: 110-130; אפרת, 2004: 262, 280-288.

איור 2/ תוכנית הקריה החסידית ביחס לחצור הגלילית, מתוך קריה חסידית, 1976 (באדיבות הרב אשר ניהויז)

כישראלי אינני רוצה להעתיק לכאן את העיירה היהודית מן הגולה – אך אני רוצה להגשים מחדש את השאיפה הקהילתית, למצוא ביטוי לרוח הקהילתיות ההיא, לבית הכנסת שהוא אשר שימש מוקד לכל קהילה יהודית ולקבוע אותו בגליל העליון. זהו צבע נהדר – רציתי לצבוע את הגליל בכחול ובלבן שלו... (מלכין, 1976: 173).

התרשמותו הראשונה של רזניק בהגיעו לחצור הגלילית הייתה כי העיירה אמנם שרויה במצוקה גדולה ומתקשה למשוך תושבים חדשים, אך יש בה היגיון תכנוני המאפשר לטענתו מפגש בין אוכלוסיות שונות. לדבריו, התשתית הדתית-המסורתית בעיירה עשויה הייתה לאפשר את קליטתה של מסגרת קהילתית חדשה כמו זו של חסידי גור (שם: 9–168). רזניק ביקש להתאים את תבנית הקריה לפונקציות העירוניות הקיימות כך שתתאפשר היווצרותה של אינטראקציה אבולוציונית בין תושבי הקריה לתושבי העיירה הוותיקים.²²

22. ברוח זו יצר רזניק גם את שיכוני שכונת ניות (62–1959), המיועדים לעולים אנגלו-סקסים, ואת פרויקט המצודה בבית שמש (1969), שלא מומש בסופו של דבר, ובו ביקש ליצור מעטפת קהילתית החובקת מעטפות קטנות יותר: דקל'כספי, 2005: 21–24, 77.

סיורי ההכנה הובילו להמלצתו של רזניק לבחירת אתר הקמת הקריה על שתי שלוחות הר שצורתן מעין כינור בקצה הצפוני של חצור הגלילית. בחירה זו שינתה את מגמת התרחבותה של העיירה, מהמצר הדרומי שבין חצור לראש פינה אל האזור הפתוח שמצפון לה (מלכין, 1976: 170), ואפשרה יצירת תחום מופרד באמצעות כביש היקפי היוצר התכנסות קהילתית כלפי פנים ללא אמצעים של סימון גבול פיזי (איור 2).²³ בזכות בחירה זו התגבשה תפיסה תכנונית המתבססת על הנתונים הטופוגרפיים והתאפשרה הרחבת שטח הקריה מ־30 דונם, כפי שביקשו החסידים, ל־300. הרחבה זו הובילה לתכנון מרווח בדגם של מבן מפורק, המותיר "רווח ירוק פתוח" (רזניק, ראיון 2006).

תבנית הקריה החסידית הלכה והתגבשה במקביל לניסוחו של דגם תכנוני-עירוני אלטרנטיבי במוסדות התכנון הישראליים. נסיונות תכנוניים אלו נולדו, כאמור, כמעשה ביקורתי המבקש ליצור תחליף למודל השיכון האוטונומי והאנונימי של שנות החמישים. לבד מעניין במשאבים טכנולוגיים, כיבוש חלוצי של אתרי בנייה פוטנציאליים ונהייה אחר שפת תכנון מקומית, בבסיס המודל התכנוני החדש עמד יעד חברתי המכוון לגיבוש קהילת משתכנים מעורבת ונטועה במקום. לשם יצירתה של תחושת הזדהות ושייכות הועלה על נס העירוב המסורתי הטרנס-מודרניסטי של מגוון שימושים, בנוסף למגורים שיצרו "עולם ומלואו" עבור המשתכנים (כרמי, 1977: 325). המודל השכונתי החדש זכה לשם "מבן" – המורכב מאשכולות שכונתיים סגורים (clusters) הפועלים סביב מרחב פנימי פתוח. מערכות רבות מסוג זה, המייצרות פרשנויות שונות לעקרונות יסוד זהים, החלו מופיעות בשכונותיה החדשות של ירושלים: גילה בדרום-מערב העיר ורמות בצפונה וכן בערים כמו בית שאן, נצרת, לוד, חיפה ועוד. שינויים אלה חלו גם על תכנון יישובים חדשים בשטחי סיני, יהודה, שומרון וחבל עזה.²⁴ הבינוי החדש התאפיין בהפרדה מצירי התנועה ובשימוש בחומרים ואלמנטים המשלבים קדמה טכנולוגית עם פרשנויות למסורות בנייה המזוהות כמקומיות (Nitzan-Shifan, 2004; נצן-שיפטן, 2006).²⁵

23. על-פי רזניק (ראיון, 2006) סומנו בתוכנית המקורית שני חיצים כביטוי לנתיבים האמורים להוביל מן העיירה אל הקריה ולהיפך, אלא שבסופו של דבר לא נעשה שימוש בחיצים ובנתיבים המתוכננים.

24. ראו כרמי, 1982; אלחנני, 1980: 8–33, 46–49, 58–61; אלחנני, 1998: 160–169, 174–183; וכן אלחניני וברגשטיין, 2006.

25. שיכוני גילה ייצגו בנייה בממדים גדולים של מבנים סגורים שכמעט אינם מותירים קצה פתוח לתכנון המשכי. לעומת זאת, תכנון של שכונות וערים אחרות – כמו ימית שבסיני – נועד לשלב את המוקדים הקהילתיים בבנייה מרווחת יחסית ובגובה נמוך. בתוכנית לשכונה בבית שאן, לדוגמה, המתכננים הציגו תפיסה של יצירת שכונה בעלת איכויות של עיר קטנה המרכיבות פרוגרמה של רחוב, תוך התחשבות באקלים המקומי, בתנאי ה"חוק" ובמשמעותם הקהילתית. ראו אלחנני, 1980: 59.

בעוד עמיתיו האדריכלים מבקשים להעמיד יצירה אדריכלית האוצרת את מגוון העקרונות החדשים ומגשימה את האידיאל הקהילתי באמצעות היחס אל המקומי, נקרתה בדרכו של רזניק קהילה מן המוכן, שהיא בבחינת אבטיפוס לכל תבנית קהילתית. משימתו הייתה הפוכה: הוא נדרש לחלץ מתוך הרוח החברתית והתרבותית הצרופה הזו צלם אדריכלי המבנה שייכות מקומית ולגבש יחד עם הקהילה ועבורה ארכיטקטורה המזוהה כ"יהודית וישראלית" (מלכין, 1976: 173). מלאכת תרגומן של התכונות "ישראליות" או "יהדות" לפורמט שכונתי-חרדי חייבה אותו, לדבריו, בלימוד היסטורי של סביבות חיים מסורתיות שייחודן התרבותי השתמר הודות לבידולן המרחבי-החברתי: החל במבנה הערים הארצישראליות בימי המשנה והתלמוד, שהתכנסו סביב מרכז רוחני, וכלה בשכונות היהודים בתפוצות, גטאות, שטעטלים, עיירות וחצרות (שם: 165; דקל-כספי, 2005: 21). רזניק גם בחן רעיונות לבנייה עירונית חדשה של אדריכלים כמו לואיס ממפורד, שרווחו באירופה וארצות-הברית, בשנות השלושים והארבעים והיוו השראה לתפיסות שמומשו בראשית שנות המדינה, ביניהם רעיון "יחידות השכנות" (Mumford, 1954: 465-471; Mumford, 1938). פיתרון תכנוני זה נועד להבטיח תנאים של איכות חיים כאלטרנטיבה לאווירת הכרך הסואנת, במתכונת שתשמר את מבנה העיר הקטנה הכמו ימי-בינייםית ותתבסס על קיום אוטונומי של שכונות המתפתחות סביב מרכז עירוני אחד, כאשר ביניהם מרחב פתוח. עקרונות אלה הנחו את מתכנני "ערי הפיתוח" בראשית שנות החמישים והשפיעו גם על האופן שבו תפס רזניק את הרעיון הקהילתי בתכנון. זאת אף שלא ניתן היה להתעלם מהבעיות שנגזרו ממימושן התלוש בהקשר הישראלי (אפרת, 2004: 807-824; ארליק, 1983: 86). מקור השראה נוסף, אם כי מאוחר יותר, המבוסס גם על זיהוי הבעייתיות שבמודל הקודם, היה עבודתם של כריסטופר אלכסנדר וסרג' שרמייף (Chermayeff & Alexander, 1963), אשר דיברו על יצירת "יחידות תת-תרבות". יחידות אלו מזוהות עם שכונות מסורתיות ועתיקות, שבהפרדתן אין כדי למנוע אינטגרציה ולפגוע בתפקוד המרכז העירוני, והן מכוונות לשימור האווירה הקהילתית הנבדלת בלי להפוך לגטאות.²⁶

על-פי רזניק נועדה דמות הקריה לשקף לכידות בין התבנית האדריכלית לבין הקהילה המשתמשת והנוף הפיזי והיישובי המקומי. לצורך הבנה ממשית ועמוקה של צורכי הקהילה נעשתה עבודת האדריכל בשיתוף ועדה מתכננת מטעם חסידי גור.

26. על ההשראה לרעיון הפרדת כלי רכב והולכי רגל במבני מגורים ראו דקל-כספי, 2005: 22; כן ראו עקרונות התכנון החדשים שהציע כרמי (1982) בשכונת גילה בירושלים.

איור 3/ מבט כללי על הקריה בראשית ימי אכלוסה. מתוך Maguire, 1979

בראשית תהליך התכנון ביקשה הקהילה ליצור מרחב מגורים עירוני בעל אופי מוכר מריכוזי הקהילה בבני ברק, הכולל רחובות וחדרי מדרגות המאפשרים הגעה עד פתח הבית ונתפסים כמודרניים. הדרישה הייתה "לא לחזור למאה שערים", כלומר, לא לשוב למבני החצר שנתפסו כמיושנים – "שלא יזכיר את הגטו ואת הצפיפות..." (מלכין, 1976: 174). אלא שבעוד הקהילה מבקשת ליצור שלוחה בני ברקית²⁷ של שיכון עירוני בחצור, "חצור – א נייע בני ברק אין גליל" (חצור – בני ברק חדשה בגליל) (דרוק, תשל"ו: 26), רזניק הציע דווקא בינוי שייצור מתחם שכונתי סגור, כפרי במתכונתו, שלא יאפשר תנועת כלי רכב בתוכו ואשר יפונה לטובת הולכי רגל. רזניק גרס כי באופן כזה תתאפשר הפרדה בין השכונה לעיירה ותיענה הדרישה הקהילתית למנוע כניסת מכוניות לתחום הקריה בשבת (איור 3). ההפרדה בין הולכי רגל לכלי רכב הייתה מגמה תכנונית מובהקת באותה תקופה ויתרונותיה נידונו הן בהקשרים מקומיים (כרמי, 1977: 325–327) והן ביחס לדפוסי תכנון בעולם (Chermayeff & Alexander, 1963: 84-89). הוויתור על חדרי מדרגות משותפים ויצירת כניסה נפרדת לכל דירה הדגיש את הצורך בפרטיות והוביל לתכנון המרחב המשותף כך שיתקיים בו מעבר הדרגתי מן הבתים אל החצרות

27. על דפוסי בנייה לאוכלוסייה חרדית בירושלים ובבני ברק ראו צ'רצ'מן ופרנקל, 1992.

והכיכרות השכונתיות, המתכנסות באמצעות סמטאות ונתיבים אל שני צירים מרכזיים המובילים למרכז הקריה. מרכז זה תוכנן באופן ייחודי כמרכז רוחני ולא מסחרי, הכולל את מוסדות הלימוד ובית־הכנסת בהתאמה לקשרי הגומלין הפנים־קהילתיים (מלכין, 1976: 175; רזניק, ראיון 2006).

מיד לאחר בחירת האתר וההחלטה על היקף בנייה של כ־600 יחידות דיור החל שלב התכנון הממשי, שעניינו העיקרי היה יצירת איזון בין הצורך בקיום נפרד ונבדל לבין הרצון לאפשר מידה של פתיחות כלפי העיירה ותושביה. הסממן העיקרי לשמירת ההתבדלות היה הפרדת מערכת החינוך, שאפשרה אינטגרציה חד־כיוונית בלבד: תושבי העיר יוכלו, בתנאים מסוימים, להשתלב במערכת הקהילתית, בעוד ילדי הקהילה לא הורשו להשתלב במערכת החינוך העירונית. באופן דומה הופרדו גם מוסדות הפולחן, שיוחדו לקהילה בלבד.²⁸

תוכנית

”ובמקום הגבעה השוממה עולה כפורחת נאמנה וכן המקום נסוך
על יושביו...”²⁹

כאשר הסקיצות לשכונה היו מוכנות נערכה פגישה רבת משתתפים בבני ברק, שבה הוצגו התוכניות ועקרונותיהן בפני המשתכנים הפוטנציאליים, כ־700 נשים וגברים.³⁰ בפגישה הודגשו משמעות ההתיישבות בגליל בסמוך לערים הקדושות צפת וטבריה, יתרונות החיים באוויר הצח במסגרת מגורים עצמאית, סיכויי התפתחות השכונה והאפשרות לדאוג לדור הצעיר. בהמשך הוצגו גם התוכניות האדריכליות על־ידי רזניק. בעקבות מפגש זה הוקמה ועדת נשים בגילאים ובשלבם שונים בחיי המשפחה, שנועדה לפרט בפני האדריכל את כל צורכי הבית, הדירה ומבנה החדרים. כך ניתן תכנון פנים הבית לנשים, בעוד תכנון השכונה ומוסדות הקהילה היה בידי הגברים (מלכין, 1976: 178–176).³¹ העבודה על הפרוגרמה יחד עם המשתכנים העתידיים הייתה, על־פי רזניק, חוויה אינטלקטואלית נדירה, בזכות הסוגיות שהועלו על־ידי השותפים לתכנון והפתרונות שנדרשו האדריכל לספק (רזניק, ראיון 2005).

28. הרב ניהויו (שיחה טלפונית, 8.2.06) הדגיש את חשיבותה של מערכת חינוך ייחודית ונפרדת לקהילה, המשמרת את המשכיות החינוך החסידי ומונעת מצב שבו, כהגדרתו, “השורשים למעלה בקודש והענפים יתפזרו”.

29. מתוך ההזמנה לטקס חנוכת הבית – קריה חסידיית חצור הגלילית.

30. ראו הוועדה להקמת קריה, תשל”ג. חוברת אינפורמטיבית זו הוכנה לצורך חלוקה בכנס.

31. נושא זה נידון גם בראיונות עם דוד רזניק, 2005, 2006.

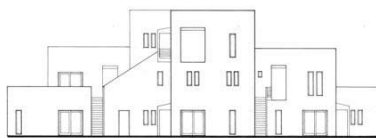
איור 4/ הקריה החסידית בחצור הגלילית - תכנית כללית
(באדיבות דוד רוזניק וברוך רוניק, אדריכלים)

תבנית הקריה כפי שעוצבה על-ידי רוזניק בסוף התהליך שיקפה את צורכיהם הייחודיים של המשתכנים ואת עמידותו של "הדבק הקהילתי", שעל-פי רוזניק לא היה צורך להמציאו מאחר שהוא "התקיים בה ממילא".³² עקרונות התכנון שיקפו את מגמת החיפוש הוורנקולרי העולמי אך גם את ההתבוננות החקרנית בדפוסי הבנייה המקומיים והים-תיכוניים.³³ מקורות השראה אלו הולידו חשיבה חדשה על אופי החלל הציבורי המיועד לשירות הקהילה ומהווה, במידה מסוימת, תחליף לרחוב העירוני (כרמי, 1982: 3). [איור 4]

הקריה החסידית תוכננה במתכונת של רובע מגורים סגור כלפי העיירה, המחולק לארבע שכונות פנימיות: שתיים דרומיות, הגובלות בעיירה חצור, ושתיים צפוניות, הפונות אל הנוף הפתוח. בחלקה המערבי נמצא בוסתן שנועד על-פי תוכניתו של רוזניק להישאר כשטח ירוק טבעי. כל אחת מארבע השכונות תוכננה כמתחם נפרד, המתכנס כלפי מרחב ציבורי פנימי המכונה על-ידי רוזניק "כיכר זוטא" ומכיל את הפונקציות המרכזיות לתושבי השכונה: גני ילדים ומקומות מפגש (מלכין, 1976: 179). במרחבים המשותפים המובילים

32. דקליכספי, 5002: 821; וכן רוזניק, ראיונות 2005, 2006.

33. לשיטתו של רוזניק (ראיון, 2005), יועדה דמות המקום להיות נטולת פאר סגנוני, היא תוכננה כך שתיצור תחושה של מבנה הנתוע בקרקע וצומח ממנה, כפי שחש לדבריו, נוכח הבנייה הערבית בכפרי הגליל, המעורבת בנוף ובטבע.

איור 5/ חתכים: "בניין מגורים פירמידלי"
(באדיבות דוד רוזניק וברוך רוניק, אדריכלים)

משכונה לשכונה מוקמו הגנים הציבוריים ובחלקו המרכזי של ה"כינור" מוקמו כאמור הפונקציות הציבוריות הרוחניות – מרכז הלימוד והתפילה.

פריסת השכונה על הגבעה הכתיבה את פעולתן של שלוש מערכות עיקריות: מערכת הבינוי, מערכת הולכי הרגל ומערכת התחבורה (חרל"פ, 1973: 170–172; דקל-כספי, 2005: 128–135). במערכת הבינוי חולקו האזורים הציבוריים למפלס עליון, המכיל את הפונקציות הרוחניות – מוסדות הדת והחינוך, ומפלס תחתון המכיל פונקציות "חילוניות" – חנויות, חדר אוכל, אולם ספורט ואירועים ואזורי משק, כמו גם בית-אבות ובית-הארוחה (כל אלה לא נבנו בסופו של דבר). שני המישורים הציבוריים האלו תוכננו כקשורים זה לזה ויוצרים חלל מרכזי המוקף מבני ציבור ופתוח לכביש הגישה הראשי ולנוף הגליל. אזור המגורים תוכנן כאמור כמקבץ אשכולות שכונתיים, כשבכל אשכול 80–100 יחידות דיור. בכל מגרש ששטחו כ-300 מ"ר תוכננו שש יחידות דיור במערך דמוי פירמידה – שלוש דירות בקומות הקרקע, שתי דירות בקומה השנייה ודירה אחת בקומה עליונה. באופן כזה נוצלו הגגות, החצרות והמרפסות לבניית סוכות והיוו אופציה להרחבת הדירות בעתיד.³⁴

34. על-פי דקל-כספי (2005: 131), אופן הצבת הדירות מזכיר את עקרונות התכנון של תנועת דה-סטיל, כגון הצבה לא שגרתית של דירות במבני אחד, בתבנית גיאומטרית, אסימטרית ומשחקים של פרטיות, חשיפה וגיוון צורני.

המדרגות שהוצמדו לכל דירה בנפרד הובילו לכיכרות ולסמטאות השכונתיות, שהיו תחליף חברתי לחדר המדרגות המשותף (איור 5).³⁵ סמטאות אלו קושרות את אשכולות הבינוי אחד לשני ואת כולם למרכז. הבתים תוכננו להיות מטווחים לבן ומוקפים גדרות אבני בזלת מקומית היוצרות מסגרת לבתים ולסמטאות הולכי הרגל.

מערכת הולכי הרגל התבססה על שני צירים פנימיים המקשרים את הקריה החוצה אל העיירה. ציר האורך צפון-דרום מתחבר בחלקו הדרומי למרכז חצור הקיים ובחלקו הצפוני לאזור מלונות ומגורים שתוכננו להיבנות על מורדות השלוחה הצפונית. ציר הרחב מזרח-מערב מחבר את אזור מבני הציבור במזרח לכרם הזיתים שבמערב הקריה. במפגש הצירים הזה מוקמה הכיכר הראשית.

מערכת הכבישים היא למעשה הביטוי הממשי ביותר לקו הגבול בין הקריה החסידית ובין חצור הגלילית, והיא מבוססת על כביש טבעת חיצוני המקיף את אזור המגורים העיקרי וקשור למערכת הכבישים הקיימת בשתי נקודות: בכביש הכניסה הראשי לעיירה ולתוך המרכז המסחרי הקיים בעיירה. מהכביש ההיקפי חודרים מפרצי חניה קרוב לאזורי המגורים ולמרכז. סימונו של קו הגבול באמצעות כביש היקפי הופכת אותו לאמצעי מוסדי המפעיל חוקי הכלה והדרה ברורים (Newman, 2003: 14).

בראשית שנות השבעים הועברו תוכניות הבינוי לדיון במשרד השיכון ובמשרד המסחר והתעשייה. הן נדחו מאחר שתבנית התכנון המוצעת נראתה מרווחת מדי ולא כלכלית על-פי הסטנדרטים המקובלים (רזניק, ראיון 2006). הראשון שקידם במהירות רבה את יישום התוכנית היה שר השיכון, אברהם עופר. עם כניסתו לתפקיד ביוני 1974 החל החזון להתממש.

בסופו של התהליך נבנתה במתכונת המוצעת על-ידי רזניק רק השכונה הדרום-מזרחית, המונה כתשעים יחידות דיור. בשלב מאוחר יותר, לקראת אמצע שנות השמונים, נבנתה השכונה הדרום-מערבית בבנייה טרומית בסטנדרטים שקבע משרד השיכון. על-פי תושבי המקום, המבנים החדשים לא הלמו את צורכי הקהילה והם הוגדרו "בכייה לדורות".³⁶ בהמשך נבנתה קבוצת בתים נוספת באזור המיועד לשכונה הצפון-מזרחית, ולאחרונה הושלמה בנייתה של שורת בתים אחרונה באזור הצפון-מערבי. המבנים האחרונים תוכננו באופן שיותאם בעיקר לצורכי התא המשפחתי, ובעיצובם ניכר ניסיון לשוב אל העקרונות שתבע רזניק, הן במבנה הקובייתי והן בגרמי המדרגות החיצוניים,

35. על מגמת תכנון המרחב המשותף כתחליף לחדר מדרגות ראו גם אלחנני, 1998: 161.

36. שיחה עם הרב ניייהויז, 8.2.06; וכך פגישה וסיור עם אשת הרב, הגברת פסיה ניייהויז, 18.5.06.

היוצרים כניסות נפרדות לכל דירה ודירה. עם זאת, באופן העמדתם בשטח לא ניכרת חשיבה על שילובם במרקם שכונתי כולל, כפי שניסה רזניק ליצור.

בית וחצר

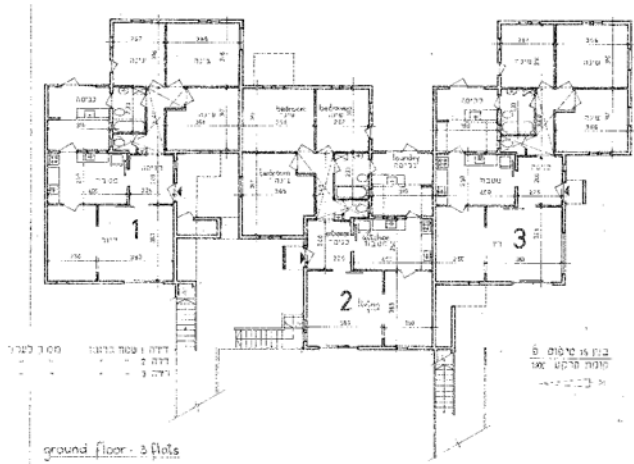
מבני המגורים אשר תוכננו על־ידי רזניק הם משני טיפוסים מרכזיים:

- מבנים דמויי פירמידות המבוססים על מודול קבוע ומיועדים למגורי משפחות.
- מבנים מלבניים המכילים כמה דירות של חדר אחד או שניים המיועדות לזוגות צעירים ללא ילדים. דירות אלו, בניגוד לדירות במבני הפירמידה, אינן ניתנות להרחבה.³⁷

הדירות המשפחתיות הותאמו למשפחה בת שלושה עד ארבעה ילדים, והן תוכננו כך שתתאפשר הרחבתן בהתאם להגדלת המשפחה. דירות הקרקע תוכננו כך שיוכלו להתרחב אל עבר החצר ודירות הקומה הראשונה והשנייה יתרחבו אל הגגות שתחתן. רוב ההחלטות בנוגע לתכנון הדירות התקבלו בעצה אחת עם ועדת הנשים. שיתוף פעולה זה אפשר להקדיש תשומת־לב לכל פרט ופרט מדרישות היומיום בניהול הבית: מיקום החדרים והפונקציות השונות שלהם, הכניסות, סידור המטבח והפעלתו בתנאי נוחות מקסימליים, סידורי הפנים של חדרי הילדים ומספר הילדים שבאפשרותם להכיל. על־פי הרב ניהויז, הכניסות לדירות נדרשו להיות מופרדות מחדר הדיוור כדי שהכניסות לא יפריעו את האורחים המצויים בו. בהתאם לדרישה זו תוכנן חלל הכניסה כמרחב נפרד ששטחו כ־5.5 מ"ר, שממנו ניתן לפנות ולהיכנס למטבח, לחדר האורחים או לאזור חדרי השינה והמקלחת. כל הדירות מחולקות לשני אגפים: אגף המטבח וחדר הדיוור, ששטחו הממוצע כ־35 מ"ר. שטח המטבח גדול מהממוצע המקובל בסטנדרטים של משרד השיכון, כיוון שהוא נדרש להכיל מערכות כפולות לצורכי כשרות ומקום לשולחן משפחתי קטן. חדר הדיוור (הסלון) נועד לאירוח, אכילה ולימוד (שימוש משולב שהביא לחלוקתו באופן שיאפשר הפרדה בין אזורי הלימוד והאירוח), ובמידת הצורך ניתן להסב חלק ממנו, או את כולו, ללינה ואירוח. האגף השני כולל לרוב כשלושה חדרי שינה (שטח כל אחד מהם כ־9–10 מ"ר), חדר מקלחת, חדר שירותים וחדר כביסה. חדרי הילדים נועדו לאכלס במקרים מסוימים כשלושה־ארבעה ילדים בחדר אחד.³⁸ סך כל שטחה של

37. רזניק, ראיון 2006. מסיור בקריה ושיחה עם אשת רב הקהילה (ניהויז, 2006) עולה כי כיום נעשים שינויים במבני הדירות לזוגות צעירים; במקרים רבים מאוחדות שתי דירות קטנות לצורך התאמתן למגורי משפחה.

38. במקרים רבים נעשה מאמץ שכיוון המיטות יהיה כזה שבעת הקימה יפנה האדם לכיוון ירושלים (דרום), דרישה שניתן היה להגשים באופן מלא; רזניק, ראיון 2006.

איור 6 / תוכנית דירות: קומת קרקע
(באדיבות דוד רזניק ובורן רוניק, אדריכלים)

דירה אינו עולה על 96 מ"ר, המרפסת והשטח להרחבה מהווים כארבעים מ"ר נוספים (איור 6).

העבודה המשותפת עם ועדת הנשים הבהירה לרזניק את מעמדן במשפחות החרדיות (רזניק, ראיון 2005; מלכין, 1976: 178). בתחום חיי הבית והמשפחה, הנשים נתפסו בעיניו כבעלות יכולת וזכות החלטה והכרעה חד-משמעית והדעות שהושמעו ונתקבלו בהתייעצות עמן היו ללא עוררין.

אחד החידושים המרכזיים בתכנון הקריה היה בעצם מעבר הקהילה מן הכרך הצפוף אל מרחבי הנוף הגלילי. שינוי זה נתפס כשיפור משמעותי באיכות החיים הקהילתיים, והוא היה אחת ממטרותיה המוצהרות של היוזמה להקמת הקריה. היחס אל המיקום הגיאוגרפי והטופוגרפי והמגע הממשי עם הנוף המקומי הצופה אל הגולן והחרמון וממוקם לרגלי הרי צפת היו אמצעי מרכזי ביצירת התחושה השורשית שרזניק ביקש להשיג.

הבנייה תוכננה באופן מרווח כך שתתאפשר "כניסה" של מרחב ירוק אל בינות לבתים, ערך שרזניק מדגיש את חשיבותו גם בבנייה לגובה. בשיחה עם אשת הרב נייהויז הוזכרה עמדתו של רזניק שלפיה אין להותיר רווחים גדולים מדי בבניון, מאחר שהם עתידים להישאר מוזנחים, ואכן בהרחבות שנעשו בקריה בשנים האחרונות ניכרת בעייתיות

בהתייחסות לשטחים שנותרו כאיי עזובה בינות לשכונות. לעומת זאת, הטיפול בחצרות הדירות בקומות הקרקע הלך וסחף את מרבית בעלי הבתים, והגינות מטופחות ברובן גם כיום.

רזניק תיאר בפנינו את התרגשותו נוכח העיסוק בגנות, שניכר כי התפתח בחצרות הקריה בשנותיה הראשונות. ילדים ומבוגרים כאחד עסקו בנטיעת עצי פרי ובעבודת כפיים בגינות הקטנות. מעשה זה הוא העדות הראשונה, לשיטתו, לחיבור האדם אל המקום ואדמתו, והוא מדגיש כי הוא רואה בו את הישגו הגדול: "הרגשתי יותר גאווה מאשר [על] הארכיטקטורה, שאני החזרתי אותם לאדמה" (אולשוונג, 2005; רזניק, ראיון 2005). תוכנית הקריה החסידית הוגדרה כהישג ממשי הן בפרסומים, הן בחוות דעת פנים-קהילתיות (חמד, תשל"ה; ברסלר, תשל"ח; פרבר, תשל"ט; החברה לניהול ותיאום, 1972). והן בחוגי האדריכלים שראו בה דוגמא לתמורות המיוחלות בתפיסת האדריכלות המקומית (אלחנני, 1998: 179).

אחרית דבר: גוף - גבול

"הבניינים היו מאוד בהירים והפיתוח היה מבזלת, הרב ניהויו אמר לי: 'למה עשית שחור כזה, אני שונא שחור'. אמרתי לו 'אבל אתה הולך בשחור כל הזמן'. והוא ענה לי: 'השחור הוא הגבול שלי'.³⁹

פרויקט הקמת הקריה החסידית, שנולד מתוך אינטרס קהילתי לשיפור איכות החיים בעיקר עבור הדור הצעיר בחסידות גור, השיק למגמת ההתיישבות המחודשת בחברה הציונית ולתנופת הבנייה שלאחר 1967. באווירת הפיתוח הזו ניכר ייחודו של הפרויקט בעיקר מפני שחשף בפני הממסד ובאי כוחו את האחרות האולטימטיבית-החרדית, זו שהודרה מן הישראליות אך גם הבדילה עצמה בעקשנות מהתנהלות גאולית-חילונית-ציונית. החזון שנקדם במשרד השיכון באותם ימים, להעמדתה של יצירה אדריכלית המתהווה מתוך דיאלוג ישיר בין האדריכל למשתכנים ומייצגת ערכים של מקומיות ואוטנטיות תרבותית, הוגשם דווקא באמצעות הקהילה שהתבדלתה הייתה עמדת מוצא אפריורית לתכנון.

מדבריו של הרב ניהויו המצוטטים לעיל עולה כי בדמותה האדריכלית של הקריה הפך הלבוש השחור מקו מיתאר גופני, המסמן גבול אישי, לקו מיתאר קיבוצי המסמל

את גבולו של המרחב הקהילתי. קו הגבול הזה, בגוף או בנוף, הוא בבחינת "גטואיזציה וולונטרית" (פרידמן ושלמה, 1985; שלהב, 1991; Wirth, 1928: 11), שכן הוא מדיר את המצוי בו מן העולם שבחוץ ויוצר התקפלות מקו המעטפת כלפי פנים. אין הוא גוזר בכך השתנות על המרחב החיצוני – רק המרחב הפנימי הוא המסמן גבול מתוך עצמו.

רזניק מתאר את העבודה מול הקהילה השומרת את גופה במעיל שחור, מאוחדת מבחינת אורח חייה ומטרותיה, כ"גוף אשר היה עלי לתפור לו חליפה לפי מידתו המדויקת – לא קונפקציה" (מלכין, 1976: 173).⁴⁰ באופן פרדוקסלי, דווקא מתוך הקשר עם הקהילה הלא-ציונית שרזניק כינה "חסידי האספלט והכרך" (אולשוונג, 2005), הוא מזהה הזדמנות ייחודית ליצירת מרחב אדריכלי מודרניסטי המשולב בחזון האדריכלות ה"כחולה-לבנה" (מלכין, 1976: 173), שמאפשר לו להגשים ולהטעים את אידיאל המקומיות בתיוכם של מנגנוני ההתיישבות שלאחר 1967 (Nitzan-Shifan, 2002; 2004; נצ'ר-שיפטן, 2006).

נראה כי שיתוף הפעולה התאפשר אז בזכות המשאלה המשותפת לצירופם של מושגי המסורת והקידמה, שילובם של עבר ועתיד, וביטוייה של המקומיות הנובטת דווקא מן העמדה הא-מקומית ומביעה רגשות קרבה וריחוק, שייכות וזרות גם יחד. המפגש בין חיפוש קהילתי אחר אחיזה מקומית-שורשית לבין חיפוש אדריכלי אחר האוטנטיות הקהילתית המצמיחה לכידות פנימית, סיפק לכל צד מעט מזעיר מאותו ממד אשר חסר לו: הקהילה קשרה קשר חדש אל המקום הפיזי שנדחק מפני ההסתייגות ממתכונתו הלאומית של המקום המטאפיזי, ואילו רזניק שב אל המקום התרבותי-היהודי והצליח לממש באמצעותו את חזונו לאדריכלות היוצרת זהות בין המקום לתושביו.

המעבר לחצור הגלילית – שהתרחש בימים שבהם עסקו ראשי הציונות הדתית בפיתוח התיישבות התנחלותית ביהודה, שומרון וחבל עזה (שגב, 2005; זרטל ואלדר, 2004; טאוב, 2007) – מסמל במידה רבה את העתקת המקומיות ה"בני ברקית", המזוהה עם הכרך הצפוף והדחוס, לגליל הפתוח, הירוק, השורשי והפראי. שינוי זה הוא בבחינת שבירה מסוימת של הסטריאוטיפ המרכזי המפרנס את החרדיות בגילוייה הישראליים, ויש בו כדי לצרף את הקהילה למסע החיפוש הישראלי אחר המקום. במובן המושגי-מטאפיזי עשוי חיפוש זה להיכלל בטרמינולוגיה ההגותית של גור כמעשה של הרחבת "פתח קדושה"⁴¹ כפי שכותב אברהם פרבר: "מה נאוו על ההרים רגלי חסידים שהגיעו

40. הנושא עלה גם בראיונות עם דוד רזניק 2005, 2006. אדריכל יונתן שילוני, האחראי מטעם משרדו של רזניק לפרויקט בחצור הגלילית, אמר בראיון אתו (שילוני, 2006): "...זה כמו ההבדל בין אוכל מוכן ואוכל גורמה".

41. בהגות התיאוסופית של גור מתייחס מושג זה למרחבים הנבדלים בשל קדושתם הגנוזה מסביבתם. על-פי המודל שטבע האדמור השני מגור בעל השפת אמת לתורה, ארץ ישראל היא פתח קדושה בחלל כפי

הנה להרחיב גבולות קדושה" (פרבר, תשל"ט: ט). במובן המעשי נתפסה ונוסחה הגעת החסידים לחצור הגלילית כמעשה חלוצי-התנחלותי התיישבותי. אלא שבניגוד לתחושה הקהילתית כאילו מייצג המעבר לגליל הליכה בניגוד לכיוון הישראלי המקובל, אפשר לזהות בו, כמו בבחירה ברזניק לאדריכל הקריה, דווקא הזדהות זהירה עם מגמות לאומיות וממלכתיות שיש בהן מן האתוס החלוצי המחודש ולא פרישה ממנו לגלות פריפריאלית.⁴²

בטקס הנחת אבן הפינה לקריית החסידים, בקיץ 1974, הכריז הרב פנחס מנחם אלטר, לימים אדמו"ר חסידות גור, כי מצוות יישוב הארץ מתקיימת בגליל כפשוטה **"במקום שאינו שוני במחלוקת"**.⁴³ במעמד זה פנה שר השיכון אברהם עופר אל קהל חסידי גור, מתיישביה החדשים של חצור הגלילית הנידחת והזנוחה, באמירה אשר חזרה ונזכרה בשיחות עימם: **"אתם המתנחלים האמיתיים"**.⁴⁴

נדמה כי ברגע שבו עשתה הקהילה, כגוף, שימוש במוסדות המדינה וסוכניה כמו גם בהסדרים הביורוקרטים המכפיפים את היחיד אל האידיאולוגיה הממלכתית,⁴⁵ נוכס באופן הדדי מעשה ההתיישבות על-ידי הממסד והפך לחלק מן הנראטיב ההתיישבותי הלאומי. כך נוצר מצב ייחודי שבו, למרות ההקפדה על הפרדה פיזית בין הגוף הקהילתי לסביבתו, נמהלו בכל זאת השחור, הכחול והלבן זה בזה.

כיום מתגוררות בקריה כמאתיים משפחות, והיא הורחבה, כאמור, במתכונות שונות שאינן משקפות את התוכנית המקורית ואת תהליך התפתחותה כפי שייחל להם רזניק. שיתוף הפעולה בין האדריכל לקהילת חסידי גור נקטע עקב התנגדותה הנחרצת של הקהילה להקמת האוניברסיטה המורמונית בירושלים (87–1980), שאף היא תוכננה

שהשבת היא פתח קדושה בזמן. "יש מקום אחד שורש כל העולם, ויש זמן מיוחד כולל כל הזמנים, ויש נפשות מיוחדים, בני" שכוללן כל הנפשות"; ראו האדמו"ר יהודה אריה לייב מגור, מהדורת תשס"ב: מתוך דרוש לפרשת בשלח, שנת תר"ן. המלאכה המוטלת תדיר על ישראל היא הרחבת התחום המקודש על-מנת שתזדכך המציאות כולה בקדושתו. ראו יעקבסון, תשל"ח-תשל"ט: 203-204; 213-215.

42. על ההזדהות החרדית עם מגמות לאומיות ראו וולך, תשס"ה; שלג, 2000: 136-169.

43. מתוך קריה חסידי, 1976 (ההדגשות שלנו). ההתיישבות החרדית בהתנחלויות חרדיות החלה רק בראשית שנות השמונים, בעיקר מתוך ניסיון למצוא פתרונות דיור. ראו קימרינג, 2004: 237-270, שלג, 2000, שם; קפלן, 2003: 241.

44. שיחה עם תושבים, חצור הגלילית 22.12.2005; שיחה טלפונית עם הרב ניהוזה, 8.2.2005 (ההדגשות שלנו).

45. על ניהול צורכי היחיד באמצעים ביורוקטיים ראו גופמן, 2006: 34; על תפקיד הביורוקרטיה המוסדית כמחברת בין היחיד לקהילה המדומיינת הישראלית ראו חזן, 2005.

על-ידי רזניק. בשל המחלוקת העקרונית העמוקה שנתגלעה בין רזניק לקהילה חל בין הצדדים נתק מוחלט.⁴⁶

למרות הקרע וחרף השינויים בתוכנית המקורית, ניתן לזהות בנקל, גם ממרחק שלושים השנים, את קווי המיתאר שהכתיבה תוכניתו של רזניק ואת עקרונותיה הבסיסיים שסימנו שידרה פנימית מהותית לכל תכנון המשכי.

46. על התנגדות החרדים לפרויקט ראו סקירה אצל דקל'כספי, 2005: 176-191. רזניק (ראיון 2006) ציין שוויתור על פרויקט הקמת האוניברסיטה המורמונית היה מנוגד לפילוסופיית החיים שלו, בעיקר בכל הנוגע לירושלים ולצורך לפתוח אותה לפני תרבויות נוספות: "אתם שופטים אותי בירושלים דמטה, בירושלים דמעלה זה יהיה אחרת."

ביבליוגרפיה

- אייזנשטדט, ש. נ. 2004. **תמורות בחברה הישראלית**. תל-אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור.
- אלחייני, צ. 2002. **אוסקר ניימאיר וראשית האורבניזם הספקולטיבי בישראל אחרי 1960**. עבודת מגיסטר למדעים בארכיטקטורה, הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, חיפה.
- וברגשטיין, י. 2006. **סטודיו 164**, גליון ארכיטקטורה מיוחד.
- אלחנני, א. (עורך) 1980. **תוי 19, כתב עת לאדריכלות, בנוי ערים, עיצוב המוצר ואמנות ויזואלית**.
- 1998. **המאבק לעצמאות של האדריכלות הישראלית במאה ה-20**. תל-אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור.
- אלדר, ע. וזרטל, ע. 2004. **אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל**. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
- אלאור, ת. 1992. **משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות**. תל-אביב: עם עובד.
- אלפסי, י. 1993. **תפארת שבתפארת: בית גור לדורותיו**. תל-אביב: סיני.
- אפרת, א. 1987. **עיריות הפיתוח בישראל עבר או עתיד?** תל-אביב: אחיאסף.
- אפרת, צ. 2004. **הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות 1948-1973**. תל-אביב: מוזיאון תל-אביב לאמנות.
- ארליק, א. 1983. **על ארכיטקטורה ובינוי ערים**, היחידה לתיעוד הארכיטקטורה, פרסום מס' 6. חיפה: הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.
- אשכולי, א. ז. תש"ס. **החסידות בפולין**. ירושלים: המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם, האוניברסיטה העברית בירושלים, הוצאת מאגנס.
- בקון, ג. 1999. "חיקוי ושליה: אגודת ישראל והתנועה הציונית (1912-1939)". בתוך: איזנשטדט, ש. נ. וליסק, מ. (עורכים), **הציונות והחזרה להיסטוריה**. ירושלים: יד בן צבי, עמ' 438-446.
- 2005. **פוליטיקה ומסורת: אגודת ישראל בפולין 1916-1939**. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- ברגמן, א. 1994. "גורה-קלווריה (גור), היישוב היהודי וחצר הרבי מגור מראשית המאה ה-19 עד תרצ"ט". בתוך: אליאור, ר., ברטל, י. ושמרוק, ח. (עורכים), **צדיקים ואנשי מעשה: מחקרים בחסידות פולין**. ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 111-117.
- גופמן, א. 2006. **על מאפייני המוסדות הטוטאליים**. תל-אביב: רסלינג.
- גורביץ, ז. וארן, ג. 1991. "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)". **אלפיים** 4: 9-44.
- דקל-כספי, צ. 2005. **דוד רזניק: רטרופקטיבה**. תל-אביב: הגלריה האוניברסיטאית לאמנות ע"ש גניה שרייבר והפקולטה לאמנויות ע"ש יולנדה ודוד כ"ץ, אוניברסיטת תל-אביב.
- חזן, ח. 2005. "בין הזמנים: לגופה של הישראליות". בתוך: קלוש, ר. וחתוקה, ט. (עורכות), **תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף**. תל-אביב: רסלינג.
- חרל"פ, ע. (עורך) 1973. **ישראל בונה 1973**. תל-אביב: מדינת ישראל, משרד השיכון, האגף לתכנון והנדסה, הוצאה לאור: מאיר תדמור.
- חרל"פ, ע. (עורך) 1977. **ישראל בונה 1977**. תל-אביב: מדינת ישראל, משרד השיכון, האגף לתכנון והנדסה, הוצאה לאור: מאיר תדמור.
- טאוב, ג. 2007. **המתנחלים והמאבק על משמעותה של הציונות**. תל-אביב: ידיעות אחרונות.
- יעקבסון, י. תשל"ח-תשל"ט. "גלות וגאולה בחסידות גור". **דעת** 2-3: 175-215.
- 1994. "קדושת החולין בחסידות גור". בתוך: אליאור, ר., ברטל, י. ושמרוק, ח. (עורכים), **צדיקים ואנשי מעשה: מחקרים בחסידות פולין**. ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 241-277.

- יפתחאל, א. וצפדיה, א. 2000. **מדיניות זהות בערי הפיתוח: השפעת התכנון והפיתוח על יוצאי צפון אפריקה 1952-1998**. באר-שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזוורי, המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- כרמי, ר. 1965. "אדריכלות של צל". קו 3: 50-63.
- 1977. "ערכים אנושיים בארכיטקטורה עירונית". בתוך: חרל"פ, ע. (עורך), **ישראל בונה 1977**. תל-אביב: מדינת ישראל, משרד השיכון, האגף לתכנון והנדסה, הוצאה לאור: מאיר תדמור, עמ' 320-328.
- 1982. "מפגש בין תל-אביב לירושלים". תוי 21 (ספטמבר 1982): 3-4.
- לוי, א. 1989. **החרדים**. ירושלים: כתר.
- מלכין, י. 1976. **איכות החיים ותחיית הקהילה**. גבעתיים-רמת גן: מסדה.
- נצ'רשיפטן, א. 2000. "בתים מולבנים". **תיאוריה וביקורת** 16, מרחב אדמה בית: 227-232.
- 2005. "מחלוקות באדריכלות הציונית: אריך מנדלסון וחוג האדריכלים של תל-אביב". בתוך: קלוש, ר. וחתוקה, ט. (עורכות), **תרבות אדריכלית: מקום, ייצוג, גוף**. תל-אביב: רסלינג, עמ' 201-230.
- 2006. "להלאים ולהעלים – תפיסת המקום בירושלים". **אלפיים** 30: 134-170.
- סופר, א. 1981. "מגמות חדשות בהתיישבות בגליל". **סקירה חודשית – ירחון לקציני צה"ל**, גיליון 28.
- פייקאז, מ. תשמ"ו. "הנקודה הפנימית" אצל אדמו"רי גור ואלכסנדר כבואה לכושר הסתגלותם לתמורות העיתיים". **מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות, מוגשים לישיעה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים**, ירושלים: מאגנס, עמ' 617-660.
- 1990. **חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות ובגזרות ת"ש-תש"ה ("השואה")**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- פרידמן, מ. ושלמה, י. 1985. **התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מ. 1991. **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- צ'רצ'מן, א. ופרנקל, א. 1992. **קווים מנחים לבנייני מגורים לאוכלוסייה החרדית**. חיפה: הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובנייני ערים.
- קימרינג, ב. 2004. **מהגרים, מתיישבים, ילדים**. תל-אביב: עלמא ועם עובד.
- קלוש, ר. ולוי, י. 2000. "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב". **תיאוריה וביקורת** 16: 153-180.
- קמפ, א. 2000. "הגבול כפני יאנוס: מרחב ותודעה לאומית בישראל". **תיאוריה וביקורת** 16: 13-43.
- קפלן, ק. 2003. "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים". בתוך: סיון, ע. וקפלן, ק. (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?** ירושלים: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 224-277.
- קרוסבי, ת. וסמיתסון, א. ופ. [1955] 2004. "הברוטליזם החדש". בתוך: אפרת, צ. (עורך), **הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות 1948-1973**. תל-אביב: מוזיאון תל-אביב לאמנות.
- רביצקי, א. 1997. **הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל**. תל-אביב: עם עובד.
- רוקוקוצקין, א. 1993. "גלות בתוך ריבונות: לביקורת 'שליטת הגלות' בתרבות הישראלית". **תיאוריה וביקורת** 4: 23-55.

-- 1999. "השיבה אל ההיסטוריה של הגאולה - או: מהי ה'היסטוריה' שאליה מתבצעת השיבה, בביטוי 'השיבה אל ההיסטוריה'?" בתוך: איזונשטדט, ש. ג. וליסק, מ. (עורכים), **הצינונות והחזרה להיסטוריה**. ירושלים: יד בן צבי, עמ' 249-276.

שגב, ת. 2005. 1967: **והארץ שינתה את פניה**. ירושלים: כתר.

שכטר (אבני), א. 1990. **מתכננים, פוליטיקאים, ביורוקרטים: הניסיון הישראלי בתכנון פיסוי בשנות המדינה הראשונות**. עבודת מגיסטר למדעים בארכיטקטורה, הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, חיפה.

שלג, י. 2000. **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**. ירושלים: כתר.

שלהב, י. 1991. **עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

שרון, א. 1951. **תכנון פיסוי בישראל**. ירושלים: המדפיס הממשלתי.

שרון, ס. 2006. "המתכננים, המדינה ועיצוב המרחב הלאומי בראשית שנות ה-50". **תיאוריה וביקורת** 29: 31-57.

- Benham, R. 1966. *The New Brutalism: Ethic or Aesthetic?* London: Architectural Press.
- Bergman, E. 1990. "Gora Kalwaria; The Impact of a Hasidic Cult on the Urban Landscape of a Small Polish Town." *Polin, A Journal of Polish Jewish Studies*, vol. 5: 3-39.
- Chermayeff, S. and Alexander, C. 1963. *Community and Privacy: Toward a New Architecture of Humanism*. Garden City New York: Anchor Books, Doubleday & Company, Inc.
- Crosby, T. and Smithson, A. & P. 1955. "The New Brutalism." *Architectural Design*, January 1955.
- Frank, H. and Duvshani, G. 1985. *Build Ye Cities, An Exhibition of Israeli Architecture*. London: Institute of Architects & Town Planner in Israel A.E.A.I.
- Goldhagen, S. W. and Legault, R. (eds.), 2000. *Anxious Modernism, Experimentation in Postwar Architectural Culture*. Cambridge, Massachusetts, and London: Canadian Centre for Architecture, Montreal, and The MIT Press.
- Holston, J. 1989. *The Modernist City, An Anthropological Critique of Brasilia*. Chicago: University of Chicago Press.
- Maguire, P. 1979. "An Eye on Israel, Reznik at Kiryah." *Architectural Review* (June 1979): 359-360.
- Mumford, E. P. 2000. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Mumford, L. 1938. *The Culture of Cities*. London: Secker & Warburg.
- 1954. "The Neighborhood and the Neighborhood Unit." *Town Planning Review* 24, 1 (1954): 256-270.
- NAI 2005. *Team 10 1953-1981; In Search of Utopia of the Present*. Rotterdam: NAI Publisher.
- Newman, D. 2003. "On Borders and Power: A Theoretical Framework." *Journal of Borderlands Studies* 18 (1): 13-25.

- Nitzan-Shifan, A. 2002. *Israelizing Jerusalem: The Encounter between Architectural and National Ideologies 1967-1977*. Ph.D. Dissertation, MIT.
- 2004. "Seizing Locality in Jerusalem." In: Alsayyad, N.(ed.), *The End of Tradition?* London and New York: Routledge, pp. 231-255.
- Ockman, J. and Eigen, E.,(eds.) 1993. *Architecture Culture 1943-1968, A Documentary Anthology*. New York: Columbia Books of Architecture Rizzoly.
- Smithson, A. and Team, X. 1968. *Team 10 primer*. Cambridge: The MIT Press.
- Weigord, A. 1993. "Changing Israeli Landscape: Buldings and the Uses of the Past." *Cultural Anthropology* 8: 370-387.
- Wirth, L. 1928. *The Ghetto*. Chicago and London: The University of Chicago and Phoenix Books.

מקורות תורניים

האדמו"ר ר' יהודה אריה ליב מגור, התשס"ב. **שפת אמת לתורה, לפרשות כי תבוא, שלח, מסעי**. הוצאת המכון התורני ישיבת אור-עציון.

עיתונות

- ברסלר, א. תשל"ח. "אגדת חצור". **בטאון הקריה החסידיית חצור הגלילית "הד הקריה"**, ניסן תשל"ח. דרוק, מ. ע., תשל"ו. "חצור – א נייע בני-ברק אין גליל". **דאס אידישע ווארט**, תשרי תשל"ו.
- המאירי, י. 1971. "הר געש ושמו חצור". **ידיעות אחרונות**, 24.12.1971.
- וולך, ד. 2005. "ישראלים מטעמי געוולד". **הארץ**, ברירת הישראליות, מוסף ליום העצמאות תשס"ה, 11.5.2005, עמ' 31-34.
- זנדברג, א. 2005. "האיש שכבש את ההר". **הארץ**, גלריה, 18.2.05.
- חמד, ש. תשל"ה. "עור וגידים לחזון הקמתה של הקריה החסידיית בחצור הגלילית". **המודיע**, י"ז באדר תשל"ה.
- סקולסקי, ד. [ללא תאריך]. "מן החזון אל המציאות – הקריה החסידיית בחצור הגלילית: תורה מחזרת על אכסניה שלה". **בית יעקב**, גליון 198, עמ' 20-21.
- רותם, צ. 2004. "שנאה גדולה רוחשת כאן". מוסף **הארץ**, 26.11.04.
- פרבר, א. תשל"ט. "קריה החסידיים ב'חצור' – פנינת הכתר של הגליל העליון". **דגלנו**, תשרי תשל"ט. שטרנהל, ז. 2005. "האדריכל מברזיל שהיה לחוליה מקשרת בין ימי המנדט לתקופת המדינה". **הארץ**, מוסף ספרים, 6.7.05.
- שלי, ד. 1971. "שתי פנים לחצור הגלילית". **דבר**, 6.12.1971.
- תלמי, מ. 1976. "מדוע נסוג תת אלוף (מיל.) יצחק פונדק מהגליל". **מעריב**, 24.9.1976.
- סופר דבר 1971. "גורלה של חצור". **דבר**, 6.12.1971.

חומר פרטומי

החברה לניהול ותיאום, 1972. **חוברת אינפורמטיבית לצרכי שיווק הקריה החסידיית בחצור הגלילית**. הוצאת חברת ריה לניהול ותיאום.

הוועדה להקמת קריה, תשל"ג. **קריה חסידיית חצור הגלילית: לכבוד כנס ייסוד קריה חסידיית בחצור הגלילית**, הוועדה להקמת קריה חסידיית בחצור הגלילית, ג' אדר שני תשל"ג.
מועצה מקומית כרמיאל, 1976. **כרמיאל – מעשור ראשון לעשור שני**. רמת גן: פלאי ומועצה מקומית כרמיאל.
קריה חסידיית, 1976. **קריה חסידיית חצור הגלילית: החזון קורם עור וגידים**, חוברת אינפורמטיבית לצורכי שיווק. בני ברק.
מגילת הייסוד [ללא תאריך]. **מגילת הייסוד לקריה החסידיית**. באדיבות הרב אשר ניהויז וכן מתוך תיק משרד השיכון ג-4/5972.

חומר ארכיוני: מתוך גנזך המדינה

תיק משרד השיכון גל-4/5972 – תוכניות הקריה החסידיית, חומר פרסומי, פגישות שר השיכון עם אנשי מחוז הגליל, עם מקימי הקריה החסידיית, התכתבות בעניין ביקור שר השיכון בחצור הגלילית, סקרים על התפתחות ערי הצפון – אדריאן וולף, תוכניות מיתאר למחוז צפון.
תיק משרד השיכון גל-5628 – אגף פרוגרמות, מחוז הגליל – חצור.
תיק משרד השיכון גל-8303/8 – לשכת מנכ"ל משרד השיכון – קריות דתיות.
תיק משרד השיכון גל-8315/9 – לשכת מנכ"ל משרד השיכון – ביקור שר השיכון בקרית שמונה ובחצור הגלילית 1974.
תיק משרד השיכון – גל-8353/1 – לשכת מנכ"ל משרד השיכון – תזכיר בנוגע לאכלוס ופיתוח הגליל, התכתבויות – הקריה החסידיית בחצור הגלילית, מסירת דירות, משכנתאות והלוואות, ישיבות והצעות לסדר היום.

סרט תיעודי

אולשוונג, א. 2005. **דוד רזניק**, סרט. התערוכה הרטרוספקטיבית לכבוד דוד רזניק, הגלריה האוניברסיטאית לאמנות ע"ש גניה שרייבר, אוניברסיטת תל-אביב.

ראיונות ושיחות

- רזניק, ד. 2005. אדריכל דוד רזניק, ירושלים, 14.2.05.
- רזניק, ד. 2006. אדריכל דוד רזניק, ירושלים, 1.3.06.
- שילוני, י. 2006. אדריכל יונתן שילוני, ירושלים, 1.3.06.
- ניהויז, א. 2006. הרב אשר ניהויז, שיחות במהלך החודשים פברואר-מאי 2006.
- ניהויז, פ. 2006. פגישה וסיור בקריה עם הגברת פסיה ניהויז, 18.5.06.

שער שני: צורות מגורים כמוצר צריכה

ורה טרייטל

האושר מחכה בגינה: סיפורו של מתחם הקוטג'ים בשכונת נאות שקמה, ראשון לציון מערב

"בשתי מילים: גן עדן"

שכונת נאות שקמה במערב ראשון לציון תוכננה ונבנתה בעיצומו של תהליך הפירוור המואץ שהתרחש בישראל החל משלהי שנות השמונים. מאז אכלוסה בשנת 1996, נחשבת השכונה כולה לסיפור הצלחה נדל"ן, ומתחם הקוטג'ים שבתחומה מתואר על-ידי תושביה כ"גן עדן", לא פחות.

ואכן, כשמסיירים ברחבי מתחם צמודי הקרקע אי-אפשר שלא להתרשם מהניקיון, מהסדר ומהשקט. המרחב הציבורי מציג עצמו לראווה בנינוחות מלאה: רחובות מרוצפים באבן משתלבת, בתים דו-משפחתיים ואדומי גג טובלים בירוק עז, ודגלי ישראל תלויים בחזיתות הבתים מאז יום העצמאות האחרון. אין ספק, זהו לב ליבה של שכונת הקוטג'ים הכל-ישראלית הטיפוסית. כמוה פזורות שכונות רבות ברחבי הארץ, בשולי הערים הגדולות ובסמוך לצירי תנועה מרכזיים, שכונות שבהן מגשימה הבורגנות הישראלית את השאיפה הקולקטיבית ל"איכות חיים".

סיפורה של השכונה כולה, ושל מתחם הקוטג'ים בפרט, משלבי התכנון הראשוניים ועד היום, הוא במידה מסוימת סיפור בנאלי – כזה שמתחיל עם חזון עירוני, ממשיך בתכנון מדוקדק ומסתיים בשיווק מוצלח ובמחירי נדל"ן מאמירים. זהו סיפור חסר ייחוד באותה מידה שהשכונה עצמה, חרף תדמיתה המוצלחת, היא חסרת ייחוד בנוף הישראלי הבנוי. אבל זהו גם סיפור שמייצג עשרות סיפורים של שכונות חדשות אחרות שנבנו ונבנות בפרברי ישראל בעשורים האחרונים (בניה, 1999). ויותר מכל, הוא מייצג הן את הלך הרוח התכנוני והממסדי המקומי והן את התהליכים החברתיים והתרבותיים שאפשרו את הקמתה של "ארץ הפרברים"¹.

הפארק במרכז

שכונת נאות שקמה ממוקמת בין צירי תנועה מרכזיים (שדרות משה דיין בצפון ושדרות יצחק רבין בדרום) המובילים לאזור התעשייה החדש ("עיר הקניונים") ולנתבי איילון.

1. ביום העצמאות ה-15 הוציא עיתון הארץ מוסף מיוחד בנושא תופעת הפרבור בישראל בשם "ארץ הפרורים".

בסמוך לה נמצאות שכונות נווה דקלים (במערב), הכרמים (במזרח), וקריית חתני פרס (נובל (מדרום).

היא משתרעת על פני 1,200 דונם, ויש בה 3,874 יחידות דיור שבהן מתגוררים כ-16 אלף תושבים (כ-4,500 בתי אב) (רשל"צ, 2006) – חלקם בבנייה רוויה בגובה 12 קומות, והשאר בבנייה נמוכה (3–4 קומות) וביחידות צמודות קרקע (לייטרסדורף, עמית ויושע). במבט מעין הציפור קל להבחין כי השכונה מתוכננת בצורת האות X. במרכז השכונה (מרכז ה-X) נמצא פארק סגור ומטופח, וסביבו ממוקמים מרבית מגדלי המגורים הגבוהים, ומאחוריהם בנייני המגורים המדורגים. מנקודה זו נמתחות ארבע זרועות ארוכות – שבילי הולכי רגל המגיעים עד לקצות השכונה ומאפשרים תנועה רגלית חופשית ממפגש עם כלי רכב. בסמוך לפארק ממוקמים בתי-הכנסת השכונתיים, מעון יום, וקניון 'הבאר', שבו סניפים של חברות מוכרות וממותגות על-פי המוסכמות הישראליות המקובלות (בקרוב עתיד להיבנות בשכונה קניון נוסף). מתחם הקוטג'ים הוא למעשה תת-שכונה בתוך נאות שקמה, עם כביש מעטפת ורחובות הולנדיים פנימיים המחברים זה לזה. חזותם של שטחי הציבור נראית אחידה: העירייה שתלה צמחייה באדניות, הניחה ריצוף אקרשטיין ומיקמה מגוון אלמנטים סטנדרטיים כמו פנסי רחוב, מתקני צעצועים ופחי אשפה למיחזור. הכל נקי, מסודר ומוכר.

זה קוטג'?

לאורך הרחובות ניצבים בתים צמודי קרקע בעלי כמה מאפיינים משותפים: רובם המכריע הם דו-משפחתיים הממוקמים במרווחים קבועים זה מזה במגרשים בשטח של לפחות 600 מ"ר. שטחה של יחידת דיור אחת הוא כ-160 מ"ר, והיא מחולקת לשתי קומות ראשיות, המתוכננות בהתאם לצרכים מקובלים של משפחות צעירות ממעמד הביניים. כל גגות הבתים משופעים, לפחות בחלקם הדומיננטי, ומחופי רעפים, ורום הגג מתנשא עד תשעה מטרים. התקנון מתיר הקמת מרתף בשטח חמישים מ"ר או עליית גג בשטח 14 מ"ר, שאינם כלולים באחוזי הבנייה. בשטחי החוץ מותרת הקמת פרגולה בגובה 2.2 מ' ובשטח של 12 מ"ר, וחניה מקורה בשטח 18 מ"ר בשטח המגרש. גם הם אינם נכללים באחוזי הבנייה.²

במתחם ניתן לזהות כעשרה טיפוסים קוטג'ים, העונים כל אחד בדרכו על הנחיות התכנון הללו. כל קוטג' מציג חזות בעלת אופי שונה בתכלית, החל במראה "עדכני",

2. תוכנית מיתאר מפורטת מס' רצ/ב"מ/58/1.

איור 1 /

שעונה על מכלול דרישות אופנתיות מקומיות, וכלה בדימוי "כפרי" טיפוס. לדוגמא, ברחוב בבנישתי ניתן לראות סדרה של בתים בעלי חזית מונומנטלית, שמטשטשת את העובדה שאלו בתים דו־משפחתיים. צמד עמודים עגולים ותמירים מוצבים על רקע קיר אבן מסותת, שבו חלונות המתנשאים לכל גובהה של חזית, עד לקרניז מעוגל ומחורץ שמסתיר כמעט לחלוטין את גג הרעפים. כל אלה ועוד משווים לבית מראה של וילה רחבת מידות עם גג שטוח (איור 1). לעומתו, ברחוב המשוררת רחל יש טיפוס בניין צבעוני, שחזיתו מפרקת את המסה הבנויה ומייצרת אשליה שכל דו־משפחתי הוא למעשה צמד וילות העומדות בסמיכות גדולה (איור 2). בכל דו־משפחתי מתנוססים שני גגות רעפים ירקרקים, מתחתם חזית "מנותקת" ומשני צידה חלונות משולשים המבצבצים מתוך פירמידות הפוכות בצבע צהבהב (לא קשה לנחש שאלה חלונות חדרי הילדים). במרכז מגדירים עמודים את שתי הכניסות הנפרדות לבתים. שני הטיפוסים הללו מציגים, כל אחד בדרכו, סוג של פרשנות מקומית וצורנית לשימוש במושג "פוסט־מודרניות" באדריכלות. לעומתם, ברחוב הזו ניצב דו־משפחתי המזכיר יותר מכל בית מגורים טיפוס ביישוב כפרי. הוא חוסה תחת גג רעפים רחב ידיים, מהסוג שמוקנים עליו בדרך־כלל קולטי שמש, דוודים, חלונות משופעים וארובות אוורור מפלסטיק בתפזורת חסרת חוקיות (איור 3). האלמנט המשמעותי ביותר נמצא בחזית, בדמות הבלטה של

איור 2 /

שלושת חלונות חדרי השינה. השאר – פינות קטומות, עמודונים עגולים ומסתורי כביסה – מוצנעים בחזיתות הצד.

בטיפוסים אחרים מופיעים אלמנטים דקורטיביים שונים, כגון קשתות וקימורים, חלונות מלבני זכוכית, חיפויי אבן בפינות הבית ועליות גג מודגשות. כל טיפוס משוכפל עשרות פעמים לאורך שני רחובות או יותר, ואז מוחלף בטיפוס הבא, כך שהמראה הכללי שמתקבל הוא של שכונה המחולקת לתתי־מתחמים.

גינה לי גינה לי

שטח הגינה העיקרי בבית דר־משפחתי מתחלק בין החזית הקדמית (זו הפונה לרחוב ומגדירה את הכניסה לבית) והאחורית. במקרים רבים התושבים אינם מסתפקים בשטח הגינה המתוכנן ומצרפים אליו גם את שטח החניה הכפולה (במחיר הפיכת הרחוב השכונתי למגרש חניה צפוף במיוחד). משלטי פרסומת התלויים על חזיתות הבתים ניתן ללמוד כי חלק ניכר מהדיירים הפקיד את מלאכת הגינון בידי חברות קבלניות. אלו שתלו גינות מעוצבות בסגנון "טרופי", "ים־תיכוני" או "בוסתנים". עיצוב הגינה האחורית עונה בדרך־כלל על חוקי תכנון ברורים: מסביב לדשא ובסמוך לגדר נשתלים זה לצד זה מגוון עצים ושיחים: עצי הדר ודקלים ממינים שונים, שיחי היבסקוס, ברושים לימוניים,

איור 3 /

אדניות עם שיחי פיקוס, או שיחי בוגנוויליה המטפסים על קונסטרוקציות ייעודיות – כל אלה ואחרים מייצרים חומה ירוקה ומלבלבת המגדירה את הגבול בין הבתים. בחצר הקדמית, המרוצפת, ניצבים על-פי רוב עץ או שניים, עם נוכחות ברורה (דקל, זית או עץ פרי), שכמעט תמיד פולשים לשטח המדרכות והשבילים, מצלים עליהם, וכדרך אגב מטשטשים את עליבותה של הצמחייה ששתלה הערייה. את עיצוב הגינות משלימים תמיד עוד כמה פריטים, כמו סלעיות, פסלים, מתקני ספורט, מתקני מנגל או ספסלי ישיבה. חלקם ממוקמים בסמוך לשער הכניסה, חשופים לעין כל, ומצהירים על טעמם האישי של בעלי הבתים ועל צורות הבילוי והאירוח המועדפות עליהם.

מפרט טכני עשיר

תכנון פנים הבתים תואם את המוסכמות הישראליות המקובלות בשוק הנדל"ן בנוגע לצרכים הבסיסיים של משפחות "באמצע הדרך". כך נגזר ארגון ועיצוב חללים אחידים יחסית בכל טיפוס הבתים: ליד דלת הכניסה ממוקמים שירותי אורחים דחוקים (שניתן לזהות כבר במבט מבחוץ, על-פי החלון הקטן). בסמוך להם נמצא חדר מ"ד, המיועד בהתאם לצורכי הבית לחדר שינה, חדר עבודה או אחסון. באזור הכניסה ממוקמות גם מדרגות המובילות אל הקומה העליונה ואל קומת המרתף, אם נבנתה. זהו אזור המבואה,

ומיד אחריו נחשפים לעין מטבח ופינת אוכל (כמעט שאין מטבחים התחומים בקירות, רוב הדיירים בחרו להשאיר את החלל "פתוח", בהתאם לאופנה המקובלת). המטבח, חלק מה"מפרט העשיר" שהציע הקבלן, יוצר בארץ על-ידי אחת מחברות המטבחים, והוא מאובזר בהתאם לצו השעה בתנור ובמיקרו Built in, במקרר שעומד בתוך נישה בנויה, ובארונות עליונים ותחתונים בגמר פורניר או פורמייקה. מאזור הבישול והאכילה ניתן להשקיף על חדר המגורים (בחלק מהבתים קיימת הפרדה של חצי מפלס בין החללים) שבו מוצבת בדרך-כלל פינת הישיבה המסורתית (ספות שלושה מושבים, שני מושבים, כורסה תואמת ושולחן קפה מרכזי). החלל מואר באור טבעי הבוקע מחלונות הממוקמים בקיר הפונה לחזית החופשית (זו שאינה משותפת ליחידה הצמודה) ומחלון הוויטרינה הרחב הפונה לגינה. למעשה כל תכנון קומת הקרקע ברוב הבתים – החל במסדרון הכניסה, דרך המעבר בין המטבח לפינת האוכל וכלה בסידור הרהיטים בחדר המשפחה – מושפעים ממיקומו של מעין שביל דמיוני המוביל ישירות מדלת הכניסה אל עבר היציאה לגינה הראשית.

בקומת המגורים ההיגיון המנחה את תכנון החלל דומה. פה נמתח המסדרון בין חדרי הילדים, חדר רחצה וחלל שירות אל עבר גולת הכותרת של הקומה: יחידת ההורים. חדר השינה הזה עבר במהלך השנים האחרונות שינוי והפך לכלי שיווקי מובהק: כיום לא ניתן לשווק בית או דירה ללא אותה יחידה הכוללת בצמוד לחלל השינה גם חדר רחצה וחדר ארונות (בדרך-כלל זעירים במיוחד). בחלק מטיפוסי הבתים בשכונה משודרג החדר עם יציאה למרפסת המשקיפה אל הגינה. לא ברור את מי משמשת המרפסת ומתי, אבל היא ממלאה את תפקידה כסמל סטטוס הכרחי ומקובל, בדיוק כמו הג'קוזי בחדר הרחצה, "המטבח הפתוח" ו"חדר המשפחה". זה האחרון ימוקם במרתף או בעליית הגג ויהיה מצויד על-פי רוב במערכת קולנוע ביתי או לפחות בטלוויזיה גדולת ממדים.

השילוב "הקדוש": קרמיקה, אלומיניום וגבס

חומרי הבנייה והגמר של הבית מוכתבים בעיקר על-ידי טכנולוגיית הבנייה המקומית והחומרים הזמינים בשוק: המרכיבים הקבועים במעטפת החיצונית של כל הבתים הם קונסטרוקציה מבטון, קירות בלוקים, טיח צבעוני או לבן ורעפי חרס צבעוניים. גם חומרי הגמר של פנים הבתים כמו ידועים מראש: ריצוף קרמיקה או גרניט פורצלן (30/30 או 45/45 ס"מ), חלונות אלומיניום עם תריס גלילה (חשמלי בסלון, ידני בשאר החדרים), דלת פלדלת, קירות, מחיצות ונישות מגבס, וקרניז היקפי עם גופי תאורה שקועים, שנקנו מן הסתם באחת מרשתות התאורה. אלה מבין הדיירים ששכרו את שירותיו של אדריכל

פנים שדרגו בדרך-כלל את האביזרים הסניטריים הכלולים במפרט הסטנדרטי, ולעיתים גם בחרו באריחי ריצוף מהודרים יותר או במטבח ממותג. אבל ככלל, הן עיצוב הפנים והן חזות הבתים החיצונית של מרבית הבתים בשכונה הם מייצגים אותנטיים של טעם ישראלי צרכני קולקטיבי.

זה נראה מוכר

החוקרת אורנה צפרייר-ראובן, שבחנה את מרכיבי הנוף הצורני של ערים בישראל, זיהתה כמה תבניות מרחביות אבטיפוסיות (צפרייר-ראובן, 2006; Alexander, 1977)³. מכלול המאפיינים הצורניים של שכונת נאות שקמה עונה כמעט במדויק להגדרתה ל"תבנית ציורית" שאפיינה פרברים רבים שנבנו בשולי הערים בישראל בשנות התשעים: "התבנית הציורית מבוססת על רשת רחובות שמאפיינה הצורניים ברורים: קווים קצרים... אשר מסתעפים מקווים ארוכים מהם... יוצרים צורה דיאגרמית/גיאומטרית כלשהי, קלה לתפיסה ויזואלית ממבט-על: עיגול, אליפסה, משולש, כוכב, צלב וכד'. זהו ייחודה של התבנית המשרתת מרחבים פיזיים קטנים בשטחם... יש בה פרצלציה גיאומטרית... שמערכי הבתים השזורים במסגרתה משתלבים עם מה שניתן לכנות 'תפיסת עולמה'; כלומר הם מסודרים, סימטריים וגיאומטריים." ההתאמה של השכונה להגדרה של צפרייר-ראובן הופכת מדויקת עוד יותר כאשר היא מתארת את הנוף ברחוב ואת סוגי הבנייה: "נוף הרחוב... משתנה בהתאם לסוג הבתים הממוקם בו: אם אלו בתים פרטיים, אזי מדובר בנוף פרברי מובהק... סגנון הבנייה מכיל צבעים מגוונים יותר ו'משתדל' יותר בהסתרת מזגנים, דודי שמש וחבלי כביסה. הבניין 'נשבר' בחלק מאגפיו, המרפסות בולטות, יש שימוש בצבעי פסטל ובחיפויי שיש, פנסי הרחוב מעוצבים, ספסלי עץ מעוטרים ממוקמים ברחוב והמרכז המסחרי של פעם הופך בתבנית זו לקניון קטן." אחד הפרדוקסים הגדולים שהתבנית הציורית מייצרת הוא לדבריה "הניגוד הבולט בין הגיאומטריה והסימטריה בתכנון, לעומת הקישוטיות והאקלקטיות (היחסיים) של הבניינים במציאות", והעובדה כי "הקישוטיות מסתכמת לעיתים באלמנט אחד או שניים החוזרים על עצמם שוב ושוב". בשכונת נאות שקמה מקבל הפרדוקס הזה חיזוק משמעותי בדמות תוספות בנייה של גגונים, פרגולות, שערים ושלל אלמנטים דקורטיביים שדיירי הבתים הוסיפו במהלך השנים. אולם למרות נסיונותיהם של הדיירים לייצר חזות אינדיבידואלית לביתם,

3. המושג "תבנית מרחבית אבטיפוסית" שבו משתמשת צפרייר-ראובן שאוב מעבודתו של כריסטופר אלכסנדר, הטוען כי עיר היא אוסף של תבניות מרחביות אבטיפוסיות.

התוצאה המתקבלת במציאות היא של מראה מונוטוני. נאות שקמה משתייכת אם כן לתבנית בנייה מוגדרת המאפיינת שכונות נוספות שנבנו במהלך שנות התשעים בישראל. תבנית זו היא תוצר משולב של קונוונציות מתחום התכנון ושל מנגנונים קפיטליסטיים שהתפתחו בישראל בשני העשורים האחרונים.⁴ היא נענית לציווי צרכני האופייני לחברה הישראלית בתחום הדיור, זה המשקף מערך של מוסכמות תרבותיות המגדירות, הלכה למעשה, את אופי הבינוי בפרברי הערים הגדולות ואת הרכב האוכלוסייה שאמורה להתגורר בהם: אוכלוסייה הומוגנית, של משפחות צעירות ממעמד הביניים, בעלת צרכים מוכרים ומוגדרים. מבחינה זו מדגים סיפור הקמתה של נאות שקמה את השפעתן של אותן תמורות על הבניית המרחב הציבורי.

היסטוריה מקומית

שנות התשעים מתוארות בספרות הסוציולוגית כשנים שבהן עברה החברה בישראל שינויים מהפכניים שבאו לידי ביטוי, בין השאר, בתהליך הפרטה כלכלי, תרבותי וחברתי.⁵ ההבטחה שהייתה גלומה בהסכמי אוסלו ותהליכי ההפרטה והליברליזציה הכלכליים השפיעו על כל תחומי החיים – פתיחת השווקים לתחרות חופשית, המהפכה החוקתית בבית-המשפט העליון, פירוק הסתדרות העובדים מנכסיה, הפרטת שירותי התקשורת ומסחור שידורי הרדיו והטלוויזיה, הפרטת מערכת הרווחה והבריאות, ועוד ועוד.⁶ כל אלה השפיעו גם על השיח הציבורי, שהפך בהדרגה מבטחוני לכלכלי והגדיר גיבורי תרבות חדשים מתחומי הכלכלה והיוזמה הפרטית.⁷

שוק הדיור המקומי הושפע אף הוא מהתנודות הממסדיות והתרבותיות. היחלשותו של משרד הבינוי והשיכון,⁸ צמצום משמעותי בהיקף הבנייה הציבורית (למ"ס, [ללא תאריך]), התחזקות מעמד הביניים והעלייה התלולה במחירי הדיור במרכזי הערים

4. לקריאה נוספת על מגמות בחברה הישראלית ראו יער ושבית, 2001.

5. לקריאה נוספת ראו רם, 1993; יונה ושנהב, 2005.

6. לקריאה נוספת ראו רם, 2005.

7. לקריאה נוספת ראו להבי־קסטון, 2002.

8. עם תחילת יישומה של תוכנית הממשלה לייצוב כלכלי ב-1984 החלה מגמת הפרטה במשק, בכלל זה שוק הבנייה, אחד מהעיקריים בישראל. צמצום ההשקעה של המדינה בבנייה הציבורית והיחלשות משרד השיכון גרמו להאטה בקצב העבודות שהופנו באופן מסורתי למשרדי אדריכלים. במקביל עבר משרד השיכון והבינוי שינוי מבני, שבמסגרתו צומצמה עבודתם של אדריכלי המשרד, ופרויקטים בהיקף רחב כגון פרויקט שיקום שכונות, תוכנית המיתאר ליהוד הגליל ופרויקטים של שימור ושחזור הופנו על-ידיו לקבלני משנה – משרדי אדריכלים אנונימיים ו/או צעירים מכל רחבי הארץ. ראו טרייטל, 2007.

הביאו לביקוש גובר והולך לפתרונות דיור חדשים. שכונות "בנה ביתך" צצו החל משלהי שנות השמונים בפרברי הערים הגדולות וסיפקו מענה מידי לשאיפה הקולקטיבית ל"איכות חיים" בדמות בית פרטי במרחק נסיעה קצרה מהעיר. בתחילת שנות התשעים, עם התגברות גל העלייה מברית המועצות לשעבר, במקביל לקריסת יישובי הספר החקלאיים ולנסיקה במחירי הדירות במרכזי הערים, החליטה הממשלה להאיץ את הפשרת הקרקעות החקלאיות (Gonen, 1995) ולהנחות את הממסד התכנוני לספק פתרונות דיור בהתאם לדרישות השוק. החלטה זו לא עמדה במבחן ההיגיון התכנוני לטווח ארוך,⁹ הנציחה מצב מתמשך של אי-שוויון בחלוקת הקרקעות הלאומית (רינת, 1999),¹⁰ ובדיעבד השפיעה באופן חסר תקדים על הנוף הטבעי והבנוי בישראל: שטחים פתוחים עם נוף פראי, פרדסים, שדות ודיונות נעלמו מהנוף,¹¹ ובמקומם הופיעו כבישים, מחלפים, גינות מטופחות ואינספור בתים אדומי רעפים ומרובי מפלסים, שמילאו מגרשים מלבניים וצפופים בגודל קבוע יחסית של עד חצי דונם.¹²

עבור פרנסי העיר ראשון לציון זו הייתה ההזדמנות שלה חיכו. ראש העיר מאיר ניצן קיבל כבר במהלך שנות השמונים החלטה אסטרטגית להפוך את העיר למרכז מטרופוליני משני לתל-אביב (ניצן, 2006), אשר יכיל, בנוסף לשטחי מגורים איכותיים לאוכלוסייה מגוונת, גם שטחי מסחר, תעסוקה ובילוי. בתקופה זו השכילו להבין בראשון לציון, בניגוד לערים השכנות בת ים וחולון, את הפוטנציאל הנדל"ני הטמון במהלך של הפשרת הקרקעות. הפוליטיקה המקומית זיהתה את האפשרות להקים שכונות מגורים אטרקטיביות שימשכו אוכלוסייה חזקה, שתשפר את דימויה הציבורי של העיר ותגדיל את הכנסות העירייה.¹³ בעיריית ראשון לציון החלו לקדם מגוון פרויקטים למימוש חזונם,

9. על-פי תוכנית 2020, "הקמת יישובים צמודי קרקע פוגעים בתכנון ארוך הטווח, בפיתוח מערכת תחבורה ציבורית, בשמירה על ערכי נוף ועתודות קרקע ועוד. הדרך היחידה להבטחת איכות חיים בישראל היא בריכוז הבנייה והפיתוח." לקריאה נוספת ראו מזור, 1993.
10. לקריאה נוספת ראו רינת, 1999.
11. רינת (1999) טוען כי "יישובים צמודי קרקע נבנים לרוב במקומות היפים ביותר בישראל, וכך גורם המשיכה שלהם הוא זה שפוגע בנוף."
12. לדברי ערבות, "מרבית המגרשים בישראל שמוצעים לפרויקטים בנה-ביתך הם מלבניים, בשטחים של כחצי דונם. בנוסף, לפי אחוזי הבנייה המקובלים במגרשים אלה מתירים בנייה של 200-300 מ"ר, מה שנותן יחס קבוע בין נפח הבנייה לשטח המגרש, שהוא גדול בהרבה לעומת מקומות אחרים בעולם"; ראו מירובסקי, 2004.
13. אלי אברהם, המציג סקירה מקיפה על סוגיית קידום ושיווק ערים בישראל, טוען כי ברגע ש"פחתה המעורבות של השלטון המרכזי והוגדלה העצמאות היחסית שהוענקה לראשי הערים בהשוואה לעבר, תושבי הערים החלו להתעניין באיכות החיים ולהעלות דרישות בעניינה... צמח דור מנהיגים חדש... בעל מודעות לשיווק ולבניית דימוי תקשורתי חיובי..." ראשי ערים, טוען אברהם, הבינו "כי עליהם לקחת את גורל עירם בידיהם,

וזו למעשה הייתה נקודת הפתיחה לתכנון שכונות המגורים במה שמוכר היום לציבור בשם "ראשון מערב".

במהלך שני העשורים האחרונים הוקמו בחולות שממערב לראשון לציון, העיר הרביעית בגודלה בישראל (למ"ס, 2006), כמה שכונות קוטג'ים ושכונות מעורבות של בתים משותפים, קוטג'ים ווילות. שכונת נאות שקמה, הממוקמת בסמוך לציר הראשי המוביל לים ולאזור התעשייה החדש, תוכננה, הוקמה ואוכלסה בשנים 1990–1995 והיא הגדולה מבין השכונות שנבנו ב"חולות ראשון".

השכונה הוקמה על שטח שהיה בבעלות מינהל מקרקעי ישראל ושימש שטח אימונים או גבל בשטחי אש של הצבא. עיריית ראשון לציון גיבשה חוזה פיתוח מפורט עם המינהל, ותכנון השכונה נמסר למשרד לייטרוסדורף, עמית ויושע. אדריכל יהושע כינורי, ממתכנני השכונה, נזכר בראיון עמו (כינורי, 2005) כי תחילת התכנון הייתה מלווה בכמה אילוצים שהשפיעו במישרין על תוואי התכנון.

הראשון, ואולי המפתיע ביותר, היה גילוי העובדה כי במערב המתחם קיים שטח שלא ניתן לבנות בו: 150 דונם, אשר שימשו כאתר פסולת לא מוכרז, זוהמו במהלך השנים בפסולת בניין ובפסולת אורגנית. בבדיקת היתכנות ראשונית התברר כי לא ניתן יהיה לבסס יסודות עבור מבנים רבי-קומות בקרקע המזוהמת, והשטח יועד לפארק מיוחד. האילוץ הזה הגדיר כמעט באופן מיידי את אופי הבינוי בגבולו המזרחי של הפארק כבינוי צמוד קרקע, שמצד אחד אינו נדרש ליסודות עמוקים ומתאים לאיכות הקרקע בשטח, ומהצד האחר מספק חזית בנויה עם נוף פתוח, שניתן לשווק במהירות. למעשה, זו הייתה נקודת ההתחלה לתכנון מתחם של קוטג'ים בנאות שקמה. (יש סמליות מסוימת בכך שזהו אחד מעוגני התכנון של השכונה, שכן בעצם הקמתו של הפארק מופעל מנגנון הדחקה תרבותי:¹⁴ 150 דונם של פסולת בניין וזבל אורגני, שמלכתחילה לא היו אמורים להימצא במקום, הועלמו מהתודעה הקולקטיבית והפכו למוקד משיכה נדלני).

אילוץ נוסף שעמד בבסיס התכנון היה קשור לשאיפת המינהל לשווק את יחידות הקרקע בשלבים. החלוקה של חטיבת הקרקע הגדולה לחמישה מבנים ראשיים ולמתחמי תכנון משניים נועדה לאפשר זמינות גבוהה של נפחי בנייה גדולים עבור הקבלנים, תוך הפחתת סיכונים ניכרת, תהליך בנייה מהיר ומהלך שיווקי מרוכז וזריז. התוצאה בפועל הייתה ששיקולי רווחיות ותפיסה שיווקית מפורטת הכתיבו את

ליזום ולהיפך אקטיביים בתחרות בין הערים על משיכת אוכלוסייה, יזמים, תעשייה, משקיעים ותיירים. ראו אברהם, 2003.

14. קזין (2006) טוענת כי "מנגנון ההדחקה אינו עניין של מה בכך. הוא לב לבה של תרבות הצריכה".

יעדי הבנייה¹⁵ והגדירו את אפשרויות התכנון: לדוגמא, ההחלטה על חלוקה למבנים השפיעה באופן מיידי על תכנון מערך התנועה בשכונה, על מיקום מבני הציבור ועל אופי השטחים הציבוריים. תכנון המבנים שנועדו לבנייה לא רוויה הושפע גם הוא מהחלטה ראשונית זו. הוא הכתיב פרצלציה קבועה והגדרות תכנון אחידות עבור הקוטג'ים במטרה להבטיח שיווק עתידי יעיל הפונה לאוכלוסיית יעד מוגדרת של משפרי דיור מהערים הסמוכות, בדרך-כלל משפחות בעלות רקע סוציו-אקונומי דומה. יתרה מכך, הסכם הפיתוח הראשוני של העירייה עם המינהל הכתיב כבר בשלבי התכנון הראשוניים בידול ברור בין אוכלוסיית היעד למתחם הקוטג'ים לבין האוכלוסייה שתתגורר בשאר השכונה: ההסכם קבע תכנון של תמהיל אינטגרטיבי של סוגי מגורים, שבו לפחות 16 אחוז מסך כל יחידות הדיור בבנייה הרוויה הן דירות של עד שלושה חדרים (כ-80 מ"ר)¹⁶ עבור זוגות צעירים. כלומר, הכתבת גודל הדירות הגדיר הלכה למעשה את ההומוגניות הברורה של דיירי מתחם הקוטג'ים.

הנחיה נוספת של המינהל הייתה "תכנון שלבי", שחייב את הקמת כל בנייני הציבור (בתי-ספר, גני ילדים, בתי-כנסת, מתנ"ס ועוד) וסיום כל עבודות הפיתוח במקביל להקמת כל בנייני המגורים בכל שלב. דרישה זו נועדה גם היא לתמוך במערך השיווק ולהציע לרוכשים הפוטנציאלים שכונה מתפקדת כבר בשלבי המעבר הראשוניים.

תדמית ירוקה ונחשקת

האילוצים וההנחיות שעמדו בפני הוגי ומתכנני נאות שקמה משקפים את הלך הרוח התכנוני של שנות התשעים. הם תרמו בין השאר להבניית תבניות נוף מוכרות וחזרתיות, כפי שמתאר מחקרה של צפרייר-ראובן, ולהקמתן של שכונות נוספות ברחבי ישראל בעלות מאפיינים פיזיים דומים (הדוגמאות הבולטות ביותר על-פי צפרייר-ראובן הן, למשל, השכונות החדשות באשדוד).

אולם בכך לא מסתכם הדמיון בין שכונות צמודי הקרקע בישראל. כשבוחנים את התהליכים החברתיים והתרבותיים שאפיינו את התקופה נחשף רובד נוסף, הקושר בין תהליך הפרבור להתפתחות תרבות הצריכה המקומית. גם כאן שכונת נאות שקמה מייצגת נאמנה את סממני התקופה. משלבי התכנון הראשוניים על-ידי בעלי המקצוע

15. גרשון שפיר מבחין בין בנייה ציבורית ביוזמת הממשלה, "המבוססת על שיקולים של סיפוק צרכים חברתיים בסיסיים... קידום יעדים של המדינה", לבין בנייה פרטית, "המכוונת לאותן שכבות... בעלות אמצעים..." ראו רם, 1993: 110.

16. תוכנית מיתאר מפורטת מס' רצ'ב/מ/58/1.

ועד לשלב עיצוב הגינות והבתים על-ידי דייריהם ניתן לזהות כיצד מוסכמות תרבותיות מקומיות הכתיבו את חזותה של השכונה, ובסופו של דבר את דימויה הציבורי. כאמור, אחד ההיבטים הבולטים של שיתוף הפעולה בין הממסד התכנוני למנגנון הקפיטליסטי בא לידי ביטוי בהחלטה לקבוע מראש גודל מגרשים קבוע וחזרתי ומתן זכויות בנייה אחידות. לכאורה, ניתן היה לפרק את הקרקע למגרשים בגדלים שונים, מתוך הבנה שצרכי הדיירים העתידיים אינם אחידים ומתוך ניסיון לגוון את סוג הדיירים, גילם ומצבם המשפחתי והכלכלי. אבל ההצהרה המובלעת במעשה התכנון לא הייתה עירונית כי אם פרברית, וככזאת היא שאפה כמעט באופן מיידי לייצר מרחב בעל תדמית ידועה מראש התואמת את צרכיה וציפיותיה של אוכלוסייה פרברית "טיפוסית". כך ניתן היה להגדיר מראש את מרבית מרכיבי השכונה – החל באופי השטחים הציבוריים הפתוחים, דרך גודל, כמות ומיקום מבני הציבור (בתי-ספר, מתנ"סים, בתי-כנסת ועוד), גודל המגרשים ושטח הבתים וכלה בתכנון הפנים שלהם. כולם הותאמו מראש לרוכשים הפוטנציאליים.

הניסיון לתכנן שכונה בעלת דימוי נחשק השפיעה גם על אדריכלי הבתים עצמם. אלה עיצבו מגוון טיפוסים בנייה המספקים פרשנות שונה למושג "בית פרברי"¹⁷ ומנסים כל אחד בדרכו לקלוע לטעם קולקטיבי "כל-ישראלי". גם אם קשה להגדיר במדויק "טעם" או "סגנון" ישראליים טיפוסיים בתחום הדיור, הרי שניתן לזהות את מרכיביהם. הם אינם שאובים בהכרח ממסורת בנייה רבת-שנים, מהאקלים או מהגיאוגרפיה המקומיים,¹⁸ אלא מושפעים, בראש ובראשונה, מהמהפכה הצרכנית שהתרחשה בישראל בשנים האחרונות בתחום התרבות החומרית.¹⁹ תהליכי ההפרטה הכלכליים, החברתיים והתרבותיים, שהגדירו מחדש את הנראטיב של מעמד הביניים כאינדיבידואליסטי²⁰ ונהנתני, השפיעו בהכרח גם על הבחירות האסתטיות של הזעיר-בורגנות הישראלית. מהשפריץ, הרעפים האדומים והחלל הרב-מפלסי של שנות השמונים, עד לטיח הצבעוני, הרעפים המגוונים וה"אי" במטבח הפתוח של שנות התשעים – מיטב האופנות בתחום הבנייה מיוצגות

17. פלטי (1999) מתארת את הלך הרוח של אדריכלי צמודי קרקע כך: "לא חסרים אדריכלים שאומרים שהם מודעים הן לנוקים הסביבתיים והן לנוקים החזותיים של הבנייה צמודת הקרקע, אך רובם לא דוחים הצעות לבניית פרויקטים כאלו. בונים ובוכים."
 18. בראיון איתה טוענת עדה כרמי כי תכנון הבית הישראלי אמור להתחשב בתנאי האקלים והאור הייחודים לישראל, אולם "בפועל נטשנו כבר לפני שנים רבות את הבית הישראלי, לטובת חלומות שווא הלקוחים בעיקר מטוסקנה ופרובנס..." ראו מירובסקי, 2004.
 19. עוד על השפעות הגלובליזציה על החברה בישראל, ראו רם, 2005.
 20. שם.

בשכונות צמודי הקרקע בפרברי הערים הגדולות, ושכונת הקוטג'ים בנאות שקמה אינה יוצאת דופן.

גם שמה של השכונה נועד לספק לה דימוי "איכותי". השם 'נאות שקמה' לא מנסה לטשטש היסטוריה מורכבת או לחלופין להעיד על מאפיין מקומי בולט. למעשה ניתן לשייך את השם לתופעה תרבותית שמקורה בנטייה א-היסטורית של החברה הישראלית,²¹ הבוחרת במקרים רבים להעניק ליישובים ולרחובות שמות נטולי קונפליקטים.²² אינספור שכונות חדשות אחרות (קזין, 2003) נקראות בשמות המשייכים את השכונה לנוף והמשלבים בתוכם מילים כמו "נאות", "נווה" או "גן". לשמות אלו יש קונוטציה שיווקית מובהקת, והם הפכו לסוג של מותג מקומי המגלם בתוכו הבטחה לסביבת מגורים שקטה, ירוקה ונקייה, המיועדת לאוכלוסייה משפחתית הומוגנית ממעמד הביניים.

על פניו נראה כי ההבטחה, במקרה של שכונת הקוטג'ים, אכן קוימה. מרבית דיירי השכונה הם משפרי דור מחולון, בת ים, ראשון לציון הוותיקה וערי גוש דן (סרי לוי, 2006; אפרתי, 2006; לפושניר, 2006). כמעט כולם משתייכים למעמד סוציו-אקונומי בינוני ומעלה (שם); חתך הגילאים שלהם נע בין 30–50 שנה (שם); והם זוכים למגוון שירותים ציבוריים המותאמים להרכב הגילאים המקומי (יש בה 42 גני ילדים, בתי-ספר יסודיים, חטיבת-ביניים ותיכון, מתקני משחקים, מערך שבילים מפותח, ועוד ועוד).

האחידות החברתית של תושבי השכונה מתבטאת בראש ובראשונה בעצם הבחירה לגור בשכונה "מרכזית" בעלת תדמית "ירוקה" ו"איכותית", כזו המוותרת מראש ובמודע על המגוון שמציעה עיר גדולה. אולם, באופן פרדוקסלי, דווקא רצונם של הדיירים להיבדל משכניהם, לטפח גינות ייחודיות ולהוסיף תוספות בנייה דקורטיביות בחזית הבית הוא זה המעיד על כך כי מרביתם חולקים מערך שלם של תפיסות ואמונות משותפות – תוצר של תרבות הצריכה המקומית, זו המכתיבה בין השאר מה יפה, מה נכון ולמה יש לשאוף (קזין, 2004). עם זאת יש להביא בחשבון שהאחידות המאפיינת את השכונה, מתכונן הבתים ועד למרחב הציבורי, יוצרת מעין שוויון, שבתורו משכפל את האחידות וכך הלאה.

21. ידגר (2004) טוען שהנטייה הא-היסטורית מקורה בהיעדר נראטיב היסטורי-לאומי מוסכם.

22. עזריה אלון טוען כי שמות הרחובות אינם מאזכרים שמות של אבות מייסדים, אירועים היסטוריים או קהילות שנכחדו בשואה, כי "אנשים לא רוצים את הכובד של השואה... לא מדובר בדחייה אידיאולוגית. נכון יותר לומר שיש כאן אידיאולוגיה מסוג אחר, זו הדוגלת במשיכה לטבע, לאיכות חיים." ראו סיני, 1999.

(גם) שלי הכי מיוחד

עיצוב גינות הבתים הוא אחת הדוגמאות הבולטות להומוגניות התרבותית של תושבי השכונה. מאחורי הגדרות והשערים, בגינות הבתים, נמצא למעשה המרחב החיצוני הגדול ביותר שנותר חף מהנחיות תכנון ברורות. בגינות הללו יכלו לבוא לידי ביטוי טעם אינדיבידואלי או אמירות חתרניות של הדיירים. אך בגינות בנאות שקמה לא ניתן למצוא עזובה והזנחה או, להבדיל, תכנון יוצא דופן,²³ ובוודאי שלא פרובוקטיבי. אלו גינות מתוכננות עד לאחרון הפרטים, לפי סכימות קבועות ובעזרת תמהיל צמחייה קבוע. גם תוספות דקורטיביות של פסלים או מתקני ספורט אינם מייצרים חזות אישית או מקורית, כי כמעט בכל גינה מוצב גמד הפלסטיק/פסל אייל/עמוד כדורסל או פעמון רוח. בפועל נקראים שטחי הגינה כרצף אחד ירוק, שכל חזותו חוגגת את "איכות החיים" הנחשקת ומגבירה את תפיסת השכונה כהומוגנית (במובן מסוים יכולה האחידות הזו להצביע גם על שוויון סוציו-אקונומי, שהוא בפני עצמו מצרך נדיר למדי בישראל של שנות האלפיים).

כל זה אינו מפתיע, כי לגינה של בית צמוד קרקע בישראל יש ערך סמלי ותרבותי, שאינו משקף בהכרח את התפקוד המיועד לה ביומיום. אחרי הכל, פיסת הקרקע התוחמת את הבית היא אחת הסיבות המרכזיות למגורים בפרבר. היא זו שמייצגת את השלווה והרוגע שהמגורים מחוץ לעיר הסואנת מבטיחים, והיא גם זו המסמלת את ערכו הכלכלי של הבית. בישראל של שנות האלפיים, כאשר יתרות הקרקע מצטמצמות והנטייה לצופף בנייה הפכה מקובלת, הופך המשאב המכונה גינה לנדיר ונחשק. והגינות הפרטיות בנאות שקמה מעוצבות בהתאם.

מרכיב נוסף המעיד על הניסיון העקר של הדיירים לייחד את המרחב הפרטי שלהם הוא תוצר של השלמות הבנייה: גדר האבן הנמוכה הוגבהה כמתחייב על-ידי כל הדיירים, ורובם ניצלו גם את האפשרות לתכנן ולהקים חניה מקורה ופרגולה להצללה. יש שהתאימו גדר עץ סטנדרטית, כזו הרוכשים בחנויות עשה זאת בעצמך, לגדר, לשער ולקירויים. אחרים בחרו לעצב גדרות ושערי ברזל מעוטרים בוויטראז'ים צבעוניים או בתבליטי מתכת. וכך, זה לצד זה, ברצף חסר תיאום, ניתן לחזות בשלל פתרונות שהטכנולוגיה העכשווית מאפשרת, מגדר עץ בגמר "טבעי", דרך מסתורי אשפה מפח מחורר, שערי ברזל כבדים, והצללות לחניה מזכוכית חלבית. כל אלה ועוד מאפיינים את החזיתות הפונות למרחב הציבורי, כשההיגיון המנחה היחיד הוא טעמם האישי של דיירי הבית וגודל התקציב שעמד לרשותם.

23. להשוואה ראו גינות עצמי של דיירי השיכון הציבורי במאמרה של נעמה מישר בקובץ זה.

אפילו אורח החיים שמתקיים בשכונה נראה שגרתו. הוא נע במסלולים קבועים, וכאילו לפי שעון נסתר: בשעות הבוקר והצהריים רחובות השכונה שוממים. הם חוזרים לחיים רק לשעה קלה, כאשר מסתיימים הלימודים בבתי-הספר ובגנים. אחר הצהריים נרשמת תנועה ערה, בעיקר של מכוניות עם אמהות שמסיעות את הילדים למתנ"ס, לפארק, לחברים או לקניונים הסמוכים (שליש מהאוכלוסייה בשכונה הם ילדים).²⁴ בערב, לאחר שחוזרים הדיירים ממקום עבודתם (על-פי רוב באחת הערים הסמוכות), הם מתכנסים איש-איש בביתו. המכוניות חונות בצפיפות בחזיתות הבתים והדממה חוזרת לרחובות. מרכזי הבילוי נמצאים הרחק מכאן (במרכז העיר, במתחם הקניונים ובתל-אביב), ואינם מפרים את השלווה, גם לא בסופי שבוע ובערבים. למעשה, זהו אורח החיים הטיפוסי במרבית פרברי השינה בישראל ובעולם המערבי. אך למרות הפופולריות שצבר מאמצע המאה העשרים,²⁵ וחרף מראית העין השלווה שהוא מייצר, מבקריו מתארים אותו כאורח חיים מנוכר, המצמצם את הסולידריות בין הפרטים ומגביל את חירותם.

"איכות חיים" בכל מחיר

הכמיהה לבית פרטי מחוץ לעיר אינה ייחודית לישראלים. היא מאפיינת את מרבית תושבי העולם המערבי ונחשבת תופעה "אנגלוסקסית".²⁶ במהלך השנים התפתח דיון ציבורי ביתרונות ובעיקר בחסרונות של החיים בפרבר.²⁷ למעשה, קיים קונצנזוס כמעט מלא בקרב מתכנני ערים, גיאוגרפים, פעילים בארגונים ירוקים וחברתיים, אנשי רוח, מבקרי תרבות ועוד לגבי המחיר הגבוה שמשלמת החברה המערבית על תופעת הפרבור. הטענה העיקרית של המבקרים היא שכמעט שאין היבט בחיינו שלא ניזוק בצורה זו או אחרת מהתפשטות ממדי התופעה. הנסיעה אל העבודה ובחזרה מבזבזת משאבים יקרים ומזהמת את האוויר;²⁸ המעבר של אוכלוסייה מבוססת מהעיר אל הפרבר מחליש את מרכזי הערים, משנה את אופיין ובמקרים רבים מגביר בהן את הפשיעה; תרבות הצריכה

24. על-פי **מעריב עסקים** (אפרתי, 2006), 33 אחוז מתושבי השכונה הם ילדים עד גיל 14.

25. בשנת 1947 הוקם הפרבר הראשון, לוויטאון (Levittown) בארצות-הברית. במרחק של כארבעים ק"מ ממנהטן, על שטח של כ-4,000 דונם הוצבו אלפיים בתים צמודי קרקע מתועשים, שיוצרו על-ידי מפעל של חברת לוויט. לקריאה נוספת: Kelly, 1993; Hales.

26. עוד על תופעת הפרבור והשלכותיה בישראל ובעולם המערבי ראו Kruse and Sugrue, 2006.

27. שם.

28. אחת האמירות הידועות בנושא שייכת לסגן נשיא ארצות-הברית לשעבר אל גור, שטען כי "יש לשים קץ למצב שבו מתבזבז גלון דלק בדרך לקניית גלון חלב"; ראו רינת, 1999.

זוכה לעדנה בפרברים בדמות הקמת אינספור קניונים; מעמד האישה נפגע (המעבר לפרבר נועד לשפר את חיי הילדים והמשפחה, אולם בפועל הנשים הן המשלמות את המחיר, מפני שהן מתרחקות ממקומות התעסוקה ועוסקות בהסעות הילדים ובטיפוח הבית). יש אפילו הטוענים כי למעבר לפרבר עלולה להיות השפעה שלילית על מצב הרוח, הבריאות והיחסים הבינאישיים בקרב תושבי הפרברים.²⁹

אך חרף יחסי הציבור הגרועים שיש לפרבר בקרב חוקרים ואנשי מקצוע, "בית צמוד קרקע" עדיין מזוהה בישראל עם המותג הנחשק "איכות חיים".

דפדוף מהיר במוספי העיתונים בסופי שבוע ובמוספי נדל"ן מעלה כי באמצע העשור הראשון של המאה ה־21 מורכב החלום הישראלי מבית בן שתי קומות או יותר עם גינה קטנה, גג רעפים, ו"מפרט טכני עשיר", אשר בחזיתו עומדים מחויכים זוג הורים, שלושה ילדים, וכלב. הכל נמצא בסמוך למתנ"ס, לבית־הספר ולקניון, ובמרחק נסיעה של "חמש דקות" מהעיר הסמוכה.

לפער העצום בין הדימוי הציבורי המפתה של הפרבר לבין המציאות העגומה שמתארת הביקורת יש מגוון סיבות, ביניהן טריוויאליות, כגון העובדה שקרקעות לבנייה פרטית הופכות למשאב נדיר בישראל, וככאלה, ערכן הכלכלי ומחירן הסמלי נמצאים במגמת עלייה מתמדת. גם העובדה כי בישראל לא חלחל הדיון הציבורי על ההשלכות של מגמת הפרבור לתודעה הקולקטיבית, ולא השפיע על רמת המודעות לנושא, פוגמת ביכולת של הציבור להפנים את המשמעות החברתית, הכלכלית והאקולוגית שהוא עתיד לשלם עבור מימוש אושרו הפרטי.

הסיפור של נאות שקמה מספק במידה מסוימת דוגמא מוחשית לטענות המבקרים, מאחר שאת השקט המשתרר ברחובות שכונת הקוטג'ים במשך היום ניתן לתאר גם כדממה מעיקה. הבתים נטושים ברובם (לפחות עד צהרי היום) והתנועה בשבילים וברחובות דלילה. הפרדוקס הוא שהמרחב הציבורי, שאמורה להתקיים בו אינטראקציה חברתית – הרחובות, השבילים, הגינות הציבוריות והפארק – נותר מיותרם דווקא בגלל מבנה השכונה ומיקומה: מתחם הקוטג'ים מרוחק משאר השכונה ומנותק ממרכזי המסחר והבילוי. ניצנים נוספים לתופעת הניכור בשכונה ניתן למצוא גם בריבוי שלטי הפרסומת של חברות שמירה פרטיות התלויים על גדרות הבתים, או בהקמת גדר המתכת מסביב

29. תופעת "שביוות הנסיעה לעבודה", האחראית למצב הרוח השלילי, אובחנה בארצות־הברית ובאירופה והביאה חוקרים למסקנה כי ההחלטה על מגורים בפרבר מעידה על התנהגות לא כלכלית של בני־אדם; ראו וינרוב, 2005.

לפארק שבפאתי השכונה, במטרה לצמצם את מעשי הוונדליזם שבתחומו. בסופו של דבר ניתן להבחין כי מרבית התחזיות הקודרות של מבקרי הפרברים מתממשות במתחם הקוטג'ים של נאות שקמה: עתודות הקרקע אוזלות, הנוף הטבעי נפגם, תושבי השכונה מבליים שעות רבות בפקקי תנועה, המרכז המסחרי העירוני נחלש, הניכור גובר, מחירי הנדל"ן הגבוהים מבריחים זוגות צעירים (ניצן, 2006), ועדיין לא ברור כיצד תשפיע ההזדקנות של האוכלוסייה ההומוגנית על אופיה העתידי של השכונה.³⁰ התהליכים הללו אינם ייחודיים לנאות שקמה. הם משותפים לאינספור שכונות שנבנו, ועדיין נבנות, בפרברי ישראל.

אמנם בשנים האחרונות אנו עדים לניצני תופעה חדשה, של שינוי מגמה בצריכת המגורים בעולם במערבי, המתבטאת בתחילתה של הגירה חיובית למרכזי הערים. בישראל תופעה זו עדיין נמצאת בראשיתה: לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ב-2006 נרשם לראשונה מאז שנות השמונים מאזן הגירה חיובי במחוז תל-אביב (למ"ס, 2006). אם מגמה זו תתחזק, ייתכן שתוך שנים אחדות ישתנו תנאי השוק, ובעתיד יבחרו תושבי המדינה במרכזי הערים הגדולות כמקום מגוריהם הנחשק והאוּלטימטיבי. אולם בנקודת זמן זו ההיגיון המנחה את מכלול הכוחות המעצבים את המרחב הבנוי ממשיך לחזק את המותג "בית צמוד קרקע" כסמל סטטוס נחשק, כזה שכל חברה קבלנית תשמח להקים ולשווק,³¹ ושזוגות צעירים ומשפרי דור יישאו אליו את עיניהם. אולי, אם יפחת מעמדו של המותג, יתפתח דפוס דיוור חדש, שישכיל להתמודד עם מכלול האילוצים והמאווים שמכתיבה תרבות הצריכה. עד אז האושר מחכה בגינה.

30. במאמר על שהם, פרבר ישראלי טיפוסי שואלת אורנה לנדאו: "למה תהפוך שהם, היום גן ילדים גדול, בעוד 20-30 שנה? הילדים לא יחזרו לישוב שעד אז אכן יהיה מוריק, אבל גם יקר מדי בשבילם ללא מקומות פרנסה ובילוי..." ראו לנדאו, 1999.

31. לדוגמא, מנכ"ל 'דנקנר' מתאר את ההצלחה הכלכלית יוצאת הדופן של החברה בעקבות הקמת שכונה במערב ראשון לציון; ראו מירובסקי, 1999.

ביבליוגרפיה

אברהם, א. 2003. **קידום ושיווק ערים בישראל: אסטרטגיות ומסעות פרסום למשיכת תיירים, משקיעים יזמים ותושבים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

בניה, 1999. **סטטי קל 9**. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

טרייטל, ו. 2007. **שינויים בשדה האדריכלות בישראל בשנות ה-80: ניתוח שיח של כתבי עת**. טיוטה לעבודת דוקטורט, הטכניון, חיפה.

ידגר, י. 2004. **הסיפור שלנו: הנרטיב הלאומי בעיתונות הישראלית**. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור.

יונה, י. ושנהב, י. 2005. **רב תרבותיות מהי? על הפוליטיקה של השונות בישראל**. תל-אביב: בבל.

יער, א. ושביט, ז. 2001. **מגמות בחברה הישראלית**. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

כרמי, ר. (עורך) 1984. **אא: ביטאון איגוד האדריכלים ומתכנני ערים**, גליון 6 (נובמבר 1984).

הלבקסטון, ה. 2002. **סדר יום תקשורתי ותרבות דומיננטית: המקרה הישראלי**. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר מוסמך אוניברסיטה באוניברסיטת ת"א. אוניברסיטת תל-אביב, הפקולטה למדעי המדינה ע"ש גורדון.

למ"ס, 2006. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל מס' 57**.

— [ללא תאריך]. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **סדרת פרסומים מיוחדים: נתונים על ענף הבינוי – בניה ועבודות ציבוריות, 1980–1989**.

מזור, א. (ראש צוות תכנון) 1993. "הסוגיות העיקריות שעלו: ממצאי שלב א' של העבודה". בתוך: **ישראל 2020: תוכנית אב לישראל בשנות האלפיים**. דוח שלב א' – כרך א'. חיפה: הטכניון, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, עמ' XXXV-XLVI.

שפיר, ג. 1993. "קרעק, עבודה ואוכלוסייה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלליים וייחודיים". בתוך: רם, א. (עורך), **החברה הישראלית: הבטים ביקורתיים**. תל-אביב: ברירות, עמ' 104–119.

צפריר-ראובן, א. 2006. "תבניות מרחביות בעיר הישראלית". בתוך: היילברונר, ע. וליון, מ. (עורכים), **העיר הישראלית: העיר העברית האחרונה? תל-אביב: רסלינג, עמ' 83–109**.

קזין, א. 2004. **במרחק נגיעה, חיבור על תרבות הצריכה**. תל-אביב: בבל.

רם, א. 2005. **הגלובליזציה של ישראל**. תל-אביב: רסלינג.

— (עורך) 1993. **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**. תל-אביב: ברירות.

רשל"צ, 2006. **שנתון סטטיסטי 2006**, אתר עיריית ראשון לציון
<http://www.rishonlezion.muni.il/ShnatonSelected.asp>. ShnatonYear=2006

Alexander, C. et al. 1977. *A Pattern Language*. New York: Oxford University Press.

Baxandall, R. and Elizabeth, E. 2000. *Picture Windows: How the Suburbs Happened*. New York: Basic Books.

Gonen, A. 1995. *Between City and Suburb: Urban Residential Patterns and Processes in Israel*. England: Aldershot, Hants, Avebury.

Hales, Peter B. [no date]. *Levittown: Documents of an Ideal American Suburb*. University of Illinois at Chicago, <http://tigger.uic.edu/~pbhales/Levittown/>

Kelly, B. M. 1993. *Expanding the American Dream: Building and Rebuilding Levittown*. Albany: State University of New York.

Kruse, Kevin M., and Thomas, J. Sugrue (eds.) 2006. *The New Suburban History*. Chicago: University of Chicago Press.

עיתונות

- אפרתי, ע. 2006. "כאן גדלים בכיף", **מעריב עסקים** 8.12.06, עמ' 6-7.
 וינרוב, ג. 2005. "פרדוקס צמוד קרקע", **גלובס** 12.4.05, עמ' 10.
 לנדאו, א. 1999. "נשים על גלגלים", בתוך: ארץ הפרוורים, **הארץ** 20.4.99, עמ' 9-13.
 מירובסקי, א. 2004. "יש בית ישראלי, לא כולם רוצים אותו", **הארץ** 12.12.04.
 -- 2006. "ברוכים הבאים לשדה התעופה ניצן", **The Marker Week** 3.11.06.
 סיני, ר. 1999. "נרקיס פינת כלנית", בתוך: ארץ הפרוורים, **הארץ** 20.4.99, עמ' 47.
 סרי לוי, ח. 2006. "מושכת משפרי דיור", **מקור ראשון** באינטרנט 22.11.06.
 פלטי, מ. 1999. "אנשים אוהבים הרבה בית", בתוך: ארץ הפרוורים, **הארץ** 20.4.99, עמ' 35-34.
 רינת, צ. 1999. "אמריקניזיה שלא במקומה", בתוך: ארץ הפרוורים, **הארץ** 20.4.99, עמ' 17-16.

מסמכי תכנון

- לייטרסדורף, עמית ויושע בע"מ. חוברת מס' 2.2, תה"ל.
 תוכנית מיתאר מפורטת מס' רצ"ב/מ"מ/58.

ראיונות

- כינורי, 2006. יהושע כינורי - אדריכל במשרד לייטרסדורף עמית ויושע בע"מ, 27.11.05.
 אהרונסון ונוי, 2006. איתי אהרונסון ועדי נוי - אדריכלים במשרד אהרונסון אדריכלים, 19.10.06.
 לפושניר, 2006. יעל לפושניר - מתוכת במשרד אנגלו סכסון, ראשון לציון, 20.11.06.
 ראיונות עם שישה דיירים משכונת נאות שקמה, נובמבר 2005 - ינואר 2006.

בניינים גבוהים – חלום או סיוט: נקודות המבט של המשתמשים

בניינים גבוהים הם תופעה חדשה יחסית בישראל, תופעה המקודמת בעיקר על-ידי יזמים ופוליטיקאים, הרואים בבניינים אלה יתרון כלכלי ותדמית. השאלה שבה עוסק מאמר זה היא מהם היתרונות והחסרונות של בניינים גבוהים עבור המשתמשים, קהל היעד החשוב ביותר של כל תכנון.¹

ככל שהדבר עשוי להפגיע, יש להתחיל בהגדרות של המושגים בניין גבוה ומשתמשים. אין הגדרה מוסכמת לבניין גבוה, לא בין ארצות שונות ולא בתקופות שונות. כאן אומצה ההגדרה שניתנה במחקר רב-דיסציפלינרי שנערך עבור משרד הפנים:² בניין גבוה הוא כל בניין מעל עשר קומות, ובניין גבוה מאוד הוא כל בניין מעל כעשרים קומות. המושג משתמשים יוגדר במובן הרחב של המילה: ראשית, משתמשים ישירים – אלה שגרים, עובדים, או מבקרים בבניין (מאמר זה עוסק רק בבנייני מגורים, ובהקשר זה יש להבחין בין ההשלכות של המגורים בבניינים גבוהים בעיקר על קבוצות אנשים השונים במעמד החברתי-הכלכלי, בגילם, בשלב שהם נמצאים בו במחזור חייהם, בסגנון החיים שלהם ובתרבותם); שנית, משתמשים עקיפים – אנשים הנמצאים בבניינים הסמוכים, ברחובות או בשטחי הציבור ליד הבניין, ואפילו אלה שיכולים לראות את הבניין מרחוק. חלק ניכר מהדיון בבניינים גבוהים מתרכז במשתמשים העקיפים דווקא, מפני שבניגוד לסוגי בניינים אחרים, השפעת הבניינים הגבוהים חורגת מעבר למשמעותם עבור המתגוררים בהם. עם זאת אין כמובן התעלמות בדיון מדייריהם של הבניינים הגבוהים.

תרומתם לכאורה של הבניינים הגבוהים להשגת הציפוף העירוני נידונה במקורות רבים (Churchman, 1999). עיקר התרומה הוא באפשרות, לכאורה, לבנות שטחים

1. בבנייה העכשווית למגורים ניתן לזהות שתי מגמות המתקיימות ברזמנית, ולעיתים זו לצד זו: בנייה של בניינים גבוהים, ומנגד בנייה של בתים צמודי קרקע. על בנייני מגורים גבוהים ראו הדיון במגדלי דירות יוקרתיים במאמר של דני רבינוביץ, על צמודי הקרקע ראו מאמרה של ורה טרייטל – שניהם בקובץ זה (הערת העורכות).

2. משרד הפנים הזמין מחקר רב-דיסציפלינרי, רב-חוקרים, שבחן את התופעה של בנייה לגובה בישראל מהיבטים תכנוניים, ארכיטקטוניים, חברתיים, כלכליים, משפטיים, סביבתיים, והנדסיים. פורסמו ארבעה כרכים של ד"חות (שניתן להשיג במרכז לחקר העיר והאזור בטכניון) וכרך אחרון הנכלל גם באתר משרד הפנים (מינהל התכנון/פירסומי מינהל התכנון/21.01.2003: "בחינת הבנייה לגובה – מדריך לבחינת תכנונית של בנייה לגובה"). פרק זה מבוסס בחלקו על צ'רצ'מן, 2001.

גדולים לצורכי מגורים, עבודה ושימושים אחרים, על יחידת קרקע קטנה. הבנייה לגובה אמורה לסייע לציפוף הערים, במטרה לשמר שטחים פתוחים ושטחים לבנייה נוספת. ברמה העירונית קשה מאוד להפריד בין נושא הצפיפות לבין נושא הבנייה לגובה,³ אך בעיקרון אין קשר הכרחי בין השניים: ניתן לבנות בניינים גבוהים בצפיפות גבוהה ונמוכה, וניתן לבנות בניינים נמוכים בצפיפות גבוהה ונמוכה (מינהל ההנדסה, 1994). בנוסף, אין בהכרח קשר בין מספר הדירות בבניין לבין מספר האנשים המתגוררים בו, ועל כן גם לא בין צפיפות לפי מספר יחידות לדונם לבין צפיפות לפי מספר אנשים לדונם. נצטרך לדעת יותר על סוג האוכלוסייה כדי לדעת כמה אנשים בניין גבוה "תורם" לסביבתו. אך השאלה הקריטית היא באיזו מידה ציפוף מסוג זה או אחר תורם או פוגע באיכות החיים של המשתמשים השונים – הישירים והעקיפים (אלתרמן וצ'רצ'מן, 1997). מכאן עולה שבמסגרת קבלת החלטה על אישור בניין גבוה במקום נתון יש לבחון אם הוא אכן ישנה את הצפיפות במקום, ואם כן, אם שינוי זה יהיה חיובי או שלילי. כאשר התשובה היא שהשינוי שלילי, מסיבות שלא כאן המקום להתייחס אליהן, יש לבחון אם הוא הכרחי, ובעיקר מי מרוויח ומי מפסיד ממנו.

הספרות המחקרית מארצות אחרות העוסקת ישירות בבניינים גבוהים נכתבה בעיקר בשנות השבעים ותחילת שנות השמונים של המאה העשרים.⁴ לאחר מכן איבדו החוקרים עניין בנושא, אולי משום שהייתה הסכמה רחבה ביחס לקבוצות האוכלוסייה שעבורן בניינים כאלה אינם מתאימים למגורים, ולא נראה צורך לחקור נושאים הקשורים בקבוצות האוכלוסייה שעבורן הבניינים התאימו. גם בארץ העניין הראשוני שהיה בנושא באותן שנים דעך לתקופה מסוימת. רק לאחרונה הוא עלה שוב על הפרק, בגלל המגמה החדשה להרבות בבניינים גבוהים למגורים באזורים שונים, ביישובים שונים, ובגבהים עולים יותר ויותר.⁵ הדו"ח המקיף עבור משרד הפנים, שנזכר לעיל, התייחס למגוון נושאים, וביניהם: הצפיפות האובייקטיבית והנתפסת שבניינים גבוהים יוצרים; אופן ההתייחסות של הבניינים לרחוב, מראהו ותפקודו; השלכות הבניינים על הנוף, על משטר הרוחות ועל המיקרו־אקלים; ההתאמה של היצע השירותים והשטחים הציבוריים הפתוחים בסביבת הבניינים לצורכי המשתמשים; המרווחים בין הבניינים והשלכותיהם

3. המונח צפיפות כאן מתייחס אך ורק לצפיפות מגורים, של יחידות דיור לדונם או מספר אנשים לדונם, ללא כל התייחסות לצפיפות דיור או למספר אנשים לחדר.
 4. ראו לדוגמא: Conway & Conway, 1977; Glaus, 1967; Aregger & Glaus, 1977; Appleyard & Fishman, 1977;
 5. ראו לדוגמא: Adams, 1977; Cooper-Marcus & Hogue, 1976; Gittus, 1976; Jephcott, 1971; Mackintosh et al, 1977; Pollowy, 1977; Wekerle & Hall, 1972; Williamson, 1978, 1981; Yeung, 1977.
 6. ראו לדוגמא: Berridge et al, 1991; Lawrence, 1996; Lui, 1999.

על הפרטיות בתוך הבניין ועל השטח הפתוח המשותף של הבניינים מבחינת גודל, מיקום ופיתוח המתאימים לצורכי הפעילות של המשתמשים; התאמת הבניין לסגנון החיים ולהרכב משק הבית; התאמת הבניין וצורכי התחזוקה שלו ליכולת הכלכלית של הדיירים. אך דו"ח זה כמעט שלא התבסס על מחקרים אמפיריים חדשים, אלא על המחקרים הקיימים בארץ ובחו"ל.

אמנם קיימים הבדלים גדולים בבניינים, בחברה ובכלכלה, בהקשריהם השונים, בין ישראל לארצות אחרות, אך אפשר ללמוד מה היו הבעיות שהתעוררו בחו"ל ולבחון אם נוכל להימנע מהן. הממצאים בחו"ל בנוגע להשפעות החברתיות והפסיכולוגיות של המגורים בבניינים גבוהים אינם חד־משמעיים. השונות בממצאים מוסברת על רקע קיומם של גורמים אחרים – תרבותיים, חברתיים, סביבתיים, אישיים – הקשורים לתחושות הדיירים ודפוסי התנהגותם בבניינים הגבוהים.

לבנייני מגורים גבוהים שני מאפיינים בסיסיים שיכולים להיחשב כתלויים זה בזה: 1. גובה הבניין מבחינת מספר הקומות; 2. מספר המשתמשים הישירים בבניין.

ניתן להצביע באופן כללי על היתרונות והחסרונות הטמונים בבניינים גבוהים עבור משתמשים ישירים מקבוצות אוכלוסייה שונות. הממצאים בחו"ל מראים שמגורים בבניינים גבוהים אינם הולמים משפחות עם ילדים קטנים, בעיקר בשל הקושי הכרוך בהשגחה על הילדים והגבלת האפשרות שלהם לשחק בחוץ באופן עצמאי. כבר לפני כמה עשורים הגיעו בעולם המערבי למסקנה שהבניינים הגבוהים, אפילו לא הגבוהים מאוד, אינם מתאימים לילדים. עוד מוסכם שהם אינם מתאימים כלל לאוכלוסייה ממעמד נמוך. לעומת זאת, קבוצות אוכלוסייה אחרות, כמו רווקים, משפחות מבוגרות וקשישים, בתנאי שמצבן הכלכלי טוב מאוד ובתנאי שמיקום הבניינים מתאים לאורח חייהן, יכולות ליהנות מיתרונות המגורים בבניינים אלה ולנצל את השקט, הנוף והביטחון שהם יכולים להציע.

דעותיהם של משתמשים בישראל על בניינים גבוהים

במחקרים שונים שנעשו בארץ⁶ יש הסכמה רחבה (מעל 80 אחוז של אלה המתגוררות בבניינים של 8 קומות ויותר) שהיתרונות של גובה הם נוף ואוויר. רק כמחציתן מסכימות

6. מחקרים אלה נעשו בחיפה, בנתניה, בתל-אביב ובקריית מוצקין. בכולם רואיינו נשים בלבד, בהנחה שהן מעורות יותר מהגברים בנעשה בבנייני המגורים, ומתוך שיקול מעשי שלא היה ניתן להכפיל את המדגם כדי להשוות בין התגובות של נשים וגברים. ראו לנדאו, 1999; ברזר, 2001; צ'רצ'מן, 1998; Churchman & Ginsberg, 1984; Ginsberg & Churchman, 1984, 1985.

ליתרון של שקט, וקצת יותר משליש מסכימות ליתרון של אור ושמש. אך חשוב להדגיש שהיתרונות (והחסרונות) של בניינים גבוהים אינם מתקיימים בפני עצמם. קיומם תלוי בבניין המסוים, במאפייניו ובהקשר שלו, ובקומת המגורים. לדוגמא, היתרון של נוף הנשקף מהבניין תלוי: 1. בקומה שממנה מסתכלים; 2. בקיום של חלונות שניתן לראות דרכם; 3. ברוחב שדה הראייה; 4. בנוף הנשקף; 5. ביכולת הפיזיולוגית של האדם לראות.

החסרונות של גובה שעליהם יש הסכמה רחבה הם התלות במעלית (80 אחוז לפחות) והפחד מנפילת ילדים מהחלון (70–84 אחוז). אין הסכמה לגבי החיסרון של המגבלות על יכולת היציאה החוצה של ילדים: בין 17–55 אחוז מסכימות עם היגד זה, כאשר ההסכמה רחבה יותר בבניינים הגבוהים ביותר.

היתרון במספר רב של דיירים בבניין ולפיכך מגוון מבוגרים (81–89 אחוז הסכמה) או מגוון ילדים שמתוכם ניתן למצוא חברים (76–93 אחוז), מוסכם על הרוב המכריע של המרואיינות. יש הסכמה מסויגת יותר לגבי היתרון שמצב כזה מאפשר פרטיות מסוג מסוים – אונימיות מתוך החלטה להימנע ממוגע עם שכנים (52–80 אחוז). **החסרונות במספר רב של דיירים** הם קשיים בהתארגנות לתחזוקת הבניינים (60 אחוז הסכמה), קשיים במציאת ידידים (60 אחוז), והרגשת ביטחון פחותה (38–50 אחוז). פחות נשאלות מסכימות עם החסרונות הבאים: הפרעה של רעש של ילדים (30–45 אחוז), קושי לפקח על חבריהם של הילדים (23–36 אחוז), ויותר מדי אנשים הנמצאים בשטחים הציבוריים למחצה של הבניין (20–25 אחוז).

היתרונות במספר רב של דיירים אינם קשורים ישירות לנושאי תכנון כי אם תלויים במאפייני האנשים הגרים בבניינים ובמידת ההתאמה שהם מוצאים בינם לבין עצמם. חשוב לזכור שבכל המחקרים הללו הדיירים היו ממעמד חברתי-כלכלי בינוני, ובמידה רבה מאוד הומוגניים גם במאפיינים אחרים. ייתכן שמספר רב של אנשים היה הופך לחיסרון אילו ההטרונגיות הייתה רבה יותר ולכן עלולה להביא לחיכוכים בין האנשים – למשל, הבדלים גדולים במעמד חברתי-כלכלי ובסגנון חיים.

החיסרון העיקרי במספר רב של דיירים המחייב התייחסות הוא הקושי בהתארגנות לתחזוקת הבניין ונקיונו. מבחינה זו אין הבדל בין בניינים השונים מאוד זה מזה במספר הדיירים, ונראה שחיסרון זה טבוע מהותית בבניינים גבוהים. הוא הופך לבעיה קשה במיוחד בגלל העלות הגבוהה הכרוכה בתחזוקה של בניין גבוה מאוד, ועל כך בהמשך. התמונה המתקבלת מנתונים אלה אינה חד־משמעית. מצד אחד אין לאנשים דימוי עקרוני שלילי גורף של בניינים גבוהים, והבעיה המרכזית המזוהה היא בעיית ההתארגנות לניהול בניין כזה. מהצד האחר, כאשר לא מדובר בדעה עקרונית, אלא בהתייחסות

מעשית ואישית יותר, מספר משתנה של מרואיינים מביע דעה שלילית על בניינים גבוהים מסוגים שונים, הכוללת אי-נכונות לגור בבניין גבוה (12 קומות ומעלה) ואי-רצון לקיום בניינים גבוהים בשכונות. כלומר, מן המדגמים השונים עולה שאנשים רבים אינם מעוניינים לגור בתוך בניינים גבוהים או לידם. ייתכן שחלק מאי-נכונות זו נובע מהחשש של הדיירים מעומס יתר על השירותים והתשתיות בשכונה, שייגרם בשל תוספת תושבים רבים חדשים.

איכות חיים ובניינים גבוהים

מבחינת איכות החיים של אנשים הגרים בבניינים גבוהים, ובמיוחד בבניינים גבוהים מאוד, נראה שבניינים כאלה אינם מתאימים לקבוצות אוכלוסייה רבות בישראל: אנשים ממעמד נמוך (מלבד, אולי, דיור מוגן עבור קשישים, המסובסד ומנוהל על-ידי משרד הבינוי והשיכון או משרד הקליטה); חרדים שאינם משתמשים במעלית שבת; משפחות מרובות ילדים, המגדילות את מספר המשתמשים בבניין ומשפיעות בכך על איכות החיים בו. השאלה של התאמת הבניינים האלה לילדים בכלל, ללא קשר למספרם, עדיין פתוחה בישראל, ותידון שוב בהמשך. שאלות התאמה של הבניינים הגבוהים קיימות גם ביחס למשפחות עם ילדים מהמעמד הבינוני.

יש כנראה קבוצות מסוימות הפתוחות יותר מאחרות לרעיון של בניינים גבוהים. עם קבוצה אחת נמנים אלה שכבר בחרו לגור בבניינים גבוהים ונכונותם גבוהה באופן יחסי להמשיך לגור בהם. חלקם אף מוכנים לעבור לגור בבניין גבוה אחר (לנדאו, 1999; ברזר, 2001).

קבוצה אחרת מורכבת מאנשים צעירים עד גיל שלושים, פחות מחויבים לדירתם הנוכחית ולמצבם הנוכחי (רווקים וגרושים, שוכרי דירות, ומי שגרים זמן מועט יחסית בדירתם הנוכחית), המנהלים משק בית קטן יחסית (צ'רצ'מן, 1998; Wekerle & Hall, 1972). אלה נוטים להיות גם בעלי דעות חיוביות לגבי עיר כמו תל-אביב-יפו ולסוגי ציפוף שונים. הבעיה היא שקבוצות אלה התגלו במחקר גם ככאלה השוקלות לעבור דירה, וביניהן גם כאלה השוקלות לצאת מהעיר. אין לנו דרך לדעת האם הפתיחות לבניינים גבוהים של אנשים אלה, בעלי שורשים פחות עמוקים במקום המגורים הנוכחי שלהם, קשורה אך ורק לשלב במחזור החיים הנוכחי שלהם, או אם היא ביטוי לשינוי מסתמן ביחס לסוג בניין כזה. השאלה היא אם בניינים גבוהים, המתאימים ליכולת הכלכלית ולסגנון החיים שלהם היום, היו מושכים אותם להישאר בעיר. ואפילו אם כן, האם היו נשארים בעיר גם לאחר מכן, או האם – במידה שיעברו לשלב של הקמת משפחה ושינוי

סגנון החיים – יתייחסו באופן שלילי יותר למגורים בבניינים גבוהים כמו קבוצות אחרות? בהחלט ייתכן שיהיו אנשים שרוצים לגור במקום מרכזי בעיר, שבו אפשר למצוא רק בניינים גבוהים, והיה מוכנים להתפשר על סוג הבניין כדי ליהנות מהיתרונות של מגורים במרכז העיר.

הקבוצה שעבורה הבניינים הגבוהים יכולים בבירור להיות מתאימים היא קבוצת האמידים, בעלי האמצעים, שבוחרים סוג זה של מגורים מתוך שיקולים אישיים ומתוך מבחר האפשרויות הקיימות עבורם. בדרך-כלל אלה אנשים ללא ילדים בבית, לעיתים בעלי יותר מבית אחד, בארץ או בחו"ל. לקבוצה זו מצטרפת קבוצת משנה של קשישים, גם מעט פחות מבוססים, אשר עבורם לבניין גבוה יש יתרונות כמו מעלית, תחושת ביטחון, מצב שבו מישהו אחר דואג לטיפול בבניין, ואולי גם מיקום מרכזי המאפשר גישה נוחה לתחבורה ציבורית ולשירותים שונים.

ילדים בבניינים גבוהים

כאשר מדובר בילדים, נחשבים בניינים גבוהים כלא מתאימים בעיקר בגלל הקושי של מבוגר לפקח עליהם, מאחר שמהקומות הגבוהות אין אפשרות לראות אותם מהחלון. הדעות חלוקות מבחינת קומת הסף שממנה כבר לא ניתן לראות את הילדים הנמצאים בחוץ, ונעות מקומה רביעית ועד עשירית. גהל (Gehl, 1996) טוען, שבין הקומה השלישית והרביעית יש הבדל ניכר, ושמעל לקומה החמישית כבר לא ניתן לתקשר מהדירה עם אלה שבחוץ. ואכן המחקר בנתניה מצא שהאמהות מדווחות שניתן לשמוע את הילדים הנמצאים בחוץ בשלוש הקומות הראשונות (80 אחוז), אך כמעט שלא ניתן לשמוע אותם מהקומה השמינית (10 אחוזים) (לנדאו, 1999).

בשלושה מחקרים (Churchman & Ginsberg, 1984; לנדאו, 1999; ברזיר, 2001) נמצא שכ-65 אחוז מן המרואיינות סבורות שיש הבדל בדרך שבה מגדלים ילדים ברב-קומות לעומת בניין נמוך יותר. זה כשלעצמו אינו נתון מדאיג, כמובן, אך רובן המכריע סבורות שההבדל הוא לרעת הבניין הגבוה, בעיקר בגלל המגבלות על החופש של הילדים ועל עצמאותם.

מבחינת ההשלכות של המגורים בבניינים גבוהים על ילדים, נמצאו הבדלים גדולים בין התוצאות של המחקרים שנערכו בחו"ל לבין אלה שנערכו בארץ. הבדלים אלה מצביעים על חשיבות ההקשר התרבותי שבו נעשים המחקרים ובו קיימים הבניינים. נראה שההשלכות בחו"ל הן הרבה יותר חמורות מאשר ההשלכות בארץ. מבחינת ההתנהגות והעצמאות של ילדים המצב בישראל הרבה יותר טוב, בגלל החופש היחסי

הניתן להם עדיין לשחק בחוץ ולצאת החוצה לבד. כמובן שחופש זה מותנה בין השאר בשטח הפתוח ליד הבניין ועד כמה שטח זה מתאים למשחק של ילדים מבחינת גודלו, מיקומו, בטיחותו (במיוחד מבחינת הסכנה ממכוניות) ושאר מאפייניו. המחקרים מצביעים על כך שמגיל שש כמעט כל הילדים יוצאים החוצה לשחק לבד. אם נשווה את המחקרים משנות השמונים ועד היום בערים שונות, בבניינים בגבהים שונים ובתכנון שונה, נמצא שלא חל שינוי (Churchman & Ginsberg, 1984b; צ'רצ'מן, 1998; לנדאו, 1999; ברור, 2000). ללא קשר לגובה הבניין או לגובה קומת המגורים, כמעט כל הילדים יוצאים לבד לשחק מגיל שש. על אף האיסור לילדים מתחת לגיל 14 להשתמש במעלית לבד, המחקרים מצביעים על כך שרוב הילדים מעל גיל תשע יורדים במעלית לבד או עם מבוגרים מזדמנים.

אך יש להיזהר משאננות יתר וממסקנה שאין בעיה מבחינתם של הילדים בבניינים גבוהים בישראל. ראשית יש לשים לב לכך שאף אחד מהבניינים במחקרים לא היה גבוה מ-24 קומות, ואף אחד לא היה קרוב לרחוב עורקי. נראה שהצורך של ילדים לשחק בחוץ ושל ההורים לאפשר להם לצאת מביא בינתיים לפשרה עם מצב לא אידיאלי. כל שינוי בגובה הבניין, כל שינוי לרעה בסביבה הקרובה לו ובמצב החברתי – עלול לשנות את נכונות הילדים וההורים להמשיך כך. כיוון שאנחנו יודעים בבירור עד כמה חשובה להתפתחותם של הילדים היכולת לשחק בחוץ לבד (Churchman, 2003), אנחנו חייבים להבטיח שתכנון הסביבה המיידית של בניינים גבוהים יהיה כזה המאפשר להם לעשות כך.

יחסי שכנות בתוך בניינים גבוהים

קיימת הסכמה רחבה שהנושא של קשרים חברתיים בתוך בנייני מגורים חשוב לדיירים, וכי קשרים אלה תלויים בגורמים כגון מעמד חברתי, רקע תרבותי, סגנון חיים, שלב במחזור החיים ואופי אישי, יותר מאשר בסוג וגובה הבניין (Ginsberg & Churchman, 1985). בישראל הנורמה הרווחת היא של יחסי היכרות, עזרה וקשרים תכופים בין שכנים. חלק מזה נובע, אולי, מההרגל רב השנים של משפחות ישראליות לגור בבניינים משותפים, בניגוד למשפחות בריטיות וצפון אמריקאיות. אך יש גם הבדלים תרבותיים ברורים ביחס להגדרת שכן טוב ויחסים הולמים בין שכנים. כמו כן יש תפקיד למידת ההומוגניות של הדיירים בבניינים שנחקרו בישראל, שהיו בעיקר משקי בית עם ילדים צעירים יחסית המשתייכים למעמד הבינוני. המחקרים שבדקו את דפוסי השכנות בקרב דיירות בניינים גבוהים בישראל (Churchman & Ginsberg, 1984; Ginsberg & Churchman, 1985);

לנדאו, 1999; ברור, 2001), הראו כי רוב הדיירות הכירו את שכניהן, הרבו לעזור זו לזו, ורבות מהן אף ערכו ביקורים חברתיים הדדיים. אין לנו נתונים לגבי יחסי השכנות בבניינים מעל 25 קומות, שבהם המעמד החברתי-הכלכלי של האוכלוסייה גבוה יותר. השערה אפשרית היא שבבניינים כאלה האנשים מעוניינים פחות ביחסי שכנות פעילים ומסתפקים באמירת שלום במעלית, גם מפני שאין להם ילדים צעירים, שמהווים גורם מקשר בין שכנים.

המעמד החברתי-הכלכלי של הדיירים

יש הסכמה רחבה בכל העולם, שמעמד חברתי-כלכלי הוא משתנה רלוונטי ביותר מבחינת התאמתם של בניינים גבוהים לקבוצות שונות באוכלוסייה. כפי שכבר ראינו, המחקרים בארץ נעשו כולם בבניינים של דיירים מהמעמד הבינוני. מצד אחד, עד היום היה ברור שבניינים כאלה אינם מתאימים לאנשים ממעמד נמוך. הסכמה זו מתערערת עתה עם המהלך החדש של "פינוי-בינוי" או התחדשות עירונית. במסגרת מהלך זה אמורים הדיירים הוותיקים של אזור נתון לקבל דירה חדשה בבניינים הגבוהים החדשים שייבנו בו על מקומם של הבניינים שבהם התגוררו. במקרה כזה עלולות להתעורר בעיות לא פשוטות בעקבות הפערים במעמד החברתי-הכלכלי ובסגנון החיים בין התושבים החדשים והוותיקים.

מהצד האחר הייתה ככל הנראה תחושה שאין צורך לחקור את הבניינים של המעמד הגבוה, שלרוב אינם מאוכלסים במשפחות עם ילדים צעירים. השאלה שמתעוררת היום היא מהו גובה הבניין המירבי המתאים לאנשים ממעמד בינוני בעלי משפחות כאלה.

התארגנות לתחזוקה

נושא ההתארגנות לתחזוקה בבניינים גבוהים עולה כבעיה עקרונית בדיונים על התופעה (אלתרמן וצ'רצ'מן, 1998), ועלה כבעיה גם בממצאי המחקרים על הדימוי של בניינים גבוהים בעיני דייריהם. נושא זה הוא ייחודי במהותו בישראל, מפני שרק כאן מתבססת התחזוקה על התארגנות עצמית של הדיירים. בארצות אחרות מטפלת בדרך-כלל החברה או הרשות שהיא בעלת הבניין בתחזוקתו באופן משיביע רצון פחות או יותר, וכנראה משום כך הוא אינו עולה כנושא במחקרים שם.

בישראל, עד לאחרונה, הניקיון והתחזוקה גם בבניינים גבוהים היו באחריותו של ועד בית טיפוסי. אך בבניינים גבוהים ויוקרתיים יותר החלה לצוץ התופעה של תחזוקה באמצעות חברות אחזקה. בנושא זה יש בינתיים מעט מאוד מחקר או ניסיון. כרגע נראה שהוא עלול

להיות עקב אכילס של הבניינים הגבוהים בישראל, למעט הקבוצות העשירות ביותר. הבעייתיות היא מהותית ואינה קשורה לתכנון הארכיטקטוני של הבניין. אמנם ניתן וחשוב להשתמש בחומרים עמידים מאוד ובמערכות איכותיות שלא יתקלקלו לעיתים תכופות וכדומה; אך זה יקרה רק בבניינים יקרים, המיועדים מראש לאוכלוסייה ממעמד גבוה ביותר. הטבלאות המובאות בהמשך מציגות את עלות האחזקה השוטפת וההכנסה של משקי בית בעשירונים השונים.

הכנסה חודשית בעשירונים של משקי בית
ש"ח למשק בית 2003

הכנסה נטו	הכנסה ברוטו	עשירונים
20,973	30,094	10
14,327	18,841	9
11,617	14,517	8
10,316	12,534	7
8,951	10,639	6
7,278	8,416	5
6,043	6,850	4
5,226	5,799	3
4,524	4,923	2
2,830	3,075	1

מתוך טבלה 5.27, שנתון סטטיסטי לישראל 2005

מטבלת ההכנסות ניתן לראות שההכנסה הממוצעת נטו של משק בית בעשירון העליון היא כ-21,000 שקל לחודש, והכנסתם של כל העשירונים האחרים נמוכה באופן משמעותי. רק לקבוצה זו יש היכולת לשלם את עלות האחזקה, המופיעה בטבלת העלויות השוטפות של בניינים גבוהים.

ההוצאות השוטפות בבניינים בעלי גובה שונה (לבניין ולמ"ר בחודש)

קומות 40-31	קומות 30-21	קומות 20-10	קומות 5-3	
3,000-	2,500-	2,000-	-	תפעול כללי
3,000-	2,250-	1,500-	100-	חשמל, מים
1,300-	900-	500-	75-	ניקיון
10,700-	5,300-	1,500-	300-	שירותי אחזקה
200-	150-	100-	50-	גינון
500-	500-	500-	-	יעוץ חשבונאי, משפטי
650-	525-	400-	-	ביטוח
19,350-	12,100-	6,500-	525-	סה"כ ללא ניהול ומע"מ
24,200-	15,100-	8,100-	525-	סה"כ כולל ניהול ומע"מ (25%)
מ"ר/1.28-	מ"ר/1.12-	מ"ר/1.06-	מ"ר/0.29-	סה"כ למ"ר
מ"ר/0.22-	מ"ר/0.31-	מ"ר/0.52-	מ"ר/2.34-	מודיעין ושמירה
מ"ר/0.39-	מ"ר/0.54-	מ"ר/0.78-	מ"ר/2.80-	בריכה וח. כושר
מ"ר/1.89-	מ"ר/1.97-	מ"ר/2.36-	מ"ר/5.43-	סה"כ מירבי

טבלה מס' 8 מתוך ורשבסקי, 2001

המסקנה מנתונים אלה היא שמבחינת התקיימותם לאורך זמן, בניינים גבוהים מאוד מתאימים אך ורק למשקי בית בעשירון העליון, ואולי רק לאלה בחלק הגבוה ביותר של עשירון זה. כל משקי הבית האחרים יתקשו לעמוד בהוצאות השוטפות, לא כל שכן בעלות שדרוג המערכות או החלפתן בעתיד.

המסקנות בנושא זה בחלק המינהלי-המשפטי של המחקר הגדול (אלתרמן וצפרי, 2004) הזהירו כי בהסדרים הקיימים בישראל אין פיתרון לבעיה. כדי להציע דרכים אפשריות מתאימות יותר הזמין משרד הפנים מחקר המשך (אלתרמן, 2006).⁷ בינתיים, עד שלא ימצא פיתרון לסוגיה זו, דולקת נורת אזהרה הראויה לתשומת לב.

7. הדו"ח נכלל באתר משרד הפנים/מינהל התכנון/פרסומי מינהל התכנון/12.03.2007: "טייטא – דרכים למיסוד של חובת תחזוקת בתים משותפים גבוהים".

סוף דבר

לאור הידוע לנו היום, הגיע לורנס למסקנה שנדרשת חשיבה מערכתית של אנשי מקצוע מתחום התכנון העירוני, האדריכלות, ההנדסה, הבריאות והקהילה, שתעריך ותווסת את העלויות והתועלות הקשורות למגורים בבניינים גבוהים. רק חשיבה כזו יכולה להביא למדיניות וליישומים חדשים בתחום המגורים אשר יובילו להחלטות דמוקרטיות, יביאו בחשבון עלויות ותועלות ויסייעו בהפחתת ההשפעות השליליות של המגורים בבניינים גבוהים (Lawrence, 1996).

מבחינת מדיניות הבנייה לגובה בישראל יש בדברים שהצגתי כדי להצביע על הצורך בזהירות מירבית בשעה שמאשרים או מעודדים יוזמות לבניינים גבוהים מאוד למגורים. השאלות שצריכות להישאל הן: לאיזה סוג אוכלוסייה מיועד הבניין? האם אלה אנשים המביעים נכונות ורצון לגור בסוג בניין זה? האם סביבת הבניין תתאים לצורכי משחק עצמאי של ילדים? האם הדיירים יוכלו להתמודד עם בעיית התחזוקה מבחינה ארגונית וכספית? האם בין אנשים אלה יהיה ביקוש מספיק לכל הדירות המוצעות בפרויקט המסוים ולפרויקטים נוספים בעיר הפונים לאותו פלח שוק? ומעבר לכך, האם הבניין יהווה הפרעה לאנשים הגרים בסביבתו המיידית מבחינה ויזואלית, אקולוגית, ומבחינת העומס שדייריו יטילו על התשתיות – המדרכות, הכבישים והחניה, ועל שירותי הציבור והשטחים הציבוריים הפתוחים הקיימים?

בסופו של דבר, אין תשובה חד-משמעית לשאלה המופיעה בכותרת. עבור אנשים מסוימים בניינים גבוהים יכולים להיות חלום ועבור אחרים סיט.

ביבליוגרפיה

- אלתרמן, ר. 2001. "מדיניות הבנייה הגבוהה, היבטים משפטיים ומוסדיים". פרק 3 בתוך: **בחינת הבנייה לגובה**, כרך ג': מצב קיים בארץ. חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור, עמ' 100-113.
- 2006. **דרכים למיסוד של חובת תחזוקה בת קיימא בבתים משותפים גבוהים בישראל**. חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.
- וצפיר, ט. 2004. **היבטים משפטיים: הצורך בשינוי מדיניות**. חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.
- וצ'רצ'מן, א. 1998. **צפיפות הבנייה למגורים. מדריך להגברת יעילות הניצול של קרקע עירונית**. חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.
- ברור, ג. 2001. **התאמת בניינים מעל 02 קומות לדיירים ממעמד בינוני**. חיפה: הטכניון.
- ורשבסקי, א. 2001. "בחינת הבנייה לגובה – ההיבט הכלכלי. שלב ב'". בתוך: **בחינת הבנייה לגובה**, כרך ג': מצב קיים בארץ. חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור, עמ' 263-313.
- לנדאו, ג. 1999. **דפוסי מגורים ברבי קומות בישראל**. חיפה: הטכניון.
- מינהל ההנדסה 1994. **מרקמי מגורים טיפוסיים בתל-אביב-יפו**. תל-אביב: עיריית תל-אביב-יפו.
- צ'רצ'מן, א. 1998. **סקר עמדות בנושאי מגורים בעיר תל-אביב-יפו**. חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.
- 2001. "הבנייה לגובה, היבטים חברתיים ופסיכולוגיים". פרק 4 בתוך: **בחינת הבנייה לגובה, סקר ספרות** כרך א'. חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור, עמ' 90-131.
- 2001. "בנייה לגובה מההיבט החברתי-פסיכולוגי: מצב קיים". פרק 4 בתוך: **בחינת הבנייה לגובה**. כרך ג': מצב קיים בארץ, חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור, עמ' 114-128.

- Appleyard, D. & Fishman, L. 1977. "High rise buildings versus San Francisco: Measuring symbolic and visual impacts." In: Conway, D. (ed.), *Human Response to Tall Buildings*. Stroudsburg, PA: Dowden, Hutchinson & Ross.
- Aregger, H. & Glaus, O. 1967. *Highrise Building and Urban Design*. New York: Praeger.
- Berridge Lewinberg Greenberg Ltd. 1991. *Study of the Reurbanisation of Metropolitan Toronto*. Toronto: Municipality of Metropolitan Toronto.
- Churchman, A. 1999. "Disentangling the concept of density." *Journal of Planning Literature*, 13 (4): 389-411.
- 2003. "Is there a place for children in the city?" *Journal of Urban Design* 8 (3): 99-111.
- & Ginsberg, Y. 1984. "High rise housing in Israel." *Journal of Environmental Psychology*, 41-47.
- & Ginsberg, Y. 1984. "Housing satisfaction and intention to move: Their explanatory variables." *Socio-Economic Planning Sciences* 18 (6): 425-431.
- & Ginsberg, Y. 1985. "The pattern and meaning of neighbor relations in high rise housing in Israel." *Human Ecology* 13 (4): 467-484.
- Conway, D. (ed.) 1977. *Human Response to Tall Buildings*. Stroudsburg, PA: Dowden, Hutchinson & Ross.

- Conway, J. & Adams, B. 1977. "The social effects of living off the ground." *Habitat International* 2 (5/6): 595-614.
- Cooper-Marcus, C. & Hogue, L. 1976. "Design guidelines for high-rise housing." *Journal of Architectural Research* 5, 34-39.
- Gehl, J. 1996. *Life Between Buildings*. Copenhagen: Arkitektens Forlag.
- Gittus, E. 1976. *Flats, Families and the Under Fives*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Jephcott P. 1971. *Homes in High Flats*. London: Oliver and Boyd.
- Lawrence, J. R. 1996. "High-rise housing reconsidered from an integrated perspective." In: Gray, M. (ed.), *Evolving Environmental Ideals*. Stockholm: Department of Architecture and Town Planning, Royal Institute of Technology, pp. 428-436
- Liu, T. 1999. *The Genesis, Realisation and Impact of High-Rise Public Housing in Singapore*. Kuala Lumpur, Malaysia: Paper presented at the International Conference on The state of the art for the millenium, Council on Tall Buildings and Urban Habitat.
- Mackintosh, E., Olsen, R. & Wentworth, W. 1977. *The Middle Income Family's Experience in an Urban Highrise Complex and the Suburban Single-Family Home*. Unpublished manuscript.
- Pollowy, A. M. 1977. *Children in High-Rise Buildings*. In: Conway, D. (ed.), Human response to tall buildings. Stroudsburg, PA: Dowden, Hutchinson & Ross, pp.149-167.
- Wekerle, G. & Hall E. 1972. "High-rise living: Can the same design serve young and old?" *Ekistics* 196: 186-191.
- Williamson, R. C. 1981. "Adjustment to the highrise: Variables in a German sample." *Environment and Behavior* 13 (3): 289-310.
- 1978. "Socialization in the high-rise: a cross-national comparison." *Ekistics* 45: 122-130.
- Yeung, Y. 1977. "High rise, high density housing: Myths and reality." *Habitat International* 2 (5/6) : 587-594.

מבוא: הגיאוגרפיה של ההתגוננות

שיקולים בטחוניים וחברתיים הביאו לקירוב מוקדי ההגנה האזרחית אל האזרח. מקומות המחסה עברו מן המרחב הציבורי אל דרגות ביניים של מרחבים פרטיים למחצה, ומשם אל תוך דירת המגורים עצמה. תוך כדי שינוי מיקומם הפיזי החליפו אתרי ההגנה בעלות ואחריות לתפקודם. מאמר זה יעסוק בהשתנות ההתגוננות האזרחית במרחב המגורים בישראל ובתיאור ההתכנסות ההדרגתית של "מעגלי הגנה" מן המרחב הציבורי למרחב המגורים הפרטי.

אתר ההגנה החיצוני, המוקדם, הוא המקלט הציבורי, שנבנה על-ידי הרשות המקומית בשטח ציבורי פתוח – כמו, למשל, הגינה השכונתית – ויצר תוך כדי כך מעגל הגנה רחב, בסכימה שנכנה כאן "הגיאוגרפיה של ההתגוננות". המקלט הציבורי השכונתי שירת בתי מגורים רבים, פרטיים ומשותפים, וסיפק הגנה לדיירים רבים.

מעגל הגנה נוסף שורטט בו-בזמן מסביב לבית המגורים המשותף, אך הפך לשכיח רק בסוף שנות השישים. מעגל זה תחם את מקלט הבית המשותף כמרחב משותף בין הפרטי לציבורי. אחרי-כך תחם ה"מרחב מוגן קומתי" מעגל הגנה פנימי יותר סביב כמה דירות בתוך הבית המשותף, ובעת ובעונה אחת התכנס מעגל ההגנה מסביב לדייר הבודד ומשפחתו, עם ה"מרחב מוגן דירתי", שנמצא בתוך הדירה הפרטית.

התכנסות מעגלי ההגנה אינה מתארת רק קיצור מרחקים פיזי, אלא גם את צמצום האחריות הציבורית להגנה על האזרח. יותר מכך: במאמר זה נטען כי צמצום האחריות הציבורית מלווה בפגיעה בערכים של שיתוף, אחריות הדדית ודאגה קולקטיבית, המאפיינים ומלווים יחסי שכנות וקהילה בעיתות חירום.

ברצוננו להצביע על תהליך של הפרטת ההתגוננות האזרחית בסביבת המגורים, שבמהלכו הועברה האחריות על הגנת האזרח מהמדינה אל האזרח עצמו.

התגוננות אזרחית פירושה "האמצעים הנקוטים לשם הגנה מפני כל התקפה או סכנת התקפה על האוכלוסייה האזרחית מצד מדינה זרה"¹. היא נגזרת מן התורה הצבאית של

1. חוק ההתגוננות האזרחית תשי"א-1951, פרק ראשון: פירושים, סעיף 1.

ישראל ומיושמת בפועל באמצעות אכיפת מערכת חוקים ותקנות על-ידי הרשויות. השינויים שחלו בהגנת האזרח בישראל ייסקרו באמצעות קריאה של חוקי ההגנה האזרחית, החל בחוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951, תיקונייהם ותקנותיהם השונות (ראו הביבליוגרפיה) עד לשנת 2002.² נבחן את מיגון סביבות המגורים ונתמקד באמצעי הגנה פסיביים – המקלטים.³

לכאורה הדברים ידועים: המרחבים המוגנים, הממ"דים (מרחב מוגן דירתי), הם בבחינת הכרח מוגנה עבור בעלי הדירות שנבנו משנות התשעים ואילך. המצאת הממ"ד יוחסה בדרך-כלל לצרכים צבאיים, והשינויים בחוק נתפסו כשינוי במדיניות הבטחונית. כאשר השתנה האיום על אוכלוסיית העורף בישראל, השתנו גם אמצעי המיגון השונים שנועדו להפחית את מספר הנפגעים במקרה של התקפה.⁴

במאמר זה נבחן כיצד תורגמו האילוצים הצבאיים להסדרים מוסדיים ונקשור את התכתיבים הבטחוניים לתהליכים חברתיים-כלכליים שעברה החברה הישראלית. לטענתנו, השתנות ההגנה האזרחית בישראל משקפת, בנוסף לשינוי במדיניות הבטחונית, את השינוי באידיאולוגיה הכלכלית של המדינה, שעברה משלטון המשק הציבורי להעדפת כלכלת השוק החופשי.

במשך שלושת העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל, כ-40 אחוז מהכלכלה המקומית נשלטו על-ידי המשק הציבורי. בעשור הראשון לחייה הובילה המדינה את מימוש הפרויקט הציבורי, הכפיפה אליו כל תחום פעילות וניהלה מתוך כך את הכלכלה הישראלית. בשנות השמונים, כחלק ממגמה כלל-אירופית של היחלשות הסקטור הציבורי ומדינת הרווחה, החלה התפוררותו של המשק הציבורי בישראל. התהליך נבע הן ממשבר המשק ההסתדרותי, והן ממדיניות ההפרטה של הממשלה. המגזר הציבורי צומצם והשליטה בכלכלה עברה בהדרגה לידי בעלי ההון. תפיסת העולם המצדדת בשוק החופשי הפכה למזוהה עם הסמן הימני של הכלכלה הישראלית, ואחזר-כך עם תפיסה

2. קיים קשר בין חוק ההתגוננות האזרחית ובין חוק התכנון והבנייה, והוא מתבטא באחריות לכביצוע חובת בניית המקלטים המוטלת על עורך הבקשה הראשי להיתר בנייה (בדרך-כלל אדריכל המבנה) ועל מהנדס המבנה. טופס אחריות של עורך הבקשה ואחראי על הביקורת מהווה חלק מ"טופס 4", שמאשר את התאמת הבנוי לרישוי ומאפשר את תחילת חיי המבנה – חיבורו למערכות תשתית כמו חשמל, מים וביוב.
3. עם אמצעי המיגון נמנים סוגי מחסה בנויים כמו חדר מדרגות, חדר בדירה, ממ"ד ומקלט. בנוסף יש אמצעי מיגון אישיים: מסיכות המחולקות לאזרחים וכן חומרים נוגדי חומרי לחימה ביולוגיים – תרופות שניתנות בזריקה ובבליעה. ראו קליין, 2001.
4. ניתן להניח יחס של הדדיות בין החוק ובין מוכנות הציבור לקבלו, יחס התלוי גם בהסברה על אודות האיום על האזרח.

כלכלית ליברלית שחצתה גבולות מפלגתיים. מאז שנות התשעים שולט הקפיטליזם בכלכלה ובחברה הישראלית (בן-פורת, 1999).

הפרטה היא תהליך שבו חברות ממשלתיות או שירותים ציבוריים מועברים או נמכרים לבעלות פרטית. כאשר התרחש השלב האחרון בהפרטת ההגנה האזרחית – קרי: בניית המרחבים המוגנים – הייתה הבנייה למגורים בישראל נתונה ברובה בידי השוק הפרטי.⁵ בניית המקלטים הועברה מן הרשויות העירוניות לא לידי גורם פרטי אחד, אלא לידי גורמים רבים הפועלים בשוק הפרטי למגורים.

שינויים במעמד העורף

מאז קום המדינה נפגע העורף במלחמות ובעימותים השונים. במהלך השנים חלו שינויים בסוג האיום, וכתוצאה מכך חלו גם שינויים בהתייחסות הבטחונית אל העורף. במלחמת 1948 נתפס האיום על העורף – שכלל הפצצות מן האוויר, הפגזות, פיגועי טרור ואף כיבוש – כאיום קיומי. בין השנים 1950–1955 חל שינוי: האיום של הפצצה אווירית עמד בעינו, אך איום המסתננים מן הגבולות הפך למרכזי. בתקופת ההכנות למבצע קדש שב ונתפס האיום האווירי על העורף כמכריע (ביצור, 2003: 242–243); תפיסה זו הובילה את מדיניות הביטחון של ישראל עד למלחמת יום הכיפורים (קליין, 2001: 11).

אברהם ביצור טוען במחקרו (ביצור, 2003) כי למרות הצגת העורף כ"חזית המכרעת" בעשור הראשון למדינה, הדרך ההגנתית לא נתפסה על-ידי המנהיגות הישראלית כמרכזית. להערכתו, על המדיניות ההתקפית השפיעו נסיבות היסטוריות, כמו זכרונות השמדת העם היהודי במלחמת העולם השנייה ואירועי אותה מלחמה, דוגמת ה"בליץ" על לונדון והטלת פצצות האטום בפין. לדעת ביצור, המנהיגות תפסה את החברה הישראלית כחברה חסרת עמידות ויציבות שאינה יכולה לשאת סבל, בניגוד לבריטים ולגרמנים. בנוסף, ישיבה פסיבית במקלטים לא הלמה את השאיפה של המנהיגות הישראלית לפעול על-פי הדימוי של ה"צבר החדש" (שם: 245–247). גם לויטה (1988) מחזק את הטענה כי הדוקטרינה הישראלית הייתה תמיד התקפית. לטענתו, מאז מלחמת 1948 ביססה ישראל את תפיסת הביטחון שלה על פעולה צבאית ולא על הסדרים מדיניים או בריתות

5. בסוף שנות השבעים ובשנות השמונים הוגבלה בישראל המעורבות הממשלתית בבניית דיור. חלקו של משרד הבינוי והשיכון כיום קטן, והבנייה עברה לידי חברות ציבוריות הפועלות בשוק הפרטי. כרמון וצ'מנסקי, חוקרי התכנון האורבני בישראל, מציינים את המהפך הפוליטי ועליית ממשלת הליכוד ב-1977 כנקודת מפנה במדיניות הדיור ומעבר מבניית מגורים ציבורית לפרטית; ראו Carmon & Czamanski, 1990.

חיצוניות. מטרתה של הדוקטרינה ההתקפית הייתה "העתקת המלחמה לשטח האויב ובמידת האפשר גם מתקפה מקדימה" (שם: 7). הדעה כי לישראל אין אפשרות לבחור בין הגנה להתקפה לא השתנתה ולא נבחנה מחדש, למרות הקושי הגדל והולך בשנות השבעים והשמונים ליישם את הדוקטרינה ההתקפית (שם).

אף שהדרך ההתקפית המשיכה להוביל את מדיניות הביטחון הישראלית, הפגיעות בעורף דרשו ריכוז של משאבים וארגון לטובת חיזוק ההגנה האזרחית. רק ב-1967, בעקבות ההפגזות על ירושלים, נתניה, כפר סבא ותל-אביב, ובעקבות הפצצת נתניה על-ידי מטוס עיראקי, שונתה הגישה כלפי העורף והושם דגש מיוחד על התארגנות והכנתו לאפשרות של מלחמה עם פגיעות קשות ואבידות בקרב האוכלוסייה (אתר פיקוד העורף).

מאז מלחמת יום הכיפורים הפך איום הטילים קצרי וארוכי הטווח, הנורים מן הקרקע כשהם חמושים בנשק קונוונציונלי ולא קונוונציונלי (גרעיני, ביולוגי או כימי), לאיום המרכזי על ישראל, בעוד שסבירותו של איום מתקיפת מטוסים הלכה וקטנה (קליין, 2001: 11).

במלחמת המפרץ (1991) הותקף העורף בטילי קרקע-קרקע והפך לחזית. מפנה זה התרחש לעיני ולאוזני התקשורת, ששידרה את נפילות טילי הסקאד בישראל בשידור חי. המצב החדש שינה שוב את תפיסת התגוננות האוכלוסייה בעורף, כפי שכתבה כעבור עוד מלחמה אחת ועדה שבדקה את מוכנותו: "הנחת העבודה היא שבכל מלחמה עתידית, כמו במלחמה האחרונה, ייהפך העורף לחזית" (אילון, 2006). כדי למנוע פגיעה בנשק לא קונוונציונלי חילקו כוחות הביטחון ערכות מגן להגנה מפני נשק כימי לכל התושבים, ובאמצעי התקשורת הועברו מידע והדרכה לתושבים על השימוש בערכות ועל התנהגות בעת השמעת אזעקה. המידע כלל גם הנחיות להכנת חדרים אטומים ומרחבים מוגנים. בעקבות המלחמה הוקם פיקוד העורף והוחלט לחייב בניית מרחבים מוגנים במקום מקלטים (אילון, 2006; פיקוד העורף, 2006; אתר פיקוד העורף).

במלחמת לבנון השנייה, בקיץ 2006, תקף חיזבאללה ממושכות את צפון ישראל במטחי רקטות קצרות וארוכות טווח. כוחות הביטחון וההצלה של ישראל פעלו באזורי הנפילות בכוחות מתוגברים, אך פעילותם לא הייתה מספקת והיערכותם של משרדי הממשלה, הרשויות המקומיות ופיקוד העורף הייתה לקויה (סיני, 2007). בדו"חות השונים לאחר מלחמת לבנון נמצא מערך המקלטים בצפון לקוי באופן כללי: חסרו מקלטים ציבוריים; המקלטים הקיימים לא התאימו ברובם לשהייה ממושכת (התושבים שהו במקלטים 33 יום, בין 12 ביולי ל-14 באוגוסט, שבהם התרחשה לחימה אקטיבית); מקלטים רבים

היו קטנים ביחס למספר האנשים ששהו בהם, ואחרים לא תוחזקו ולא אובזרו בצורה מספקת (אילון, 2006; סיני, 2007). ההזנחה הגיעה לשיאה ביישובים הערביים והדרוזיים, שסבלו מרמת מיגון נמוכה יותר וקיבלו פחות סיוע מארגונים וולונטריים (אילון, 2006). כתוצאה מכל אלה החל משרד הפנים באיסוף נתונים על מקלטי הצפון וברישי מקלטים נוספים כחלק מבניית חניונים ציבוריים חדשים (סיני, 2007).

ימיו של המקלט הציבורי

פקודת סדרי השלטון והמשפט, התש"ח-1948, תקנות שעת חירום (מקלטים) וחוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951 הבחינו בין מקלטים ציבוריים למקלטים פרטיים וחייבו התקנת מקלטים בכל בניין לשימוש דיירים. החוק מ-1951, אשר זכה לתיקונים רבים במהלך השנים, אפשר מתן פטור ממקלט נפרד לכל דירה, בעיקר כאשר הוכחה אפשרות אחרת למיגון בקרבת מקום.⁶ פיקוד העורף גם הוסמך להורות לכל רשות מקומית לבנות מקלטים ציבוריים ולהחזיקם במצב המאפשר את השימוש בהם בעת הצורך.⁷

בנוסף הגדיר החוק כי לכל בית ומפעל, או בסמוך להם, יהיה מקלט, וכי לא יינתן רשיון בנייה להקמת מבנה אלא אם נכללה התקנת מקלט בתוכנית. בהתאם לכך, על הרשות המקומית הוטל להבטיח את בנייתם של מקלטים פרטיים ואת החזקתם התקינה על-ידי בעלי בתים ומפעלים.⁸ בעל בית שאין בו מקלט חויב להתקינו בתוך המבנה או בסמוך לו, בזמן ובמקום שייקבעו על-ידי הרשות המקומית. עם זאת, הרשות המקומית קיבלה סמכות לפטור בעלי בתים מסוימים מהחובה להתקין מקלט נפרד לכל בית, אם תנאי המקום הרשו זאת, ובתנאי שבעלי אותם בתים יתקינו מקלט משותף לבתיהם. מכאן, שהמקלטים הציבוריים שהוקמו על-פי חוק בשנות החמישים נועדו להגן על אוכלוסייה חסרת מיגון, שלא היה בביתה מקלט פרטי.

משנות החמישים תפקד המקלט הפרטי כמרחב ציבורי למחצה בעיתות חירום. המחזיק במקלט חייב היה לאפשר לכל אדם הנמצא סמוך למקום להיכנס אליו ולשהות בו בשעת ההתקפה.⁹

ההפרדה בין פרטי לציבורי לא הייתה חד-משמעית גם לגבי מקלטים ציבוריים

6. חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951, סעיף 14, (ז1).

7. שם, סעיף 12, (א2-1).

8. שם, סעיף 12 (א).

9. תיקון מס' 2 לחוק ההתגוננות האזרחית תשכ"ט-1969 סעיף 21(8).

שהוחזקו על-ידי בעלים פרטיים. הרשות המקומית הייתה רשאית להשתמש בשטחים בבעלות פרטית למקלטים ציבוריים ולהורות לבעל המקום להתקינו כמחסה ציבורי. במקרה כזה חייבים היו בעל המקום והמחזיק בו להרשות לרשות המקומית לעשות בו את השינויים הדרושים, להחזיק את המקום ראוי לשימוש כמקלט ציבורי, ואסור היה עליהם לעשות בו כל שינוי או תיקון ללא אישור הרשות.¹⁰ השימוש הפרטי למחצה במקלט והעמדתו לטובת הקהילה בעת הצורך מבטאים את אופיו הקולקטיבי של המקלט בשנות החמישים.

חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951 לא יושם במלואו בשל חילוקי דעות בשאלה מי היא הרשות אשר תפקח על הביצוע, הממשלה או הרשות העירונית, ועל מי תוטל האחריות לבנייה – על קבלנים, על הרשות המקומית או על האזרח. מימוש החוק התרחב בשנים 1955–1956, תקופת ההמתנה למבצע קדש, אך לאחר המבצע נפסקה הבנייה והממשלה חזרה בה מהודעות והחלטות בדבר סיוע כספי להקמת המקלטים. אברהם ביצור מפרש את היישום החלקי של חוקי ההתגוננות האזרחית כביטוי לבחירתה של ישראל בדוקטרינה התקפית, שפגעה בהקצאת משאבים לטובת חלופת מיגון העורך (ביצור, 2003: 255, 263).

"יורדים למקלטים" – המקלט המשותף

המעבר ממקלט ציבורי למקלטים משותפים קיבל תנופה החל מ-1969, עם הגברת אכיפת החוק המחייב התקנת מקלטים בבניינים חדשים או בתוספות בנייה.¹¹ הבנייה החדשה של בניינים גבוהים ורבי-קומות בישראל השפיעה גם היא על עדכון החקיקה מ-1971. העדכון התייחס למרחב המשותף לבתי דירות וחייב התקנת חדר מדרגות מחוזק ותאי ביטחון בגודל ארבעה מ"ר בכל קומה. השיוך הקומתי הוא המשכו של התהליך שבו המיגון מתקרב למשתמש הפרטי בדירתו. בשלב המתואר מדובר עדיין במקלט פרטי למחצה, המשותף לכמה דירות בקומת המגורים.¹² בנוסף קבעו התקנות מ-1791 את השטח הנדרש למקלט בעבור דירה.¹³ על-פי תקנות אלה נבנו מקלטים משותפים בבנייני מגורים של עד ארבע קומות, בדרך-כלל

10. שם, סעיף 14; חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951 סעיף 13(ז).

11. תיקון חוק התכנון והבנייה, התשכ"ט-1969, סעיף 30(2); ניברגר, ראיון 2007. הימנעות מהתקנת מקלטים הוגדרה בתיקון חוק התכנון והבנייה משנה זו כ"סטייה ניכרת"; ראו שם.

12. קובץ התקנות 2692, 1971, סימן ג.

13. שם, תוספת ראשונה ושנייה. החישוב עבור דירה בת שלושה חדרים או פחות נערך לפי מ"ר אחד לכל חדר, בדירות של ארבעה חדרים ויותר – שלושה מ"ר ועוד חצי מ"ר לכל חדר נוסף מעל לשלושה חדרים.

במרתף או בקומת הקרקע. במבנים גבוהים יותר נבנו מערכות של מקלטים קומתיים, שהגנו מפני פגיעות חומרי נפץ ומפני הדף. דלת הפלדה העבה שהותקנה בהם שימשה להגנה כפולה: גם אטימה והגנה מפני לוחמה כימית וגם הגנה מפגיעות רסיסים.¹⁴ בנוסף לשהייה במקלטים, ההתגוננות האזרחית עד למלחמת המפרץ כללה חלוקת מסיכות אב"כ שאוחסנו במחסנים לשעת חירום (קליין, 2001: 7).

המקלט נכנס הביתה - המקלט במרחב הפרטי

לאחר מלחמת המפרץ ב-1991 החלו איום הטילים וסכנת הגזים הרעילים מכתיבים את מאפייני ההתגוננות הבנויה במרחב המגורים. מרגע ההתראה על מתקפת טילים ועד לפגיעה נותר זמן מועט מאוד למילוט. כתוצאה מכך נוצר צורך להצמיד את המרחב המוגן למשתמש (אילון, 2006; פיקוד העורף, 2006; קליין, 2001). בזמן חירום אולתרו החדרים האטומים. אחרי המלחמה הוחלפו החדרים האטומים בפתרונות מתוכננים שנועדו לבנייה החדשה למגורים. המרחבים המוגנים הקומתיים והדירתיים (ממ"ק וממ"ד) הצמידו את המקלט לדירה וקיצרו את זמן ההגעה למקלט בשעת חירום כך שלא יעלה על דקות ספורות.¹⁵

למרחב המוגן הדירתי (הממ"ד) מעטפת קירות בטון.¹⁶ שטחו המינימלי נע בין 4 ל-5 מ"ר נטו ליחידת דיור, שטח הממ"ד גדל בפועל עם השנים, ובכל מקרה הוא כולל לא יותר משני קירות חיצוניים. פתחי הממ"ד תוכננו לשמור על אטימותו ולהגן מפגיעות חומרי נפץ: דלת ההדף נפתחת כלפי חוץ, ואילו חלון ההדף הדירתי הורכב מחלון ביטחון פנימי אטום ואלמנט חיצוני המגן מפני הדף.¹⁷

בבנייני מגורים הממ"דים בנויים זה מעל זה. מיקומם הזהה בכל הדירות ובכל קומות הבניין יוצר מגדל בטון לכל גובה המבנה. כך, בנוסף להגנה אזרחית מפני התקפה,

14. קובץ התקנות 2692, 1971 סימן ג, סעיף 100.
15. תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון) התשנ"ב-1992. לפני מלחמת המפרץ זמן ההתרעה היה כחצי שעה; אאורל, ראיון 2007.
16. בספרו התגוננות העורף: בחינת ההשקעה הלאומית, מותח דוד קליין ביקורת על אמצעי המיגון שנבחרו אחרי מלחמת המפרץ מבחינת עלותם ויעילותם הבטחונית, ועל השימוש האחד בהם בכל רחבי הארץ. לטענתו, המיגון הגורף על-פי חוק הוא מיגון יתר, שאינו לוקח בחשבון יציאת אוכלוסייה אל מחוץ לערים, לאזורים שיהיו ככל הנראה דלילי אוכלוסייה בעיתות חירום. זאת בניגוד לחוקי התגוננות מוקדמים יותר, למשל התקנות מ-1969, המבחינות בין יישוב קדמי, שבו יהיה מקלט נגד הפגזה, ובין יישוב עורפי, שימוגן נגד הפצצה. קליין מציע דירוג של אמצעי המיגון מבחינה גיאוגרפית על-פי היקף האיום. ראו קליין, 2003.
17. תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון) התשנ"ב-1992; פיקוד העורף, 2006; אתר פיקוד העורף.

המרחבים המוגנים מחזקים את המבנה גם מפני רעידות אדמה.¹⁸ שיטת המרחבים המוגנים כוללת גם חלופה של הגנה משותפת לכמה דירות: בתכנון הבניין ניתנת אפשרות לבחור בהגנה באמצעות מרחבים מוגנים קומתיים (ממ"קים) ולא דירתיים. המרחב המוגן הקומתי משרת לא יותר מארבע יחידות דיוור, ושטחו היה חמישה מ"ר נטו ליחידת דיוור. הוא נבנה בשטח המשותף לכל קומת המגורים, בצמוד לחדר מדרגות מחוזק או בטחוני.¹⁹ ההגנה במרחבים קומתיים לא הפכה נפוצה. המרחב המוגן הדירתי (ממ"ד) הועדף על-ידי קבלנים וזימים על פני המרחב המוגן הקומתי (ממ"ק) (ניברגר, ראיון 2007), הן בשל הגדלת שטח הדירה עקב תוספת הממ"ד, כפי שיוסבר בהמשך, והן, ככל הנראה, כביטוי לנצחון הפרטיות ויתרונותיה (כמו נוחות השימוש, למשל) על פני פתרונות קולקטיביים, כולל החלקיים והמצומצמים שבהם.

השינוי במערכת ההתגוננות האזרחית והתבססותה על המרחב המוגן הדירתי החליפו את המקלט המשותף לכל דיירי הבניין במחסה פרטי והעלו את המקלט מן השטחים המשותפים לרגלי הבניין, בקומות הקרקע או מתחת להן, במרתף הבניין, אל קומת המגורים והטריטוריה הפרטית. ניתן לקרוא אם כן את הגיאוגרפיה של ההתגוננות כ"טופוגרפיה"²⁰, שבה מעגל ההגנה הפנימי והמאוחר, הסובב סביב הממ"ד, נמצא מעל פני הקרקע, בעוד שהמעגל הרחב, המוקדם והציבורי, היה בדרך-כלל מתחת לפני הקרקע. בשכונות החדשות הוחלפה אם כך התגוננות באמצעות התחפרות²¹ בהתגוננות ורטיקלית. בנוסף, כניסתם של הממ"דים אל המרחב האישי מדגישה את האופן שבו, בלשונו של הסוציולוג ברוך קימרלינג, "חברה שלמה מכוונת להתכוננות מתמדת למלחמה" (קימרלינג, 1993).

מבחינה בטחונית רואים בפיקוד העורף את המעבר ממקלט ממ"ד כהצלחה (אאורל, ראיון 2007). בניגוד לתפקוד הלקוי שיוחס לעורף במלחמת לבנון השנייה, הרי שהשהייה

18. במקרה של תוספת לבנייה קיימת, אשר שטחה גדול מ-12 מ"ר, שאין לה מרחב מוגן או מקלט נגשים וראויים, מחייב פיקוד העורף הכנת "חדר שיפור מיגון קבע". זהו חדר רגיל, שבשל קריטריונים מסוימים (מיקום, ייעוד, סוג הקירות) נבחר לעבור שיפור במיגון, שכולל עיבוי הקירות הקיימים בשכבת בטון והתקנת חלון ודלת של מרחב מוגן. ראו אתר פיקוד העורף.

19. תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון) התשנ"ב-1992, פיקוד העורף, 2006; אתר פיקוד העורף.

20. בשיחה עם אאורל (ראיון, 2007) נטען כי מיקום במקלט מעל לפני הקרקע אינו נובע מניסיון להתגונן מפני גזים רעילים. יחד עם זאת מצדד פיקוד העורף בהתקנת מערכות סינון אוויר בממ"דים, אך מסיבות כלכליות אלה אינן מחויבות בחוק.

21. על מגמת ההתחפרות מתחת לפני הקרקע במלחמת העולם השנייה ראו וירליו, 1994 [1975].

בממ"ד במהלך מלחמה זו הצילה חיי אדם. העברת המקלטים לידיים פרטיות סיפקה את השירות המבוקש – מבנה מוגן לדיירים. המקלטים הציבוריים, לעומת זאת, לא נתנו את המענה הדרוש להגנה על חיי אדם (אילון, 2006).

שינוי מערך ההגנה האזרחי הביא לכך שבפועל שוב לא מוטלת על הרשות המקומית החובה לבנות מקלטים ציבוריים בשכונות מגורים חדשות שבהן נבנים ממ"דים. כלומר, אף שחוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951, סעיף 12א, מסמיך את פיקוד העורף להורות לכל רשות מקומית להתקין מקלטים ציבוריים למעשה, לא נבנים עוד מקלטים ציבוריים חדשים בישראל, למעט בשכונות ישנות שבהן חסרים כאלה (אאורל, ראיון 2007).²²

כתוצאה מכך, דייר בשכונה שבה ההגנה מתבססת על מרחבים מוגנים לא זוכה להגנה כשהוא נע במרחב הציבורי של השכונה (למעט במקלטים של מבני הציבור בשכונה, כדוגמת בתי-ספר), אלא רק כאשר הוא בביתו. תפיסת ההגנה של פיקוד העורף מבוססת, אם כן, על צמצום הפעילות בשעת חירום: מוסדות לא חיוניים לא יפעלו בשעת חירום והאזרחים מתבקשים לשבת בבית (ניברגר, ראיון 2007). מבני הבטון התכליתיים, שבעבר השתלטו על נתחים מן השטחים הציבוריים, אך בה בעת גם כינסו פעילויות קהילתיות בעת שגרה, נעלמים מן השטחים הציבוריים בשכונות מגורים חדשות.

התערבות החוק במרחב הפרטי

כמו חוקי תכנון אחרים, גם התקנות החדשות יצרו שרשרת תגובות. קודם כל אצל המשתמשים, ואחר-כך אצל הרשויות, שמצידין עדכנו את החוק.

בשל שטחו המינימלי (4-5 מ"ר), דלתו המחויבת בחוק, שדומה לדלת חוץ, והיעדר חובה לתכנון בו חלון, שימש הממ"ד בדרך-כלל כחדר שירות או מחסן. בפיקוד העורף חשבו שמחסן אינו עונה על צורכי הזמינות הנדרשים ממחסה ולא סמכו על המשתמשים שיפנו ויכשירו אותו כמרחב מוגן בזמן בחירום.

שלא כמו מחסן, חדר פעיל שגרים בו זמין באופן מידי כמקלט. כתוצאה מכך שונה בעקיפין ייעוד החדר, באמצעות הוספת חובת חלון בממ"ד.²³ הוראות החוק החדשות חייבו כי החדר יהיה בעל חלון חיצוני שלא יהיה גדול מפתח סביר בגודל מינימלי (רוחב

22. לשם כך מתוכננים לדוגמה מקלטים ציבוריים חדשים בחניונים התת-קרקעיים בהיכל התרבות, ובקצה שדרות רוטשילד בתל-אביב; ראו אאורל, ראיון 2007.

23. תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקונים), התשנ"ב-1992, התשס"ב-2002, סעיפים 205-206.

1.1 מ', אורך 1.1 מ' ומיקום בגובה 1.05 מ' מעל גובה הרצפה). מבחינה בטיחותית מקנה החלון לממ"ד אפשרות מילוט נוספת (נירברגר, 2007).

המערכת, שבשלב הראשון חייבה להקים את הממ"ד, התערבה אם כן פעם נוספת, הפעם באופן עקיף, וכיוונה את השימוש בממ"ד כחדר מגורים בדירה. כך קרה שבנוסף לצמידותם לדיירים, יתרונם של המרחבים המוגנים הוא בכך שהם משמשים גם בשגרה, ולכן מתוחזקים היטב.

הממ"ד בעל הפתח החיצוני נמכר ומשמש בדרך-כלל כחדר ילדים, ומשולב במערך חדרי השינה. בתוכניות עכשוויות של דירות יוקרה, שמבטאות את העלייה ברמת החיים ואת הגידול בשטחי הדירה ובמגוון שימושיה, משמש הממ"ד חדר נפרד (חדר עבודה או חדר למתבגר), שהכניסה אליו אינה מהאזור הפרטי בדירה אלא מהכניסה אליה. בבנייני מגורים גבוהים, מעל 12 קומות, משויך הממ"ד למערכת הקונסטרוקטיבית של פירי המעליות והגרעין המרכזי. חלון הממ"ד פונה לחלל פנימי, ואיכותו נפגעת בשל היעדר פתח כלפי חוץ.

שינוי תפיסת המגננה והטלת האחריות לבטחון האזרח בסביבת מגוריו על השוק הפרטי ועל בעלי הדירות הביאו להתערבות המחוקק במרחב הפרטי ובאופני השימוש בו ולשינוי המערך הפיזי של דירת המגורים. זה אינו מקרה יחיד של התערבות החוק בעיצוב האדריכלי.

חוק התכנון והבנייה קובע מידות מינימום למרכיבי בניין כגון מדרגות, מעקות ופתחים, קובע שימושים בבניין, ומפרט ממדים וחומרי ביצוע של מערכות קונסטרוקציה, אוורור, תאורה ותנועה. כך משפיע החוק בעקיפין על ארגון חללי הדירה ועל הגודל המינימלי של חדרי מגורים, חדרי שירותים, מסדרונות וחדרי מדרגות. התערבות החוק נועדה בדרך-כלל להגן על הציבור. במרחב הפרטי מטרתה לקבוע סטנדרטים לטובת הדיירים. מחירה הוא בהתערבות בחופש הפרט לעצב את ביתו ובחופש התכנון של האדריכל במרחב המגורים הפרטי (קורן, 1997: 14, 35). אלא שבעוד קביעות אחרות של חוק התכנון והבנייה משתלבות בדירת המגורים והופכות לקונווציה מקובלת ומובנית מאלה, עד כדי כך שהשפעת החוק על הדירה נעלמת מעין לא מקצועית, הרי שהתערבות הממ"ד בדירה שונה: הוא אינו משתלב בדירה אלא, כפי שיתואר בהמשך, נותר בה נטע זר ופוגע בנוחות המגורים בה.

הפרטת המקלטים, ששכנו במרתפי הבתים המשותפים, מקבילה לתהליכים שעברו על הבית המשותף בחוץ (בשטחי הבניין שמחוץ לדירה) ובפנים (בתוך דירת המגורים).

שטחים משותפים בבית המשותף – גגות,²⁴ חדרי כביסה וחדרות²⁵ – הופרטו, והחל בסוף שנות השמונים הפכו לשטחים סחירים, כלומר לחניות פרטיות, דירות גן בקומות הקרקע (פזנר, 1998) ודירות גג בקומה עליונה. כך הלכו והתמעטו אזוורי הביניים בין הפרטי לציבורי.²⁶

עם ההפרדה האדריכלית בין שטחים פרטיים לשטחים ציבוריים בדירת המגורים, שהפכה למקובלת בשנות השבעים, אובחנו שימושים משותפים בתוך דירת המגורים – בסלון, בחדר המגורים הציבורי (אירוח, שינה במיטה הנפתחת ללינת לילה, אכילה ופעילות פנאי: האזנה לרדיו, משחק בקלפים וכו') – וקיבלו מרחב משלהם (עמיר, 2001: 60). בשלב הבא, החל בשנות השמונים, עברו המרחבים הציבוריים הדירתיים אינדיבידואליים הן מבחינת הבעלות בתוך המשפחה (לדוגמא, הפרדת חדר הילדים המשותף לחדרי שינה נפרדים, ייחוד יחידה נפרדת עבור מתבגר, והפרדת עבודת ההורים בחדר העבודה מהבילוי המשפחתי בחדר המגורים) והן מבחינת השימוש (לדוגמא, הפרדת הצפייה בטלוויזיה משאר הפעילויות בחדר המגורים).²⁷

הפרטת החדרה הקולקטיבית

שטח הממ"ד שאינו מחושב כשטח עיקרי הוא עד 7.5 מ"ר.²⁸ שטח זה מחושב כשטח שירות, ולכן הגדיל הממ"ד את שטח הדירה וייקר את הדירות. כאשר הממ"ד משמש כחדר שינה, גודלו בפועל גדול מ-5.7 מ' והוא מגיע למעשה לכ-9 מ"ר עטופים בקירות בטון. לחדר זה יש חלון קטן יחסית ודלת כבדה שנפתחת החוצה. כל אלה הופכים את

24. לדוגמא, בתל-אביב שתי תוכניות בניין עיר שאושרו בסוף שנות השמונים אפשרו הפרטה של שטחים משותפים. שתיהן התייחסו לבנייה על גגות העיר בבתים ישנים. גגות אלה היו קודם לכן רכוש משותף של דיירי הבניין ועברו לידי הדיירים באמצעות שינוי השימוש בפועל. האחת תוכנית ג' – בנייה על גגות בתים בתל-אביב, שאושרה ב-1987 והוסיפה זכויות בנייה מינימליות עבור חדר על הגג. השנייה, תוכנית מיתאר מקומית ס' – דירות על הגג – אושרה במאוס 1989, כחלק מתוכנית לב העיר, ואפשרה תוספת יחידות מגורים על גבי גגות בתים קיימים.
25. התערוכה "(וגינה)" בשנת 2003 בגלריה בבית האדריכל ביפו, עסקה במעמד המשנתה של חצר הבית המשותף. אוצרות: אדריכלית שלי כהן, ואדריכלית נוף נעמה מישור, מצגיגים אדריכלי הנוף עמי צרויה וצופית טובי, קו אדריכלות נוף. ראו כהן, 2008.
26. אף שהביטחון האישי הוא בעל משמעות שונה מן הזכות לשימוש בשטחים פרטיים המשותפים של בניין המגורים. על מעמדם של השטחים המשותפים בבית המשותף ועל המגמה של הפרטת שטחי חוץ משותפים בצורת מגורים אחרת בקיבוץ, ראו מאמרו של דני רבינוביץ בקובץ זה.
27. ראו גם מאמרה של טולה עמיר, "הזמן שקפא בבית המגורים", בקובץ זה.
28. בעקבות מלחמת לבנון השנייה ממליצים בפיקוד העורף למשרד הפנים להגדיל את שטח הממ"ד המינימלי המוכר כשטח שירות ל-5–9 מ"ר כדי לאפשר שהות ממושכת יותר ושינה בממ"ד; ראו אאורל, 2007.

הממ"ד לחדר נחות באיכותו: רצפת החדר מוגבהת; קירות הבטון אינם מאפשרים תלייה נוחה של תמונות ואביזרים; בפתחה מלאה של החלון, כנף החלון נשענת על הקיר הפנימי באופן שפוגע בנוחות השימוש במרחב הסובב לה; מול דלת הממ"ד נדרש קיר בטון שיוצר מבואה לא שימושית ומרחב מבוזבז בדירה. דרישות החוק משפיעות על עיצוב הממ"ד גם בשגרה, כשהן גוררות פתרונות עיצוביים המנסים להתאימו ככל הניתן לפרטי דירת המגורים.

כאשר הדייר חוצה את הסף המוגבה של פתח הממ"ד גופו חווה, להרף עין ובעל כורחו, את עובדת היות הבית המוכר והיומיומי מחסה ומקלט מפני פורענות. החרדה מפני המוות, שהודחקה והוסתרה מאחורי תרבות המגורים, עיצוב הפנים והאדריכלות, חוזרת ומופיעה באמצעות הממ"ד והופכת לנוכחת בתוך שגרת החיים הביתית והמוכרת. תיאור זה מעלה על הדעת את מושג "המאויס" של פרויד, שעל-פי אחת ממשמעויותיו הוא דבר מודחק, חשאי ומעורר חרדה החוזר ומתגלה פעם אחר פעם. ביסוד תופעת המאויס עומד משהו רגיל, ביתי ונהיר (בגרמנית Heimlich), שהפך להיפוכו של דבר (Unheimlich), למבעית ולמאיים (פרויד, 1970 [1919]).²⁹

לחרדות הקיום יש תוכן פוליטי קונקרטי בישראל. בשכונות חדשות "נוקה" המרחב הציבורי מנוכחותם של המקלטים והם נדחקו אל תוך דירת המגורים.³⁰ בתוך הדירה מסמנות הכנפיים הכבדות של הדלת וחלון ההדף את החרדות שבשאר חלקי הדירה מוסוות היטב מאחורי צריכה הולכת וגדלה של רהיטים ואביזרים לבית, במיוחד בעשורים האחרונים, שבהם הגשימה הדירה בישראל את החלום על הקניין הפרטי.

מי מממן ומי מתחזק את ההגנה האזרחית?

בשנות החמישים והשישים נבנה המקלט הציבורי על-ידי הרשות העירונית ומומן מתקציב המדינה. כך, למשל, בתיקון לחוק ההתגוננות האזרחית מ-1969, שהיה ככל הנראה תוצר של מלחמת ששת הימים, הודגשה המשמעות הכספית והאחריות הציבורית על הגנת

29. פרויד (1970 [1919]: 21) מביא את ההגדרה של שלינג, שלפיה "המאויס הוא דבר-מה שראוי היה לו להישאר בהסתרה ושיצא מהסתרו". הוא קשר את המושג לחרדה מפני המוות, בעיקר לחרדה מפני תחיית המתים ומפני רוחות ושדים. אנו מרחיבות את הפרשנות לחרדה זו כך שתכלול גם חרדה מן האיומים לחיים שהמרחב המוגן מגן מפניהם. אנתוני וידלר דן במושג בהקשריו האדריכליים ומפרשו כהפיכת מה שנדמה היה כביתי למה שאינו עוד ביתי. הוא קושר את הדין במושג אצל פרויד בהתערעורת האחדות האירופית לאחר מלחמת העולם הראשונה. ראו Vidler, 1992: 6-7.

30. על נוכחות המקלט בפרבר המגורים בארצות-הברית של ימי המלחמה הקרה כאתר להחצנה והסתרה של חרדות, ראו Colomina, 1999.

האזרח. מעבר להשתתפותה בתקציב הג"א, נדרשה הרשות המקומית לכלול בתקציבה סכום לכיסוי ההוצאות של צורכי ההתגוננות האזרחית בתחומה. כמו כן, החוק הטיל על הרשות את האחריות למימון התיקונים והשינויים הדרושים כדי להכשיר מקום בבעלות פרטית כמחסה ציבורי.³¹

כאשר המקלטים הופכים למשותפים, אישיים או משפחתיים, חדלות הרשויות הציבוריות העירוניות להשתתף במימון בנייתם, והם ממומנים על-ידי בעלי הדירות בשוק הפרטי (קליין, 2001: 32).³² כאמור, בחוק מוגדר שטח הממ"ד כשטח שירות. הגדרה המקנה לבעליו פטור ממסים עירוניים מסוימים, כגון מס השבחה. למרות הקלות אלה הפך האזרח, בעל הדירה, למממן העיקרי של המרחב המוגן.³³ מכאן, שכשהתגוננות מופרטת ועוברת להתבסס על מרחבים דירתיים במקום על מקלטים ציבוריים, הוצאות התכנון, הרישוי ובניית המקלטים מגולגלות לבעלי הדירות.

גם שיפורי מיגון באזורים ישנים, שבהם ההגנה אינה מספקת בשל מחסור במקלטים או בשלכלול (מבחינת ההצמדה לדירות הדיירים ורמת המיגון), מסתמכים על השקעתם של בעלי הבתים והדירות ונשארים מנת חלקם של בעלי יכולת כלכלית. לדוגמה, לאחר מלחמת לבנון השנייה ב-2006 קידמה עיריית חיפה רישוי של שיפור מיגון והוספת מרחבים מוגנים חדשים בבנייה ישנה כדי לענות על מחסור במקלטים באזורים ישנים בעיר. מהלך זה התבסס על הנכונות והמימון של בעלי הדירות.³⁴

העיר שדרות והיישובים שסביב רצועת עזה סבלו מירי אינטנסיבי של טילי קסאם משנת 2000 ואילך. גם באזור זה מרבית המבנים נבנו לפני 1992, והם אינם בעלי מרחבים מוגנים. כתוצאה מכך ננקטו בכנסת יוזמות חקיקה, שנועדו להקצות משאבים מתקציב המדינה למיגון בתי התושבים ולזירוז הליכי התכנון של חדרי ביטחון.³⁵ פעולות משרדי הממשלה, הביטחון והשיכון למיגון האזור מתעכבות בתירוצים תקציביים ובשל תהליכי חקיקה מורכבים (גרינברג וסופר, 2007; גרינברג, 2007; ראב"ד, 2007).

השימוש במונח "הפרטה" לתיאור השינוי שעבר על ההגנה האזרחית הבנויה בישראל אינו בא לתאר את העברת השירות הציבורי של הקמת מקלטים לידי חברה הפועלת

31. חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 2), התשכ"ט-1969, סעיפים 11 ו-14.

32. גם עלות המרחב המוגן בבניינים ציבוריים שאינם למגורים מוטלת על הגוף שעבורו נעשית הבנייה; ראו קליין, 2001: 34-35.

33. הקצאת חדר כממ"ד בבנייה חדשה מייקרת את בנייתו.

34. ההוצאות של בניית ממ"ד בדירה ישנה מוערכות בכ-50,000 שקל לדירה. ראו יהב, 2007.

35. הצעת חוק התכנון והבנייה (תיקון - היתר לבניית מרחב מוגן דירתי בדרך מקוצרת), התשס"ז-2007; הצעת חוק מיגון יישובי עוטף עזה, התשס"ז-2007 פ/2015/17.

בשוק הפרטי למטרות רווח. במהלך השינוי לא הועברה בניית המקלטים מידי הרשויות העירוניות לידי אף גוף פרטי שזהו ייעודו. גוף כזה לא הוקם מעולם.³⁶ יתר על כן, בניית המקלטים עברה לידי גורמים רבים, הפועלים במקביל בשוק החופשי של הבנייה למגורים. שוק זה מאופיין בריבוי ומגוון של גורמים וצורות התארגנות ונמנים עמו קבלנים, יזמים ובעלי קרקע, החל בבעלי קרקע שלרשותם שטחים נרחבים, דרך חברות בנייה גדולות, קבלנים בונים ומבצעים, בעלי מגרשים בודדים, וכלה בבעלי דירות פרטיות.

בעיקרו של דבר, מרבית הבנייה למגורים בישראל בעשורים האחרונים נעשית על-ידי בנייה יזמית-קבלנית בשוק הפרטי (כרמון, 1998; Carmon and Czamanski, 1990). על כן, הפרטת ההגנה האזרחית אין פירושה בדרך-כלל מעורבות עצמית של בעל הדירה או הדייר בתכנון ובביצוע הממ"ד, כפי שקורה לעיתים בבנייה של בתים פרטיים. המאמר מתייחס למרבית המקרים, שבהם הדייר בעל הדירה רוכש דירה מן המוכן מבלי שהיה מעורב בתכנונה הראשוני, לא כל שכן בתכנון הממ"ד שבה. בצורת מגורים זו הוצאות התכנון, הרישוי ובניית הממ"ד, שממומנות בשלב ביניים על-ידי יזמים וקבלנים, בעלי הקרקע וחברות קבלניות, מגולגלות בסופו של דבר לצרכן הסופי ומגולמות במחיר הדירה.

כשהוחלפו המקלטים הציבוריים בממ"דים הוסרה האחריות הציבורית גם מעל התחזוקה שלהם ונמסרה לבעלי הבית ולדייריו. אמנם חוק ההגנה האזרחית מסמיך את הרשות העירונית ואת פיקוד העורף, המפקח עליה, לאכוף את תקינות המקלטים הפרטיים,³⁷ אך למעשה מאז תום מלחמת המפרץ מסתכמת אחריות הרשויות על המרחבים המוגנים במתן רישוי. לאחר גמר הבנייה, עם קבלת טופס 4, מוסרת האחריות העירונית מהמרחבים המוגנים, ולמעשה הם אינם מפוקחים יותר על-ידי אף רשות.

סיכום : פגיעה בסולידריות חברתית

כאשר המקלט יוצא מן המרחב המשותף ונכנס אל תוך דירת המגורים הפרטית, נעשים תחזוקת הממ"ד והשימוש בו בעיתות חירום באופן אינדיבידואלי, על-ידי המשפחה, או אפילו על-ידי אדם בודד. כתוצאה מכך, וכמו במקרים של הפרטת שירותים אחרים, נוחות השימוש ורמת השירות (התחזוקה³⁸) עולים, אך מנגד השירות מתייקר, ונגישותו לכלל הציבור הופכת מוגבלת.

36. מעורבות פיקוד העורף מסתכמת בהשפעה על החקיקה ובאישור תכנון הממ"ד כתנאי ליתר הבנייה.

37. חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951, סעיף 14 (ו), סעיף 14 (א) (ד) וסעיף 20.

38. במלחמת לבנון השנייה הוזנחו מקלטים בבתיים משותפים בשל בעיות כלכליות או סכסוכי שכנים; ראו אילון, 2006.

בשכונות מגורים שנבנו בחמש־עשרה השנים האחרונות, שבהן נבנו ממ"דים בכל הדירות וההגנה האזרחית הופרטה במלואה, עומדים יחסי שכונות למבחן: מי ישים לב אם הקשיש, הנכה, הבודד או האם החד־הורית הגיעו למקלט בשלום, אם הסתדרו עם מסיכות האב"כ ואם מצבם טוב?

אפשר לקשור את ההתגוננות האזרחית מפני תקיפת אויב במלחמה הן למגמה הולכת ומתרחבת של בניית מתחמי מגורים מסוגרים, מוקפי חומה ששומר ניצב בכניסה אליהם, הנבנים עבור המעמד הגבוה (יעקובי וכהן, 2007), והן למגמה הרווחת יותר של סגירת בתים משותפים ופיקוח על הכניסה אליהם באמצעות מערכות המופעלות על־ידי זיהוי של שמיעה וראייה (אינטרקום).

נותן רק לשער מה יעלה בגורלם של מבקרים או מזדמנים בשכונות מגורים חדשות ללא מקלטים ציבוריים – השליח מן הפיצרייה, טכנאי מכונות הכביסה, פקחית העירייה או חסרת הבית – אם ייקלעו להתקפת טילים מפתיעה בראשיתה של מלחמה. האם יצליחו לעבור את מנגנוני הפיקוח ולהיכנס אל לובי של בית משותף, ובהמשך אל תוך דירת המגורים כדי להסתופף עם דיירה במרחב המוגן?

תיארנו תהליך של העברת האחריות הציבורית להגנה האזרחית מידי הרשויות הציבוריות לידיים פרטיות. בעבר הקצתה הרשות שטחים ציבוריים לטובת בניית מקלטים שכונתיים, מימנה את הקמתם הפעילה ותחזקה אותם בשגרה ובעיתות חירום. בהדרגה הועברה האחריות הציבורית להגנה האזרחית לטריטוריה פרטית למחצה – אל המקלט הממוקם בשטח המשותף לדיירי הבניין, אל המרחב הקומתי בתוך קומות המגורים, ואל המרחב הפרטי – אל בין חדרי השינה בדירת המגורים.

למעשה, לא נבנים עוד מקלטים ציבוריים חדשים בישראל בשכונות חדשות שבהן מתבססת ההגנה האזרחית על שיטת המרחבים המוגנים הדירתיים. הפרטת ההגנה האזרחית בסביבת המגורים גרמה להתערבות המחוקק במרחב הפרטי ובאופני השימוש בו. במקביל, הועברה האחריות למימון ההקמה ולתחזוקה של מרחבים המוגנים, כמו גם לשיפור המיגון בסביבות מגורים ישנות, לידי השוק, בעלי הדירות והדיירים. התהליך התרחש במקביל לשינויים אחרים שעברו על הבית המשותף מפנים ומבחוץ, ובמהלכו נפגעה גם הסולידריות החברתית בעיתות חירום.

ביבליוגרפיה

- אילון, ע. (יושב ראש) 2006. **הוועדה לבדיקת מוכנות העורף במצבי חירום, דו"ח ראשוני**. אלול התשס"ו-ספטמבר 2006, ועדת החוץ והביטחון, הכנסת.
- ברפורת, א. 1999. **היכן הם הבורגנים ההם?** ירושלים: מאגנס.
- ביצור, א. 2003. **מעמד העורף בתפיסת הבטחון הלאומי בישראל בין השנים 1948-1956**. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, המחלקה למדעי המדינה.
- וירליו, פ. (1994) [1975], "המונולית". תרגמה ש. בליך, **סטודיו** 57: 34-44.
- כהן, ש. 2008. **מקומי**. קטלוג סדרת תערוכות בגלריה בבית האדריכל, בכתובים.
- ויעקובי, ח. (עורכים) 2007. **הפרדה: הפוליטיקה של המרחב בישראל**. תל-אביב: חרגול ועם עובד.
- כרמון, נ. 1998. **מדיניות השיכון של ישראל: 50 השנים הראשונות**. חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.
- לויטה, א. 1988. **הדוקטרינה הצבאית של ישראל: הגנה והתקפה**. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד והמרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב.
- עמיר, ט. 2001. **קו 5: היבטים חברתיים באדריכלות הישראלית**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך אוניברסיטה במדעי החברה, אוניברסיטת תל-אביב.
- פוזנר, ז. 1998. **הדירה והרחוב בישראל כחלק ממידול העולם**. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל-אביב.
- פיקוד העורף 2006. **התגוננות בחירום: הנחיות לאזרח**. פיקוד העורף, ענף הסברה והדרכת אוכלוסיה.
- פרויד, ז. (1970 [1919]). "המאויים". בתוך: **מסות נבחרות**, ג, כרך 4. תל-אביב: דביר, עמ' 7-30.
- קורן, נ. 1997. **מנגנוני בקרת העיצוב: יסודותיהם המשפטיים והשלכותיהם על העיסוק האדריכלי**. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר דוקטור למדעים, חיפה: הטכניון.
- קימרלינג, ב. 1993. "מיליטריזם בישראל". **תיאוריה וביקורת** 4: 123-140.
- קליין, ד. 2001. **התגוננות העורף: בחינת ההשקעה הלאומית**. תל-אביב, המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה, אוניברסיטת תל-אביב.

Carmon, N. and Czamanski, D. 1990. *Housing in Israel from Planned Economy to Semi-free market management*. Haifa: The Technion — Israel Institute of Technology, Center for Urban and Regional Studies.

Colomina, B. 1999. "The Lawn at War: 1941-1961." In: Teyssot, G. (ed.), *The American Lawn*. New-York: Princeton Architectural Press.

Vidler, A. 1992. *The Architectural Ancanny: Essays in the Modern Unhomely*, London and Cambridge Massachusetts: The MIT Press.

חקיקה, תקנות ופרוטוקולים של ועדות הכנסת

חוק ההתגוננות האזרחית התשי"א-1951.

חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון), התשכ"ד-1964.

חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 2), התשכ"ט-1969.

- חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 6), התשל"ח-1977.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 6), התשנ"א-1991.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 7), התשנ"ב-1992.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 8), התשנ"ג-1993.
 חוק ההתגוננות האזרחית (תיקון מס' 9), התשנ"ח-1997.
 פקודת סדרי המשפט, תש"ח-1948, תקנות שעת חירום (מקלטים).
 פרוטוקול מס' 83, 2007. ישיבת ועדת הכנסת, יום שני, י' בשבט התשס"ז (29 בינואר 2007), הכנסת השבע-עשרה, הצעת חוק מיגון יישובי עוטף עזה, פ/17/2015, הצעת חבר-הכנסת שי חרמש.
 פרוטוקול מס' 157, 2007. ישיבת ועדת הפנים והגנת הסביבה, יום שני, ד' בסיוון התשס"ז (21 במאי 2007), הכנסת השבע-עשרה, הצעת חוק התכנון והבנייה (תיקון - היתר לבניית מרחב מוגן דירתי בדרך מקוצרת).
 קובץ התקנות 2692, 1971.
 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) התש"ן-1990.
 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון), התשנ"ב-1992.
 תקנות ההתגוננות האזרחית (מפרטים לבניית מקלטים) (תיקון), התשס"ב-2002.

ראיונות

- אאורל אברהם, ראש מחוז דן בפיקוד העורף ומהנדס ראשי של הפיקוד, מארס 2007.
 ניברגר מיכאל, יועץ בטיחות, יוני 2007.

עיתונות ותקשורת יומית

- גרינברג, ח. וסופר, ר. 2007. "אחרי גאידמק: נזכרים במיגון עוטף עזה ושדרות". **Ynet**, 19.5.07.
 גרינברג, מ. 2007. "הצעת חוק מזוורת למיגון היישובים ב"עוטף עזה". **הארץ**, 1.7.07.
 יהב, י. 2007. ראיון עם ראש עיריית חיפה יונה יהב. **קול ישראל**, 20.5.07.
 סיני, ר. 1007. "דו"ח רה"מ: שישה חודשים אחרי המלחמה - המקלטים לא ערוכים". **הארץ**, 5.3.07.
 ראב"ד, א. 2007. "אולמרט: לא נוכל למגן את עצמנו לדעת". **Ynet**, 28.6.07.

דני רבינוביץ

דירה פרטית, בית משותף, מרחב ציבורי: יחידת המגורים הישראלית בין ד' אמות לנחלת הכלל

מבוא

בעלות על יחידת מגורים פרטית בבניין דירות עירוני היא, מאז המאה ה-19, תופעה אוניברסלית שאינה מעוררת קושי מושגי או מעשי של ממש. לעומת זאת, סוגיית זכויות הקניין בחלקי המבנה שאינם כלולים בתחומי הדירות הפרטיות מעוררת שאלות משפטיות וסוציולוגיות מעניינות.

מאמר זה מציע שלושה מהלכים עיקריים. הראשון כולל סקירה היסטורית מקוצרת של התפתחות דגם המגורים הישראלי העירוני שבטבורו המושג "בית משותף" ומנתח את המצע החוקי שמסדיר את דגם הבעלות הזה. השני עוסק במתח שבין הבהירות המשפטית שמאפיינת בדרך-כלל את התחום הזה ובין הקושי שיש לרבים, בישראל וגם מחוצה לה, להמשיג את מעמד שטחי בניין המגורים המוחזקים בבעלות משותפת, אלה המתקיימים במרחב הביניים שבין התחום הפרטי המובהק של דירת המגורים לבין התחום הציבורי המובהק שמעבר לגבולות הבניין. מרחב הביניים הזה, אני טוען, הוא "מרחב ספי" (לימינלי) המתאפיין במה שטרנר (Turner, 1969) כינה "אנטי-סטרוקטורה": מתקיים לגביו ערפול תודעתי, והמציאות החברתית-התרבותית נכתבת ונקראת בו (Geertz, 1973) תוך שיבוש ופרגמנטציה של ההגדרות ושל הנורמות שמכתיב החוק.¹

התהליך הזה, שמתרחש בדרך-כלל מתוך תמימות (ולא מתוך גישה חורשת רע) ראוי לתשומת-לב מחקרית רבה יותר מאשר זו שלה זכה עד כה. הייררכיות הזכויות והחובות שמתקיימות במרחבים השכנים – הפרטי המובהק והציבורי המובהק – הופכות ללא רלוונטיות במרחב הביניים של הרכוש המשותף. התוצאה היא "מרחב נזיל"², אשר בהדרגה הולך ומתקבע כמה שאכנה "מרחב נטוש", תודעתית ופרקטית. הנטישה, חשוב לומר, אינה מסמנת בהכרח ריקון מתוכן. להיפך – במרחב המשותף ניטשות בלי הרף מערכות (campaigns) שבהן מתמודדים המשתתפים על סוכנות, השפעה, כבוד ויוקרה,

1. דיון נוסף במעמד המרחבים המשותפים בבנייה למגורים ראו הדיון במעמד המקלט המשותף במאמרו של שלי כהן וטולה עמיר, והמאמר של נעמה מישר העוסק במעמד המרחבים המשותפים בדור הציבורי – שניהם בקובץ זה (העורכות).
2. המושג "מרחב נזיל" מתבסס על המשגת הנזילות של זיגמונד באומן בחיבורו על "מודרניות נזילה"; ראו Bauman, 2000.

ובמידה פחותה גם על גישה למשאבים כלכליים. תיעוד הצורות המגוונות שבהן מערכות כאלו מתנהלות במרחב המשותף הוא פרויקט רחב שעשוי להציע תובנות חברתיות ותרבותיות מעניינות. המאמר הנוכחי אינו מציע מהלך מחקרי מקיף כזה. כאן אסתפק בהצעה שמרחביו המעורפלים של בית הדירות העירוני עשויים להתגלות כאתר מפתח להזדמנויות תיאורטיות שהרלוונטיות שלהן מרחיקת לכת מעבר למקרה המקומי.

בחלק השלישי אני עושה שימוש בכלים תיאורטיים שפותחו לאחרונה לצורך הבנת ניהול קהילתי של משאבים משותפים, ומנתח באמצעותם את מעמד המרחב המשותף בשלושה דגמי מגורים בישראל: הבית המשותף המסורתי, מגדל הדירות היוקרתי החדש, ואזור המגורים בקיבוץ. כלים תיאורטיים אלה, שצמחו בעקבות כניסת מושג "נחלת הכלל" לדיון הפילוסופי, הסביבתי, המשפטי והכלכלי-מוסדי על אודות ניהול משאבים מקיים (sustainable), מעמידים במרכז סינדרום המכונה "ניהול משאבים בבעלות משותפת" (Common Property Resource Management – CPRM). שימוש בכלים אלה לצורך מחקר השוואתי מעלה דמיון ושוני מפתיעים בין כל אחד משלושת הדפוסים הללו ובין הדפוסים המאפיינים את הזירות הקלאסיות שעיון מזהים בדרך-כלל מקרי ה-CPRM – הכפר החקלאי, שבט הרועים, קבוצת הציידים או קהילת הדייגים.

קיצור תולדות בית המגורים העירוני בישראל

התפתחות הדירור העירוני בארץ, הן בערים יהודיות חדשות והן בערים מעורבות (Monterescu & Rabinowitz, 2007) נבעה ישירות מתהליכי העיור שעברו על האזור החל מסוף המאה ה-19. דגם העיור התפתח בארץ בצורה דומה למה שהתרחש באינטנסיביות רבה במאה ה-19 במערב אירופה ובמזרחה, בצפון ודרום אמריקה ובאסיה, שם גררה המהפכה התעשייתית נחשול הגירה שהפך את רוב האוכלוסיה לעירונית. תוך זמן קצר התעורר צורך בבנייה רוויה רבת היקף, צורך שעודד טכנולוגיות חדשות שאפשרו בנייה בטוחה, זולה ועמידה יחסית של בנייני מגורים רבי דירות.

דגם המגורים העירוני שהתפתח במהלך המאה העשרים היה כרוך גם בהתפתחות נוספת: הפיכת אידיאל הבעלות על יחידת המגורים לחלום ברהשגה עבור רוב האוכלוסיה.³ בפרוס המאה ה-21, רוב אזרחי המדינות המתועשות ורבים מאזרחי מדינות העולם השלישי רואים במגורים בדירה בבית דירות עירוני מרכיב מובן מאליו

3. בעולם הכפרי הטרנס-מודרני, שהתבסס מאז המאה ה-16 על הסדרים מגוונים של ארסות ודיירות (tennancy), לרוב האוכלוסיה לא הייתה אפשרות – או ציפייה – להיות בעלי זכויות קניין בבית המגורים, שהיה במקרים רבים בידי בעל האחזה. סידור מעין זה, המעוגן לעיתים קרובות בהסכמי הגנה על הדיירים שהם גם עובדי החווה, ממשיך להתקיים גם כיום באזורים מסוימים באנגליה.

של הקיום האנושי. כמו רגשי שייכות לאומיים, זהות מיגדרית, זהות מקצועית ומרכיבי תרבות, שפה או דת, דיירות עירונית נתפסת כמרכיב מעצב, מובן מאליו, של החיים בני זמננו. יש הסולדים מן המצב הזה, ומן הצפיפות והשיתוף הכפוי שהוא מכתוב, וחווים אותו כמלכודת שאליה נקלעו בליט ברירה. רבים אחרים אינם מסוגלים להעלות על דעתם חיים בצורת דיור אחרת. אלה ואלה לא נדרשים להסברים היסטוריים, כלכליים או חברתיים מיוחדים למה שנראה להם כמצב מובן מאליו.

בניית בתי דירות עירוניים בארץ־ישראל התחילה כבר בתחילת המאה העשרים והתרחבה במהירות אחרי מלחמת העולם הראשונה. היוזמה הראשונית הייתה בדרך־כלל בידי הבורגנות הזעירה: משקיעים קטנים, יהודים ופלסטינים כאחד, שהקימו בתי דירות בני שש עד עשר דירות על פני שלוש או ארבע קומות ויעדו אותן למכירה, השכרה או החכרה. למגמה זו נוספה לקראת סוף שנות העשרים יוזמה שבאה ממוסדות הציבור הציוניים, ובראשם מפלגת פועלי ארץ־ישראל (מפא"י) וההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ־ישראל. למרות האידיאל המכונן של התיישבות חקלאית וגאולת קרקע בפריפריה, הנהגת הציונות הסוציאליסטית השלימה יחסית מוקדם עם העובדה שרוב מכריע מבין אלה שהגדירו את עצמם כפועלים בארץ־ישראל היו למעשה עירוניים, והחלה להפנות מאמצים ומשאבים לבנייה עירונית רוויה. הכלי המוסדי הראשון שבו נעשה שימוש לצורך זה היה אגודות שיתופיות עירוניות – צורת ארגון שאפשרה למוסדות להעמיד לרשות חבריהם קרקע זולה ותנאי אשראי נדיבים לשם בניית בניינים באיכות טובה ולהעניק למתיישבים תחושה של אחידות חברתית ותרבותית (רבינוביץ, 2001).

בישראל, כמו בגוש הקומוניסטי בזמנו, שלט בזמנו האתוס הקובע מחויבות בסיסית של המדינה למצוא "פתרון דיור" לכל מהגר שבא בשערי המדינה, ולדאוג שפיתרון זה יהווה בהמשך מסדרון נוח לבעלות דיור פרטית. משימה זו נתמכה על־ידי המערכת החוקית, התכנונית והכלכלית שבנתה המדינה בשנות החמישים כדי להפוך את רכוש הפליטים הפלסטינים ואת שטחי הבור, הטרשים, המדבר והבתה הפתוחים לתשתית כלכלית לפיתוח עירוני וכפרי זמין. האזרחים הפלסטינים של ישראל ("ערבי ישראל") לא נכללו כמובן במהלך הזה ונתרו במידה רבה קורבנותיו. המהלך גם התעלם מקבוצות מסוימות של עולים, בעיקר יוצאי ארצות ערב, שנדחקו לדיור ציבורי בשכירות ונתרו עם סיכויים מצומצמים לרכוש את דירותיהם מהגורמים המיישבים.⁴ אלה שנכללו במהלך

4. חוק הדיור הציבורי, שהתקבל ב־1998 ואמור לתקן חלק מן העוולה הזו בכך שיאפשר לדיירי הדיור הציבורי לרכוש סוף־סוף את דירותיהם בצורה מסובסדת, ממשך להידחות בידי הממשלות, המבכרות להעדיף "מבצעים חד־פעמיים" למכירת דירות ליושביהן על הפעלה מלאה שלו.

הדירור הממלכתי הזה מצאו בו קרש קפיצה לכניסה למעגל נדל"ני, שנמצא מאז בסחרור עולה, ולשיפור משמעותי במעמדם הכלכלי.

לאגודה השיתופית העירונית, שהייתה כאמור המכשיר הביצועי העיקרי של דירור עירוני עממי לפני 1948, הצטרפו אחרי קום המדינה יזמים נוספים מהמגזר הציבורי, ובראשן חברות הבנייה הממשלתיות ומפעלות השיכון לעולים של הסוכנות היהודית. בשנות המדינה הראשונות התמקדו מוסדות אלה בעיקר בניהול רכוש פלסטיני נטוש והעמדתו לרשות עולים חדשים. אך במהלך שנות החמישים, עם יציאתו לדרך של פרויקט השיכון הישראלי (אפרת, 2005), החלו המוסדות הממלכתיים לבנות גם בנייני דירות עירוניים חדשים עבור העולים. בחלק מהמקרים הועמדו הדירות הללו לרשות יושביהן בשכירות מסובסדת ("הדירור הציבורי"). מאוחר יותר התרחבו תחומי עיסוקן של חברות הבנייה הממשלתיות דוגמת רסקו, שיכון עובדים, שיכון ופיתוח ואחרות גם לבנייה ושיווק דירות בשוק הדירור החופשי. מצב זה, שבו מרבית הבנייה למגורים בישראל נעשית בידי המגזר הציבורי, נמשך למעשה עד סוף שנות השבעים של המאה העשרים. מושגי היסוד שבאמצעותם הובנה תחום המגורים היו "שיכון" ו"אכלוס". הבניין הדקדוקי "פיעל" ייצג פרואקטיביות ממלכתית מובנת מאליה ושיקף את חובת המדינה לדאוג לאזרחיה החדשים לדירור.

המהפך הפוליטי של 1977 והעברת השלטון לליכוד סימנו את תחילת נסיגתו של המגזר הציבורי מתחום הדירור והביאו לכניסה מסיבית של חברות בנייה פרטיות. חלק מחברות אלו התרחבו במהירות רבה כתוצאה מפתחת פרויקטים ממשלתיים גדולים למבצעים מן השוק הפרטי. שלושים שנה אחר־כך ניתן לומר שמגזר הבנייה למגורים נשלט במלואו בידי חברות בנייה פרטיות. במקביל ובהדרגה החל תהליך של הפרטת חברות דירור ממשלתיות, שנמכרו בדרך־כלל במרוכז לבעלי הון שפעלו כבר קודם בתחום הבנייה והתשתיות. חברות כמו רסקו, שיכון ופיתוח, גד, הכשרת היישוב ואחרות, שהתבססו במשך השנים כמותגים מוכרים ומעוררי אמון, הפכו מאז שנות השמונים לחברות עסקיות לכל דבר, חלקן סחירות בבורסת ניירות הערך של תל־אביב. כמה מהן ניצלו את ההצלחה המקומית כקרש קפיצה גלובלי למעורבות בשווקים מתעוררים במרכז אירופה ובמזרח ובהמשך גם בדרום־מזרח אסיה ובמזרח הרחוק.

השינוי המגזרי בתחום ייזום הבנייה למגורים לא הביא שינוי מהותי בדגם הבעלות על יחידות דירור בישראל. גם כיום (2007) כמעט שאין בישראל מתחמי דירור שנועדו מראש להישאר בבעלות הזימים ושהדירות בהם אמורות לשמש לטווח ארוך כדירות להשכרה. תחת זאת, הדגם של בעלים־דייר נותר המועדף והשגור: למעלה משלושה-

רבעים מבת־האב בישראל מחזיקים כיום בזכויות הקניין ביחידות המגורים.⁵ לענייננו כאן חשובה אף יותר העובדה הבאה: רוב מכריע של יחידות המגורים בישראל ממשיכות להיות ממוקמות בבניינים שהגדרתם המשפטית – וכמובן מאפייני הפרקסיס שלהם – הם "בית משותף", מוסד שממשיך להיות חוויה מכוונת עבור רוב מכריע במגזר העירוני היהודי בישראל.

המצע המשפטי: בעיה ופיתרונה

מרבית הסדרי הקניין בגדל"ן המקובלים במערב מושתתים על עיקרון פשוט, שהוגדר לראשונה כבר במשפט הרומי. עיקרון זה, המכונה בלטינית *Superficies solo cedit*, קובע שבעלות על קרקע חלה על רצועת פני השטח, כל מה שנמצא תחתיה וכל מה שבנוי, נטוע ושתול בה. במילים אחרות, מקשת קניין אחת על מכלול הרבדים האנכיים של היטל החלקה. דגם זה מותאם היטב להסדרי בעלות על קרקע חקלאית,⁶ אינו מעורר בעיות מיוחדות בבנייה כפרית של בית חד־משפחתי פשוט, ומתאים גם למקרה של יחידת מגורים משפחתית בעיר הבורגנית באירופה של ימי־הביניים. אך בשכונות האנכית המאפיינת בתי דירות עירוניים, שבהם מונחות יחידות הדיור הפרטיות זו על גבי זו בהיטל קרקע אחד, הוא מעורר קושי מושגי ומשפטי מעניין.

האתגר לשמור על הפיצול האופקי של יחידות הקניין בלי להידרש לשינוי עקרון היסוד של *superficies solo cedit* אינו תיאורטי גרידא. הוא גם אינו מהלך חד־ממדי, שכן הפיתרון המשפטי שיימצא לסוגיה מכתוב את הכללים שיינהגו בסוגיית מעמדם של חלקי הבניין והחלקה שאינם כלולים בתחום הדירות הפרטיות.

וייסמן (1997) סוקר את התפתחות החקיקה המסדירה סוגיה זו בכמה מדינות במערב. בבלגיה נחקק החוק שמסדיר את הנושא כבר ב־1924. בצרפת נעשתה חקיקה כזו ב־1938, בספרד ב־1939. בארצות־הברית נערכו בתקופה המקבילה הסדרים ברוח דומה, עם מתכונות שונות מעט ממדינה למדינה, ובאוסטרליה נעשה מהלך חקיקה כזה ב־1948. בישראל טופל הנושא לראשונה בחוק בתיים משותפים (1952). עד חקיקת חוק בתיים משותפים נדרשו בישראל לפתרונות יצירתיים לרישום בעלות פרטית בדירות

5. בישראל 76 אחוז ממשקי הבית הם בעלים של נכס מגורים כלשהו, שיעור מהגבוהים בעולם. באירלנד וספרד מגיע שיעור הבעלות ל־80 אחוז ממשקי הבית. באוסטרליה ובריטניה השיעור הוא כ־70 אחוז. בשווייץ ובגרמניה רק כ־30 אחוז ממשקי הבית הם בעלי דירה – רוב מכריע מהאוכלוסייה העירונית שוכרים את דירות המגורים שלהם, בדרך־כלל לטווח ארוך.

6. כלל חשוב הנובע מעקרון *superficies solo cedit* בתרבויות חקלאיות רבות הוא העיקרון הנותן לבעל הקרקע בעלות על בארות, מעיינות ומחצבים מתחת פני הקרקע.

בשכנות אנכית. על-פי אחד מהם היו רוכשי דירות מתאגדים כבעלי מניות בחברה המחזיקה בבעלות על הבניין. החברה הייתה מקבלת את זכויות הקניין בקרקע ובבית, ואז מעבירה לכל בעל דירה זכות חכירה בדירתו. בעל הדירה היה אם כן במעמד כפול – בעל מניות בחברה, ובעל זכות חכירה בדירתו – מול החברה שבה הוא גם שותף. הסדר אחר היה של אגודה שיתופית שהחזיקה בזכויות הקניין והעניקה לחבריה זכות חכירה בדירותיהם. כל בעל דירה היה חבר בעל זכויות באגודה וגם בעל זכות חכירה בדירתו. אך פתרונות אלו ודומים להם, שהצריכו הקמה, רישום, ניהול ולבסוף פירוק כחוק של ישויות משפטיות מלאכותיות והיו כרוכים גם בחובות דיווח ומיסוי שונים, היו מועקה ומטרד לאזרחים מן השורה, שכל חפצם היה רישום תקין של דירת מגוריהם כרכושם החוקי. לכן נחלצה הכנסת כבר בשנות החמישים להשגת פיתרון חקיקתי. אופציה אחת שיכולה הייתה לבוא בחשבון קשורה לכך שבישראל למעלה מ־90 אחוז מכלל הקרקע מצויים בבעלות הקרן הקיימת לישראל. על-פי תקנון הקרן הקיימת, הקרקע שבבעלותה מוחזקת בנאמנות עבור העם היהודי ויכולה לעמוד לרשות אזרח פרטי רק בהסדר של חכירה. חכירה הייתה יכולה לאפשר פיתרון משפטי קביל לשאלת הפיצול האופקי: ניתן היה לקבוע שזכויות החכירה בכל יחידת דיור כוללות רק את הדירה עצמה, לשמר את בעלות קק"ל בשאר שטחי הבניין והחלקה וכך להימנע מסתירת עקרון הבעלות האנכית.

אבל הסדר כזה היה מעורר לפחות שתי בעיות. הראשונה: הוא אינו מספק תשובה למקרים שבהם הקרקע שעליה בנוי המבנה אינה בבעלות הקק"ל אלא בבעלות פרטית מלאה.⁷ השנייה היא כמובן השאלה השיוויונית של מעמד השטחים הלא-פרטיים שבבניין. אילו היה החוק קובע שזכויות החכירה הפרטית הניתנות לבעל כל דירה תקפות לשטח הדירה הפרטית בלבד, ומשאיר את זכות הקניין בשאר השטח בידי קק"ל, היה נוצר מצב בעייתי מאוד מן ההיבט המעשי. הסיכוי שגורם ממלכתי גדול ומסורבל דוגמת קק"ל (או, בהמשך, מינהל מקרקעי ישראל, שאחראי על תחזוקת נכסי הקק"ל) יצליח לדאוג לתחזוקה ולטיפוח של שטחים משותפים בעשרות אלפי בנייני מגורים בערי ישראל, או יעשה בשטחים אלה שימוש מועיל כלשהו, הוא אפסי.⁸ האחריות על המרחב המשותף

7. עד לאחרונה היו רק 5 אחוזים מהקרקע במדינה בבעלות פרטית מלאה. נתון זה נמצא עתה בעלייה בגלל מדיניות ההפרטה המאפיינת גם את משטר המקרקעין בישראל.

8. הבעייתיות של הסדרים שבהם גורמי רשות (ממלכתית או עירונית) מנהלים שטחים כאלה בלטה במקרה של הגוש הקומוניסטי, שם הופקדו עובדי ממשלה או עירייה על ניהול מתחמי מגורים עירוניים גדולים. טיפוח השטחים המשותפים נעשה בכפייה, ברמת תחזוקה נמוכה, וללא יצירתיות. במקומות ובתקופות שבהן הצליחה המערכת לעמוד במשימות הניקיון והתחזוקה הבסיסיות היה זה בעיקר תודות לכך שגם

בתוך בניין המגורים וסביבתו הייתה נותרת בידי סוכנות חסרת יכולת ממשית להפגנת נוכחות ועשייה יומיומיות.

בפועל בחר המחוקק הישראלי שלא ללכת בדרך זו, אלא לפסוע בנתיב שנסלל בארצות המערב. חוק בתים משותפים (1952), נוסחו המשולב (1961) ובהמשך החלקים הרלוונטיים לנושא זה בחוק המקרקעין (1969) מאפשרים פיצול אופקי של בעלות על יחידות המגורים בבית המשותף. החוק, על תיקונו לאורך השנים, משקף מודעות נאותה של המחוקק לשאלת הסדרת זיקת הקניין וההנאה ברכוש שמחוץ לדירות, והבנה שמוסדות ממלכתיים אינם פיתרון מוצלח לנטילת האחריות ולניהול שטחים אלה. החקיקה שכללה בהדרגה את שוק הדירות העירוניות ועזרה לסלול את הדרך להפיכת בעלות על דירת מגורים עירונית למרכיב מרכזי בצבירת הון אצל המעמדות הבינוניים, וממילא בניעות חברתית בישראל.

היישות המכונה בחקיקה הישראלית "בית משותף" מאפשרת אפוא רישום דירה כרכוש פרטי לכל דבר, אבל עושה זאת במחיר הכפפת בעלי היחידות השונות לשיתוף בזכויות הקניין במרכיבים האחרים של הבניין. אין פלא שבבתים שבהם יש רק שתי דירות זו מעל זו, ושבהם ניתן לתכנן כניסות נפרדות ושטחי שירות פרטיים לכל דירה, וכך להימנע למעשה מכורח לעשות שימוש משותף באלמנט כלשהו מהבניין, נטו הבעלים בדרך-כלל שלא לרשום את הבניין כבית משותף. תחת זאת העדיפו לרשום את הדירות כיחידות נפרדות ולחלק את החצר, הגג, המרתף וכיוצא באלה לחלקות מדודות ומוגדרות שנרשמו מראש בבעלות מסוימת של דירה זו או אחרת תוך הסכמה בין הבעלים. ההגדרה המשפטית היא שהרכוש שמחוץ לדירות הפרטיות "הוצמד" במלואו לאחת משתי היחידות.

אבל בתים בני שתי דירות בלבד הם מקרה חריג בנוף העירוני בישראל. מרבית בנייני המגורים העירוניים כוללים מספר גדול בהרבה של דירות, מחייבים שימוש משותף בחדרי מדרגות ואלמנטים אחרים, ומחייבים פיצול אופקי. לכן אומץ לבסוף העיקרון המעניק לבעלי דירה זכויות קניין בדירתו הפרטית ומעמד של שותפים בבעלות על יתר חלקי הבניין. האבחנה הבסיסית הזו מעוגנת בכמה מסעיפי חוק המקרקעין (תשכ"ט-1969). אחד מהם, סעיף 52, מבחין בין "דירה: חדר או תא, או מערכת חדרים או תאים, שנועדו לשמש יחידה שלמה ונפרדת למגורים, לעסק או לכל צורך אחר", לבין "רכוש משותף –

הדירות הפרטיות עצמן היו למעשה רכוש המדינה, וליושביהן היה ברור שאי-ציות לכללים המוכתבים עלול, בסופו של דבר, להגביל את זכויותיהם כדירים.

כל חלקי הבית המשותף חוץ מן החלקים הרשומים כדירות, לרבות הקרקע, הגגות, הקירות החיצוניים, המסד, חדרי המדרגות, מעליות, מקלטים, וכן מתקני הסקה או מים וכיוצא באלה המיועדים לשמש את כל בעלי הדירות או מרביתם, אפילו הם בתחומי דירה מסוימת.”

האבחנה הבסיסית הזו מעלה מייד סדרת שאלות באשר לשטחים המוגדרים כרכוש משותף. מה משמעות השיתוף בזכויות הקניין בהם? כיצד מוסדרות זכויות אלו לאורך זמן, כשהבעלויות בדירות מחליפות ידיים? מהן החובות והזכויות של בעלי הדירות בשטחים אלה? כיצד הם משפיעים על היחסים בין בעלי הדירות לבין עצמם?

החוק עוסק גם בסוגיות הללו. הוא מזכיר (סעיף 55א) כי “לכל דירה בבית משותף צמוד חלק בלתי מסוים ברכוש המשותף של אותו בית משותף, 9 ובהמשך (סעיף 57א) מצייין כי “שיעורו של החלק ברכוש המשותף הצמוד לכל דירה יהיה לפי שטח רצפתה אל שטח הרצפה של כל הדירות שבבית המשותף, זולת אם נקבע בתקנון אחרת.” יתרה מזו, החוק גם קובע (סעיף 55ג) כי “בעלי הדירות רשאים לקבוע בתקנון [...] שחלק מסוים של הרכוש המשותף יהיה צמוד לדירה פלונית, ובלבד שלא יקבעו זאת ביחס לחדרי מדרגות, מעליות, מקלטים ומתקנים המיועדים לשמש את כל בעלי הדירות [...]”

אבל למרות הקוהרנטיות הכללית המאפיינת את החוק, מושג המפתח המשפטי שנבחר עבורו הוא מבלבל. “בית משותף” כמכלול אינו באמת משותף או שיתופי במהותו. אילו היה כזה, לא היה צורך בחקיקה נפרדת ומפורטת דוגמת זו המופיעה בפרק חוק המקרקעין שדן בבתי משותפים, שכן היה ניתן להישען על החקיקה המפורטת, והיעילה בדרך-כלל, המסדירה שותפויות.¹⁰ התוצאה מן השימוש הגורף במושג המעורפל “בית

9. “צמוד” כאן הוא במובן הרישומי-משפטי, ולא במובן הפיזי. ב”בלתי מסוים” הכוונה היא שאם לבעל דירה פלונית יש חלק יחסי בכלל הרכוש המשותף – נניח עשירית – חלק זה אינו ממוקם בגזרה ספציפית של הבניין או החצר, אלא מהווה עשירית בלתי מסוימת של השטח המשותף כולו.

10. במדינות אחרות נתפסה החקיקה המסדירה את החריג של בעלות אופקית כמהלך שמטרתו העיקרית למעשה היא הסדרת הבעלות הפרטית על דירת מגורים. וייסמן (1999) מצייין כי בבלגיה מכונה החוק מ־1924 בשם *propriété des appartements* (בעלות פרטית בדירה). החוק הצרפתי מ־1938 נקרא *propriété per étage* (בעלות פרטית בקומה). בספרד ההגדרה היא *propriedad horizontal* (בעלות אופקית). במדינות שונות בארצות-הברית התייחס המחוקק להסדרים אלו תחת הכותרת הכללית של *unit ownership* (בעלות על יחידה), ובאוסטרליה עוסק החוק במה שמכונה *strata titles* (שטר בעלות שכבתי, כלומר אופקי). בבריטניה, שבה מבנה המגורים העירוני המקובל היה ה־*terraced house*, עם דירות צרות יחסית המשתרעות על פני שלושה או ארבעה מפלסים ומאורגנות בשכנות אופקית זו לזו, לא היה צורך מידי בחקיקה המסדירה פיצול קניין אופקי, והחקיקה בתחום זה הגיעה מאוחר יותר. בכמה ממדינות ארצות-הברית מכונים בנייני מגורים *condominium* – מושג הלקוח מלטינית ומשמעותו המילולית “מגורים ביחד”. במדינות אלו לא נעשה שימוש במושג “בית משותף” או במונח אחר דומה לו.

משותף" היא שעל-פי רוב הציבור הרחב אינו מפנים את הסדרי הקניין שמגדירים את הזיקות במרכיב זה של הרכוש הפרטי. לכן, אף שלרוב הציבור יש אינטרס עליון בהסדרה ואכיפה מלאה של הוראות החוק ובהקטנת מרחבי הפרשנות ו/או אי-הוודאות שעלולים להתעורר בבית משותף, הפער התודעתי לא הצטמצם ואולי אף התרחב. גם המתח המובנה בין רצונו של כל בעל דירה בבעלות פרטית מוחלטת ובין ההסתייגות הטבעית מן הכורח הפורמלי בשיתוף בזכויות הקניין ברכוש המשותף אינו מקל את המצב. לסיכום נותר לומר שבית המגורים העירוני בישראל, כמו דומיו במדינות אחרות, נוצר בראש ובראשונה כדי לאפשר בעלות וזיקת הנאה לפרטים, אבל היה עם הזמן למרחב שבו אינדיבידואליזם מתודולוגי ופעולה אישית רציונלית נמצאים במתח תמידי עם האידיאל – והפרקטיקה – של שיתוף.¹¹ יציבות מוסד הבית המשותף לא ביערה את הבורות באשר ליישות המשפטית המגולמת במושג, לא הוסיפה בהירות אצל הציבור הרחב בכל הקשור למציאות הקניינית בבתים משותפים ולא הנהירה את כללי ההתנהגות הנגזרים ממצייאות זו. כללי היסוד המאפיינים את הבית המשותף, לרבות העיקרון הקובע שבעלות על דירה פלונית מגדירה גם בעלות על שטח יחסי לא מסוים ממה שמוגדר בחוק "הרכוש המשותף" (חצרות, חדרי מדרגות, גגות וכיוצא באלה), נותרו מבחינת רוב הישראלים – לרבות המשכילים שביניהם – כספר החתום.

עבור רוב הציבור המצב לא התבהר למרות העובדה שזכויות הקניין בחלקי הבניין והחלקה שאינם בתחום הדירות הפרטיות רשומות שחור על גבי לבן במשרד רישום המקרקעין כמוחזקות במשותף בידי כל בעלי הדירות בבניין. לא מפתיע אפוא שהאי-בהירות הזו זולגת גם לממשק שבין הבית המשותף והשטחים הציבוריים השוכנים מעבר לגבולותיו. ובעוד הבעלות על שטחי ציבור מובהקים דוגמת כבישים או מדרכות אינה מעוררת קושי (ברי לכל כי השטחים הללו שייכים לכלל ונמצאים באחריות רשות מוסמכת כזו או אחרת), קו המגע שבין שטחי הציבור לבין הרכוש המשותף בתוך בניין המגורים העירוני נותר לא ברור. הגדרת הרכוש המשותף כמקרה מיוחד של רכוש פרטי המוחזק במשותף בידי כמה פרטים אינה קלה להבנה.

ההסדר הנוהג בבית המשותף נולד אגב אורחא. השותפות בבעלות על חלקי הבניין

11. בפסיקת שמע נגד סדובסקי, שבו ביקש אחד הצדדים שלא להיות כפוף להחלטת רוב בעלי הדירות האחרות בבניין בשאלות שהיו בעלות ערך לקניינו, התבקש בית-המשפט העליון לחוות דעתו לגבי החשיבות היחסית של ערך השיתוף מול ערך הבעלות האישית. אחת הדעות שבאה לידי ביטוי בהכרעת הדין כיוונה לכך שעקרון השיתוף, המהווה יסוד חשוב בדיור העירוני בישראל, חשוב אף יותר מעקרון הבעלות האישית והאוטונומיה שהוא מקנה לבעל כל דירה.

והחלקה המוגדרים כרכוש משותף באה לעולם בלי שבעלי הדירות ביקשו להכריז על עצמם, במודע או במובלע, כשותפות או אף כשותפים. עצם הכניסה לשותפות, ובוודאי זהות השותפים, הם תוצאות בלתי מכוונות – תופעת לוואי של הרצון האינדיבידואלי לרכוש דירה בבית מגורים עירוני.

השאלות הסוציולוגיות המעניינות אינן עוסקות אפוא במצב החקיקה אלא במצב התודעה. זו, מתברר, מעוצבת במקרה שלפנינו בעיקר באמצעות הנחות אינטואיטיביות, שכל ישר ותפיסות שונות, חלקן סבירות, חלקן אידיאליסטיות, על אודות לגיטימיות, זכויות, חובות ועקרונות אחרים שמהם נוטים אנשים לגזור מפעם לפעם פתרונות פרוצדורליים והכרעות מהותיות. מי שהתנסה מימיו בהתנהלותם המשותפת של בעלי דירות בבית משותף בישראל סביב סוגיה, ויכוח או משבר, יכול היה להבחין שעולם התכנים המתגלגל באירוע מסוג זה מייצג לעיתים קרובות כעין מציאות מקבילה – משהו שהמצע המשפטי מהווה בו מרכיב אחד, אך לא דווקא ברור ודומיננטי.¹²

הרכוש המשותף בבית הדירות הישראלי מהווה "מרחב נטוש" בשני מובנים. האחד הוא מילולי, והוא נוגע לפרקטיקות הבעלות הבסיסיות. כשמדובר בנוכחות, באחריות, במחויבות לתחזוקה ולטיפוח וכמובן בזכות לזיקת הנאה, המרחב הלא־פרטי בבית הדירות הישראלי הוא שירי (residual). שלא כשטח הפרטי, שסימני הקניין ותחושות הבעלות בו מקודדים בהירות ובדרך־כלל אינם מופרים, ובשונה מן המרחב הציבורי, שהגישה בו פתוחה לכל והאחריות עליו מסורה בידי הרשויות, הרכוש המשותף בבית הדירות הישראלי נותר שטח הפקר. הוא "של כולם", אבל בסופו של דבר נותר של "אף אחד". ההפקרה הזו מתאפשרת, לטענתי, בשל נטישתו התודעתית של המרחב המשותף שנותר, כתוצאה מכך, מחוץ לטווח הנגיעה.

המובן האחר שבו מרחב הביניים שנתון בין "אדמת" (רצפת) הבית ובין "הטריטוריה הכללית"¹³ הוא מרחב נטוש, נובע מן המערכות שמתנהלות ("נטושות") בו. סוג אחד של מערכות כאלו הן התמודדויות סביב "זכאות" – entitlement: התחושה הסובייקטיבית, אך הברורה מאוד למי שחש בה, של מה "מגיע" למי ומתוקף מה. בבית הדירות הישראלי נוצרות תחושות של זכאות כפועל־יוצא מוותק יחסי, כתולדה של טיפוח וניכוס מרחבים

12. כחמישים חקרי מקרה שנעשו בידי משתתפי קורס שעסק בסוציולוגיה של הבית המשותף שלימדתי באוניברסיטת תל־אביב בשנים 2001–2004 העידו בבירור על הפער הרחב בין התפיסות האינטואיטיביות והנחות של שכל ישר שהנחו את בעלי הדירות והדיירים בבתים משותפים בסיוואציות מגוונות, ובין המציאות המשפטית שתאמה למצבים אלה. חקרי המקרה לא העלו הבדלים משמעותיים בין בעלי דירות מרקעים וכישורים השכלתיים שונים.

13. להבחנה בין "אדמה" (soil) ל"טריטוריה" ראו Appadurai, 1996.

שקודם לכן נתפסו כלא נגועים, כ"טבעיים" במושגיו של ג'ון לוק¹⁴ או מקומביניציה של שניהם. מערכה מסוג אחר שנטושה לעיתים במרחב המשותף בבנייני מגורים קשורה לפער המתגלע מפעם לפעם בין שותפים/שכנים באשר לתרגומם של תוקף וסוכנות ליוקרה, כבוד, הערכה או, לחלופין, השפלה. מערכה שלישית נוגעת לרבדים המעשיים של חיי הבניין: הלגיטימיות והמעשיות של מיזמים משותפים שונים, עיצובם, דרכי ביצועם וההון החברתי והסמלי שהם מקנים למי שנכללים בהם או מודרים מהם.

הבית המשותף כאתר CPRM

מאמרו פורץ הדרך של גארת הארדין, "הטרגדיה של נחלת הכלל" (Hardin, 1968), הפנה את תשומת-הלב אל הדינמיקה שנוצרת כשמשאבים מסוימים, שאינם בחזקה פרטית של אדם זה או אחר, עומדים לרשות הציבור ללא תמורה. הדוגמא המטאפורית שעליה התבסס הארדין היא שדה המרעה הציבורי בכפר האנגלי (the village common), שעליה כתב כבר הכלכלן הבריטי טיילור באמצע המאה ה-19. טיילור תיאר מצב שאכן התקיים במקומות רבים באנגליה הכפרית, שבו לכפריים פשוטים, שאינם בעלי קרקע פרטית אלא שכירים של בעלי האחוזות הגדולים, יש זכות שימוש חינם במרעה הציבורי. כל עוד כל אחד מהאיכרים מחזיק פרה אחת במרעה המשותף ומשתמש בתנובתה לתמוך בפרנסת המשפחה, המערכת תתפקד היטב. אך כשאחד המשתמשים מתפתה לרכוש פרה נוספת כדי להגדיל את הכנסות משק ביתו בלי שייאלץ להגדיל את הוצאותיו, וכשאחרים הולכים בעקבותיו, עולה בהתמדה מספר הפרות במרעה הציבורי. האוכלוסייה הגדלה מגבירה את לחץ הרעייה, מכלה בהדרגה את העשב והמים ומזהמת את הקרקע, עד שבנקודת זמן כלשהי קורסת החלקה הציבורית. הטראגי הוא שכשזה קורה כולם סובלים: גם פרתו היחידה של הכפרי שהתנהג באחריות, לא רכש פרות נוספות ולא העמיס על משאבי הכלל כדי לעשות רווח פרטי, תגווע ברעב, צמא או מחלה. וכשזה יקרה עלול להתברר גם שדווקא האזרח האחראי, זה שבתקופה שקדמה להתמוטטות הרווחי רק רווח צנוע, נותר ללא משאבים כספיים שעשויים היו לאפשר לו לעבור את המשבר בשלום.

הארדין יצא מהדוגמא הזו לטענה דטרמיניסטית: כל מקרה של commons, הוא גורס, יוביל באופן בלתי נמנע לטרגדיה מעין זו. המסקנה המעשית המתבקשת בעיניו הייתה צמצום תמידי של משאבים המוחזקים כנחלת הכלל והחלפתם באחת משתי

14. לשני מרכיבים אלה (ותק וניכוס) אין אגב כל עיגון בחוק המקרקעין המגדיר מהו רכוש משותף. יש להם כמובן עיגונים אחרים, עקיפים, במרכיבים אחרים של הקודקס החוקי ובפסיקה.

החלופות היחידות הבאות בחשבון: אכיפה דרקונית מצד המדינה של חוקים ותקנות שמטרתם שימור משאבי הכלל, או הפרטה כללית שתתמרץ כל אחד מהבעלים לדאוג לרכושו בהצלחה.

מסקנותיו האופרטיביות של הארדין, שכיום נראות פזיזות ולא מתוחכמות, עוררו דיון ענף ומשכו קיתונות של ביקורת משכנעת. עם זאת, הביקורת המפורטת והמלומדת אינה פוגמת בתקפות הרעיון היסודי, שמשאבים שהשימוש בהם הוא נחלת הכלל עלולים להיות פגיעים.

לענייננו חשובה במיוחד הבחנת יסוד מרכזית שעולה מן הדיון בסוגיה, והיא ההבחנה בין משאבים שהגישה אליהם פתוחה (open access), כלומר שלכל אדם באשר הוא מוקנית הזכות להשתמש בהם בלי הגבלה וללא תמורה (למשל הפלגה או אף דיג במרחבי האוקיינוס), לבין משאבים המוחזקים במשותף בידי קבוצת אנשים מצומצמת ומוגדרת. הבחנה זו משתקפת היטב במערכות חוק ובהסדרים חברתיים ופוליטיים שונים שהתפתחו במהלך ההיסטוריה כדי לעגן שימוש כללי במשאבים משותפים (ראו למשל Rose, 2003). היא גם מהווה, לאחרונה, בסיס לספרות ענפה במדע המדינה, אנתרופולוגיה, סוציולוגיה, היסטוריה וכלכלה מוסדית, המדגימה שבתנאים מסוימים ניהול משותף של משאבים עשוי להיות יעיל מבחינה כלכלית, אפקטיבי מבחינה חברתית ומקיים לאורך זמן.

תרומה מרכזית לחשיבה על בעלות וניהול משאבים משותפים בידי קהילה מוגדרת באה עם עבודתה של אלינור אוסטרום. ספרה החלוצי (Ostrom, 1990) מציע מערך המשגות חדשני לתחום שמכונה מאז CPRM (Common Pool Resource Management), והבוחן את כלל ההסדרים, הערכים, הנורמות והארטיקולציות שמזינות פעולה משותפת במשאבי הכלל בתרבויות ובתקופות שונות. מק־קיין (McKean, 1992), שסקרה ברוח זו את מה שהיא מכנה "הצלחות בנחלת הכלל", מונה את המאפיינים של מערכות מימשק שמאפשרות שימור ואף טיפוח של משאבים בניהול משותף: קהילה מודעת לעצמה, בעלת יכולת משילות ושליטה דה־פקטו במשאביה המשותפים;¹⁵ איזון מוצלח בין האינטרסים של העשירים והעשירים פחות בתוך הקהילה; כללי פעולה פשוטים, ברורים, קלים לאכיפה ושמרניים בכל הקשור למשאב המשותף; מערכת המעקב והאכיפה

15. מאפיין זה עולה בקנה אחד עם ממצאיה של ריטה הילטון, במחקר שערכה על מערכות השקיה שמצאה בשלושה כפרים בנפאל, שתפקידן הפקה וחלוקה של מי השקיה – משאב הנחשב כמשותף לכל חברי הקהילה. הילטון מצביעה על כך שמערכות שעוצבו בידי הכפריים עצמם הן עמידות ויעילות הרבה יותר מאשר אלו שנבנו ומתוחזקות בידי הממשלה. ראו Hilton, 1992.

בבעלות הקהילה, ולא בידי גורם ממשל חיצוני; תמריצים ברורים לבני הקהילה לזהות חריגים ולפעול נגדם בלי שהדבר יעודד כוחנות ורודפנות.

אצ'סון (Acheson, 1989), במחקר המתחקה אחר יכולתם של דייגי לובסטרים במיין להתפרנס בלי להעמיד את הדגה בסכנת הכחדה, מעדיף פיתרון של חלוקת אזורי דיג מסוימים לדייגים מסוימים ומאמין כי בצורה כזו ידאג כל דייג בעל זיכיון לדוג באזור המוקצב לו בצורה שתקיים את הדגה לאורך זמן. עם זאת, גם הוא מוכן להסדר שבו אזורי דיג נתונים יהיו בידי קהילות דייגים (ולא בידי דייג בודד), שכן הוא מאמין ביכולתן של קהילות כאלה להשתמש בהון תרבותי, נורמות והסדרים אחרים כדי לנצל את המשאב המשותף בצורה מקיימת. ממצאים דומים יש גם בסקירתו המקיפה של אגראוואל (Agrawal, 2003) על הסדרי ניהול משאבים משותפים ברמת הקהילה שחשפו במשך השנים אנתרופולוגים שחקרו בתרבויות שונות, אצל אנסמינגר ונייט במחקרם על שבט האוראמה באפריקה (Ensminger and Knight, 1997), ואצל בקרמן וולנטיין, המתארים שיטות דיג וצייד אצל שבטים של דייגים באגן האמזונס (Beckerman and Valentine, 1996).

ניהול משותף של משאבים קהילתיים כולל על-פי רוב שלושה מאפיינים. האחד הוא שהשתתפות בקהילה שברשותה המשאבים המשותפים אינה מבוססת על בחירה אלא היא אסקריפטיבית. רוב הדוגמאות מהספרות – בוודאי הספרות האנתרופולוגית – מתארות מצבים שבהם חברי קהילות שמנהלות משאבים משותפים התקבלו אליהן מתוקף לידתם, כלומר כבן או בת לקבוצת שייכות שקדמה ליחיד ולהעדפותיו, דוגמת השבט או הכפר. מאפיין שני של מערכות כאלה הוא שרובן ממוקדות במשאבים יצרניים שנתפסים כחיוניים – הן למסד הכלכלי של הקהילה וחבריה והן לליבה המגדירה את זהות הקהילה וחבריה. חקלאות, דיג, ציד ומרעה הם כמובן הדוגמאות הקלאסיות לענפים שבהם מידה כזו או אחרת של שיתוף במשאבים שנחשבים כקניינה של הקהילה כולה, ועצם העיסוק בענף, נתפסים כאינטגרליים לחיות הקהילה ולהמשכיותה. המאפיין השלישי, הנובע ישירות משני הראשונים, הוא שגם אם ההשתתפות בפעולה המשותפת והניהול הקולקטיבי של המשאבים אינם נובעים מבחירה אישית, הרי שזיקתם לפעילות יצרנית שמגדירה את זהות הקהילה מבטיחה היכרות טובה של רוב חברי הקהילה עם המציאות האופרטיבית ועם הסוגיות הפרוצדורליות הכרוכות בניהול מציאות זו.

בית הדירות העירוני, במקומות שבהם הדגם השגור הוא של בעלים-דייר (ולא בעלות תאגידית או מוסדית-ציבורית על בניין שמרבית דירותיו מושכרות) הוא, במידה מסוימת, מקרה פרטי של CPRM. לצד הבעלות הפרטית המלאה על הדירה, הוא כולל משאבים

(חלקי הבניין והחלקה שנכללים ברכוש המשותף) שהבעלות הפורמלית עליהם היא של הקולקטיב. משאבים משותפים אלה יכולים לעמוד לרשות החברים רק בהסכמת הכלל ורק לצרכים ובמועדים המוסכמים על הרוב כמתאימים לאינטרס הקולקטיבי. שנית, כמו במקרים רבים של CPRM, החברות בבית המשותף אינה נובעת בדרך-כלל מבחירה אישית, אלא "באה עם הטריטוריה" – אולי לא חברות בשבט או מגורים בכפר, אבל ודאי בחירה בשכונת מגורים או בבניין ספציפי בעיר או, לחלופין, קבלת דירה בירושה מבן משפחה קרוב. יוצא מזה, שכפי שבני ובנות שבט או כפר נולדים אל תוך מערכות יחסים חברתיות המעוצבות בין השאר באמצעות שיתוף במשאבים יצרניים, גם בעלי דירות עירוניות מוצאים עצמם בשותפות חלקית עם אנשים זרים שלא מבחירתם, כתוצר לוואי לרצונם בבעלות על יחידת מגורים עירונית משלהם.

אבל לצד קווי דמיון אלה יש גם הבדלים חשובים בין הבית המשותף בגרסתו הישראלית לבין המקרים המתועדים של CPRM. ראשית, מעמדו של המשאב המשותף כבעל ערך יצרני כלכלי-קיומי. בתחום זה הבית המשותף – ובוודאי החלקים שבו המוחזקים בשיתוף – שונה כמובן ממערכות דיג, ציד, או אספקת מים המתוארים בדרך-כלל בספרות ה-CPRM. ישראלים רבים אמנם מודעים לכך שדירתם העירונית היא נכס כלכלי מרכזי בחייהם, ומניחים שעלייה בערכה לאורך זמן עשויה לייצג צמיחה משמעותית בערך סך נכסיהם, אך המרחק בין הבנה כזו לבין התייחסות לדירה, לבניין ולרכוש המשותף כנכסים יצרניים נותר עדיין רב. יתרה מזו, מאחר שישאלים רבים נוטים לראות ברכוש המשותף סרח עודף של הדבר העיקרי (דירת המגורים), כלומר משהו שאין בו כשלעצמו כל ערך כלכלי, הנטייה למעורבות בשאלות הפיזיות והכלכליות הכרוכות בו ובהסדרים הפרוצדורליים המקיפים אותו מוגבלת. ברוב המקרים מעורבות כזו נותרת ספוראדית, נרגנת וכפויה. היא נחשבת כעיסוק שגם אם אינו בזוי, אין כל סיבה להתגאות בו. הטון המתנצל שבו מסביר מי שנקלע למשל לכהונה תורנית בוועד הבית מדוע הסכים לקחת על עצמו את התפקיד כפוי הטובה משקף בדרך-כלל הנחה שזהו עיסוק מתאים למי שאין להם עיסוק מוצלח ויצרני יותר להעביר בו את זמנם או, גרוע יותר, מי שנהנים מהתערבות פולשנית בחייהם של שכניהם.

שני טיפוסי דיור ישראליים נוספים בראי ספרות ה-CPRM

תופעה חדשה יחסית בעלת רלוונטיות לסוגיות הנידונות כאן היא תשומת-הלב המיוחדת והטיפול המדוקדק הניתנים לאחרונה לאזורים המשותפים בבנייני יוקרה מפוארים. בניינים אלה, רובם גורדי שחקים הנבנים בתקן בנייה גבוה, ממוקמים באזורים אורבניים

נחשקים ומיועדים מראש לעשירים.¹⁶ לצד מפרט הדירה המהודר מבליטים מהלכי השיוק של מיזמים כאלה מגוון של שירותים ופינוקים המבוססים על שימוש כזה או אחר בשטחי הבניין והחלקה הנמצאים מעבר לתחומי הדירות הפרטיות: מדשאות שקטות ומטופחות, לובי כניסה מפואר ושמור, חדרי כושר, בריכות שחייה ואזורי פנאי אחרים.

לא כל מגדלי היוקרה מיועדים להירשם בסופו של דבר כבתים משותפים,¹⁷ ורבים מאלה המיועדים נרשמים במעמד זה רק שנים אחרי הקמתם ואכלוסם. עובדה זו, יחד עם רצונם של היזמים להפיק רווח גם מחוזה תחזוקת הבניין לאורך זמן, מסבירה מדוע במקרים רבים הם מחייבים את רוכשי הדירות במיזם שלהם לחתום מראש גם על חוזה תחזוקה שוטף בעלות גבוהה עם חברת ניהול שנמצאת בבעלות היזם או בזיקה עסקית הדוקה אחרת אליו. רוכשי הדירות בבניינים מסוג זה משתפים בדרך-כלל פעולה עם דרישה זו בחפץ לב, ומוכנים גם לשלם עבור השירותים שיקבלו ביד רחבה. אחרי הכל היא מרחיקה מהם את האחריות התפעולית לתחזוקה ולטיפוח וחוסכת מהם את הצורך המעיק לנהל שיח ושיג עם בעלי הדירות האחרים בבניין בנושאים טורדניים ונעדרי יוקרה כתחזוקה שוטפת.

נקודה זו חשובה לענייננו כי היא כרוכה בויתור מצד בעלי הדירות על הזכות הבלעדית שמקנה להם החוק להתארגן ולנהל את השטחים המשותפים בבניינים כראות עיניהם. יתרה מזו: הסחף מאפשר לגורמי שוק מובהקים (היזם, חברת התחזוקה, בעלי זיכיון אחרים המתפעלים אזורי פנאי ברכוש המשותף), שאינם בעלי זכויות קניין בשטחים אלה, לפתח אליהם זיקות מחויבות ואחריות שעלולות להתפרש במשך הזמן בידי בעלי הדירות ובאי המקום האחרים כמשקפות זיקות קניין. כך הולכת תחושת הבעלות והאחריות של בעלי הדירות ברכוש המשותף ומתכרסמת.

מהצד האחר, אין להתעלם מכך שההפרטה החלקית של המרחב המשותף בבנייני יוקרה מתבטאת בדגם מוצלח ויעיל יותר של טיפוח שטחי הרכוש המשותף. בניגוד לבית משותף מסורתי בישראל, שבו הרכוש המשותף, בגלל היותו "של כולם" נותר "העסק של אף אחד" (nobody's business), דגם הטיפוח המשודרג של רכוש משותף במגדלי יוקרה נובע במישורין מהיותו "העסק" (במובן הכלכלי של המלה) של גורם מובהק שעתידי הכלכלי תלוי

16. על התאמת הבניינים הגבוהים לדייריהם מבחינת מעמדם החברתי-הכלכלי ראו מאמרה של ארזה צ'רצ'מן בקובץ זה (העורכות).

17. הבעלות על הבניין, להוציא שטחי הדירות הפרטיות שנמכרו ללקוחות, נותרת לעיתים בידי היזם, שבחלק מן המקרים בוחר להשאיר בידי גם כמה דירות להשכרה. הדבר מאפשר לו להפעיל חברות תחזוקה רווחיות הניזונות מדמי ניהול שמשלמים הדיירים, לשלוט ברמת התחזוקה ולהבטיח שתדמיתו האקסקלוסיבית (ואיתה ערך הדירות שמושכרות או טרם נמכרו) נשמרים לאורך זמן.

בטיפוח המרחב הזה. התוצאה – שטחים משותפים מטופחים ואטרקטיביים – אינה נובעת אפוא מפעולה משותפת מוצלחת ויעילה יותר של דיירים, אלא מהערך הכלכלי שמייצג השטח המשותף להם כבעלי רכוש המבקשים להשביח את ערכו, ולגורמים המסחריים שהקריירות העסקיות שלהם כרוכות בחיי הבניין. במילים אחרות, יותר משהצלחת הטיפול ברכוש המשותף מייצגת יכולת משופרת לניהול מקיים של משאבי הכלל בקהילה, היא מייצגת צמצום דה־פקטו של השטח המשותף, הגדלת השטח המופרט דה־פקטו, והפקדת גורם פרטי בעל אינטרס ברור וצר על ביצוע העסקה.

במה שקשור אם כן למשמעות הכלכלית והסמלית שלהם מציגים בנייני היוקרה החדשים, באופן מפתיע אולי, כמה קווי דמיון למערכות CPRM מסורתיות שאולי נעדרות מבתים משותפים קונוונציונליים. ראשית, שלא כמו השטחים המשותפים בבניינים קונוונציונליים, השטחים המשותפים בבנייני יוקרה נתפסים באופן מובהק בידי בעלי הדירות כמשאב הון מרכזי וכחלק בלתי נפרד מההשקעה הכלכלית שלהם בבניין. שנית, מגוון שימושי הפנאי החדשים והיוקרתיים משמשים לביצור הון סמלי וחברתי המהווה נדבך חשוב ומועדף בזהותם של בעלי הרכוש; זאת הן בהקשר של התדמית שהם שוקדים לשדר לאחרים – במיוחד למי שאינם מתגוררים כמותם במגדלי יוקרה – והן בהקשר של תדמיתם העצמית, הנשענת בין השאר גם על סיפוק מן העובדה שהם יכולים להרשות לעצמם אורח חיים כזה.

עסקת החבילה עובדת אם כן בקווים המוכרים מהספרות על CPRM: קבוצה מוגדרת ומצומצמת, השולטת על שערי ההכללה וההדרה הן במובן של גבולות הקבוצה עצמה והן במובן של גישה למשאבים המשותפים, משקיעה מאמצים להבטחת שימוש מושכל, אקסקלוסיבי ומקיים במשאבים אלה. למגמה זו יש משמעויות כלכליות וסמליות ברורות. היא מבטיחה את המשכיות הקולקטיב, מבצרת את רווחת החברים, מקבעת את מרכיבי הזהות – הקולקטיבית והאישית – ומסמנת את קווי ההפרדה בין הקבוצה לבין העולם החיצוני. שיטת הפעולה במגדלי היוקרה שונה כמובן ממה שאנו מצפים למצוא בניהול משאבים משותף בשבט או בכפר המסורתי. תושבי מגדלי היוקרה קונים טיפוח ושימור של הרכוש המשותף מגורם מסחרי, ומבדלים עצמם בכל דרך אפשרית מן המטלות עצמן. הם נוטים להתרחק מן העיסוק הפרוצדורלי ומניחים ליזמים ולעורכי־הדין להגדיר את כללי המשחק שינהגו ביחסי הקניין בין בעלי הדירות ובין עצמם.

אבל אולי החשוב ביותר הוא כי ההסתגרות בד' אמות הדירה הפרטית והעברת ניהול המשאב המשותף לגורם עסקי מעקרות מן השורש מרכיב מרכזי בעל משמעות חברתית רבה המאפיינת מערכות CPRM: משמעות המערכת היצרנית המסתמכת על שימוש

במשאבים המשותפים כמצע לאינטראקציה חברתית, שמשמעותיה חורגות בהרבה מהבטחת הקיום הכלכלי של היחידים והקבוצה. פעולה יצרנית משותפת, ולא פחות מכך בנייה ותחזוקה של מערך משילות, ודיון מתמשך בהליכים הראויים להתקיים סביבן, הן נדבכים מרכזיים בהעצמת הסולידריות ובתמיכה במערכת החברתית. ובעוד במערכת CPRM מסורתית משתקפות האינטראקציות הללו במערך ניהול המשאבים המשותפים, מגבות אותו ומחזקות מכוחו, מגדל המגורים היוקרתי פועל במגמה ההפוכה. מקרה רלוונטי אחר לענייננו הוא גורלן של נחלות הכלל בקיבוצים לאחרונה. כידוע, ברוב הקיבוצים מתנהלים מאז שנות התשעים מהלכי הפרטה שונים, המבשילים במקומות שונים בקצב שונה ונגזרים ממגוון רחב ולא אחיד של השקפות עולם. עם הזמן התקבעה ברוב הקיבוצים הנחת עבודה של דטרמיניזם איזומורפי, כלומר האמונה שכל הקיבוצים יגיעו בסופו של דבר למאפייני הפרטה דומים: הפרטה מלאה ("שיוך") של יחידת המגורים, ובהמשך גרסה כזו או אחרת של הפרטת אמצעי הייצור, המשק וההון. בקיבוצים רבים, מתברר, נלווית להנחה האינרטיית הזו השתלטות מצד חברי קיבוץ מסוימים על שטחי גינה הצמודים ליחידות המגורים שלהם. בדרך-כלל נעשית ההשתלטות הזו באמצעות הוספת גדר חיה, חסימה והסתת שבילים ואמצעים אחרים המקטינים דה־פקטו את נגישות הציבור לשטח שאותו חומד הפרט, אולי כהכנה לשלב שיוך יחידת המגורים והמגרשים הצמודים אליה. תופעה כזו מייצגת סחף ברור וחד־משמעי שבו שטחים נקרעים בפועל מאזורים שהם נחלת הכלל דה־יורה ודה־פקטו, ומועברים באופן לא מוצהר לנחלת הפרט. הממצאים הראשוניים מעידים שיכולתם של קיבוצים להגן על נחלות הכלל שלהם מפני פלישות של חברים מסוימים בעידן שמקדש את לגיטימיות ההפרטה היא מוגבלת.¹⁸

סיכום

השימוש בכלים האנליטיים והתיאורטיים שפותחו במסגרת הדיון על ניהול משאבים משותף (CPRM) מאפשר לנו לבחון באופן השוואתי שלושה טיפוסי דיור ישראליים –

18. עבודת המ.א. של ארנה גרוסמרק, הנמצאת עתה בהכנה במסגרת החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל־אביב, ועוסקת בהשתלטות חברי קיבוץ של שטחים צמודים פיזית לדירות המגורים שלהם, מלמדת שדווקא במקומות שבהם הפעילות הכלכלית של הקיבוץ מתנהלת באמצעות מזכיר קיבוץ שכיר הפועל בשירות נושי הקיבוץ, כחלק מהסדר חובות הקיבוצים, יש אכיפה מוצלחת יותר של הסייגים שתפקידם למנוע השתלטות כזו. לעניין הפרטתם של שטחים משותפים ראו גם תיאור התהליכים שעברו על הבית המשותף במאמרן של שלי כהן וטולה עמיר בקובץ זה (העורכות).

הבית המשותף הקונוונציונלי, מגדל הדירות היוקרתי, ויחידת המגורים הסטנדרטית בקיבוצים. השוואה כזו מלמדת שהבית המשותף הקונוונציונלי הישראלי, שלא נתפס בדרך-כלל בידי יושביו כרכיב משמעותי בעולמם היצרני, ושהמגורים בו לא נושאים בדרך-כלל מטען תחושת מוצהר של זהות, מתאים רק בצורה חלקית למאפיינים המופיעים בספרות של ניהול משאבים משותף. לכן נראה שהתובנות העולות מהספרות העוסקת ב-CPRM אינן רלוונטיות דיין למקרה זה ואין בכוחן, בדרך-כלל, להקל על המתח שבין הבהירות היחסית של המצע המשפטי המסדיר את יחסי הקניין בבנינים כאלה לבין הערפול הקונספטואלי שבו שרוי רוב הציבור הישראלי בעניין זה.

בקיבוץ המהלך הכרונולוגי הוא אחר. המצב ההתחלתי בקיבוצים היה מקרה קלאסי של ניהול משאבים משותף מוצהר ואפקטיבי. השיתוף כלל בראש ובראשונה את אתרי הפעילות היצרנית (חקלאית, תעשייתית ואחרת), אך לא פחות חשוב מכך גם את "המחנה" – מתחמי המגורים שבהם יחידות הדיוור הקבועות של חברי הקיבוץ, משפחות או בודדים. בשנים האחרונות, על רקע ההפרטה הגוברת, אנו רואים התרופפות ברורה במחויבות החברים לעיקרון הניהול והאחריות המשותפים של הרכוש, כשהפרצות הראשונות נובעות, באופן די טבעי אולי, בנטייה של חברים לספח לעצמם נתחים מן הרכוש המשותף שנמצאים קרוב במיוחד לבתיהם הפרטיים.

באופן פרדוקסלי, דווקא מגדל המגורים היוקרתי בישראל מגלה כמה קווי דמיון המזכירים את מערכות ניהול המשאבים המשותפות המוכרות מחברות חקלאיות ושבטיות. צורת המגורים הזו מיועדת אחרי הכל לבעלי ממון שידם משגת בקלות להתגורר בבתים מפוארים צמודי קרקע, באזורי הפריפריה ואולי אף בשכונות יוקרה במרכזי הערים. כדי להציב תחרות אורבנית חזקה לבית הפרטי שבפרבר מציע היזם ללקוחותיו אפשרויות דומות למנעמי הבית הכפרי ואף עולות עליהם: מדשאות רחבות ידיים ומטופחות, אזורי פנאי יוקרתיים, מועדון כושר, מסעדות ועוד. לצורך זה מופנים משאבי תכנון בלתי מבוטלים אל השטחים המשותפים של הבניין. ובניגוד לבניין הדירות הישראלי העירוני המקובל, שם החצר האחורית, חדר המדרגות והמרתף נוטים להיות סרחי עודף מוזנחים, מגדל הדירות האקסקלוסיבי מבליט את השטחים הללו ואת שימושיהם החדשים כחלונות ראויה המסמנים את יוקרתם, הצלחתם וייחודם של בני המזל המתגוררים בו. התמורה הזו שחלה במעמד הרכוש המשותף מסבירה היטב גם את נכונותם של בעלי הדירות במגדלי היוקרה להתייחס ברצינות ולהשקיע משאבים רבים בשימורם וטיפוחם של השטחים הללו. שיטת הניהול (קניית שירותים בכסף מחברות מסחריות חיצוניות) שונה כמובן מן המקובל בחברות מסורתיות שמנהלות משאבים

במשותף בזיעת אפיהן ותוך עיסוק בלתי פוסק בפרוצדורות המימשק. גם הערך המוסף החברתי שמשגיגים דיירי מגדלי היוקרה – הימנעות משיח ושיג בין השכנים – הפוך מהערך החברתי האינטראקטיבי שמשגיג השבט או הכפר מן הניהול המשותף של משאביו. אך עקרון הליבה – טיפוח המשאבים המשותפים שעומדים בבסיס כוחה הכלכלי של הקבוצה והופכים אותה לקהילת זהות – נותר דומה.

ביבליוגרפיה

אפרת, צ. 2005. **הפרויקט הישראלי**. תל-אביב: מוזיאון תל-אביב.
 ויסמן, י. 1997. **דיני קניין – בעלות ושיתוף**. ירושלים: מכון סאקר, האוניברסיטה העברית.
 רבינוביץ, ד. 2001. "האופציה שנשכחה: אגודות שיתופיות עירוניות בישראל". **תיאוריה וביקורת** 16: 127-101.

- Acheson, R. 1989 [1981]. "Economic Anthropology and the Management of Common Property Resources." In: Plattner, S. (ed.), *Economic Anthropology*. Stanford: Stanford University Press.
- Agrawal, A. 2003. "Sustainable Governance of Common-Pool Resources: Context, Methods, and Politics." *Annual Review of Anthropology* 32: 243-262.
- Appadurai, A. 1996. "Sovereignty without Territoriality: Notes for a Postnational Geography". In: Yaeger, P. (ed.), *The Geography of Identity*. Ann-Arbor: Michigan, pp. 40-59.
- Bauman, Z. 2000. *Liquid Modernity*. London: Polity Press.
- Beckerman, S. & Valentine, P. 1996. "On Native American Conservation and the Tragedy of the Commons." *Current Anthropology* 37 (4&6): 659-661.
- Blakely, Edward J. and Snyder, M. 1997. *Fortress America: Gated communities in the United States*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Ensminger, J. & Knight, J. 1997. "Changing Social Norms: Common Property, Bridewealth,

- and Clan Exogamy.” *Current Anthropology* 38 (1) 1:21.
- Geertz, C. 1973, *The Interpretation of Culture*. New York: Basic Books.
- Hardin, G. 1968. “The tragedy of the commons.” *Science* 162: 1243-8.
- Hilton, R. 1992. “Institutional Incentives for Resource Mobilization: An Analysis of Irrigation Systems in Nepal.” *Journal of Theoretical Politics* 1992, 4: 283-308.
- Low, S. 2003. *Behind the Gates: Life, Security, and the Pursuit of Happiness in Fortress America*. New York: Routledge. Chapter 1: “Unlocking the gated community.”
- McKean, M. 1992. “Success on the Commons: A Comparative examination of Institutions for Common Property Resource Management.” *Journal of Theoretical Politics* 4(3): 247-281.
- Monterescu, D. & Rabinowitz, D. (eds.) 2007. *Mixed Towns, Trapped Communities: Historical Narratives, Gender Relations and Cultural Encounters in Palesatinian-Israeli Towns*. London: Ashgate.
- Ostrom, E. 1990. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- et. al. 1999. “Revisiting the Commons: Local Lessons, Global Challenges”. *Science* 284: 278-282.
- 2003. “How Types of Goods and Property Rights Jointly effect Collective Action.” *Journal of Theoretical Politics* 15 (3): 239-270.
- Rose, C. 2003. “Romans, Roads, and Romantic Creators: Traditions of Public Property in the Information Age.” *Law and Contemporary Problems*, Winter/Spring 2003.
- Singleton, S. and Taylor, M. 1992. “Common Property, Collective Action and Community.” *Journal of Theoretical Politics* 4(3): 309-324.
- Turner, V. 1969. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Chicago: Aldine.

שער שלישי: צורות מגורים במבחן הזמן והדיירים

חנא פרז

**עשרים שנה חלמתי לארח את החברים שלי בבית שלי, בית אבי, בית סבי
(על הבית בכפר בירעים, הבית באלג'יש, הבית באלנאסרה, הבית בחיפה...)**

הדרך ארוכה מהכניסה לכפר, התחנה האחרונה והיחידה שהייתה לאוטובוס שהיה מגיע מספד (צפת), ועד לבית של סבתא. בכל פעם שאני הולך בדרך הזאת אני מנסה להאט את צעדי, אולי זה עוזר להאט את פעימות לבי, שדופק מהתרגשות ומפחד משאלה שעולה בתאי המוח, מכה בחדרי הזיכרון, לאחר שקשת החלון הצפוני נפלה ב־2004 ברעידת האדמה האחרונה: האם אבן הראשה של אחת הקשתות ששרדו זזה, נסדקה? או אולי, חס וחלילה, שלושת החלונות שנשארו כבר לא קיימים בשלמותם? הרי הגג מזמן שינה את הטופוגרפיה של פנים החדר, חדר האירוח, חדר הלימוד, החדר שבו אבא שלי נולד, וסבתא וסבא שנטשו את ביתם, רכבו על חמורים והלכו בדרך הארוכה לכניסה של הכפר – עד מותם לא זכו לראות את האוטו של הנכד חונה ליד ביתם.

הם נטשו את ביתם, והצטרפו אליהם בני הדודים שגרו מסביב לאותה באר גדולה ואותה חצר מרוצפת. את הריצוף גיליתי כשניסיתי לנטוע עץ זית ועץ דובדבן לזכרם בתוך החצר. בגללו נאלצתי לנטוע אותם בקצוות המתחם, היכן שיש אדמה והרבה אבנים קטנות, כנראה מהריסת קירות הבתים שמסביב, קירות שאת עוביים קיבלו מגדישת אבנים ואדמה מהסביבה עד שעלו והתעבו וגבהו לקירות בתים.

הם נטשו והלכו לגור בבית נטוש בכפר אלג'יש.

סבתא וסבא ובני דודם "בחרו" בית נטוש, מצאו להם חדר ליד חדר וחלקו בהם, ואחיו של סבי, ג'ירייס, השתקע בבית אחר במורד הגבעה.

והנה יום אחד חזרה אישה מבוגרת מלבנון, הסתננה דרך הגדר שנבנתה על הגבול עם המגדלים העגולים שאת חלקם ראו מהכפר. היא דחפה את השער בלי לקרוא בשם הגרים מעבר לו, בקצה השביל, בידה מפתח גדול, ופתחה את דלת החדר הסגור שבתוכו היה טמון סוד.

הבית שרד בשלמותו, כאילו הזמן הוא לא עבר עליו, כמו התנתק מפגעי הזמן. כל רכוש – סירים וכריות, שמיות צמר ומזרנים שקיבלה כנדוניה מאמא שלה – מסודר בתוך הנישות שבקיר העבה, הסכינים והכלים מונחים על מדפי העץ, המחזקים ביתדות עץ אל תוך הקירות העבים, והעששית עם הזכוכית עדיין מונחת על מדף הטיט שממנו בנוי האח בפינה.

האישה עם "אלעוספה" על הראש, שכבר לפני ארבעים שנה נראתה לי זקנה, בעלה נשאר בלבנון וגם בנה, והיא לבדה מכל משפחתה חזרה, הסתפקה – נאלצה להסתפק – בחדר שלדלתו היה לה מפתח מתחת סינרה.

מה יעשו סבתי, סבי, בן דודם עיסא ואשתו שרה? הרי בבית נטוש הם גרו, ובביתם הנטוש גרו אנשים שבאו כנראה באוניות.

כך נאלצו סבי ואחיו וארבעת בני דודם, שגרו יחד באותו מתחם, להתפזר ולגור עם אנשים שלא הכירו, ואולי לא רצו לגור איתם, מסביב לאותה באר ומסביב לאותה חצר. זה נשאר בזכרוני כי גדלתי בחצר הזאת, ובתור ילד שיחקתי עם סבתי וסבי מתחת לגפן שנטעו בחצר שאליה הגיעו מכפר בירעים, והייתי מציק לתרנגולות של האישה הזקנה שגרה בבית עם מפתח גדול, דלת מעץ וגג מבטון, אם כי הקירות היו אבנים ואדמה.

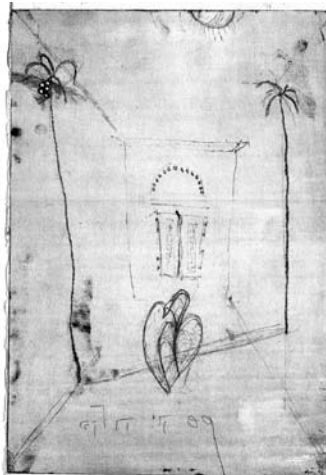
בנה של האישה, מוחמד, יצק את הגג מבטון, מהגגות הראשונים בכפר אלג'יש שיצקו מבטון עם תמיכה של רלסים מקיר לקיר, מפתח של ארבעה או חמישה מטרים. מוחמד כנראה קנה את הרלסים ממחסני הצבא האנגלי. הרלסים היו אז יקרים מאוד ונדירים. על הגג השטוח והחלק, במשך חודשי הקיץ, השכנים היו מייבשים לפי תור את החיטה המבושלת לעשיית הבורגול, כל שבוע שניים-שלושה שכנים, לפי כמות החיטה, וכך חסכו הרבה עבודה בברירת החיטה מהאבנים הקטנטנות, כאשר היו פורשים את החיטה המבושלת על גגות האדמה.

הבית היה מאוד צנוע, עם חלון לחצר, שמתחתיו היה "חוש", מעין מסגרת מאבנים וגדר מסביב, להגן על הצמחייה מהאפרוחים. בתוך ה"חוש" שתלו ורד, ריחן, נענע, מִן־דְקוּשׁ בשביל הקוֹפָה נייה, ובעונה בצל ירוק בשביל סלט טבולה.

לפני כמה שבועות נסעתי עם ידידים לכפר אלג'יש להראות להם איפה גדלתי. קודם ביקרנו בבית של סבתי וסבי בבירעים, שאותו לא הכרתי, אבל אני בכל זאת זוכר הרבה דברים מהסיפורים של אבי וסבי, ואיך אבי נולד בחדר העליון שהיה מפואר עם חלונות לארבעה כיוונים ותקרת בטון שנבנתה באותה תקופה של החדר בבית אום מוחמד באלג'יש.

החדר השקיף על החצר הפנימית המרוצפת, שקירות קרסו לתוכה. המדרגות שעלו אליו היו בשביל החיצוני, וכך האורחים לא נאלצו להיכנס למתחם המשפחה ולראות את כל הבחורות.

סבי חביב, סבו של אבי, היה יושב על מיטה גבוהה בחדר ומרום כבודו היה מחלק

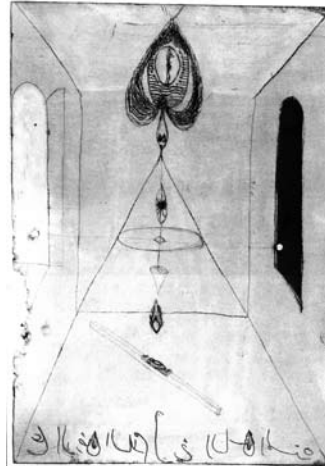

ציור 1/ היום השביעי
(תחריט נחושת וברזל מאת חנא פרח, סדנת ההדפס הירושלמית)

הוראות לכולם. כך המשיך לעשות גם כשנטש את החדר המפואר והלך לגור עם כל המשפחה בחדר נטוש עם דלת וחלון קטן לחצר. את השכירות שילם סבי למינהל, והוא הרי גר בחדר נטוש. החדר כבר לא קיים, החדר הנטוש של סבי בלי גג, רצפתו כגלים של ים אביבי, בלי חלונות, וכך נפרש הנוף של הכפר שאיננו מארבעת כיווני החדר, והשמים גג.

כבר לא רואים את החדר הנטוש שסבי גר בו. מעליו קמה מין מפלצת עם עמודים בהשראת לה קורבוזיה, היא הפכה להיות חצר מתחת לעמודים, והחדר הפך להיות מחסן. הבית מעל עם כמה קומות זהות מותאמות לשטח, כך שיש מקום גם להורים וגם לילדים או לחלקם בעתיד, ולמעלה – מין קצפת אדומה. הכניסה לחצר דרך השער כבר לא קיימת – מי צריך לשמר כפר ישן שבתיו ננטשו ולאנשים שם אין זכרונות? אבל עצב רב עטף אותי כשלהפתעתי ראיתי שהבית של הזקנה אום מוחמד עדיין קיים, אך הפך למעין ערימה קטנה כמו הזקנה, כמו אדם הולך ומתכווץ עם דלת ומגעול שצריך מפתח גדול.

בימים ההם הוטלו על אבי פואד, שהוא הבכור, הרבה משימות. כבן עשרים היה

ציור 2/ ההתחלה
(תחריט נחושת וברזל מאת חנא פרח, סדנת ההדפס הירושלמית)

כשהמלחמה – "מלחמת השחרור" – הגיעה. עד מבואות הכפר הגיעה; המצב היה קשה ואוכל היה מעט. שלחו שני חמורים והלך איתם למשפחה בלבנון להביא בורגול ועדשים ובתמורה לתת להם תאנים וזיתים.

בדרך חזרה תפסו אותו חיילים. מה יש כבר לספר על מכות ושני חמורים עם כדור בראש.

אבל המסכן, כל חייו היה עם תעודת זהות "ירוקה". ירוק זה לא תמיד טוב. הוא התחתן עם נג'מה מכפר אלג'יש. איפה יגור? הרי היא גדלה בבית המפואר שאביה, יוסף הבנאי, בנה לאשתו יאקוט, שהתחתן איתה כשהייתה בת עשרים והוא כבן שישים, בית שגובה חזיתו שישה מטרים, עם שני חלונות ארוכים ואבן מסותתת יפה עם כל מיני עיטורים ונישות קטנות ליונים, ארבע שורות של קשתות מאבן קשה, בכל שורה שלוש קשתות עם שני עמודים. בית רחב עם עליית גג בנויה מעץ שהייתה חדר השינה של האורחים, ואורחים רבים היו מגיעים לבית הזה.

אבי פנה לרשויות וביקש לקנות שיכון שבנה משרד השיכון במבואות אלג'יש על אדמה נטושה בשביל אנשים שנטשו את אדמתם (כפר בירעים). סלון, חדר שינה ורצועת מטבח. קירות מבלוקים, רצפה ממרצפות מרובעות עשרים על עשרים, אפורות, גג מבטון. הבית צבוע אפור, גובהו קצת יותר מגובה אדם, לפי מידות הסדר החדש של השלטון החדש.

הבית החדש הוא לא הבית הישן. הצבע החדש מסנוור. שירותים אמנם לא היו בתוך הבית כי אז האסלה עדיין לא הגיעה לכפר, שלא כמו ביאפא ובחיפה, שם עוד לפני הסדר החדש זרמו המים בקומות ושירותים היו בכל קומה. תא השירותים בחצר האחורית היה חור באדמה שעליו יציקת בטון, קירותיו – שלוש רצועות בטון זהות מורכבות עם ברגים – ותקרתו כמו רצפתו אבל בלי חור, ודלת מארבע לוחות של עשרים סנטימטר. וכך נהיו שירותים בכפר, מאוד דומה לשירותים שהיו לזקנה בחושה בחצר, שם הייתה יציקת בטון עם חור לאדמה וברז בקיר האחורי.

אבי מאוד חמד את דירת השיכון ולכלתו רצה לתת אותה במתנה. אבל הוא היה בעל תעודה "ירוקה", "מסתגן" היה, ולכן נדחה על הסף ונאלץ לגור בפחון בחצר של סבו, ולא כמו בבירעים, בכפר שלו, שם היה לו בית מאבן עם חצר. שם היה יכול לגור עם אביו חנא, שעל שמו אני נקרא. פחון שלושה מטרים על שניים, כאשר הגדר החיצונית היא אחד הקירות. גשם וחום זה חלק מהפחון, והוא מיהר לעשות רצפת בטון כי הבטון נהיה זמין ופחות נדיר ומשאיות הגיעו לכפר.

והנה החדר שבו גדלתי, אבל לא. מאיפה הכניסה? הכניסה הייתה מול הבית של סבא שלי, וכאן היה עוד בית, וכאן וכאן וכאן, ורחבה מעולה עם יציאות מפותלות לשחק מחבואים. הכל נהיה שטוח עם אספלט, כך יותר קל לאוטו להגיע, ולזיכרון קשה לרשום.

אבי קיבל את החדר מאחותו כשנסעה ללבנון כי בעלה רצה להיות עם משפחתו בבירות. וכך קיבל גם אבי חדר נטוש, ואת שכרו שילם למינהל, כי קבע עובדה. הוא נכנס לחדר הזה עוד לפני שאחותו עזבה, אחרת היה נשאר בפחון. הוא התקין מטבח ושירותים מודרניים במידה שלושה על שניים, כי נהיה קבלן בניין – אדמות לעבד כבר לא נותרו לו.

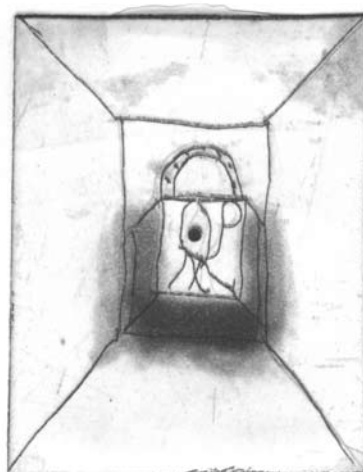
עד גיל שבע גדלתי בחדר הזה. הרבה פעמים התקלחתי על מפתן הדלת כי עוד לא הייתה שם מקלחת והשירותים בחצר היו משותפים עם השכנים, שגם גרו בחדר נטוש. להפתעתי הגדולה, ביום בהיר אחד שבעצם היה לילה העמסנו את כל מה שיש בחדר על המשאית היחידה שהייתה בכפר, חצי משאית הייתה כל התכולה, והיא יצאה לכיוון אלנאסרה (נצרת). לבית חדש נסעה. על חלקת אדמה שאבי קנה עם כמה חברים הם הקימו להם מתחם בהר אלמאחשי באלנאסרה, שעד אז היה הקצה של הכרך/כפר.

כשהתנתקה הדרך הביתה מכביש האספלט היא הייתה מרוצפת מאבנים קטנות וביניהן חמרה. צינור מים חצי צול הוביל מהעיקול החד בכביש הראשי ועד מתחם החברים שגדר ירוקה הקיפה אותו. שם התמקמו החברים האלו לאחר שקנו אדמה מאיש שבבעלותו היה ההר והוא השקיף על סאפורי (ציפורי). לאיש קראו אלמאחשי, וההר על שמו, והשכונה נקראה על שם תושבי סאפורי "הנטושה" – חארת אל־ספאפרי.

בקצה השביל סוף הדרך, ולפני העיקול גרה שכנה שגם לה קראו אום מוחמד. בבית קראנו לה אום מוחמד מסאפורי להבדיל מהשכנה אום מוחמד מאלג'יש. בדיוק בנקודה הזאת מתקפל השביל למין ירידה תלולה, ובנקודת השיא של הקיפול עמד בית מודרני על עמודים בטעם הסגנון החדש ללא גמר: טיח שחור בחוץ ועוד חזית אחת – בלוקים חשופים ומוטות ברזל של העמודים צצו מתוך הבטון שעל גג הבניין כאילו הם מנסים לחלץ את עצמם מהידוק הבטון ולצאת לנשום אוויר צח בשמש או מנסים אולי להישטף בגשם משאריות הבטון והחלודה.

בית מודרני על עמודים גבוהים במיוחד בצד הצפוני, שממנו נפרש הנוף, וביום בהיר אפשר היה לראות את פסגת ג'בל אל־שייח' (הר חרמון), ובצד הדרומי העמודים קצרים, והאדמה כמעט נגעה בתחתית הבית כאילו הבית נמצא במצב של המראה, צד אחד כמעט נוגע באדמה והצד הצפוני כבר בשמים. כדי לבנות קומה רחבה במפלס אחד – וקשה היה בימים ההם לחפור בסלע קשה, במיוחד עבור בית פרטי – השתמשו בעמודים גבוהים, שיהיה מקום לעוד קומה לילדים בעתיד.

שני מכלי מים מאסבסט על גגו, מין משקולת כובד להחזיק אותו מחובר לבסיסים, נהיו לסימני היכר בזמן ההוא, ובמיוחד בימים הצחיחים כשהעירייה החליטה לסגור את השיבר הראשי, כי חמור נפל למאגר המים השכונתי הפתוח או בגלל מחסור במים, כי הקימו שכונה חדשה וענקית ליד אלנאסרה ושאו בשבילה הרבה מים, להמליט את הבטון כדי לחבר את שורות הבלוקים. צינור חצי צול יספיק לשכונה של עשרות אנשים? וכך סיפקו מכלי האסבסט מי שתייה ובישול לשכונה במשך יומיים־שלושה. בקבוקי מים עוד לא היו באופנה, ועם הזמן הוחלפו מכלי האסבסט במכלי פלסטיק שחורים שצמחו על הגגות כמו פטריות או אולי כמשקולות למנוע מהבתים להמריא. טעם המים החמים, ובמיוחד בקיץ – תופעת המקררים לא הייתה שכיחה אז – לא ערב לחיכו של אבי, שגדל על מי בור המים הענקי שהיה במרכז חצר ביתם (בבירעים) וסיפק מים לכל תושבי המתחם. חיפשתי אותו הרבה פעמים בחצר האבודה עד שהבנתי, לפי תיאורה של

ציור 3 / ללא שם
(תחריט נחושת וברזל מאת חנא פרח, סדנת ההדפס הירושלמית)

דודה מרים, ששיחקה בחצר הזאת בעודה ילדה, שהקיר הצפוני של ביתם, בית ג'ירייס, והקיר המערבי של בית דודה חנא, סבי, והקיר הדרומי של דוד אליאס, שלא הכרתי בכלל כי נשאר בלבנון והופרד משאר המשפחה – שלושתם נפגשו עם הזמן מעל פתח הבור, וכך נכלאו בתוכה הרבה סודות וסיפורים.

עיבדנו את האדמה, הוצאנו את האבנים השטוחות והשתמשנו בהן לריצוף בשבילים החיצוניים וברחבות, ובאבנים הגושיות השתמשנו לבניית טראסות שחילקו את המדרון למישורים צרים וארוכים, ומדרגות מאבן חיברו ביניהן בצורות שונות ובמרחקים משתנים. כעין טיילת התהוותה בין הטראסות בחלקה הזאת – דומה למדרונות באלג'יש ודומה למה שראיתי לפני שנתיים בצילום אוויר של בירעים מ־1945 מתקופת האנגלים. לא יודע אם זה בהכרח המציאות של המדרון, או שההורים רצו להמשיך את החיים שהיו לפני המעבר.

חלקה קטנה אחת הוקדשה לעץ ברוש, שימשיך לצמוח ולגבוה ואולי בעתיד יהיה לעץ חג המולד.

השביל נמתח לאורכו של הבית ממזרח למערב וכאילו חילק את שטח הבית הגדול ליחידות נפרדות. בכל פעם שהתרחב לרחבה קטנה הייתה כניסה לסלון, כניסה למטבח,

כניסה לחדרי ילדים, כמו כמה בתוך בית אחד. והמדרגות חיברו את הקרקע לבית, וכך היה ניתן להיכנס למרחב השונה מהמרחב שהייתי רגיל אליו. בית צמוד קרקע ונוגע בו ישירות. היה סלון גדול בגודל הבית באלג'יש, ואפילו יותר גדול עם מרפסות לכיוון מזרח ומרפסת לכיוון צפון. פינת אוכל שלא צריך להזיז בה את המיטה כמו בבית – החדר באלג'יש – כדי לפתוח שולחן לארוחת חג. שירותים נפרדים לאורחים, מטבח רחב כך שהיה בו מקום גם לגז וגם למקרר בעתיד, עם נקודות חשמל מפוזרות מעל השיש למכשירים שייקנו בעתיד, שיש רחב וכיור כפול, ארונות מצופים פורמייקה, פינת טלוויזיה, שלושה חדרי שינה עם מרפסות נפרדות, מקלחת גדולה עם אמבטיה וחרסינה לבנה מהרצפה ועד התקרה. כל המתחם הזה מרוצף במרצפות טרצו שלושים על שלושים סנטימטר – לא ביציקת בטון כמו בחדר באלג'יש שהפכה להיות חלקה מרוב הליכה. והיו חלונות שפונים לכל הכיוונים עם תריסי גלילה כמו בבתי הבאוהאוס. אבל הבית לא קיבל צבע לבן, ואת עץ הברוש לא הספקנו לקשט. לאחר שש שנים נאלצנו למכור את הבית מסיבות כלכליות ולעקור למקום אחר.

התקבלה החלטה של אמי לעבור לחיפה, הרי זאת עיר גדולה שיש בה אנשים גם מהכפר וגם מכרים – חלקם עוד מתקופת האנגלים. ניתן למצוא בה דירה קטנה זולה יחסית וגם עבודה, וכך היא תוכל לתמוך בפרנסת הבית.

לאחר מסע חיפוש אינטנסיבי ובהתייעצות עם שני הילדים הוחלט על דירה באלחארה אלאלמאניה (השכונה הגרמנית), דירה בדמי מפתח בבניין שנבנה בתקופה הטורקית על ידי הטמפלרים. השלד מבטון ורלסים והחזיתות מאבן, דירה עם ריצוף צבעוני, חלונות גבוהים, דירת שלושה חדרים. דירה עם כניסה משותפת לעוד שכנה יהודייה (ישראלית). מה שהיה פעם דירה מפוארת בסגנון החלל המרכזי והרבה חדרים מסביב נהפך לשתי דירות קטנות. כך עשתה עמידר להרבה דירות בחיפה כדי לאכלס יותר אנשים.

עד שנחתמו החוזים והועבר הבית מאלנאסרה מידינו לידי הקונה, והועברה הדירה בחיפה לידינו, נאלצנו אחי ואני לנסוע יום-יום מאלנאסרה לחיפה לבית-הספר. היינו לוקחים אוטובוס מסאחת (כיכר) אלקרגאת עד סאחת פאריז בחיפה. ומשם המשכנו ברגל לבית-הספר. למה כיכר פאריז? הרי היא נמצאת בקצה העיר, והרבה שממה מסביב, הרי היא נמצאת בשום מקום – חוץ מזה שבצד הדרומי שלה יש הר של בניינים רבי-קומות בלי חלונות ובלי דלתות, והבלטות נערמו על הפתחים כאילו הפרויקט בהקמה, כאילו באופן פתאומי הפסיקו את העבודה והפועלים נטשו את האתר.

הזמן עצר מלכת. עוד לא הספקתי להבין את החידה הזאת ואחר צהריים אחד, כשחזרתי מבית-הספר לתחנת האוטובוס בכיכר פאריז, כבר לא היה זמן ללכת כי לא

נשאר מה שיתייחס לזמן, כל הבתים כאילו הועברו משם והשטח נהיה עם הרבה ריק בראשית ומחכה להולדות חדשות בלי זיכרון. כמה בניינים שסירבו לעזוב נשארו מפוזרים נטושים ומותשים ולא מחוברים לזמן.

עם הזמן מנסים להלביש על הבתים שמלות שונות, ובכל זאת הם תמיד אוצרים בתוכם עצב וזיכרון לדיירים העלומים המתגעגעים אליהם. בגלל זה מענישים אותם או בהעלמתם או בשינוי הלבוש שלהם.

הניירת עברה מיד ליד, וכך הדירה באלחארה אלאלמאניה עברה אלינו והבית באלנאסרה עבר לבעליו החדשים על-פי חוק מס רכישה, מס מכירה וחווה. שאלתי את סבי על החווה של הבית בבירעים. מבטו המחייך העצוב ושתיקתו על אי-הבנת המצב – הממשלה החליטה... ענה לי. עלינו הרבה מדרגות בתוך קומות גבוהות עד שהגענו לדירה, ונכנסנו דרך דלת גדולה, אנחנו ושכנינו, לתוך מסדרון ארוך שכאילו חילק את הדירה שלנו להרבה דירות. מהמסדרון נכנסת דרך דלת לסלון רחב ומרפסת ופינת אוכל ואח של עצים, דרך דלת לחדר שינה שממנו נכנסת לעוד חצי חדר, שהחצי השני שלו נשאר בצד של השכנה, וממנו יצאת לחצי מרפסת או למרפסת מחולקת לשתי מרפסות. ואם המשכת במסדרון הגעת לדלת המטבח עם שיש קטן וארונות מעץ צבועים בירוק ולבן, ולידו מקלחת עם אמבטיה, ומולו הייתה כניסה לדירה של השכנה.

אבי נפטר, והדירה בדמי מפתח רשומה על שמו ועל שמה של אמי. מאחר שהייתה דירת עמידר, דירת מינהל, לא ניתן היה להעבירה בירושה או לרוכשה בטאבו. המינהל תמיד דואג להשאיר חותמו בכל חוזה.

וכך הוחלט למכור את הבית בחיפה ולחפש דירה שרשומה בטאבו כ"מולפ", רכוש ש"בטוח" אפשר להוריש לילדים. מסע נוסף מעוד הרבה מסעות שמגלגל בתוכו זכרונות מעורבבים מוכרים ונפקדים בחיפוש אחר מקום.

הקדמה

כמעט עשרים שנה לא הייתי בבית שמש. מן הביקור האחרון זכרתי שורות של בתי עמידר דלים... קצת בתי אבן וקצת בתי בלוקים על עמודי בטון אשר המתכנן לא יכול היה לסבול את השיפוע וביקש לבנותם כאילו כאן מישור... באשמת המרחקים הגדולים שהניח המתכנן בין בית משותף לבית משותף ניכרת הדלות הרבה... המגרשים המוזנחים האלה אולי הם נועדו בדמיונו של המתכנן להיות משקי עזר, מטעים קטנים... נהלל צפוף אפריקאית בין טרשי יהודה? מה ידע המתכנן ומה רצה לדעת על חייהם ומנהגם של העולים החדשים? האם הכיר את התושבים? ואם הכיר האם היה שותף למוסכמה השלטת... כי יש לשנות את האנשים האלה מייד – ולשנות לחלוטין – ולשנות בכל תוקף? (עוז, 1982: 24–26)

אחת מצורות המגורים הבולטות בנוף העירוני בישראל היא השיכון, אותו "בלוק מגורים", אשר מעבר להיותו צורת מגורים המבטאת תפיסה אדריכלית היה כלי למימוש חזון המודרניות בישראל. בהקשר זה יועד לשיכון תפקיד כפול. ראשית, הוא שימש כלי לביטוי הריבונות בטריטוריה הלאומית ומנוף לייצור ושעתוק כלכלי, חברתי וזהותי. שנית, השיכון שימש אמצעי לניכוס פיזי וסמלי של המרחב הלאומי המתהווה (קלוש ולריון, 2000; Shadar, 2004). רבות נכתב על משמעותו האדריכלית של השיכון, כמו גם על היותו מרכיב מרכזי במדיניות פיזור האוכלוסייה ובריבוד החברתי בישראל (להרחבה ראו קלוש ולריון, 2000; אפרת, 2004; Shadar, 2004). ברם, במאמר זה ברצוני להסיט את הדיון אל עבר האופן שבו שימש השיכון לא רק לניכוס הטריטוריה, אלא אף לתפקידו כצורת מגורים במובנה הכפול – הן זו האדריכלית והן זו הזהותית-החברתית המבקשת לייצר שינוי בזהותם של הפליטים והמהגרים היהודים שהגיעו לישראל בכלל, והמזרחים בפרט.¹

1. דיון נוסף בשיכון הציבורי ראו מאמרה של נעמה מישר בקובץ זה (הערוכות).

עניין זה, כפי שאפרט במאמר, קשור בטבורו לפרויקט המודרניות הישראלי. המודרניות, כך אטען, אינה חלק ממהלך אבולוציוני בלתי נשלט, אלא שכתופעה סוציולוגית ופוליטית היא מזדחלת, ולרוב פורצת, באמצעות סוכניה: מסחר, קולוניאליזם, לאומיות, הגירה, תקשורת, הון ומומחים מקצועיים – כגון מתכננים ואדריכלים – ומבטיחה טרנספורמציה קוגניטיבית וחברתית שתוביל, בבוא היום, אל עתיד טוב יותר שהוא גם בלתי נמנע (Taylor, 1999). המודרניות כפרויקט חברתי כוללת אפוא צמיחה של תודעה מדעית, התפחותה של נקודת מבט חילונית ודוקטרינה של קדמה (progress) המלווים בייצורו של סובייקט חדש – סוכן המודרניות המשוחרר מכבלי המסורת כדי לממש את עצמו כפרט (Taylor, 1999; Enwezor, 2001). אולם ראיית המודרניות כתהליך נייטרלי מעצימה את הדומיננטיות של התרבות המערבית והופכת אותה לברירת המחלל שאליה יש לשאוף כדי לזכות בתואר "מודרניים" (Taylor, 1999). המודרניות, כמארג פוליטי-תרבותי שמיוצר באמצעות מנגנוני המדינה (הממסד המתכנן בהקשר זה) והמשאבים החומריים, היא גם זו המציעה הגדרה יחידנית לשיפוט תהליך המודרניזציה ובה בעת מגדירה הייררכיה ליחסים החברתיים. עניין זה, כך אטען, רלוונטי לבחינת מקומו של השיכון לא רק כצורת מגורים פיזית אלא אף כמוצר תרבותי.

באופן מפורט, במאמר זה אראה כיצד נוכחות הגוף המזרחי בפרויקט המודרניות הישראלי ייצר תוצר-נגד (counter product) אדריכלי-תרבותי שהפך את השיכון, מכונת המגורים המודרניסטית, למכונת המגורים המזרחית. בלי להמעיט בחשיבות הדיון הביקורתי, המתמקד בעוצמתו הדכאנית של השיכון ובהיותו תחנת מעבר זמנית ולא ראויה לבעלי האפשרויות לניעות כלכלית, ברצוני לטעון כי השיכון עשוי לייצג את האפשרות לדיון במרחב הישראלי כפרויקט של מודרניות אלטרנטיבית (alternative modernity). מושג זה מתמקד במשמעות המודרניות בחיי היומיום בקרב חברות ומרחבים שאינם נמנים עם "העולם הראשון", ובכך דוחה את האתוס הבורגני של המודרניות ומבקש, תחת זאת, להכיר בכך שפרויקטים שונים של מודרניזציה הובילו לתוצאות שונות (Apapndurai, 1996). בבסיס תיאוריה תרבותית זו ניצבת ההכרה בריבוי המבעים של המודרניות; הכלכלה הקפיטליסטית, טכנולוגיה, והארגון הבירוקרטי של המדינה הם מרכיבים אינהרנטים למודרניות, אך הם מובילים לריבוי אופנים של מודרניות החורגים מההעמדה הבינארית של מודרניות מול מסורתיות (Taylor, 1999). במאמר זה אבקש אפוא ליישם דיון זה ביחס לסביבה הבנויה בכלל, ובהקשר לצורת המגורים של השיכון בפרט. חשיבות המודרניות האלטרנטיבית היא כפולה; הראשונה נובעת מהדגשת ההקשר של יחסי הכוחות שבהם נוצרת הזיקה התרבותית המזרחית המוכפפת שבה אדון במאמר. השנייה נוגעת למנעד הסוציולוגי הרחב שניתן לחלץ מן הדיון החורג

מעבר להעמדה הבינארית של בעלי הכוח אל מול קולם של המוכפפים (באבא, 2004).

"אין נוהים יותר אחרי מראה מזרחי"

נקודת המוצא השכיחה לדיון בצורת המגורים ובפרויקט המודרניות הישראלי היא 1948. אולם, כפי שאבקש להראות כעת, ניתן לזהות את שורשי הדיון בהקשריו המערביים של המעשה האדריכלי בכלל, וביחס לצורת המגורים בפרט, כבר בשנות השלושים של המאה העשרים. עיון בגליונותיו הראשונים של כתב־העת **הבניין** חושף דיון אינטנסיבי בדבר מחויבותם של האדריכלים והמתכננים לנוף ה"מקומי". בגיליון הראשון של **הבניין** מוצג המתח בין תפיסות תכנוניות מערביות לבין התנאים הפיזיים והכלכליים בארץ־ישראל של אותה תקופה:

עם הסתגלות רמתנו הכללית לתנאי הארץ נמצאנו למדים... ששיטות והוצאות הפיתוח לפי דוגמאות אמריקאיות או אירופאיות, ואפילו הדוגמאות הפרוגרסיביות שבהן, לא לפי כוחנו הן ברבות הימים, כי תגרומנה לגידול רב מדי של החובות הציבוריים... (שילר, 1937: 28–29)

עד כאן מתאר שילר את האופציה הקיימת ("דוגמאות אמריקאיות או אירופאיות") אשר אינן רלוונטיות למציאות הכלכלית. אולם מה שחשוב לעניינו של מאמר זה הוא היחס לחלופה האפשרית: "רמת הדיוור העתיקה של ארצנו תוכל לאלפנו הרבה דברים," אך שילר מסייג ומוסיף "מבלי להתלות בזכרונות הסנטימנטליים הכרוכים בזה" (שם: 28–32). בגיליון הבא העוסק בבתים "בני דירה אחת" מציג פוזנר טיעון בעל גוון מודרניסטי יותר (פוזנר, 1938: 1–3), השוטח הסברים על הזיקה בין זהות לאומית לבין הארכיטקטורה של הבית. לדבריו, "לא לחינם אפשר להכיר את העם על־פי צורת בתיו. דוגמא נאה לכך הוא המתישב הגרמני בשרונה, המעתיק את אחוזת אבותיו ממולדתו לארץ נוכריה." אך בדונו ב"מצבם של היהודים, הבונים את בתיהם בארץ" טוען פוזנר כי

בעלות יהודי ארצה אין הוא מביא אתו מארץ מגוריו את צורת הדירה המיוחדת לו והמתאימה לאפיו. כשם שלא העריך ביותר צורות אחרות של החיים החיצוניים, כן לא העריך גם את צורת ביתו. באירופה המרכזית, מקום בו שמו לב לדירות ולבתים, קבל עליו היהודי בהערצה את מנהגי הגרמנים והאנגלים. אך לפוזנר חשוב לבסס את ההיגיון המודרניסטי, ובהמשך דבריו הוא גורס שבשנים

האחרונות "לקחו היהודים חלק בהתפתחותו של הטעם האירופי". הדבר בא לידי ביטוי בכך ש"הם הולכים ומתרחקים מהצורות המסורתיות הנושנות, הם לומדים לאהוב את הניקיון והפשטות, ומשחררים את דירותיהם מזכרונות העבר." ה"שחרור" מ"זכרונות העבר" חשוב לנוכחות היהודית בארץ־ישראל לא רק כשלילת הגלות, אלא אף ביחס לדחיית המזרחיות המיוצגת על־ידי טיפולוגיות צורניות אוריינטליסטיות. הישמעות לכך מבטיחה מתן מענה ל"דרישותיו האמיתיות של הטעם היהודי":

קודם כל, אין נוהים יותר אחרי מראה מזרחי. על כל פנים ויתרנו על מתן דמות מזרחית על־ידי הקמת כיפות וארקדות. ריאקציה זו היתה הכרחית וגם הלמה את דרישותיו האמיתיות של הטעם היהודי (פוזנר, 1938: 1).

בעוד שדיון בקנה המידה של הבית הבודד מאפשר ביתר קלות "ריאקציה", הגיליון השלישי של **הבניין**, העוסק בכפר בארץ־ישראל, מחדד את הצורך ביחס דו־ערכי לנוף המזרחי. בראשית דבריו מייצר פוזנר קטגוריות ברורות לגבי מיון הטיפולוגיות ההתיישבותיות, יתרונותיהן וחסרונותיהן:

הכפר בא"י הנהו עתיק ימים. מימי קדם נשתנה אך במעט. מה נוכל ללמוד מנסיונות כה ישנים? וודאי לא נוכל ללמוד מדרכי משקם, מחיי חברת הכפר שלהם, מדרכי עיבוד אדמתם המשותפת. וולקני מהלל את כלי העבודה הישנים... ריכרד קויפמן משבח את מקום הכפרים הערבים על גבי תלים ומדרונים. אומרים כי בית־כפר ערבי מיטיב להגן בפני השפעות האקלים מבתי המושבה שלנו... (שם: 1-2)

עד כאן עמדה אוריינטליסטית מובהקת, הממקמת את הכפר הערבי בקטגוריה היסטורית ("עתיק ימים"), מפגרת ("השתנה אך במעט") ושאינו רלוונטי למודרנה ("מה נוכל ללמוד מנסיונות כה ישנים?"). אך בדבריו ממשיך פוזנר תוך הימנעות מניקטת עמדה שעשויה למקמו כ"לא־מקומי" בהתייחסו לכך שכתב־העת **הבניין** נמנע במידה שווה גם מדברי ההלל הרומנטיים על שלמות כפר הפלחים וגם מדברי הביקורת והביטול

לא נאמר: עלינו לבנות באופן כה יציב ומסורתי, וגם לא נגיד, כי אסור לבנות באופן כה מוזר וגרוע. אין הכפר הערבי משמש לנו דוגמה לחיקוי, וגם לא צד נגדי

לאיזו שהיא אלטרנטיבה הקובעת: כך או כך, סגנון חדש או ישן... (שם: 1).

באותו גיליון מופיע מאמר נוסף הדין בבסיס הכלכלי המשפיע על הבינוי וחלוקת הקרקע בכפר הארץ־ישראלי. בהתייחס לכפרים הערבים נכתב:

ברוב הכפרים בסקטור הערבי שייכת כל האדמה לכלל התושבים, כפי שהיה נהוג ב"אלמנדה" בגרמניה או בשיטת ה"מיר" ברוסיה הקדומה... כל שנתיים מחלקים את אדמת הכפר מחדש, והגורל קובע איזו חלקה תמסר לפלח זה או אחר. מגרעותיה של צורת־בעלות נחשלת זו רבות מאוד, וביניהן יש למנות את העובדא, שהפלח אינו יכול לקבוע את מקום חצרו במרחק קבוע משדותיו... צפיפותו המוגזמת של הכפר הערבי באה גם מתוך כך, שמשק הבקר הוא פחות ערך לגבי הפלחה, וצורתו – צורה פרימיטיבית של מרעה... על אף ההבדלים בצורות המשק בעמקים ובהרים, שוה צורת הכפר הערבי כמעט בכל מקום, כמעט בלי יוצא מהכלל (לווה, 1938: 6-7).

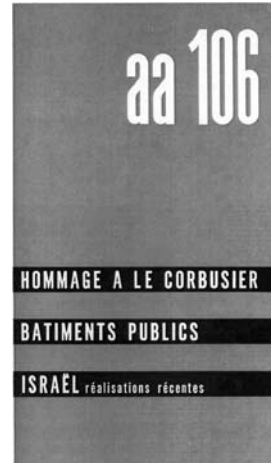
עד כאן הדגמתי את האופן שבו הדיון האדריכלי החל לבסס את עמדתו ביחס לנוף הערבי עוד טרם הקמת המדינה, תוך התייחסות דו־ערכית לנוף הקיים, זה שסימן את הנוף הפלסטני, המזרחי, בכלים אוריינטליסטיים וראה בו מחד גיסא אובייקט "אותנטי" מעורר השראה ומאידך גיסא מסמן של פיגור. פולמוס זה מרמז על עוצמת הממד הסמלי הנקשר לחשיבותה הלאומית של הסביבה הבנויה. אולם בשונה ממקרים אחרים, כגון זה האנגלי או הגרמני, שבהם הובנתה זיקה מוצהרת בין הסגנון הגותי ללאומיות הגרמנית או האנגלית, שימוש בסגנון אדריכלי מן העבר בהקשר הציוני הוא בעייתי (להרחבה ראו Yacobi, 2004), כפי שאראה בפירוט. ייצור משמעות לאובייקט האדריכלי אינו תוצר של תהליך "טבעי" שבו מפוענחים סמלים קולקטיביים, אלא הוא מובנה על גבי משמעויות המוקנות לבניין על־ידי בעלי הכוח – אדריכלים, פוליטיקאים או אנשי ציבור. עניין זה הפך משמעותי אחרי מלחמת 1948, כשהשתנה מערך יחסי הכוחות הגיאופוליטי שבו שימשו השיח והעשייה האדריכליים כלי יעיל לייצורו של מרחב פורגמטי, כפי שאציג להלן.

הארץ, העם והזמן

בדומה למפעלי מודרניות אחרים, המבוססים על הגדסה חברתית המבוצעת על-ידי המדינה (Appadurai, 1996), גם בישראל קודדה המודרניות את משמעותו הלאומית של עיצוב המרחב. עניין זה נגזר מהתוכנית הארצית המקיפה לפיתוח מרחבי ישראל שנערכה בראשית שנות החמישים על-ידי אריה שרון, הממונה על אגף התכנון במשרד ראש הממשלה. אחת ממטרות התוכנית הייתה לספק דיור לאוכלוסייה שהכפילה את עצמה בעשור הראשון להקמת המדינה (להרחבה ראו שרון, 2004; אפרת, 2004). התוכנית, שנקראה "תכנון פיזי בישראל", הגדירה שלושה ממדים לעיצוב המרחב: הארץ, העם והזמן. לתבנית אידיאולוגית זו נוצקו תכנים מודרניסטיים שסייעו במימוש החזון הממלכתי, שבו "קיבוץ גלויות מגוון זה" אמור היה "ללבוש צורה אחידה רק על רקע של תנאים פיזיים, חברתיים וכלכליים נוחים ומעודדים". אלה, ברוח פרויקט המודרניות, אמורים לייצר "הרכב חברתי ויצירת מסגרת תכנונית, שתקל את הטמיעה ותזרז את התהליך של איחוד חלקי היישוב המגוונים... לחטיבה אחידה ויוצרת" (שרון, 1951; ההדגשה שלי). על רקע זה ניתן להבין את העצמת חשיבותו של הבית כמקור ליצירת שייכות וזהות קולקטיביות וכאמצעי להפיכת המהגרים ל"ילידי המקום". דבריה של גולדה מאיר מחזקים טענה זו:

מחסור בשיכון קיים בכל העולם ובכל מקום ומקום. אולם בשבדיה אין סכנה שבדי שנולד ויושב בשבדיה מדורי דורות, יחדל להיות שבדי בגלל זה שאין לו בית. אצלנו הועמדה השאלה בכל חריפותה. בעיית השיכון היא אחת השאלות החשובות, כיוון שהיא תקבע אם אותה משפחה שבאה לארץ עם ילדיה, שהיא זרה לארץ, לשפתה, לתנאים ולעיתים קרובות גם לשאיפותיה; היא תקבע אם בני אותה משפחה יהיו ישראלים, או יישארו זרים בארץ הזאת, גם אם יהיו אזרחיה (גולדה מאיר, דצמבר 1953; בתוך זסלבסקי, 1954. ההדגשה שלי).

הגישה התכנונית המודרניסטית הלמה את הצורך "לביית" את המהגרים כדי שלא יישארו "זרים" במדינה החדשה. תפיסה זו התייחסה למערכת מרחבית שלמה, שברוח התכנון המודרניסטי כללה מבנים קהילתיים, שטחים פתוחים ומבני מגורים על יחידות המגורים שבהן (Sandercock, 1998). לארגון המרחב הביתי היה תפקיד חברתי שהגדיר כיצד יחיו המשתמשים במרחב הפרטי; תפיסת המגורים החדשה שמה לה למטרה לא רק לספק מגורים אלא גם לשחרר את המשפחה מתפיסות דומסטיות מסורתיות. משטר אדריכלי-תכנוני זה נשען על תפיסות תכנוניות שרווחו בעולם המערבי באותה תקופה,

איור 1/ כריכת גיליון מיוחד (106)
של כתב־העת *Architecture d'aujourd'hui*

ואף זכה לתמיכה נלהבת מכתבי העת האדריכליים בעולם. דוגמא לכך היא כתב העת *Architecture d'aujourd'hui*, שבמסגרתו ראה אור בשנת 1963 גיליון מיוחד (106) שכלל מחווה ללה קורבוזיה והצגת פרויקטים ישראלים יחדיו (איור 1). תפיסה תכנונית זו תאמה לחלוטין את מטרות המשטר בישראל בשנות החמישים, שביקש להעביר את המהגרים המזרחיים תהליך דה־ערביזציה כדי ש"ישראלים לא יהיו ערבים" (שוחט אצל שנהב, 2002: 109).

טענתי, אם כן, היא לראות הן את פעולת התכנון והן את עיצובו של המרחב הפרטי – הבית – כמעשה של "מסגור המקום", לא רק במובן הפיזי אלא אף במשמעותו השיחית (Dovey, 1999). חיי היומיום מתרחשים בחלל מתוכנן כגון חדרים, בניינים, רחובות, ערים ושכונות, המכתיבים את פעולותינו היומיומיות שמייצרות בתורן משמעות הנתפסת כמובנת מאליה. כך הפך גם השיכון למתווך ולמשעתק של יחסי הכוחות החברתיים בישראל וככל שהפך ליומיומי כך הועלו פחות ספקות ושאלות לגבי משמעותו התרבותית. בתהליך זה צברה הסביבה הבנויה את עוצמתה הסמלית שמבוססת על המצב היומיומי – ההגמוני – המשלב כוח פוליטי, חברתי ותרבותי ומטשטש את חלוקת העבודה בין "הפוליטי" (קרי קבלת ההחלטות) וה"מקצועי" (התכנון). על רקע זה ברצוני לעבור כעת להצגת מקרה אחד המקפל בתוכו את הסוגיות הללו – תכנונה של העיר לוד בעשור הראשון שלאחר 1948.

"כאילו קיים הכל מימים ימימה"

כמה חודשים לאחר מבצע דני, שבו נכבשה העיר לוד, ובמקביל לגירוש ועזיבת רוב תושבי לוד הפלסטינים וריכוזם של הנותרים בסאכנה,² נעשה הרס מסיבי של האזור הבנוי על-ידי הצבא הישראלי, לעיתים כתוצאה מהוראה מפורשת של ממשלת ישראל ולעיתים כחלק מיוזמות צבאיות מקומיות (שגב, 1984). אולם מחיקתה המוחלטת של הסביבה הבנויה הייתה בלתי אפשרית; הגעתם של המהגרים היהודים לישראל הצריכה מתן פתרון מגורים, ומלאי יחידות המגורים הקיימות שימש בסיס לכך. בנוסף, חלק מהתגובה הישראלית לנסיגתם של הפלסטינים לחזור אל העיר ואל בתיהם היה יישובם של אותם המהגרים יהודים בבתי הנטושים. כפי שאירע במקומות אחרים בשטחה של מדינת ישראל, ייהודה של לוד עמד בסדר עדיפויות גבוה, כך שב-1950 רק תשעה אחוזים מתוך 12,100 התושבים היו פלסטינים, בעוד השאר מהגרים יהודים. הרכבה של האוכלוסייה היהודית בעיר בשנותיה הראשונות מנה:

... קשת רב גונית המאפיינת את קיבוץ הגלויות: 50% הם יוצאי פולין, רומניה ובולגריה ו-50% יוצאי מרוקו, תוניסיה, תורכיה ועיראק. בשנה ה-7 לקיומה כעיר עברית עצמאית עדיין רחוקה הדרך לגוף עירוני מלוכד ואחיד שחלץ את לבושו הגלותי. העדות מוסיפות לקיים מנהגיהן והרגליהן, עובדה הכובלת את התפתחותה הבריאה והרצויה (על המשמר, 17.5.1954).

ביקורת זו מבטאת בבירור את אחד ההיבטים הבולטים בשיח המודרניות הציוני השואף ליצירת חברה מודרנית במרחב ישן-חדש (Yacobi, 2003). יתר על כן, מדיווח בעיתון על המשמר (17.5.1954) אף עולה סוגיה נוספת הקשורה לכך, המתארת את הסביבה הבנויה הפלסטינית שנתרה בלוד כסמל לא רק לנופו של האויב המאיים, אלא אף לשורשים הגלותיים-המזרחיים של המהגרים היהודים:

כאשר הינך מהלך בסביבות גיטו "סקנא" (כך במקור) ורואה את החיים המנוונים של שוכני בתיה ומרתפיה החשוכים ללא תנאים סניטריים מינימליים – בחדר קטן ונמוך מתגוררים 4-5 נפשות – יש לך הרגשה ששום דבר לא השתנה בחיי

2. הסאכנה היא מתחם במרכז העיר שבו רוכזה האוכלוסייה הפלסטינית לאחר מלחמת 1948. להרחבה ראו יעקובי, 2003; נוריאלי, 2005.

האנשים הללו שהועברו מהגיטאות החשוכות במרוקו המפורסמות לשימצה...
(על המשמר, 17.5.1954).

כך, באופן פרדוקסלי, סוכני הייחוד "שהועברו מהגיטאות החשוכות המפורסמות לשימצה", היו אלה שסימנו את הסיבה לאי־פיתוחה של לוד. הדינמיקה הדמוגרפית שכללה את כניסתם של המהגרים המזרחים לסאכנה סתרה את השאיפה ליצירתו של מרחב סגרגטיבי שיבחין בין "ערבים" ל"יהודים". יתר על כן, נוכחותם של המהגרים המזרחיים בסמיכות לשרידי האוכלוסייה הערבית שנותרה בלוד כוננה לדברי נוריאלי רשת חברתית המקבילה לרשת החברתית ההגמונית, שבה מתקיימת זיקה המושתתת על סולידריות בין שתי הקהילות (נוריאלי, 2005). המודרניזציה של המרחב חיבה אפוא התייחסות לא רק לערבי "המאיים" אלא גם ליהודי המזרחי. כאן אזכיר את פריצת הדרך בחשיבה התיאורטית המוצעת על־ידי שנהב (2004), המצביעה על הסתירות והמתחים הקיימים בטבורו של הפרויקט הציוני בהתייחס למזרחים. "חומרי הבנייה" הזהותיים הבאים לידי ביטוי בארכיטקטורה סתרו את ההיגיון של הפרויקט הציוני ביחס לאוכלוסייה הפלסטינית ולא פחות מכך ביחס למזרחיים – הערבים־היהודים, המייצרים, כפי שמראים שנהב (2004) ונוריאלי (2005), זהות שלישית מאיימת מחד גיסא אך משלנו מאידך גיסא. אולם יש לזכור כי ניתובה של האוכלוסייה ללוד, כמו גם למקומות אחרים, היה פרי מדיניות ממסדית (Yacobi, 2003).

מהו אם כן הנוף העירוני שאמור היה להחליף את הנוף שסומן כמזרחי וגלותי? התשובה לשאלה זו הייתה ברורה בשעתה, וניתן למקמה בהקשר לפרויקט המודרניזציה שסיפק מענה להתנגדות האידיאולוגית לעבר ולהווה המזרחיים:

...ניתן לשנות את פני העיר ולהופכה לעיר גנים פורחת. השיכונים היפים שניבנו הם התחלה נאה. ייבנו שיכונים פועלים לשוכני פרברי העוני, יפותחו ויבוססו מפעלי התעשייה הקיימים ויתווספו חדשים... אר־אז מובטח לנו שלוד העיר תימנה עם הערים הישראליות המשגשגות (על המשמר, 17.5.1954).

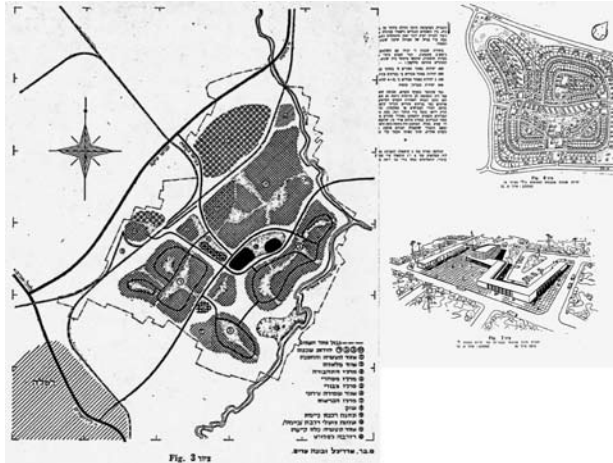
את נופה הבנוי של העיר הפלסטינית החליף אם כן נוף העיר המודרנית והמתוכננת, שמחקה בהדרגה את הנוף הילידי, נופו של מי שנתפס כאויב, וסייעה בהפיכתה למרחב מערבי ויהודי. תהליך זה שימש לא רק למתן פתרון מגורים ותעסוקה למהגרים היהודים המזרחיים ולפליטים מאירופה שהגיעו לישראל לאחר 1948, אלא אף אמצעי יעיל ליצירת תמורה

איור 2: שיכונים בלוד
(מקור: ארכיון עיריית לוד)

תודעתית במרחב. ביוזמת הרשויות החלו להיבנות בתי מגורים, שדמותם היא השיכון הציבורי; אותו "בלוק מגורים" שנראה בערים השונות (איור 2) ואשר לדברי קלוש ולויין (2000: 162) מגלם את תהליך הקולוניזציה הפנימית – הפיזית והדמוגרפית – שהתבסס על משטר של שליטה באמצעות מודרניזציה כפויה. בהקשר לכך אף אזכיר את דבריו של רבינוביץ, המציין כיצד הפך השיכון לסמל, מעין שם נרדף לנצרת עילית, העיר היהודית, בפי תושבי נצרת הערבים, וסימן את ייחודו של המרחב הערבי (Rabinowitz, 1997: 6).

השיכונים הלכו ונבנו בעשור הראשון להקמתה של לוד העברית. תכנונם נגזר מתוכנית האב הראשונה שהוכנה על-ידי האדריכל ומתכנן הערים מיכאל בר ללוד ב-1954 ושאושרה ב-1958 (איור 3). מן הטקסטים המציגים את תוכניתו של בר – וכן מהייצוגים הגרפיים – עולה מניפסט מודרניסטי צרוף הטוען להפרדת שימושי קרקע ואיזור (zoning) כמו גם ליצירת מערך תשתיות יעיל המתעלם לחלוטין מהמרקם העירוני הקיים. בניגוד למארג העירוני הרציף שהיה קיים בלוד, תוכניתו של בר חילקה את העיר ליחידות שכנות מופרדות כשמערך כבישים ופארקים מחבר ביניהן, כפי שגם ניתן ללמוד מאיור 3, המדגים את חזונו המבקש ליצור "יחידות שכנות [ש]תכלולנה מרכזי-משנה ציבוריים ומסחריים, שטחים ציבוריים ומסחריים וכן שטחים ציבוריים פתוחים, אשר יתקשרו עם השטחים המרכזיים הכלליים, על-ידי רשת תחבורה פנימית ופארקים" (בר, 1954: 17). זאת ועוד: בניגוד לעירוב

אזור 3/ תוכנית בר
 (מקור: עיתון אגודת האינג'נרים
 והארכיטקטים בישראל י"ב)

השימושים שהיה בעיר לפני 1948, איזור והפרדת שימושים היו אף הם מרכיב משמעותי בתוכנית החדשה (שם, שם). מסיכת המודרניות היוותה הצדקה להרס הסביבה הקיימת, כפי שמעיד המתכנן עצמו, באומרו כי "יש צורך לעבד תוכנית בנין ערים מפורטת מבלי להתחשב כלל במבנים הקיימים" (אדריכל מיכאל בר, בתוך: עיריית לוד, 1952). ואכן, תכנון ופיתוח בלוד שלאחר 1948 נתפסו כמחיקת הקיים:

... מסביב למבנים הללו בין עיי המפולת מימי מלחמת השחרור, ובחלקו בגלל הזנחת שנים, מתגוררות משפחות שקשה לעמוד על מספרן המדויק, אך קרוב לוודאי שמספרם מגיע ל-400 משפחות. גם את התושבים האלה יש להעביר לשיכונים חדשים ועל-ידי כך לאפשר פנוי הריסות המבוצע כעת על-ידי עיריית לוד ולגשת לפעולת תכנון ופיתוח (שם: 16).

"עיי המפולת" המוצבים בניגוד ל"שיכונים החדשים" חושפים את מרכזיותו של מושג החדישות (newness) המלווה את תהליכי התהוותה של העיר הקולוניאלית, שבאמצעותו האמינו אף ב"חינוכה" של האוכלוסייה המקומית ובהתאמת התנהגותה הכלכלית, התרבותית והחברתית לתרבות המערבית (King, 1990). ההצדקה להרס

הסביבה הבנויה הילידית לא הייתה, אם כן, קשורה אך ורק לשיקולים פיזיים של איכות הבנייה, אלא גם לכך שהסביבה הבנויה הילידית אינה הולמת את "רמתם התרבותית והחברתית" של התושבים היהודים (בר, 1954: 16). דברים אלה מבטאים באופן חד וברור את המכניזם הכפול שייצר את המרחב העירוני החדש בלוד; גישה מודרניסטית ליעילות, סדר ותכנון והכלתו של היגיון אתני המחליף את העדר הפיתוח. כפי שהראיתי בראשית דברי, תפיסה זו לא החלה לאחר 1948 אלא הייתה המשכו של דיון שהחל בשנות השלושים. ניתן לקשור עניין זה לאופן שבו מאפשר המכניזם של יחסי הכוחות את ביצועה של תוכנית האמורה לשמש אמצעי לטרנספורמציה חברתית. מימוש התוכנית תובע מעורבות עמוקה של המדינה וגישה תכנונית ריכוזית המאפשרת את יישומו של חזון אוטופי שיממש, כך במילותיו של הולסטון, "הזדמנות לכתיבה מחודשת של ההיסטוריה הלאומית" (Holston, 1989: 5) כפי שעולה הדבר גם בהקשר הישראלי:

העוברים היום בדרכי הארץ ורואים את מאות הבתים החדשים המלבינים מכל צד, את ריק הגינות והעצים העוטרים אותם, ואת החיים הרוחשים בהם, מדמים בנפשם כאילו קיים הכל מימים ימימה (גולדה מאיר, דצמבר 1953, אצל זסלבסקי, 1954).

מראה "הבתים החדשים המלבינים", מחד גיסא, והתחושה "כאילו קיים הכל מימים ימימה", מאידך גיסא, הם שני הקצוות המבטאים באופן ברור את תפקידו של הייצוג האדריכלי המודרני בישראל. השיכון, כצורת מגורים פיזית וחברתית, מקפל בתוכו את הקונפליקט התרבותי שנוצר מכך שהקמתה של מדינת ישראל נתפסה מצד אחד כחלק מתנועה אוניברסלית-מודרנית, בעוד שמן הצד האחר הוטמעה ההנחה שהיא תוקם כמדינה יהודית. קונפליקט זה מתבטא במתח הקיים בין עמדת האסכולה המודרניסטית, הגורסת כי יש למחוק את העבר, לבין הנראטיב הציוני, שנאחז ונשען על אותו עבר מדומיין.

מהותנות אסטרטגית: "בסוף כל פרקה מסתתר שיכון קטן"

לכאורה ניתן היה לסיים את המאמר בהכרזה על נצחון פרויקט המודרניות; מרבית הנוף הערבי נמחק, השיכונים נבנו ובהם שוכנו המהגרים. אולם, כפי שאבקש לטעון, לא ניתן לראות את היחס לסביבה הבנויה באופן חד-ערכי. במילים אחרות, ברצוני לטעון כי ניתן לזהות מנגנוני ייצור אדריכליים חלופיים, תוצרי נגד (counter products) שהפכו

איור 4/ שיכון בשכונת מוסררה, ירושלים: מימין – ניכוס שטחים מקומת העמודים הציבורית; משמאל – שימוש פרטי בחצר הציבורית (צילומים: ח. י.)

את השיכון – מכונת המגורים המודרניסטית – למכונת המגורים המזרחית. מבחינה תיאורטית טענה זו מבוססת על הגישה הגורסת כי בני-אדם אינם אדישים ליוזמות חיצוניות המבקשות לעצב את חייהם, אלא שביכולתם לייצר משמעות לסביבתם, הנגזרת מערכים ומטרות שעומדים בראש סולם עדיפויותיהם, גם אם אלה מנוגדים לסדר החברתי והמרחבי ההגמוניים (Beng-Lan, 2002; Appadurai, 1996). התבוננות זו בשיכון מנוגדת לאופן שבו הוא מוצג בשיח האדריכלי כאובייקט נייטרלי ונטול סביבה אנושית או כאובייקט אדריכלי הזקוק לשיקום אסתטי.

השיכון גם עומד במרכזם של ייצוגים תרבותיים רבים הקושרים אותו לתרבות המזרחית; יהיה זה "שיר הפרחה", הסביבה הבנויה בפריפריה בסרטים **חולה אהבה משיכון ג'** או **שחור**, כריכת הספר **מזרחים בישראל** (חבר ואחרים, 2002) או **קולות משכונת הקטמונים** (יונה, 2002; להרחבה ראו יעקובי, 2007). אכן, נדמה שהסובייקט המזרחי הפנים את זהותו-הזהדותו עם השיכון ובכך, כפי שאציע בחלק זה, העלה, ולו באופן חלקי, את האפשרות לראותו כאתר מזרחי המבטא את האפשרות למודרניות אלטרנטיבית. בדברי אני מכוון לכך שעם השנים נוספו לשיכונים אלמנטים אדריכליים המוגדרים כלא-חוקיים וכחסרי התחשבות בחלל הציבורי (איור 4). אלה כוללים בין היתר, ניכוס שטחים שהונחו והפיכתם לגינות פרטיות, וכן שינוי פרטי הבניין

הסטנדרטיים, כגון חלונות וכניסות, וטשטוש האנונימיות שהם מייצרים. תוספות אלה הפכו את השיכון ליצור כלאיים אדריכלי שאינו מוכתב על-ידי תוכניות, חתכים או היגיון אסתטי מקצועי (יעקובי, 2007).

העשייה האדריכלית "מלמטה" הפקיעה מידי המומחים את היכולת לשלוט במרחב הביתי והציבורי, ובכך מערער השיכון על פרויקט המודרניות החברתית, הזהותית והמרחבית של ההיגיון הלאומי; חלקים נרחבים מ"ההפרעה האדריכלית", הנראית בשכונות וביישובי ספר רבים, חורגים מן הרצון לשפר את איכות החיים (קרי, תוספת חדר או הרחבת המטבח) ומבליטים בחומריותם ובתצורותיהם תפיסות תרבותיות שאינן עולות בקנה אחד עם חזון המודרניות ההגמוני.³ אלה מערערים על הסדר החברתי-המרחבי הן ביחס להכתבתו של אורח חיים "מלמעלה" (ביחס להייררכיה של מרחב ציבורי, חצי ציבורי ופרטי, לדוגמא) והן מכך שתצורות אדריכליות שאינן תקינות קמות ונוצרות על-ידי המשתמשים. בנוכחותה של הארכיטקטורה הזו, ניתן במידה רבה לראות פגיעה בשאיפה לייצר לכידות תרבותית הנשענת על חזון המודרניות.

התגובה הממסדית לשינויים שנעשו באדריכלות הפורמלית לא איחרה לבוא. המהפך הפוליטי 1977 ועליית הליכוד לשלטון הובילו לרפורמות כלכליות ותכנוניות שכללו, בין היתר, השקעת משאבים בפרויקט "שיקום השכונות".⁴ מהלך זה אכן שיפר לעיתים את תנאי המגורים הפיזיים, ומבחינות רבות ניתן לראות בו "הכרה" בצורכי התושבים כמו גם במשמעותו התרבותית של המרחב עבורם. רבים מהשיכונים שנבנו בשנות החמישים והשישים נעטפו במסגרת פרויקט "שיקום השכונות" על-ידי אדריכלים באלמנטים אדריכליים הנגזרים מעולם הדימויים הנתפס בעיניהם כ"מזרחי", כגון עיצוב מחודש של החזיתות בפתחים מקושטים (איור 5). אולם, מעבר לתפיסה אדריכלית אוריינטליסטית זו, המקפלת את המזרח אל תוך צורה סטריאוטיפית, ברצוני אף לטעון ש"ההכרה" האדריכלית הפוסט-מודרנית אינה אלא רדיקליזציה של התפיסה המודרניסטית ביחס למזרחיותו וערביותו של המרחב הישראלי. אם בשנות החמישים תבעה המודרניות את מחיקת הנוף המזרחי (הפלסטיני), אזי בשנות השמונים משועתקת התפיסה המרכזית באדריכלות בהכרתה ב"תרבות האחרת", בתנאי שהיא מוצבת בגריד (האסתטי והמקצועי) של בעלי הכוח (Bhaba, 1990: 208). במילים אחרות, הכללתו של

3. שינוי הסביבה הבנויה המודרניסטית אינו אופייני רק לישראל. גם במקומות אחרים שהפרדיגמה המודרניסטית בתכנון ואדריכלות נכפתה בהם על קהילות ניתן לזהות תגובה אדריכלית דומה של המשתמשים. להרחבה ראו El-Rafey and Sutton, 1993.

4. להרחבה בנוגע למטרות הפרויקט, יישומו וביבליוגרפיה נבחרת ראו: www.moch.gov.il.

איור 5/ חזית מבנה לאחר "שיקום" שכונת מוסרה, ירושלים
(צילום: ח. י.)

הנוף "המזרחי" בלקסיקון האדריכלי בישראל שעתקה את מה שהגדירה חניסקי (2004): (258) כחלוקת העבודה המסורתית ביחס אל "המזרח" לשתי קבוצות מובחנות; "המזרח" המכוון אל אותו ציבור "מערבי" "המבין" את חשיבות, איכות ומשמעות הסביבה הבנויה, והציבור "המזרחי" כמי שמאשר את האותנטיות של הנוף "המקומי" ומלאימו (חניסקי, 2004; יעקובי, 2007).

לקראת מודרניות אלטרנטיבית?

במאמר זה הצבעתי על תפקידו של השיכון, כצורת מגורים, בפרויקט המודרניות הישראלית. מודרניות, כפי שהראיתי, זקוקה למרחב "מודרני" המאורגן "מלמעלה" בשם החדשות והיעילות המקודדים אינטרסים תרבותיים הגמוניים. אל מול תהליך זה נוצרות תגובות "מלמטה" על-ידי המשתמשים שזהותם ותרבותם אינן נשמעות (לעיתים בודעין ולעיתים מתוך טקטיקה של הישרדות) לתשוקת המודרניות ומשכשות את החזון האוטופי. בהקשר האדריכלי, יש לדיון זה ביטוי פיזי – השיכון הפך ממכשיר בשירות המודרניזציה, שביקשה לייצר אחדות זהותית, לאתר קונקרטי וסמלי המסמל את המזרחי השולי, ומאתר של מודרניות אוניברסלית הוא הפך לאתר של מודרניות אלטרנטיבית המבליטה בתצורתיה "תועפות של זמנים ומקומות אחרים" (שוחט,

2004) המערערות על השאיפה לייצר לכידות תרבותית-מרחבית. כפי שהראיתי, הטרנספורמציה האדריכלית והשיחנית, ש"קלקלה" את מכונת המגורים המודרניסטית, מעלה את האפשרות להתבונן בסביבות המגורים החדשות שנוצרו באופן מחודש המרחיק את השיפוט האסתטי ומקרב את זה האתי. חשוב להדגיש שאין בכוונתי לטשטש בטיעון זה את האופן שבו נתפס השיכון בקרב רבים מדייריו, ביניהם גם פעילים מזרחיים, כאתר של דיכוי, וכתחנת מעבר זמנית ולא ראוייה לבעלי האפשרויות לניעות כלכלית. אולם האדריכלות שנוצרה מלמטה, על אף שנוצרה מהיעדר אמצעים ולא מבחירה, מאפשרת לדון במרחב האדריכלי בישראל בכלל ובסביבת המגורים בפרט – כחלק מפרויקט של מודרניות אלטרנטיבית, ובכך לאפשר התייחסות שוות ערך למרחבים שנוצרו על-ידי קהילות שלא "צלחו" את מסלול המודרניות הלאומי. התבוננות זו אף מאפשרת לראות במודרניזם האדריכלי בישראל אמצעי ששימש לא רק להתמרת המרחב הערבי אלא בה בעת ייצר את זהותה המרחבית של "היישות המתווכת" (שוחט, 2001: 140), היינו זו של המזרחים.

אכן, בחינתו של השיכון כאתר "מזרחי" מאתגרת את תפיסת המרחב. אולם קשה לראותה כעמדה המשנה את התפיסה האדריכלית-תרבותית; המוצא ממשוואת יחסי הכוחות הזו טמונה בנכונות בעלי הכוח (האתני-המעמדי והפרופסיונלי) להפסיק לראות במרחב הבנוי המזרחי "תוצר לקוי" בר תיקון אלא אלטרנטיבה מקומית – נטולת מרכאות.

ביבליוגרפיה

אפרת, צ. 2004. **הפריקט הישראלי: בנייה ואדריכלות 1973-1948**. תל-אביב: מוזיאון תל-אביב לאמנות.

באבא, ק. ה. 2004. "שאלת האחר: הבדל, אפליה ושיח קולוניאלי". **תיאוריה וביקורת** 5: 144-157.

בר, מ. 1954. "העיר לוד – בעייתיה ותכנונה". **עתון אגודת האינג'נירים והארכיטקטים בישראל י"ב**: 18-15.

זסלבסקי, ד. 1954. **שיכון עולים בישראל – בנין, תכנון ופיתוח**. תל-אביב: עם עובד.

חבר, ח., שנהב, י. ומוצאפי-האלר, פ. (עורכים) 2002. **מזרחים בישראל**. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

חינסקי, ש. 2004. "עינים עצומות לרווחה": על תסמונת הלבקנות הנרכשת בשדה האמנות הישראלית". בתוך: שנהב, י. (עורך), **קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי**. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 257-284.

יעקובי, ח. 2003. "על חיי השגרה בעיר המעורבת לוד". **ג'מאעה י'**: 69-109.

— 2007. "המקום השלישי: ארכיטקטורה, לאומיות והמבט הפוסטקולוניאלי". **תיאוריה וביקורת** 30: 63-88.

יונה, א. 2002. **קולות משכונת הקטמונים**. הוצאה עצמית.

לווה, י. 1938. "היסודות הכלכליים של סוגי הכפרים". **הבנין – עיתון לאדריכלות ולבנין-ערים**: 2-9.

נוריאלי, ב. 2005. "היהודים הערבים בגטו בלוד". **תיאוריה וביקורת** 26: 13-42.

עיריית לוד (1952). **לוד – 3 שנים של שלטון מוניציפלי**.

פוזנר, י. 1938. "הכפר בארץ-ישראל". **הבנין – עיתון לאדריכלות ולבנין-ערים**: 1-2.

קלוש, ר., לריון, י. 2000. "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב". **תיאוריה וביקורת** 16: 153-180.

שגב, ת. 1984. **הישראלים הראשונים**. ירושלים: דומינו.

שוחט, א. 2001. "מזרחים בישראל: הציונות מנקודת-מבטם של קרבנותיה היהודים". בתוך: שוחט, א., **זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב תרבותית**. תל-אביב: בימת קדם לספרות, עמ' 140-205.

שילר, א. 1937. "לבעיית פיתוח קרקעות עבור דירות ושכונות פועלים". **הבנין – עיתון לאדריכלות ולבנין-ערים**: 28-32.

שנהב, י. 2002. "יהודים יוצאי ארצות ערב בישראל: הזהות המפוצלת של מזרחים במחוזות הזיכרון הלאומי". בתוך: חבר, ח., שנהב, י. ומוצאפי-האלר, פ. (עורכים), **מזרחים בישראל**. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 105-151.

שנהב, י. 2004. **היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות**. תל-אביב: עם עובד.

שרון, ס. 2004. "לבנות ולהבנות בה": **תכנון המרחב הלאומי בשנים הראשונות למדינת ישראל**. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.

Appadurai, A. 1996. *Modernity at Large*. University of Minnesota Press.

Beng-Lan, G. 2002. *Modern Dreams: An Inquiry into Power, Cultural Production and the Cityscape in Contemporary Urban Penang, Malaysia*. Ithaca, NY: Southern Asia Program, Cornell University.

Bhaba, H. 1990. "The Third Space: Interview with Homi Bhaba." In: Rutherford, J. (ed.)

- Identity, Community, Culture, Difference*. London: Lawrence and Wishart.
- Dovey, K. 1999. *Framing Places – Mediating Power in Built Form*. London and New York: Routledge.
- El-Rafey, M. and Sutton, S. E. 1993. "A New Form and Content for Housing." In: Arias, E. G. (ed), *The Meaning and the Use of Housing: International Perspectives, Approaches and their Applications*. Avebury: Brookfield, VT.
- Enwezor, O. 2001. "The Short Century: Independence and Liberation Movements in Africa, 1945-1994: An Introduction." In: Enwezor, O. (ed.), *The Short Century: Independence and Liberation Movements in Africa, 1945-1994*. New York: Prestel.
- Holston, J. 1989. *The Modernist City – An Anthropological Critique of Brasilia*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- King, D. A. 1990. *Urbanism, Colonialism and the World Economy – Cultural and Spatial Foundations of the World Urban System*. London and New York: Routledge.
- Rabinowitz, D. 1997. *Overlooking Nazareth – The Ethnography of Exclusion in Galilee*. Cambridge Studies in social and Cultural Anthropology.
- Sandercock, L. 1998. *Towards Cosmopolis*. London: Wiley.
- Shadar, H. 2004. "Between East and West: immigrants, critical regionalism and public housing." *The Journal of Architecture* 9: 23-48.
- Taylor, C. 1999. "Two Theories of Modernity." *Public Culture* 11 (1): 91-124.
- Yacobi, H. 2003. "The Architecture of Ethnic Logic: Exploring the Meaning of the Built Environment in the 'Mixed' City of Lod – Israel." *Geografiska Annaler*: 171-187.
- 2004. "Form Follows Metaphors: The Case of the New Israeli High Court Building in Jerusalem." *The Journal of Architecture*: 233-253.

לעזוב את הארמון: צמתים בייצור סביבת המגורים של בנייני הדיור הציבורי

מאמר זה הוא תרומה נוספת לכתיבה הביקורתית על פרויקט הדיור הציבורי בישראל כאובייקט אדריכלי, כלכלי וחברתי וכתוצר של מנגנוני כוח מדינתיים.¹ המאמר בוחן את סביבת המגורים של מתחם בלוקים מקבילים, רבי כניסות, הבנויים בניצב לכביש בשכונת תל כביר בתל-אביב-יפו.² מתחם זה הוא אחד המקרים הקיצוניים של סביבת מגורים מוזנחת בעיר, בדומה למתחמי בניינים מרובי כניסות ומקבילים בכמה שכונות ביפו.³ המאמר נותן משקל רב יותר לחוויות החיים המצטברות של דיירים בסביבת המגורים – כאתר מפגש והצטברות של סוגיות מרחביות-חברתיות רבות – ונמנע מדיון שיטתי בסוגיה תכנונית, אדריכלית או חברתית מסוימת. כך ייבחנו ההתערבויות התכנוניות המוסדיות השונות במתחם לאורך פרק זמן ארוך, מהקמת הבניינים ועד ימינו. בחינת ההתערבויות התכנוניות נשזרת בעדויות ובתיאורי פעולות המירחוב של דיירת בודדת – האלמנה קלמנטין – המתגוררת במתחם. ההתבססות על קורותיה של דיירת אחת משמשת אותי, מחד גיסא, מפני שיחידות המגורים במתחמי הדיור הציבורי מאופיינות בשכפול, וניתן לכן ללמוד הרבה מיחידת דיור אחת על האחרות; מאידך גיסא, ההתנהלות של הדיירת במרחב המשותף – חצר הבניין – היא בגדר היוצא מן הכלל, ולכן מועיל לבחון באמצעותה את תוצרי התנהלות רוב הדיירים בחצרות המתחם כולו. בנוסף, בניגוד לרוב הדיירים במתחם, המרואינת מתגוררת בדירתה ברציפות מאז הקמת הבניינים ב-1962.⁴

1. לדיון ביקורתי בבנייני הדיור הציבורי ולרשימת קריאה מורחבת ראו במיוחד קלוש ולויין, 2000; ראו גם שדר, 2004; אפרת צ., 2004 (במהלך ביקורתי הבולם את עצמו – ראו להלן סיכום מאמר זה); רבינוביץ', 2000; גיתאי וטוביה-בונה, 1999; אלמלך ולויין-אפשטיין, 1998; אפרת א., 1987; היל וכרמון, 1979.
2. לדיון בשיכון הציבורי מזווית שונה ראו מאמרו של חיים יעקובי בקובץ זה (העורכות).
3. למשל בשכונת יפו ד' (רחוב קהילת קנדה), שכונת דקר, שכונת חסכון (רחוב ציהתל"י). בשכונת יד אליהו מתחמים רבים של בניינים רבי כניסות מקבילים – אולם לא ניתן להצביע על מתחמים שלמים שבהם סביבת החיים ירודה. בשכונה זו יש בניינים שסביבת המגורים שלהם מטופחת להפליא ובניינים שסביבת המגורים בהם מוזנחת מאוד.
4. במאמרו "מיצג השיכון הציבורי" מציע גיתאי (1999) בחינה של דירות הדיור הציבורי דרך עיני דיירים, אולם לרוב אינו מחלף ביקורת מנקודת מבט זו.

מנקודת מבטי כחוקרת תרבות של נוף, הדיון בבנייני הדיור הציבורי מוסט מן האובייקט האדריכלי "דירה" או "בניין" אל תפיסה מרחיבה יותר של "סביבת מגורים" בהקשר של חיי היומיום. הדיון בסביבת המגורים יתחיל בדירה הפרטית – הגג, החדרים, והחלונות שלה – ימשיך בחצר הבניין המשותף ובתשתיות הפרטיות והעירוניות שלו, ויתפרס אל מתחם של שישה בלוקים רבי כניסות. מהדיון עולה כי בין מרכיבי סביבת המגורים, דירת המגורים היא רכיב המתפקד היטב ביחס למכלול מרכיבי סביבת השיכון הציבורי, אך במרכיבים שמעבר למפתן הדלת ופתחי החלונות של הדירה – מעטפות הבניינים, תשתיות וחצרות – מתרכזים כשלים תפקודיים חמורים הנובעים, לטענתי, מאופן תכנונה, מהתערבויות מוסדיות מחלישות ומתמשכות בה, ומהיעדר התערבויות מוסדיות נדרשות. מרכיבים אלה ממשיכים לגבות מחיר משמעותי מדיירי הבניינים גם חמישים שנה לאחר הקמתם, למרות נסיונות חלקיים של מוסדות שונים לתקנם. במאמר אטען שלמדינה ולרשות המקומית אחריות מוסרית לא רק לדיירים האזרחים, אלא גם לסביבת המגורים עצמה, זו שנוצרה על־ידיהן, וכי זוהי אחריות שלא ניתן לבטלה הגם שמרבית סביבת המגורים היא בבעלות פרטית.

ג

הגג המאולתר של החדר בבית הפלסטיני בכפר שלם, שבו גרה קלמנטין עם הוריה וארבעת ילדיה, התעופף ברוח בסערת חורף. צעקותיה החרידו את השכונה. בור המים במטבח, שהפך לבור ביוב, ובריכת הפרדס בחצר, שבתה נפלה לתוכה פעמיים, הביאו להידבקות שלה ושל בתה במחלת הטיפוס. כל אלה שכנעו את אגף ההנדסה של עיריית תל־אביב כי הבית אינו ראוי למגורים, ואת מוסדות השיכון כי המשפחה זכאית לדיור חלופי (מלכי, 7.3.07).

קלמנטין הגיעה עם משפחתה אל הבית בכפר שלם ב־1949, בגיל שתים־עשרה, לאחר תשעה חודשים במעברת פרדס חנה. המשפחה הייתה מורגלת בחיי נוחות עירוניים בח'ארת אל־איהוד בקהיר, שם שכרו הוריה דירה בבניין עם חשמל ומים זורמים בסגנון בנייה אירופי. על כן סירבו הוריה להצעת המדינה למגורים במושב ובחרו להתיישב בבית הפלסטיני הדל שבפאתי תל־אביב (מלכי, 1.4.07).⁵

5. קלמנטין מספרת שאביה חשב שבמושב יהיו "בשר תותחים"; ראו מלכי, 1.4.07. על תפקיד המושבים בשרטוט הגבול ועל המדיניות האגרסיבית של יישוב עולים מזרחים במושבים ראו קמפ, 2000.

אך גם עם השגת תעודת הזכאות הנכספת לדיור נותרו בפני קלמנטין שורת מחסומים לחצות בדרך אל המפתח לדירה ראויה למגורים. היא נתקלה בפקידות אדישה, ולא פעם הוזעקו גברתנים ושוטרים לפנותה:

[...] עד שיום אחד הגעתי למשרדי העירייה ברחוב ביאליק. שם אמרו לי שאין פתרון בשבילי. פרצתי מעבר לשני שומרים שעמדו בכניסה למשרד ראש העיר ונכנסתי ישר לחדר שלו. שני הבריונים רצו להוציא אותי, אבל נמיר אמר להם שהוא רוצה לשמוע אותי. סיפרתי לו על הבעיה שלנו ועל כך שהפקידים אינם מוצאים לנו פתרון. נמיר היה איש מאוד מאוד טוב. הוא הורה לסגן שלו לסדר לי מיד דירה. וכך הגענו לדירה ברסקו (מלכי, 6.3.07).⁶

המשפחה קיבלה הנחה בשווי כמחצית המחיר הנקוב של הדירה, וב־1963 נכנסה לדירה החדשה שבנתה חברת רסקו ברחוב תל גיבורים.⁷ בנייני רסקו נבנו בלב חולות ופרדסים פלסטיניים נטושים של השכונה היפואית סכנת אל־טורקי, שבתיה הריקים אוכלסו בעולים. בסמיכות הייתה גם מעברת אבו כביר. אלה היו הבניינים הראשונים של שכונת תל כביר. הבניין היה אחד מתוך שישה בלוקים מוארכים, בני ארבע כניסות כל אחד, אשר מוקמו בניצב לרחוב תל גיבורים. בכל כניסה בבניין יש שש דירות בנות שלושה חדרים בשטח 57 או 48 מ"ר.⁸ בסך הכל נבנו במתחם 152 יחידות דיור, שבהן שוכנו מפונים ממעברת אבו כביר ומשכונות עוני אחרות בתל־אביב-יפו. אנו מסיירות בדירה בקומה השנייה – העליונה. בתקרת אחד החדרים סימני רטיבות.

יש נזילות בגג מדודי שמש ואף אחד לא הסכים לקחת אחריות. השכנים רובם בשכירות. בעלי הבתים עזבו, קנו דירות אחרות ומשכירים את הדירות. אני סופגת את כל זה. בסופו של דבר תיקנו את הדליפות, אבל לא שילמו על זיפות

6. מדרכי נמיר כיהן כראש עיריית תל־אביב בשנים 1960–1969.

7. אדריכל הבניין ח. מרטנס. חברת רסקו בע"מ (Rural Suburban Settlement Company), חברה מיישבת שנוסדה על־ידי הסוכנות היהודית ב־1934 וסייעה בהקמת שכונות עירוניות ומשקים חקלאיים לעולים מגרמניה בני המעמד הבינוני. בשנות החמישים והשישים עסקה רסקו בפירוק מעברות ובבניית שיכונים למפונים מהן. ראו וילנאי, 1980.

8. למעט 16 דירות חדר קטנות במיוחד, 25 מ"ר כל אחת, שמוקמו לכל אורך קומת הקרקע רק בבניין שבו מתגוררת קלמנטין.

ועל הטיח וצביעת התקררות בדירה שלי. האיש שצבע אצלי אמר לי שלא כדאי לקלף הרבה כי הגג עשוי ממש מחול. עדיף לשים טיח ולצבוע (מלכי, 7.3.07).

בעיית התחזוקה של הגג נובעת מקשיים בהתארגנות הדיירים. מרב שטרן, לשעבר עובדת סוציאלית קהילתית של העירייה בשכונה, מתארת את הרכב הדיירים שמכתיב את הקשר ביניהם: "כמחצית מן הדיירים במתחם משכירים את דירותיהם, ויש הרבה ניכור בין תושבים וחוסר יכולת לשתף פעולה" (שטרן, 7.3.07). כאשר קלמנטין אומרת "אני סופגת את כל זה" היא מבטאת לא רק את ספיגת העול הכספי בגין זיפות וסיווד הגג על חשבונה, אלא גם ספיגה של התנגדויות השכנים ליוזמותיה לשפר את סביבת המגורים בבלוק ובכניסה: "שכנים מסרבים לשלם לאגודה לתרבות הדיור ואומרים שאין להם לחלב. לי זה חשוב יותר מאוכל" (מלכי, 12.3.07).

חדרים

בדירה שלושה חדרים, מקלחת, מטבח ומסדרון. הרצפות בסלון, במטבח ובמקלחת הוחלפו לרצפות טרצו בגוני אפור-שחור עם רקע בהיר. מרבית קירות הבית מסוידים בלבן ועל קירות הסלון טיח שפריץ עדין. חדר השינה של קלמנטין צבוע בגוון ורדרד. ספה וכורסאות מרופדות סקאי לבן, שולחן וויטרינה עם חפצי נוי ותמונות המשפחה גודשים את הסלון. על קירותיו גובלנים, ציורי שמן ותצלומים ממוסגרים מחתונות הנכדים. על שידה נאה טלוויזיה וליד החלון עציצים. חלון גדול תופס את כל הקיר הצפוני, מוצלל בתריסי רפפות וסוגר על שטחה של מרפסת הסלון לשעבר. המטבח מצויד היטב, כולל מדיח קטן על השיש, שולחן קטן ושני כיסאות. בתוך המקלחת מכונה ומייבש כביסה. הדירה מטופחת בפשטות, נקייה ונעימה.

קלמנטין מתארת כיצד השתמשה המשפחה בחדרי הדירה: "שתי הבנות היו בחדר אחד, שני הבנים בחדר השני, היה להם שולחן להכנת שיעורי בית. אני ובעלי היינו בסלון, הייתה לנו ספה נפתחת. ביום היה סלון ובלילה היינו ישנים כאן" (מלכי, 6.3.07). היום חדר אחד עומד ריק – אין לה שימוש בו – "חדר מחסן". אף שקלמנטין אינה משתמשת בכל החלל, והטיפוס לקומה האחרונה קשה לה בגלל כאבי רגליים, היא פוסלת אפשרות לעבור לדירה עם רמת נגישות טובה יותר: "התנאים שלי מצוינים. כל מרצפת, הדלת – השקעתי בבית הזה. את הפאנלים הדבקתי עם טיח בעצמי. אם אצטרך לעזוב זה כאילו שהמלכה עוזבת את הארמון" (מלכי, 12.3.07).

חלונות

דירת שני כיווני אוויר – צפון ודרום. מאווררת היטב. מהחלונות בסלון ובחדרי השינה נשקפים נופים עגומים של קירותיהם המאפירים-צהבהבים של בניינים שכנים במתחם. כשהגוף מוטה מעט החוצה, המבט מזרחה חולף על פני מכולת אשפה בגבול החצר, ובמרחק של כחמישים מטר נראה מחסן חומרי בניין גדול – חלק מאזור תעשייה ומלאכה סמוך בשטח המוגדר בתוכנית בניין עיר כאזור למגורים, אך ייעודו טרם מומש. ממערב נשקף מבט אל בניינים נוספים בשכונה.

סיני (סניורה) בר־דוד, במאית הסרט **הדרום** – **אליס לא גרה כאן אף פעם**, נולדה ובגרה בשכונה ומתארת את נופיה בקולה בסרט:

יש שקראו לה תל־כביר או אבו כביר או יפו ב' או נווה עופר. לא משנה באיזה שם בוחרים, עדיין רוב האנשים לא יודעים איפה המקום הזה. חמש דקות מתל־אביב אבל קרובה יותר לירוחם... נוף אטום, בולם את הרגש, מנוכר לעצמו ולחיים בו. היו שנים בהן הדבר היחיד שפרח בתל־כביר היו הרחובות עם שמות כמו האיריס, האגס, השקד והדקל. האם זה רק נדמה לי או שבאמת האנשים כאן התרגלו לחדגוניות של הבטון, התרכזו במלחמת הקיום שלא פוסחת על אף אחד מהם (בר־דוד, 1998).⁹

במבט כלפי מטה נצפית החצר. למעט הגן של קלמנטין, גם זה נוף הבולם את הרגש.

חצר

"לפי החוזה, חברת רסקו תחזקה את החצר במשך שמונה שנים מיום שנכנסנו" (מלכי, 2004:10). ארבע שנים לאחר יציאת רסקו מן המתחם, ולאחר ביקור ראש העירייה יהושע רבינוביץ' במקום ביוני 1974 צוין בזכרון דברים, כי בעקבות אי־תשלום מיסי ועד בית אין בידי דיירי המתחם לשלם לגגן ולחצרן (ארכיון עיריית תל־אביב-יפו, 27.6.74).¹⁰ חייל תושב רסקו כותב לראש העירייה: "ביתנו מטופח אך השכונה מתדרדרת. החומות מסביב לבתים מתמוטטות, הדשא הפך לאדמה יבשה, צמחי בר גדלים בכל מקום, עמודי כביסה נעקרו, הבתים זועקים לצביעתם ואין מי שיעודד את השכונה לפיתוחה" (אעת"אי,

9. במאמר זה אשתמש בשם תל־כביר, שתושבים רבים ואף סקרי העירייה עדיין משתמשים בו.

10. בהמשך אקרא לארכיון עיריית תל־אביב יפו בראשי תיבות אעת"אי.

14.3.76). ככלל, מצב החצרות במתחם היום זהה לתיאור החייל – שטחן ברובו פרוע, עזוב ומלוכלך.

חצרות בנייני רסקו מתמזגות זו בזו ברצף המשכי. חצר קדמית של בניין אחד מתמזגת בחצר אחורית של בניין שכן וכך הלאה לאורך ששת הבלוקים המקבילים, ללא גדרות בין בניינים ובין הכניסות השונות. בתוכנית המיתאר התקיים סעיף הנוגע לכך: "איסור הקמת גדרות: לא תורשה הקמת גדרות בין מגרשי המגורים, אלא אם כן תבוא על-פי הסכמת מהנדס העיר" (רסקו, 1970).¹¹ האדריכל ומתכנן הערים שמואל יבין, שעבד בשנות החמישים באגף התכנון הממשלתי, סייע לי להבין את הסיבות להיעדר גדרות בין בניינים ובין כניסות בבנייני הדיור הציבורי:

בשנות החמישים אדריכל לא עשה פרצלציה – הוא עשה תוכנית בינוי – תוכנית העמדת בתים. גבולות הפריעו מאוד למתכנני הבינוי הציבורי – הם לא רצו דבר כזה שיחסום את הדמיון האדריכלי, הבניין הקדים את המגרש והאדריכל רצה צורת בינוי חללית, מרקמית... הגבולות לצורך רישום בטאבו נוצרו אחר-כך... יפי הנפש חשבו שהבית צריך לשבת בגן ולא בחצר, הבתים יצמחו בתוך גנים ולא צריך סימון לבית" (יבין, 20.2.04).

אדריכל הנוף דן צור ושותפו ליפא יהלום היו אדריכלי הנוף של "שיכון לדוגמא" ברמת אביב.¹² צור מתאר באופן זהה את תפיסת התכנון של סביבת השיכון הציבורי: "רצינו להציב את הבניינים בגן פורח [...] כך נעשה גם ביפו ג' ובשכונה ד' בבאר שבע" (צור, 21.2.07). לדבריו, החברה הממשלתית 'המשקם', שהעסיקה מוגבלים, הייתה אמורה לתחזק את הגנים, אך משלא כיסתה את הוצאותיה הופסקה ההתקשרות (שם). קלמנטין לא זכתה לחיות בתוך "גן פורח", גם לא בשמונה השנים שבהן תחזקה רסקו את החצרות: "בחצר היה דשא ומסביב [למתחם כולו] היו גדרות חיות" (מלכי, 10.2004). כשאני מבקשת ממנה להשוות בין החצר או אפילו בין הגן הציבורי המרכזי בתל-כביר ובין גנים שבילתה בהם בילדותה בקהיר היא פורצת בצחוק ואומרת:

11. או הוראות דומות בתקנוני תוכניות אחרות בשכונה: "לא יוקמו גדרות בשטח התוכנית ללא הסכמת הרשויות המוסמכות" (שיכון עובדים, 1980, סעיף ז'). סעיף זהה גם בהוראות נוספות: משרד השיכון, 1976; משרד השיכון, 1983: סעיף 10.
12. "המונח 'שיכון לדוגמא' מציין מבצע של תכנון ניסיוני ושאיפתני שיזם אגף השיכון של משרד העבודה לקראת סוף שנות ה-50, במטרה לשכלל את יחידת המגורים העממית ולשפר את היחסים בין מרכיבי השכונה"; ראו אפרת, 2004: 329.

תכתבי שהיא צחקה [...] הייתי הולכת לפארק לאזבקייה. עשר דקות הליכה מחוץ לח'ארט אל-יאהוד [...] זה היה גן ללא תשלום עם מוזיקה כל יום ראשון לילדים, עם שירה לילדים. היו בריכות דגים. היה גשר מעל הבריכה עם הדגים. היה גם מקום לאהבה, אבל אז עוד הייתי צעירה מדי בשביל זה. אבל, יש לראות את המעט ולא לראות את החשיכה, חשוב לראות גם את המעט שיש. תודה לאל. המדינה שלנו צעירה. כאן היה הכל חול ופרדסים ומעברות (מלכי, 12.3.07).¹³

קלמנטין הקימה לפני כחמש שנים גן בחלק מן החצר הסמוך לכניסה שבה היא מתגוררת: "לא ייתכן בית ללא חצר מטופחת. אדם חייב לבית שהוא רוצה לחיות בו" (שם). כדי להקים גינה שילמה לנער מהשכונה שיגדר בדיקטים ובקרשים את השטח (מלכי, 10.2004). היא תחמה חלקת קרקע מלבנית בגודל של כ-140 מ"ר מתוך החצר רחבת הידיים שבין שני בניינים. הגינה מטופלת ופורחת. במרכז ערוגה גדולה, ששביל סובב אותה. בשוליים ערוגה היקפית נוספת המבחינה בין העזובה הרבה שמחוץ לתרבות הגינון שבפנים. הגדר המאלתרת הוסרה בחלקה, וכיום הצמחייה עצמה מגדירה את המרחב המוגן. בערוגות צמחי תבלין, מטפסים, ופרחי נוי. קלמנטין מְרַבֵּה בעצמה את חלקם באמצעות ליקוט והשרשה. במרכז הגינה ניטע דקל וושינגטוניה, במערבה ברוש ובפינתה המזרחית עץ מכנף נאה מצל, שתחתיו יושבים היא ואורחיה. בצד נערמו כמה כיסאות פלסטיק לבנים מוכנים לשימוש. הגינה פתוחה וקלמנטין עובדת בה או יושבת ושכנים מהבניין ומבניינים סמוכים מצטרפים אליה לשיחה או להשקיה.

מעבר לגבולות הגינה פורחים באביב שיחי חרצית בר גבוהים, שבקיץ מתייבשים ונראים כשדה קוצים. לכלוך ואשפה פזורים בין ובתוך עשביית בר זו שמחוץ לגינה. עיריית תל-אביב שולחת מדי קיץ קבלן גינון שקוצר את השיחים היבשים בכל המתחם ומנקה את החצרות. כדי לממן התערבות זו דורשת העירייה מן הדיירים תשלום באמצעות קנס על הזנחת החצר.¹⁴ קלמנטין מזמינה גנן בעצמה לעבודות הגינון הקשות שבתוך גינתה ולקציר וניקיון של עשביית הבר הגובלת בגינה. המימון לתחזוקה ולהעשרה של הגן נעשה על-ידי ועד הבית וקלמנטין.

במתחם כולו הוקמו כמה גינות על-ידי דיירי קומות הקרקע. הגינות קטנות יותר מזו של קלמנטין. הן תחומות בגדרות בדרך-כלל ונגישות רק לדיירי דירות הקרקע ששייכו

13. גן אל-אזבקייה נחנך ב-1837 עבור השליט העות'מאני של מצרים, מוחמד עלי, שנחשב אבי מצרים המודרנית; ראו Rabbat, 2004: 52.

14. על-פי פקודת העיריות, סעיפים 13/24 ו-255.

אותן לעצמם. גינות מסוג זה אינן מכסות את כל רוחב החצר שבין כל שני בניינים. לעומתן, גינתה של קלמנטין הינה רחבת ידיים ופתוחה לשימוש רב יותר של דיירים כמוה, שגרים בקומות הגבוהות.

תשתיות

קלמנטין מספרת כי צנרת הביוב הייתה נסתמת שוב ושוב ומציפה את כל הכניסה לבניין במים מזוהמים, מה שעורר בה חרדה מפני הידבקות נוספת בטיפוס (מלכי, 6.3.07). בעקבות לחץ מתמשך שלה ושל שכנים נוספים הוחלפה ב-1992, במסגרת פרויקט שיקום שכונות, מערכת הביוב של כל הבניינים במתחם. העבודות גרמו להרס הגדרות החיות ששרדו מהגינון בעידן רסקו.

אנו פוסעות לאורך שביל הגישה לבניין. השביל פונה מזרחה אל מדרכת רחוב תל גיבורים, המהווה את הקצה המזרחי של השכונה כולה. הפעילות היומיומית של מסחר ושירותים מתנהלת ממערב ומדרום לבניינים ועל הדיירים להאריך את מסלולם כדי לקחת חלק בה. בחלק המערבי של המתחם יש שביל עפר שנדרך בצעדיהם של מי שמנסים לקצר את דרכם למרכז. אולם עבור קלמנטין השביל הדרוך אינו בטיחותי וגם הפגיעה על השביל המרוצף קשה לה. המרצפות גדולות ומעוקמות ושוליהן בולטים. שלוש פעמים מעדה ואף שברה רגל באחת הנפילות (מלכי, 10.2004). משמאלנו, בקצה השביל המרוצף, מכולת אשפה שמקומה בין מדרכת רחוב תל גיבורים לבין חצר הבניין של קלמנטין. בכל פגישה שלנו מעוררת בה המכולה פרצי זעם שהיא מתקשה לעצור: "הדיירים פוחדים מחתולים וחולדות שקופצים לפעמים מבפנים, והם מעיפים את האשפה מרחוק אל עבר הפתח שנשאר תמיד פתוח. מן הפתח עפים ניירות ושקיות שמטנפים את החצר שלנו. המכל יוצר רק בחצר שלנו בעיית תברואה קשה" (מלכי, 10.2004). קלמנטין מתקוממת על כך שהמכולה מיועדת לפינוי הפסולת של כל המתחם, אבל הופכת למפגע תברואתי עבור דיירי בניין אחד בלבד.¹⁵ לדבריה עליה להתקשר באופן קבוע למחלקת התברואה כדי שתפנה את המכולה לפי קצב מילויה ולא לפי תוכנית העבודה: "הם לא מפנים את האשפה ואני חיה בזבל וצריכה לבלוע כדורי הרגעה" (מלכי, 12.3.07).

15. שיטת איסוף אשפה במכולות מאפיינת אזורי מגורים של אוכלוסייה ענייה בתל-אביב-יפו המתגוררת לרוב בבניינים של הדיור הציבורי.

מתחם

בסיכום ביקורו של ראש העירייה במתחם רסקו שנערך ביוני 1974 צוינו משימות נדרשות כמו ריצוף מדרכות, סלילת כבישים, בניית תחנות אוטובוס מקורות, הכשרת מגרשי משחק לילדים, בניית סניף דואר, החשת חיבורם של טלפונים פרטיים, והקמת סניף בנק.¹⁶ ב-1979 פנתה אל מזכיר העירייה ועדה בין-מקצועית של חברת חלמיש והמתנ"ס כדי לקדם שיפוץ פיזי של מתחם רסקו (אעת"אי, 16.1179).¹⁷ ב-1980, בעקבות תוכנית הטלוויזיה כלבוטק, שהציגה את מחדלי הדיור במתחם, שוב הגיבה העירייה וניסתה לקדם פעולה משותפת עם חברת חלמיש לשיפוצו ושיקומו (אעת"אי, 26.1.81). למעט החלפת מערכת הביוב במסגרת פרויקט שיקום השכונות, עד היום לא שופצו החזיתות והחצרות של המתחם כולו, והעזובה הסביבתית מהווה מקור לעלבון ותסכול עבור רבים מהדיירים.

'תוכנית בניין עיר 2603 הרחבות דיור – נווה עפר' אושרה ב-1996. התוכנית מסמנת עבור כל בניין בשכונה קווי גבול בניין חדשים, שעד אליהם ניתן להרחיב דירות. כחלק ממאמץ אסטרטגי של העירייה לקדם התחדשות עירונית אושרו תוכניות דומות גם לשכונות עניות אחרות בעיר, שמרביתן נבנו על-ידי חברות הדיור הציבורי. בשנים האחרונות החליטו כמה בעלי דירות במתחם להרחיב את דירותיהם לפי תב"ע זו. ואולם, דירות רבות במתחם נרכשו על-ידי אדם יחיד.¹⁸ דירותיו ודירות רבות אחרות מושכרות על-ידי בעליהן. חלק מבעלי הדירות, כמו קלמנטין, הם בעלים-דיירים שאין להם צורך בהרחבת הדירה. בכל הדירות הללו ספק אם תמומש אפשרות ההרחבה בעת הקרובה. ב-1999 העלה מהנדס העיר, האדריכל ישראל גודוביץ, רעיון חדשני להתחדשות עירונית. הוא הציע לקדם במתחם רסקו ניסוי של "בינוי ללא פינוי". לפי תוכנית זו, בניינים חדשים ייבנו בחצרות שבין הבניינים, תוך שהדיירים יישארו בבתיהם בתקופת הבנייה.¹⁹ לאחר השלמת הבנייה ישוכנו הדיירים בדירות החדשות ובתיהם הישנים ייהרסו. התוכנית לא יצאה לפועל.

16. באף אחת מהשכונות בתל-אביב שנבנו על-ידי חברות הדיור הציבורי לא נבנו יחידות הדיור ובנייני הציבור בו זמנית. העירייה השלימה את הפער רק כעבור קצת יותר מעשרים שנה. כך צמח דור שלם של ילדים בשכונות בתנאים קשים וללא שירותים חברתיים וחינוכיים הולמים. ראו מישר, 2006א: 52-89.
17. חלמיש היא חברה לדיור ציבורי שהוקמה בשנות ה-1960 בבעלות משותפת של עיריית תל-אביב והמשלה.
18. לפי מירב שטרן, עובדת סוציאלית קהילתית לשעבר, כשליש מן הדירות הן בבעלות אדם אחד; ראו שטרן, 7.3.07.
19. כך תיחסך מהיזם הוצאה ניכרת של שיכון זמני לדיירים בתקופת הבנייה.

לאחר שנים של שמועות וחוסר ודאות בצל יוזמת ההתחדשות, התארגנו ב־2006 כמה תושבים לטפל בבעיות המתחם, כוועדה לאיכות חיים בקהילה. רק בפגישה עם מנהלת צוות דרום במינהל ההנדסה בעירייה, שהתקיימה ביולי 2006, התברר להם כי "הפרויקט בינוי ללא פינוי [...] לא עבר אישור [של ועדה מחוזית] וירד מהפרק לפני שנים" (הוועדה לאיכות החיים בקהילה, 23.7.06). על בסיס מידע זה פנו אנשי הוועדה למנהל פרויקט שיקום השכונות בתל כביר ותבעו לקיים במתחם רסקו שיפוץ כולל לבניינים ולחצרות (הוועדה לאיכות החיים בקהילה, 6.8.06).²⁰ השיקום נתפס בעיני הדיירים כחיוני לשכונה, ובדיון על שיקום החצרות שמחו חברי הוועדה על האפשרות להתייעץ עם אדריכלית נוף לגבי תכנון החצרות (שם).²¹ עד 28.1.07 לא אושר שיקום המתחם במסגרת הפרויקט. במועד זה החליטה הממשלה בהחלטה 1102 לבטל את פעילותה ב־57 שכונות מתוך 94 ולהמשיך בטיפול אינטנסיבי רק ב־37 הנותרות.²² שכונת תל כביר אינה אחת מהשכונות שנותרו כלולות בפרויקט.²³

דיון

בעשור האחרון מתעורר השיח על פרויקט הדיור הציבורי בישראל שוב ושוב במסגרת השיח האקדמי והציבורי, כפצע שאינו מצליח להגלד. דיון ביקורתי נחרץ בפרויקט מצא את ביטויו בכתב־העת **תיאוריה וביקורת** (קלוש ולריון, 2000; רבינוביץ, 2000). ביסודות הנוגעים לדיון זה – האידיאולוגיים והאדריכליים – עסק לאחרונה צבי אפרת (2004), שהראה כי הבלוקים, הבניינים, המתחמים והערים שתוכננו על־ידי אגף התכנון הממשלתי בראשות אריה שרון והאדריכל הראשי מוניו גיתאי־וינרויב ובידי אדריכלי החברות המשכונות היו ביטוי נאמן לאדריכלות של "האובייקטיביות החדשה",

20. עובדת סוציאלית קהילתית שסייעה להתארגנות הוועדה, כמו לעוד פעילויות בשכונה, ושמשכורתה מומנה על־ידי פרויקט שיקום השכונות ועיריית תל־אביב, סיימה את תפקידה, והמוסדות אינם ממריים לאיש את משרתה. השכונה והוועדה נותרו ללא תמיכה במשך חודשים רבים.
21. נכחתי בשיבה זו כמתנדבת והופתעתי לשמוע כי חלק מן התושבים רצו לרצף את כל שטח החצר מתוך תחושה שאין להם עניין ויכולת לתחזק את הגיגון לאחר השיקום.
22. התקציב ההתחלתי של שיקום השכונות הפיזי ב־1978 עמד על 1.2 מיליארד ש"ח בשנה; ב־1992 על 300 מיליון ש"ח; וב־2006 הפרויקט ממומן ב־48 מיליון ש"ח בלבד. ראו צדיק, 2006; פרוטוקול ועדת הכלכלה של הכנסת, 24.1.2006.
23. הקליניקה המשפטית באוניברסיטת תל־אביב, עמותת 'שתיל', עמותת העובדים הסוציאליים הקהילתיים ופעילי שכונות בנו קואליציה אשר עומדת לעתור לבג"ץ בשל צמצום מספר השכונות המתוקצבות לצורך שיקום שכונות על־ידי משרד השיכון (המידע מתוך פגישה של פעילי עמותת 'במקום' – מתכננים לזכויות תכנון' עם עו"ד אורה בלום מהקליניקה המשפטית באוניברסיטת תל־אביב ועם עיריית קובו, סגנית יו"ר עמותת העובדים הסוציאליים הקהילתיים).

כפי שהתבססה על־ידי האנס מאייר ולדוויג הילברסיימר בבית־הספר באוהאוס, שם למדו שרון וגיתאי־וינרויב. מגמה זו כונתה על־ידי חוקר האדריכלות מייקל הייז "פוסט־הומניסטית" (הייז בתוך אפרת, 2004: 73). זרם זה ניסה להפוך את המעשה האדריכלי מפעולה תרבותית־הומניסטית ואסתטית לעשייה מארגנת של קיום מודרני, לא בורגני, אשר מאופיינת בחזרתיות, שעתוק והפצה נרחבת (שם).²⁴ אפרת טוען כי בדיעבד, לאחר שהציבור התקשה להזדהות עם האסתטיקה של האדריכלות הפוסט־הומניסטית שעיצבה את פני הבנייה הציבורית, התאמצו אדריכלי הזרם בארץ לחנך את הציבור לאסתטיקה של אדריכלות זו (שם: 170). למרות טענתו כי האדריכלות הפוסט־הומניסטית שאומצה על־ידי מפעלי הדיור של ההסתדרות טרם הקמת המדינה המשיכה להיכפות על מאות אלפי המשתכנים במסגרת מפעל הדיור הציבורי, הוא בולם מהלך ביקורתי זה:

הביקורת הזו צריכה להירשם בכל כרוניקה של האדריכלות הישראלית. אך היא קרה ומרוחקת מדי. אחרי הכל, מנקודת המבט של ראשית המאה... "האדריכלות האפורה" של שנות ה־50 וה־60 היא שלד סולידי (מעורר כבוד ביושרו, בישירותו, ובהישגיו המקצועיים) של פרויקט בנייה המוני, חסר כל תקדים היסטורי בהיקפו היחסי, בתנאי הגשמתו ובקצב צמיחתו. למרות אלימותו כלפי האוכלוסיה הילידית וכלפי חברת המהגרים, הפרויקט הזה ראוי למבט קרוב ואמפתי (אפרת, 2004: 80; ההדגשות שלי).

אפרת, אם כך, בספרו ובתערוכה שאצר, מפנה מבט אמפתי אל פרויקט הדיור הציבורי למגורים, כפי שעשו גם טוביה ובונה בספרם ובתערוכתם (1999: 17–18). אין ספק כי הרשומות היבשות מוכיחות כי למאות אלפים סופקה קורת גג. אולם במאמר זה אני טוענת כי קלמנטין, וכמוה דיירים אחרים בשכונה, בדבריהם העולים מתוך עשרות

24. בניגוד לטענתו של אפרת, ראו תיאוריהם של האדריכל שמואל יבין, "פי הנפש חשבו שהבית צריך לשבת בגן" (יבין, 2007); ואדריכל הנוף דן צור, "רצינו להציב את הבניינים בתוך גן פורח" (צור, 2007). תיאורים אלה מעידים על רבדים אסתטיים כמו גם על סימבוליזם של זיקה לקרקע בפרקטיקה האדריכלית, רבדים שהאדריכלות הפוסט־הומניסטית ניסתה למעשה לבטל. שאריות של מודרניזם מבית־מדרשם של גרופוס ולה קורבוזיה אפיינו את תפיסת תכנית הקרקע של המתחמים כגן בחלק מן המקרים, או כמצע ירוק ורציף. לה קורבוזיה בספרו **לקראת ארכיטקטורה** כותב: "אמריקה נותנת לנו את הדוגמא של ביטול קירות־הגידור הודות להלך־הרוח החדש הזה של כבוד לרכוש הזולת שנוצר שם; הפרברים נִשְׁרו כן תחושת מרחב, שכן משנעלמות הגדרות, הכל מרוויחים אור שמש ובהירות" (לה קורבוזיה, 1998 [1918]: 203). על השפעת תפיסת המודרניות של הנס מאייר ולדוויג הילברסיימר על שרון וגיתאי־וינרויב ועל הבנייה הרווחת בישראל ראו גם גיתאי וטוביה־בונה, 1999: 29; מאיר, 2006: 71–72.

מכתבים שנשלחו אל עיריית תל-אביב-יפו כבר משנות השבעים המוקדמות, מנכחים ביקורת חיה וקרובה, תכנונית ותרבותית על אותה אדריכלות "מעוררת כבוד", ועל הירושות שלה ושל המוסדות שיצרו אותה בסביבות בנייני הדיור הציבורי.

בניסיון להתחקות אחר המהלכים התכנוניים והאדריכליים של הקמת המתחם בפרט ושל פרויקט הדיור הציבורי בכלל, חשוב לשרטט הלכי רוח שסביר כי השפיעו על המתכננים בנוסף למורשתם המקצועית. מנהיגים לאומיים ומעצבי השיח הסוציולוגי של האקדמיה והממסד הישראליים נקטו בשנות החמישים התבטאויות גזעניות פומביות ואפילו כלכליות-חברתיות-מרחביות כלפי מזרחים (שגב, 1984: 156; סבירסקי, 1995: 138-139; קמפ, 2000; שוחט, 2001: 145-150; דהאן כלב, 2002; שנהב, 2003: 34-35; שטרית, 2004: 64; 77-80). מתכננים היו חשופים לשיח זה ולמעשה שותפים לו. סביר שלמתכננים היה ידוע כי יותר ממחצית המשתכנים הגיעו ללא רכוש, בעיקר ממדינות ערביות-מוסלמיות.²⁵ סביר שידעו כי חלק מהם אינם מורגלים במגורים בבניינים מודרניסטיים מן הסוג המנוכר הפוסט-הומניסטי. רבים מהם, כמו קלמנטין, חיו בסביבות קולוניאליות ממוערבות.²⁶ עבודת התכנון של ארתור גליקסון, מראשוני המתכננים באגף התכנון, בקריית גת, מעידה על מודעות מוחלטת לשוני התרבותי בין משתכנים מארצות מוצא שונות (גליקסון, 1999 [1967]: 108-110). אך המאמץ התכנוני בעבודתו לקראת אינטגרציה מרחבית של בני תרבויות מוצא שונות הופך אמצעי לתיוג ומיון עדתי-הותני מגזיע, שאין בו כל כבוד לתרבויות השונות ולאפשרויות ללמוד מהן על צורות מגורים, תכנון והשתכנות.

כפי שהראיתי, יחידת הדיור הבודדת על מרכיביה ואופן ארגונה הפנימי אפשרה חיי משפחה מספקים, וניתן היה לשפר ולהשביח את הדירה במהלך השנים, עד שבעיני קלמנטין הדירה נחשבת היום לארמונה. ואולם, המבט אל השטחים המשותפים בסביבת המגורים חושף תכנון והמשך התערבויות מרחביות מוסדיות שאינם הולמים דיירים ממעמד כלכלי נמוך מקבוצות אתניות לא הגמוניות. יתרה מכך, המרחב שיוצר בתהליכי התכנון וההסדרה המתמשכים החליש בהתמדה את דייריו.

25. מזרחים שהו במעברות זמן רב יותר מעולים אשכנזים. דב רוזן (1985: טז) מצוין כי בסוף 1952 שלושה רבעים מתושבי המעברות היו מזרחים. בנוסף, מספרם היחסי של המזרחים עלה בהתמדה בשנות החמישים; ראו קצ'נסקי, מצוטט אצל בלום, 2003: 57. קלוש ולריון (2000: 162) סוקרים מחקרים ונתונים החל ממפקד האוכלוסין הראשון ב-1961 המורים על כך שלאשכנזים הייתה מוביליות חברתית-פוליטית שבעזרתה הצליחו להיחלץ מחיים בשוליים גיאוגרפיים וכלכליים בבנייני השיכון הציבורי, בעוד שרוב של מזרחים חי בשיכונים בעירות הפיתוח, בשיכונים ציבוריים בשולי הערים ובכפרים החדשים. אלמלך ולוין-אפשטיין (1998) מראים כיצד עולי מרוקו נפגעו במיוחד בגלל מועד עלייתם המאוחר והשתכנות רובם בבנייני הדיור הציבורי בפרפריה.

26. שוחט (2001: 148) מראה כיצד נהגו להציג את עולי צפון אפריקה כ"שוכני מערות" אף שרובם חיו בערים.

מהסעיף שדן בחצר עולה בבירור כי לחברות הדיוור הציבורי היה אינטרס ליצור שטחים רציפים לצורך נוחות הטיפול בהם, שכן גיזום גדרות חיות, כפי שהיה מקובל לנטוע בין כניסות ובניינים, ותחזוקת גנים פורחים דרשו עבודה רבה ויקרה. העובדה שאפילו חברת 'המשקם' – המשלמת משכורות נמוכות במיוחד – נטשה את תחזוקת החצרות, מעידה על הסכומים הנמוכים שהושקעו בתחזוקה מצד החברות המשכנות.

קלוש ולריון (2000: 161) מכנים את תכסית החצרות "מגשי ירק ציבוריים". הם טוענים כי לצורך פירוק זהויות, חינוך מחדש ושליטה על העולים ממדינות מוסלמיות וערביות בוטל המידרג בין המרחב הפרטי והציבורי בסביבת השיכון הציבורי. מידרג זה התקיים בסביבות מסורתיות, שבהן מרווחי הביניים אפשרו הרחבה של טווח פעולות היומיום אל מחוץ לדירות תוך שמירה ופיתוח של יחסים קהילתיים מגוונים (שם: 161, 172). בדיון זה אדרש להשלכות הרובד התכנוני בלבד של סביבת הדיוור הציבורי, ולכן חשוב לציין כי החצרות אמנם עוצבו כמרחב ציבורי מבחינת שפה וסגנון, וכן תוחזקו בשנים הראשונות על-ידי חברות ציבוריות, אך בתום כעשור הן נוהלו בהתאם לחוק המגדיר אותן כמרחב פרטי משותף. לאחר שחברת רסקו חדלה להיות אחראית לתחזוקת בנייניה במתחם, היה על כל ועדי הבתים של כל ארבעת הכניסות בבניין לתאם את הגיון הרציף לא רק בינם לבין עצמם, אלא גם עם ועדי שמונה הכניסות של שני הבניינים הסמוכים להם. זוהי ללא ספק מטלה ארגונית כבדה לאנשים שכדברי בר־דוד (1998) "התרכזו במלחמת הקיום". ניתן ללמוד כי בין שהחצרות הרציפות שימשו כרקע נייטרלי ושטוח לאדריכלות המודרניסטית שהונחה עליהן ובין שרציפותן נבעה מהשאיפה להפוך את סביבת המגורים לגן פורח, למרות תנאי האקלים בארץ, נטל שיתוף הפעולה המסורבל בתחזוקתן הפך את הרציפות הזו למכשלה. היעדר הגדרות שיוך פיזיות לבניינים ולכניסות מעיד על העוצמה וההשפעה של מתכנני אגף התכנון הממשלתי על חיי היומיום של המשתכנים ועל הניכור מהם. על כך מעידים גם איכות התכנון של תשתיות כמו תוואי המדרכות במתחם ומערכת הביוב שקרסה.

הקמתו של פרויקט שיקום שכונות ב־1978 מהווה הכרה של המדינה באחריותה להבניית סביבות עוני ברחבי הארץ, ובאופן לא מפורש – באחריותה לסביבת המגורים הבלתי ראויה שסיפקו החברות המשכנות, בדרך־כלל בתשלום, לאזרחים רבים.²⁷ פרויקט שיקום שכונות לא התערב בצורה מספקת במתחם רסקו, אף שלאורך השנים היה ברור לכל כי הוא המתחם הקשה ביותר בתל כביר. עם כל הצער על החמצת האפשרות

27. להרחבה על פרויקט שיקום שכונות ראו מאמרה של הדס שדר בקובץ זה (העורכות).

להיכלל בפרויקט שיקום שכונות, חשוב להראות כי מנגנון שיקום השכונות משכפל דגם שיקום סטנדרטי בכל החצרות והבניינים שזוכים להשתתף בו. ניתן אף לשער כי בשם דגם השכפול, גינתה של קלמנטין הייתה נהרסת במהלך השיקום.²⁸

מרבית שטח החצר המשוקמת, מכל עברי הבית, מכוסה בדשא. שורת שיחי ורדים מלווה מכל צד את השביל המוביל לבניין. ורדים שתולים גם כגדר חיה בין מדרכת הרחוב לשטח החצר לאורך גדר ברזל ירוקה. במרכז הגינה תחומה ערוגה עגולה באבנים וגם בה נשתלים בדרך-כלל ורדים. תקציבם של דיירים רבים בשכונה אינו מאפשר תחזוקה של דגם זה, שבו הדשא דורש השקיה מרובה והוורדים דורשים גיזום מקצועי ויקר. יותר ממחצית הגינות המשוקמות בשכונה חזר למצב מוזנח בשל כך. במתחם דומה של בניינים מקבילים ומרובי כניסות בשכונת יפו ד', אשר שוקם בהתאם לדגם הגינון שתואר, ניתן לראות כי המבנה של החצרות הרציפות המתמזגות בין בניינים ובין כניסות טופל חלקית בלבד.²⁹ השבילים הראשיים המובילים אל הבניינים, שהיו ממוקמים בקרבת החזיתות הקדמיות של הבניינים, הועברו לקו גבול המגרש בין כל שני בניינים. אולם, החצרות הקדמיות נשארו רציפות בין כל שתי כניסות, והחצרות האחוריות נשארו רציפות לאורך כל הבניין. החצרות האחוריות כולן שוב מוזנחות והן מקרינות באופן מיידי על החצרות הקדמיות הסמוכות אליהן מעבר לשביל.

אם כך, כל ההתערבויות התכנוניות והביצועיות, שננקטו – או לא ננקטו – במשך השנים מצד המדינה, לא הצליחו להתמודד בצורה יעילה עם רוחות הרפאים של התכנון המוסדי.

נראה כי גם המערכת העירונית התכנונית לא התערבה באופן תומך או מתקן במתחם. התנהלותה של העירייה כלפי המתחם במהלך השנים נעה בין אוזלת יד מוחלטת לבין התערבות הרסנית. בעקבות תוכנית ההרחבות 2603, יצרו הכוחות המקומיים, השאיפות האישיים ומגמת ההשתרשות במתחם בליטות מקריות בבלוקים המוארכים והמשמימים והעניקו למבנים פנים אינדיבידואליים ומגוונים. ההרחבות מערערות בכך על האחידות, החזרתיות והניכור המאפיינים את בנייני הדיור הציבורי. אולם, במסגרת תוכנית זו הוחמצה האפשרות לבחינה ולשינוי עומק של מבנה סביבת המגורים במסגרת תוכנית המוחלת על שטחים משותפים פרטיים ומעודדת הפרטה של שיקום הבניינים. השטח המוקצה להרחבות בבנייני רסקו מכסה על התוואי הקיים של השביל המרוצף המוביל

28. דוגמא לכך קיימת בגינה שטופחה במשך 52 שנה ונעקרה ללא התרעה במהלך שיקום חצר בשכונה; ראו מישר, 2006.

29. ברחוב קהילת קנדה.

אל הכניסות לבניינים. להוראות התוכנית לא מצורף נספח שמציע איך לארגן מחדש את המדרכות בפרט ואת מרחב החצר בכלל כחלק מההתערבות התכנונית במתחם.³⁰ גם כאן, במבט אחרון לעבר קלמנטין וקדימה אל העתיד, לא ניתן להתעלם מכך שהגינה האמיצה והעשירה שיצרה תיהרס על-ידי הרחבת הדיור הראשונה שתבצע בכניסה של ביתה.

התוכנית לבינוי ללא פינוי שיזמה העירייה נעשתה ללא מעורבות ושיתוף הדיירים וללא יידוע הולם על תהליכי התכנון והאישור של התוכנית בוועדות התכנון, וסופה שמנעה מהדיירים אפשרות סבירה לשיקום שכונות ממשלתי.

מדיניות העירייה בנושא פינוי האשפה היא עדות נוספת לזלזול מתמשך של העירייה בדיירי המתחם. יוצאי דופן הם הנסיונות של העובדות הסוציאליות הקהילתיות והשכונתיות ללמוד להכיר את השכונה ולייצר בה מסגרת לשינוי חברתי ותכנוני.

לעומת ההתערבויות המוסדיות, פעולותיה של קלמנטין בדירה, בחצר ובמתחם מלמדות על הכוחות הטמונים ביחידים החיים בבנייני הדיור הציבורי, בניגוד לדימוי הרווח על חולשתם. גינתה היא ביטוי לשפת מרחוב לא הגמונית של סביבת המגורים שהונעה מהדחף ליצור ולייצר לעצמה מרחב ומשמעות, ולשנות את סביבת המגורים שלה ושל שכניה.³¹ פעילותה יצרה מרחב פעיל ושימושי הממוקם בין הפרטי לציבורי. בניגוד לרוב החצרות המשוקמות הוא מתפתח לפי האפשרויות הפיזיות והכלכליות של הדיירת ושכניה, ואינו תוצר של שכפול או אובייקט של ראוה.

בחינת ההתערבויות המוסדיות בסביבת מגורים אחת לאורך שנים מאפשרת מבט רוחבי על סוגיות רבות שנהוג לבחון בנפרד, כמו שפה אדריכלית, תכנון עירוני, שיקום שכונות והתחדשות עירונית באמצעות פינוי ובינוי. הבחירה להציג את ההצטרבות שלהן בחוויות ובמרחב של סובייקטית בודדת מספקת עדות אינטימית מתמשכת שנותנת תוקף לתביעה מוסרית מהמדינה ומהרשויות המקומיות לנטילת אחריות לסביבות המגורים של אזרחיה בבנייני הדיור הציבורי. תביעה זו ממוענת נגד המגמה של קיצוץ בתקציבי שיכון, דיור ורווחה – ביניהם תקציבי שיקום השכונות, והתנערות המדינה ממחויבות באמצעות הפנייה לשוק החופשי. ההצצה אל אופן מרחוב שונה בגן של קלמנטין יכולה ללמד על

30. בהוראות תוכנית בניין עיר 2603 מוזכרת בצורה שולית החצר בסעיף 7.2.11: "במסגרת הבקשה להיתר בניה יוגשו תוכניות להרחבת בית שלם, בצירוף צילומים [...] כמו כן יסומנו השינויים במערכת הסניטרית ואספקת החשמל לכלל המבנה, פיתוח חצרות, חניה וכו'"; ראו חלמיש, 1996.

31. על תרבות מרחוב סביבתית "אשכנזית" ו"מזרחית" ראו מישר 2007; מישר, 2006; מישר 2006ב; מישר ומרקוביץ' 2006.

הצורך בלמידה מן התושבים ושיתופם בהתערבויות בסביבות המגורים שלהם, תוך מתן הכרה וכבוד לתרבויות מרחוב סביבתיות מגוונות. על הרשויות הציבוריות להכיר באחריותן לכשלים מבניים בתכנון ובהקמת בנייני פרויקט הדיור הציבורי, כמו גם בכשלים בהתערבויותיהן לאורך זמן. מוטלת עליהן חובה מוסרית לקחת על עצמן פיתוח אופני חשיבה מחודשים על מימון, שיתוף הדיירים, חלוקת המרחב, רישומו, אפיונו התרבותי ומנגנוני תחזוקתו. זוהי מחויבותן הבסיסית לאספקת סביבת מגורים הולמת לכל אזרח.

ביבליוגרפיה

- אלמלך, י., ולוין אפשטיין, נ. 1998. "הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי שוויון אתני". **מגמות** ל"ט 3: 243-269.
- אפרת, א. 1987. **עיירות הפיתוח בישראל – עבר או עתיד?** תל-אביב: אחיאסף.
- אפרת, צ. 2004. **הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות 1948-1973**. תל-אביב: מוזיאון תל-אביב לאמנות.
- בול, ס. 1998. "אי משמעת והתקוממות בארכיטקטורה". תרגמה יעל ברגשטיין, **רסלינג** 4: 13-21. בלום, א. 2003. **השכפול של מודל 'מזרחי' בשדה החברתי הישראלי: שנות החמישים והעלייה המהירה**. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.
- גיתאי, ע. 1999. "מיצג הדיור הציבורי". בתוך טוביה. מ. ובונה, מ. (עורכים), **בניין הארץ: שינויים בשנות ה-50**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 32-43.
- גיתאי, ע. וטוביה-בונה, מ. 1999. "שיחה עם עמוס גיתאי". בתוך טוביה. מ. ובונה, מ. (עורכים), **בניין**

- הארץ: שיכונים בשנות ה־50.** תל־אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 25–31. גליקסון, א. 1999 [1967]. "יחידת המגורית האינטגרלית: ניסיון בתכנון ובפיתוח". בתוך טוביה, מ. ובונה, מ. (עורכים), **בניין הארץ: שיכונים בשנות ה־50.** תל־אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 96–111. היל, מ. וכרמון, נ. 1979. **שיקום שכונות מצוקה בישראל ומניעת התהוותן: מסמך רקע לדיונים בסדנא.** חיפה: הטכניון, מוסד שמואל נאמן.
- וילנאי, ז. 1980. **אריאל: אנציקלופדיה לדיעת ארץ־ישראל.** ספריית השדה, ערך "רסקו", עמ' 7606–7607.
- ועדת הכלכלה של הכנסת ה־17, 2006. פרוטוקול מס' 82 משיבת ועדת הכלכלה שהתקיימה ביום שלישי, ב' בחשוון התשס"ז (24 באוקטובר 2006), <http://www.knesset.gov.il/protocols/data/html/kalkala/2006-10-24.html>
- לה קורבוזיה, 1998 [1923]. **לקראת ארכיטקטורה.** תרגם עידו בסוק, תל־אביב: בבל. מאירי, י. 2006. "רכוש משותף". **בלוק** 3: 70–73.
- מישר, נ. 2007. "מירחוב מזרחי שכנגד: כרוניקה מוגזעת של מחיקה והתנגדות בחצרות משותפות בתל־כביר". בתוך: שגל, י. ובלצקי, ע. (עורכים), **נופים תרבותיים ישראלים,** בכתובים.
- 2006א. **ייצוגים וביטויים של זהויות בחצרות משותפות בצפון ודרום תל־אביב.** עבודה למילוי דרישות לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- 2006ב. "גנים חשופים – מיצב". **אמנות הארץ 5 – הווה עכשיו,** תל־אביב (טקסט נלווה לאוצרות מיצב בתערוכה באתר רידינג).
- ודליה מרקוביץ', 2006. **חורשה זמנית.** תל־אביב-יפו (טקסט נלווה לאוצרות תערוכה בגלריה בבית האדריכל).
- צדיק, ע. 2006. **פרויקט שיקום שכונות – תמונת מצב** (מוגש לוועדת הכלכלה). ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- קלוש, ר. ולריון, י. 2000. "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד הדיור הציבורי בעיצוב המרחב". **תיאוריה וביקורת** 16: 153–180.
- רוזן, ד. 1985. **מעברות וישובי עולים (באספקלריא של משרד הפנים).** ירושלים: משרד הפנים.
- רבינוביץ, ד. 2000. "האופציה שנשכחה: השיכון העירוני השיתופי". **תיאוריה וביקורת** 16: 101–127. שדר, ה. 2004. "היבטים של מקום פיסי ומקום תודעתי בשיכון הציבורי בישראל (1948–1958)". בתוך: **מבט מקומי על אדריכלות ונוף בישראל.** ירושלים: המרכז לחקר מורשת הארכיטקטורה בישראל, עמ' 70–91.
- שגב, ת. 1984. 1949: **הישראלים הראשונים.** ירושלים: דומינו.
- שוחט, א. 2001 [1994]. **זיכרונות אסורים.** תל־אביב: בימת קדם לספרות.
- שטרית, סמי ש. 2004. **המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה, 1948–2003.** תל־אביב: עם עובד.
- שנהב, י. 2003. **היהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות.** תל־אביב: עם עובד.
- Rabbat, N. 2004. "A Brief History of Green Spaces in Cairo." In: Stefano, B. and Jodidio, P. (eds.), *Cairo: Revitalising a Historic Metropolis*, Turin: Umberto Allemandi & C. for Aga Khan Trust for Culture, pp. 43-53.

סרטים

בר־דוד, סיניורה (במאית), 1998. **הדרום, אליס לא גרה כאן אף פעם**. הקרן החדשה לקולנוע וטלוויזיה.

ארכיון עיריית תל־אביב יפו

אעת"אי 27.6.74, תיק 2124 חט' 25, זיכרון דברים מסיוור ראש העיר ב"רסקו".
-- 14.3.76, תיק 2124 חט' 25, מכתב לראש העירייה מאת נובי דובוב.
-- 16.11.79, תיק 2127 חט' 25, מכתב אל יעקב הדר מאת ועדה בין־מקצועית ומתנ"ס.
-- 26.1.81, תיק 2127 חט' 25, מכתב אל עמוס רודין מאת משה לוי.

מינהל השירותים החברתיים

הוועדה לאיכות החיים בקהילה 23.7.06, סיכום פגישה של נציגי תת ועדת תל גיבורים מיום א' 23.7.06 עם נחמה ברמן.
-- 6.8.06, סיכום פגישה של תת ועדת תל גיבורים מיום א' 6/8/06 עם משה גבאי.

תקנוני תוכניות

רסקו, 1970. הור' תוכנית רישום שיכונים ציבוריים 4/50/3. עיריית תל־אביב (תל גיבורים).
שיכון עובדים – מחלקת התכנון, 1980. הור' תוכנית בניין עיר 258 א'. עיריית תל־אביב (צונץ).
משרד השיכון, 1983. הור' תוכנית רישום שיכונים ציבוריים 31/50/3. עיריית תל־אביב (ארבר).
חלמיש, 1996. תב"ע 3062. עיריית תל־אביב (נווה עפר).

ראיונות

יבין, שמואל. אדריכל, פגישה במשרדו ברח' גורדון 25, תל־אביב, 70.2.02.
מלכי, קלמנטין, יפה. תושבת רחוב תל גיבורים, תל־כביר, פגישה בחצר, 10.2.04.
-- פגישה בחצר ובדירה, 6.3.07.
-- פגישה בדירה, 7.3.07.
-- פגישה בדירה, 12.3.07.
-- פגישה בדירה, 1.4.07.
צור, דן. פגישה במשרדו במושב רשפון, 21.2.07.
שטרן, מירב. עובדת סוציאלית קהילתית בתל כביר (לשעבר), ראיון טלפוני, 7.3.07.

יהוטל שפירא

דינמיקה של סתירות: מגורים בעין כרם בין מודעות להדחקה

כלום אלה שייגורו בכפר הזה – לא יצעקו הקירות באוזניהם? כלום אותם המראות, זעקות שנוזעקו ושלא נזעקו, התמימות המבוהלת של צאן המום, כניעתם של חלשים וגבורתם הגבורה האחת של החלשים שאינם יודעים מה לעשות, חלשים נאלמים – כלום לא ירחישו את האוויר כאן שפעת צללים קולות ומבטים?
(יזהר, 1978: חרבת חזעה)

פתיחה

עין כרם רבודה שכבות היסטוריות של בנייה והרס. היא נזכרת במקורות יהודיים ומוסלמיים קדומים ואף נחשבת למקום קדוש לנצרות. בתקופה הנוכחית, הישראלית, מתהווה בה מרקם אדריכלי ועירוני בהשפעת סכסוכים מקומיים ואזוריים. כוח משיכתה טמון בהוויה ייחודית של מגורי יהודים ישראלים בבתים ערביים במרכזו של נוף עטור טראסות ושובה לב.

המאמר בוחן אילו הקשרים סוציו-תרבותיים הובנו בהשתנות סביבת המגורים בעין כרם כחלק מהתרחשותם בחיי היומיום. הכרתי את עין כרם כאשר גרתי בה בזמן לימודי. מאמר זה הוא מסע אישי להבנת חוויית המגורים בשכונה. משולבים בו הידע שרכשתי בתקופת מגורי בה – הן על תרבות הבנייה הפלסטינית והן על יחסה של הישראליות לתרבות זו – ומחקר שבמסגרתו ערכתי עשרים ראיונות עומק וביקורי בית בקרב מגוון אוכלוסיות המייצגות צורות מגורים שונות בעין כרם. הסתמכתי גם על ייצוגי עין כרם בתוכניות מיתאר, בספרים, באינטרנט, בטוילים מודרכים בשכונה ובראיונות עם כמה אדריכלים שפעלו לתכנונה. בחנתי עם אילו חלומות הגיעו ישראלים למקום, מה מצאו, מה הביאו עימם, מה בחרו לשמר, להרוס או להוסיף כאשר בנו את ביתם, איזו משמעות הייתה לבית עבורם ואילו מערכות יחסים וזיקות נוצרו בין אוכלוסיות שונות, ובינן ובין רשויות ומתכננים.

אתמקד במרקמים אדריכליים מפורקים היוצרים צירופים צורמים. אבחן את המערכת הדינמית המתפתחת בין ייצוגם וביטויים של מרקמים מפורקים אלו לבין משמעויותיהם התרבותיות ברבדים גלויים וסמויים. מערכת זו פועלת באופן חתרני

המפרק את משמעויותיה הגלויות והמקובלות והיא אינה מבטאת סמלים אחידים, צירים או רעיונות כוללים.

במאות השנים האחרונות הפכה עין כרם ממרחב ערבי כפרי מקומי נידח לשכונת לוויין פלסטינית של העיר ירושלים ההולכת ומתפשטת מאמצע המאה ה-19. התפתחותה נקטעה ב-1948. במהלך המלחמה נעזבה, והכפר נכבש ביולי 1948 בקרב קצר (לויצה, 1986).¹ חמישה חודשים אחרי שנכבשה יושבה מחדש. בדצמבר 1948, בהוראת הסוכנות היהודית, נשלחו אליה משפחות עולים מצפון אפריקה, תימן ומרכז אירופה. היה זה שינוי דרמטי בהתפתחות הכפר ובגורל תושביו, הן הפלסטינים והן העולים החדשים.

עין כרם היא מקרה בוחן להקשרים תרבותיים של מגורים בבתי פלסטינים שהוסבו למגורי ישראלים ממעמדות סוציו־אקונומיים שונים. במקומות אחרים, בעין הוד ובמתחם יפו העתיקה למשל, התיישבו אוכלוסיות אמנים הומוגניות, ובחיפה, לוד ורמלה הפכו השכונות לשכונות מעורבות יהודיות־ערביות של בני מעמד סוציו־אקונומי נמוך.

עין כרם ייחודית בכך שנוצר בה לכאורה מוזיאון לתרבות הבנייה הפלסטינית. שלא כמו ביישובים פלסטיניים שבהם נהרס הבית במהלך המאה העשרים ביוזמת בני המשפחה והוחלף בבנייה חדשה. בעין כרם מתקיים מפגש אישי של מתיישבים יהודים עם בתי הפלסטינים, ופעמים רבות עם בעליהם הקודמים.²

בשלטון ישראל עברו על עין כרם שינויים רבים. מיישוב ספר מנותק ומקום מפלט לעולים חדשים הפך הכפר לפרבר ירושלמי שליו, ומשנות השבעים נעשה בהדרגה לשכונת יוקרה והשתנתה הגישה למורשת הבנויה במקום. הבתים הערביים הפכו לסממן יוקרה כחלק מהתוויות קודים של חברת צריכה עבור אוכלוסייה אמידה, וזו החלה לשמר את ערכיהם האסתטיים של הבתים ואף לבנות בתים חדשים בצלמם. בעין כרם מתגוררים גם אנשים הרואים בה ממד תנ"כי קדום וכאלה שפנו עורף לתרבות הצריכה ועוסקים בלימוד רוחני או דוגלים בשיבה אל הטבע. גם כיום יש תהליכי תכנון ושינוי המציעים להוסיף יחידות דיור לשכונה.³ תוכניות אחרות מחשבות להציף את האזור בבנייה חדשה.⁴

1. יישובים רבים בישראל הוקמו על הריסות כפרים פלסטיניים, וכפרים עזובים שלא הוקמו עליהם יישובים ליהודים נהרסו במהלך שנות השישים על־ידי מינהל מקרקעי ישראל; ראו שי, 2002.
2. הבעלים הפלסטינים החלו לחזור לבקר בעין כרם אחרי 1967.
3. תוכניות מיתאר מפורטת מס' 7192, 7193, 7194, 5603, 5602 בתכנון אדריכל חיים לוטנר ואדריכל ניצן ברגמן. מטרת התוכניות להסדיר את הנכסים הקיימים בעין כרם בנושים וחלקות ולהוסיף עוד שבעים יחידות דיור.
4. בתוכנית מיתאר מחוזית תמ"מ 1/37, הנקראת גם "תוכנית ספדי" או תוכנית מערב ירושלים, הוגדרו תחומי בינוי שיתוספו לעיר ממערב. גודל השטח יהיה 26,600 דונם ויכלול כמה מתחמים. התוכנית נדחתה על־ידי המועצה הארצית לתכנון ובנייה בפברואר 2007.

גורביץ וארן (1991) מסבירים את המקום הישראלי באמצעות הרעיון הלאומי- המודרני של "המקום הגדול":

לא מדובר ברצף של סדרי גודל עולים, מן הבית לשכונה, לעיר, לארץ כולה, אלא בדילוג בין מציאות חיים קרובה, עכשווית, מקומית לבין רעיון. [...] המקום הגדול הוא יותר מאתר מסוים ואף יותר מכל האתרים – הוא הרעיון עצמו. [...] תחת המולת היומיום חותרת בה הוויה שאינה יומיומית ואינה משלימה עם היומיום.

הוצאתו לפועל של ה"מקום הגדול" בישראל התבטאה בפרויקט תכנון מודרניסטי רחב היקף (אפרת, 2004). קלוש ולריון (2000) טוענים כי פרויקט זה היה כרוך בפרקטיקות יומיומיות של שליטה תרבותית, פוליטית, ציונית-אשכנזית ובקביעת אמות מידה אחידות באדריכלות, בסיוע הקהילייה המקצועית. גורביץ וארן טוענים שמציאותן של תרבויות שונות חזרה ועלתה ביומיום (הלוא הוא ה"מקום הקטן") ויצרה שברים, סדקים ואי-התאמות לרעיון הפרויקט הלאומי הגלום בתפיסת "המקום הגדול". חלק מיציקת תוכן לרעיון הגדול הוא החיפוש אחר זיקה אל המקום שנתעצב בהשראת התרבות המקומית הפלסטינית. השראה זו שימשה ליצירת חיבור בין קהילות המהגרים לבין הארץ, ברם הזיקה לתרבות הפלסטינית התאפיינה מאז הקמת היישוב היהודי בארץ ישראל בגלויים של משיכה ודחייה, ניכוס והרס, חיקוי והתעלמות. יחסים אלה הוזנו בתפיסה המערבית של המזרח והושפעו מהמאבקים האלימים ארוכי השנים בין שתי החברות על שליטה בטריטוריה. בעין כרם הם באו לידי ביטוי באופן ייחודי, שכן הבית הלאומי והבית האישי מתממשים בה בבית ערבי. המגורים בבתי אחרים בעין כרם הם בעת ובעונה אחת שיא של ניכור וגם שימור זיכרון ייחודי לכאורה של התרבות הערבית.⁵ מבניות סותרת זו משקפת לדעתי את טענת תיאודור אדורנו כי אי-צדק חברתי אינו מאפשר חיים בנחת בתקופה המודרנית. זכויות-יתר לעומת דיכוי בדמות זרות, פליטות והיעדר בית אינם יכולים עוד להסתתר מאחורי עיצוב (Adorno, 1974). אליזבת גרוס בחנה דרכים להשפיע על הדיסציפלינה האדריכלית הפורמלית. לטענתה, ז'אק דרידה התייחס למחשבה החיצונית של מה שהודחק, נדחה או הודר בהגדירו את עקבות המודר על מי שהדירו (Grosz, 1995) במושג 'דיפרנס' (différance), המתאר איגוד של ריבוי משמעות המבטאים דחייה, הבדלה, והשהיה של ממדי הזמן והמרחב (Derrida,

5. על הזיכרון בבנייה של פלסטינים בישראל ראו מאמרו של חנא פרח בקובץ זה (העורכות).

1-28: 1982)“ בין הייצוג האדריכלי למשמעותו. בהמשך אציב במרכז הדיון את הזהות והתחושות של בני־אדם (יחידים וקהילות) ואת הקשר שלהם אל בניהם, ומתוך כך אציג את האופן שבו נוצרת מבניות מפורקת רוויית ניגודים וסתירות שאינה ניתנת לפרשנות חד־משמעית. אמנה שלושה מרכיבים של מאפייני הבנייה ואדריכלות המגורים בעין כרם ובמרקמים בנויים בישראל, שמופיעים במקביל כתופעה פיזית אדריכלית, כמישור פרשנות, וכמצב או מניע חברתי. אראה מהו הפן המודחק והמפורק ואתאר את זיקותיו לבני־האדם החיים בו, וכן אצביע על כיווני מחשבה ראשוניים להתמודדות אפשרית של החברה הישראלית והאדריכלות בישראל עם פן זה.

קיטועים ופערים: ביטויים של זרות וביתיות, משיכה והרס, נוכחות והיעדר

הפירוק הראשון נע בתנועת מטוטלת בין זרות לביתיות בהוויית חיי בני־האדם והמשפחות המתגוררות בבתים שהיו של ערבים פלסטינים ועתה שייכים ליהודים ישראלים. זוהי מטוטלת המקרינה גם על היחס לתרבות הערבית־היהודית של העולים שיושבו בהם. הרצון להכות שורש, להתערות בארץ ולהרגיש שייכות היה ועודנו מאפיין של הישראליות. האנשים שראיינתי חלמו לבנות בעין כרם בית ולהקים משפחה, חיפשו חיים שלווים קרוב לטבע או ביקשו לגור קרוב לירושלים מסיבות דתיות. יפעת (כל המרואיינים שבתיהם תוארו מצוינים בשם בדוי), אדריכלית תושבת עין כרם, בנתה את ביתה עם בעלה המנוח וראתה בו מפעל חיים: “הבית הוא החיים שלי, המוקד של החמולה.” עד כדי כך שהלכה ללמוד אדריכלות, לדבריה. ביתה נבנה מאוטופיות – גידול הילדים בטבע ושיאיפה שהבית יאפשר מירב פתיחות החוצה – לא בניצול מלא של השטח הנתון אלא בצניעות, בשימוש בחומרים פשוטים, בעלות נמוכה ובשלב, בהתאם להכנסותיהם לאורך התקופה. הבית, רובו חדש, נבנה סביב חלל מרכזי שנחפר באדמה רק אחרי שנודע לבני הזוג שפעם היה במקום בית בד ובו אבני ריחיים. הבית תוכנן כמו נועד לחגוג את המשפחתיות בארוחות ערב בפינת האוכל המוקפת חלונות, במרחב ישיבה חיצוני ליד עץ האלמוגן או במרחב הפנימי. ההשתרשות באדמה, החפירה הפיזית בבלתי נודע וגילוי שרידי בית הבד הניבו את אבני הריחיים כמרכז הבית והפכו אותו בתוך כך ליד זיכרון לבית הבד הפלסטיני. גיא מתאר את תהליך הבחירה שלו: “שאלתי את עצמי מה הביא אותנו לחיות דווקא כאן, וחשבתי שהסיבה היא שרציתי לחיות בתוך נושא שריתק אותי, בעין הסערה.” גיא מתאר את תהליך ההתמקמות בבית

שהיה ספוג רטיבות: "היו מים בתוך הבית, זכוכיות מהבילות וטיח מתפורר [...] כשבניתי את הבית חפרתי 300 קוב, זה היה כמו לבנות רחם." עבור גיא, העניין הפלסטיני הפך לדרך חיים דווקא דרך התגוררות באופן אישי בבית ערבי. על-פי תיאורו, התעמקותו בבנייה העצמית של ביתו מקבילה לבנייה של הבית הלאומי הישראלי בזיקותיו לעבר הפלסטיני.

הרצון להכות שורש מצא בעין כרם בתים בעלי מאפיינים תרבותיים משלהם: בעין כרם הערבית-הפלסטינית היה מגוון אוכלוסיות וסגנונות.7 בבנייה הערבית הפלחית היה בית המגורים יחידת חדר שקורתה בקמרון מוצלב. הבנייה הייתה בבריקולז⁸ מחומרים זמינים מהסביבה הקרובה, בעיקר אבני לקט בלתי מסותתות או שסותות סיתות מינמלי. בנייה זו התאפיינה בחלונות צוהר קטנים (Canaan, 1933: 15). בהדרגה הפכה מקצועית ומדויקת יותר. הופיעו קווים ישרים וזוויות ישרות שהבדילו את הבית מהנוף סביבו, ובהתאמה גדלו החלונות והפכו לחלונות כפולים (משה, 2003). בעין כרם ב-1948 לא הייתה הבנייה הפלסטינית מסורתית באופן מובהק. בשלהי המאה ה-20 חלחלה השפעה אירופית וחוללה שינוי נרחב – דמוגרפי, פוליטי, חברתי, תרבותי וכלכלי. לתהליך זה נלוותה חדירה של חומרים חדשים ושל טכנולוגיות וטכניקות בנייה חדשות כגון עץ למסגרות של דלתות וחלונות, רעפים, ברזל, קורות פלדה, בטון, ובזכות הבאת סתתים ממלטה ניכר גם שיפור ברמת הסיתות והגימור (Kark, 1995: 535; קרויאנקר, 1991: 383) ונוספה קומה מהודרת (משה, 2003: 88; אורן-נורדהיים, 1985). אחד מסממניה הוא פתח משולש ובו דלת ומשני צידיה חלונות.⁹ בתקופת המנדט הבריטי נבנו גם בתים בתכנון מקצועי של אדריכל. הקירות והמשיקים שבין האבנים היו דקים יותר, אבן הקירות הושטחה, לגג השטוח נוסף מעקה נמוך ונעשה שימוש במרצפות צבעוניות מעוטרות בעיטור גיאומטרי (משה, 2003: 53). בנייה זו הייתה אופיינית לכפרים באזור ירושלים וניתן לראות כמוה גם בסטף, במלחה ובלפתא. ניכר שינוי חברתי בתפיסה – מבתים שנבנו על-פי צרכים שימושיים של המשפחה המתרחבת, לבתים שמטרתם נראות וראווה לשם האדרת בעליהם במרחב הציבורי (שפירא, 2004). הבדלי המעמד בתוך עין כרם באו לידי ביטוי בבתים השונים – מחורבה מטה ליפול, מערה שחזיתה בנויה, גל אבנים במצבורים ובתים

7. ב-1945 היו במקום 3,239 תושבים; שניי שלישים מוסלמים, שליש נוצרים ועשרים יהודים; ראו Khalidi, 1992.
8. בריקולז הוא מושג המבטא מלאכת כפיים של אדם שאינו בנאי מקצועי, בשיטת האלתור. ראו לוישטראוס, 1987: 29.
9. תקציר זה על הבית הערבי וסביבתו נערך גם על סמך המקורות הבאים: פוקס, 1998; פינקרפלד, 1943; Dalman, 1974; אילן, 1974; קרק ואורן-נורדהיים, 1995; הירשפלד, 1982.

מיושבים הנראים פעמים רבות כבלתי גמורים, עד בתי מידות מהודרים.

הבית הפלסטיני מציב בעיות בינוי ותכנון ציניות ממשיות לישראלים בבואם להפוך מבנים פלסטיניים לבתים המתאימים למאפיינים משתנים של בית ישראלי. בעין כרם יש כמה מאפייני השתנות. בחלק מהבתים ניכר כבוד לאדריכלות הערבית: הקפידו לשמור על חומרים אופייניים כמו סוג האבן וצורת הסיתות או הריצוף, נמנעו מלהוסיף חומרים וטכנולוגיות בנייה חדישים, וניסו ליצור מראית עין של אחידות והמשכיות מהבית הישן לחדש. בדרך-כלל שינו את צבע הקירות ללבן – סמלו של סגנון האדריכלות הבינלאומי בתל-אביב, ואת האבן שאפו לשמור חשופה כחלק מהצמצום המודרני. את החצר הפכו לגינה ובה פרחים ודשא ועצים כמו אורן, ברוש, תות, שקד, תאנה או זית, שנותרו או ניטעו בידי בעליהם החדשים. ואולם במצב החדש מתקיים לטענתי פער בין ההקפדה על הפרטים והחומר והשמירה על רוח האדריכלות, לבין היעדרות הדיירים המקוריים. את תחושת הזרות מעצימים עקבות הפלסטינים המתגלים באקראי בשכונה, כמו פעמון האזעקה הירדני שנשאר במקומו וחרכי ירי במעקה הבטון על אחד הגגות, שלא היטיבו לשמור על תושביה הערבים. בין אם הזעיק הפעמון את תושבי הכפר ובין אם לאו, הוא מספר סיפור של טראומה החקוקה גם בתודעה הישראלית: חורבן הבית, עקירה.

בבתי העולים הוותיקים שהתיישבו בעין כרם לאחר 1948 ניכר דיסונאנס בחיבורים הברורים הגסים בבנייה בין הישן לחדש וקל לזהות תוספות תכליתיות באבן פשוטה ובולטת בגווניה, שיטות סיתות שונות או ריצוף פשוט מקרמיקה. בכניסה לביתה של ז'ורז'ט יש פינת אוכל המשמשת גם כפינת אירוח ובה תמונת הרב אבוהצירא. בוויטרינה כוסות יין להבדלה ופמוטים, מגש ועליו כוסות וכלי מזיגה מרוקאים. את החלונות והקירות מכסה וילון דמוי משי חום-כסוף האופייני לחדרי אירוח במרוקו. בסמוך נמצא המטבח הסגור. מסדרון קצר מוביל לחדר מקורי העומד סגור ברוב ימות השנה ומשמש כחדר ייצוגי לאירוח, כמו חדר המדאפה הערבי. בחצר נראה בליל חומרים: פינת ישיבה בנויה מבטון על ריצוף אבן, גדר ושער ברזל ישן, וכן בית-השימוש משנות החמישים, העומד נטוש בין העצים. אין ניסיון ליצור מראית עין של שלמות ושל המשכיות מהישן לחדש.

העולים, רובם יוצאי צפון אפריקה, תימן ומיעוטם ממרכז אירופה, יושבו במקום על-ידי רשויות שהיו אחראיות לקיומם¹⁰ ולשילובם במדינה ובאורחותיה. יהודה שנהב טוען כי האידיאולוגיה הצינונית פעלה בתוך הקשר אוריינטליסטי ויצרה תבניות המאפשרות

10. לטענת גולן (2001: 244), אחרי הסכמי שביתת הנשק ב-1949 נעשה פרודורז ירושלים (ובכלל זה עין כרם) בעל חשיבות אסטרטגית בשל קרבתו לגבול ובהיותו חיבור צר בין תל-אביב לירושלים. על-פי מוריס (1991: 330), האזור היה נתון להסתננויות.

לראות את המזרחים כחלק בלתי נפרד מן הקולקטיב הלאומי, ובו בזמן מגדירות ומרחיקות אותם כאחר (שנהב, 2003). יפעת וייס כורכת את הטרגדיה הפלסטינית בוואדי סאליב במצוקת המזרחים. היא טוענת כי הבתים שהפלסטינים השאירו הפכו ל"נכסי נפקדים", ועם התיישבותם של העולים החדשים בהם הפכו לאתר שבו מיוצגת "הבעיה העדתית" (וייס, 2007). היחס של הרשויות לתושבי עין כרם מבצבץ במכתב שכתבו נ. וקס וצבי מאיר, מרכזי מחלקת ההתיישבות בפרוזדור ירושלים, אל מחלקת ההתיישבות בסוכנות (25.10.49): "מגוון מאוד החומר האנושי אשר התארגן מתוך העולים שבכפר זה... למעשה לא היווה אף פעם גוף ממושמע, בעל צורה חברתית מגובשת." המכתב מבטא את רצון הרשויות להחיל על העולים את התבניות החברתיות-הפוליטיות המקובלות. מראיונות שקיימתי עולה כי התושבים מחו על היחס אליהם בהפגנות בסוכנות היהודית בירושלים והתמקדו במצוקה הקשה – תולדה של אבטלה והיעדר תשתיות בשכונה.

עד תחילת שנות השבעים הייתה עין כרם מבודדת ונחשבה ליישוב ספר ולשכונת מצוקה המיושבת באופן הומוגני בעולים חדשים, רובם מאותו מוצא. לטענת ריצ'רד פורד, דפוסית סגרגציה על בסיס אתני מאפיינים את מדינות הלאום הליברליות (Ford, 2001). עקב השינוי הגיאופוליטי ב-1967 התרחק הגבול והשתפר מצב הביטחון, ואוכלוסיות שחיפשו מגורים ייחודיים קרוב לעיר גילו את עין כרם. תהליך זה שינה את פניה, את מעמדה ואת החיים בה. חדירת אוכלוסיות אחרות פגעה במרקם החברתי הקיים, שהתאפיין בבתים פתוחים לכל. לשם הסדרת הבנייה נולדה בשנות השבעים תוכנית רחמימוב. היא ביטלה את הכלל שהיה נהוג עד אז שאין לבנות בית על הקרקע אלא רק להוסיף על הקיים, וכן הוצעה במסגרתה מכירת כמה מאות בתים לתושביהם בדמי מפתח ומכירת כמה מאות מגרשים לבנייה. התוכנית לא ייחדה משאבים לתיעוד הקיים ולמחקר היסטורי מקיף, אך הוראותיה חייבו בדיקה מוקדמת מוסמכת של כל תוכנית ותוכנית, ולשם כך קמה ועדה מיוחדת שביקשה להבטיח את התאמת הבתים המתוכננים לשכונה. אולם הבעייתיות ניכרת כבר בהוראות הנלוות לתוספת הבנייה המוצעת בתוכנית ועניין שימור המרקם הקיים. הוראות אלה דנות בבנייה מסורתית (אף שבתוך המסמך אין זכר לכך שהכוונה היא לשימור הבנייה הפלסטינית המסורתית). נספח שימור מס' 1, לדוגמא, מבקש לקבוע מודולים של בנייה מסורתית באבן. מודולים הוראתיים אלה – שבפועל לא נשמרו בבנייה החדשה – אינם נובעים מעקרון התפתחות הבנייה בכפר, הנסמך על תפיסה מרחבית ותרבותית ועל עקרונות חברתיים של תרבות אחרת. הניסיון להיות "כמו" בית ערבי יוצר יצורי כלאיים חסרי חן וקנה מידה שאינם שייכים לנוף השכונה. ריצוף האקרשטיין האדום תורם עוד לבידול של שכונת הבתים החדשים מיתר השכונה. נספחי שימור מס' 2 ו-3

מדברים על הבנייה העצמית ההבריקולרית שהוסיפו העולים לבנייה הפלסטינית מתוך צורכי היומיום, בנייה שמבחינה אסתטית נפסלה כבלתי לגיטימית. הנספחים מורים (בית אחר בית) כיצד להפוך את התוספות הבנויות מבלוקים וטיח או מאבן פראית לבנויות באבן בעיבוד תלטיש או חאמי או אף להורסן ולפנותן מהשטח, וכך לאחדן במשטר אסתטי המבטא את הגישה לבנייה הערבית ולשימורה בעיני האדריכלים המקצועיים, הקובעים שכך על עין כרם להיראות.

לעליית ערך הבתים התלווה תהליך פינוי מבחירה ובשכנוע, ובסופו מצאו עצמם שוב אלו שעזבו את השכונה בשיכונים בעלי מרקם חברתי הומוגני. כך המשיכו דפוסיה הסרגציה וההרחקה שתוארו לעיל. העוזבים הפסידו את הרווחה הכלכלית שהביא הביקוש למגורים במקום. התואר "מפונים" (Gonen, 1995: 80) הפך למילה נרדפת לעוני ולמצוקה חברתית. בית המגורים החדש בשיכון לא אפשר את הביטויים התרבותיים הייחודיים שאפשר הבינוי הוורנקולרי בעין כרם.

בקרב הנותרים ניכר במשך השנים תהליך השתנות והתאמה למאפייני בנייה ישראליים הגמוניים מקובלים. איריס מריון יאנג טוענת כי התאמה של דפוסים תרבותיים של אוכלוסייה מוחלשת לדפוסים תרבותיים הגמוניים והיטמעות בהם מאפיינים דפוסים השתנות של שכונות סרגטיביות שהפכו לשכונות מעורבות (Young, 1999: 243-6). הבנייה בעין כרם נענתה לביקוש למרקמים מסורתיים ומציעה בתים להשכרה, צימרים, וכן מגוון שירותים עבור המבקרים בה. הבנייה שימשה את התושבים ליצירת נידודת כלכלית וחברתית למרות שיוכם המעמדי-העדתי-האתני.

התקוממות והתנגדות: קריאת תיגר על פורמליזם מקצועי

הפירוק השני הוא פועלה והשפעתה של תפיסת התפתחות המרקם הבנוי הפלסטיני על המרקם הישראלי גם בימינו. תפיסה זו קוראת תיגר על דרכי התכנון המוסדיות הפורמליות ומצביעה על כיוונים אפשריים לשינוי והרחבה של תפיסות אלה.

עד אמצע המאה ה-19 הייתה המערכת החברתית הפלסטינית מושתתת על השתייכות למשפחה המורחבת ועל הצורך הדתי-התרבותי להגן על כבוד האישה. יסודות אלה, בשילוב תנאי ביטחון ירודים, הובילו לבניית הכפר בארבעה רבעים המקובצים במבנים נפרדים לפי חמולות. בתוך מתחם החמולה התפתחה הבנייה כמקבץ של יחידות חדר סביב החצר המשותפת. במסורת הערבית בניית בית הייתה אירוע שבו השתתף הכפר כולו. הבית נבנה בהתאם להסכמה חברתית פנימית בתוך החמולה ובין החמולות. הד לערכי יסוד אלה נמצא היום במה שנקרא "השתתפות הציבור בתכנון". כשהמשפחה

גדלה נבנו יחידות צמודות לבית האב לפי עיקרון פנימי חוזר על עצמו ובאופן המשכי ובלתי מתוכנן – ללא ידיעה מוקדמת של התוצאה הסופית (שפירא, 2004). הבנייה גילמה עקרונות חברתיים וצורניים אך אפשרה גם ביטוי אישי ובנייה בהתאם לצורכי הרגע, בהיעדר מנגנון פיקוח ובבנייה שאינה מחויבת לתוכנית מראש. כך נוצר עושר צורני בתוך מסגרת החוזרת ונשנית. שמלץ מעריך כי הריבוי הדמוגרפי באמצע שנות השמונים של המאה ה-19 נבע מן השיפור בתשתית, בתנאי התברואה ובמצב הבטחוני בזכות מעורבות גוברת – הישירה והעקיפה – של גורמים אירופיים ובכללם עולים יהודים, ובזכות הקרבה לעיר ולדרכים ראשיות אליה (שמלץ, תשמ"ה: 129). בתקופה זו הייתה גם התפשטות מגרעין ההתיישבות אל השטחים החקלאיים, והיא ניכרת בבתיים הפזורים בשולי השכונה (ברוור, תשנ"ד: 99–113).

כאשר הגיעו מתיישבים ישראלים, נעשה שיוך מחדש של הבתים והשתנתה גם מערכת השבילים שחיברה כל יחידת דיור לרחוב. באופן רשמי התבטא השינוי החברתי-הפוליטי קודם כל בציות של הישראלים לרשות מרכזית קובעת, משכנת ומתכננת שאוכפת כללי בנייה. ברם הרשויות הפגינו בעין כרם מבוכה, בלבול וחוסר החלטיות. אלה משתקפים בריבוי תהליכי התכנון בעין כרם ובמיעוט התוכניות שאושרו, אך סתרו זו את זו: בתוכנית האב של צוות לשכת התכנון המחוזית בראשותו של האדריכל היינס ראו מסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים הוחלט להפוך את הכפר לחלק משמורת טבע שתקיף את ירושלים בטבעת.¹¹ אחר-כך הוחלט להפוך את הכפר למושבת אמנים (בדומה ליפו ועין הוד).¹² ב-1969 הוחלט לאפשר פיתוח חופשי ללא תכנון כולל, ולאחר מכן הוחלט, כאמור, לשווק קרקעות מינהל לבנייה. ב-1992 רצה המינהל להוסיף יחידות דיור רבות בבנייה רוויה ובבנייה פרטית, וכן שני מלונות. על-פי אנגיה רוי הסתירות מבטאות גם גישות אסתטיות הרואות בהתיישבות בלתי פורמלית יופי אורגני ומרחב כמו-מוזיאלי טהור ונקי, או לחלופין גישות המחפשות לכסות מרחבים של תרבות ילידית במודרניזציה של התכנון הקולוניאלי, ומתייחסות אליהם כאל דף חלק או כאל מטרה שיש להכפיף לכללי סדר וניקיון מודרניים (Roy, 2004).

התושבים מצידם עקפו כללים ונהלים ובנו בהתאם לצורכי המציאות. הם חשו כי אילצו אותם להפר את החוק בהיעדר תוכניות מיתאר מתאימות ומאפשרות. בשטח ניכרת אוזלת יד במקומות שבהם נעקפו החוקים ברגל גסה, אך גם טביעת אצבעותיה

11. בתכנון נכללו בטבעת זו הכפרים מלחה, ליפתא ודייר יאסין, ולצורך כך פוצצו בכפר גנות רבים.

12. בתכנון האדריכלים סעדיה מנדל, אהוד נצר ודרגל. האדריכלים עבדו על התוכנית בשנים 1966–1968. התוכנית לא הוגשה לאישור.

של מעורבות שלטונית בירוקרטית שאינה מאפשרת ביטוי לצרכים ולפרקטיקות של היומיום. בנייה זו קוראת תיגר על דרכי התכנון הפורמליות של ממסד התכנון הישראלי ונהליו ונסמכת באופן יצירתי על ההיגיון הפנימי של הבנייה הערבית-הפלסטינית הבלתי סדירה, ועד היום היא העיקרון המארגן הרווח בשכונה.

הקשר של בני-אדם לבתים, הבנייה העצמית, וההיכרות עם ההיסטוריה של השינויים שחלו בבית ועם המבנה שלו – כולם ייחודיים לעין כרם. בראיונות שערכתי תיארו תושבים את¹³ הבית על גלגוליו השונים: היכן עבר השביל, איך הייתה הדירה מאורגנת בשלבים שונים, אילו פרטים שונו ומה היה צבע הטיח. בניית הבית כמוקד לגילוי אפשרויות והקשרים הפכה לדרך חיים יומיומית ולתעודת הזהות של בעליו. יעל ובן זוגה, בעלי מקצועות חופשיים, הגיעו לעין כרם ב-1960 "כדי לחפש דיור בזול במקום יפה". ביתם מורכב מיחידת חדר מוצלב גדול ובו ספרייה, כורסאות ומיטה, ואילו מחובר חדר נוסף, קטן יותר ושטוח גג. השניים מחוברים בקיר זכוכית היוצר חלל מעבר קטן ומאפשר גם לשבת ולהשקיף על הנוף. בכניסה נמצא מטבח קטן מאוד שנבנה לפני כמה שנים ובסמוך לו ממוקמת המקלחת. הבית עומד בחלקו על יחידת מגורים אחרת במפלס נמוך ממנו. בחוץ, על הגג, מבנה שירותים סטנדרטי שסיפקו הרשויות לתושבים בשנות החמישים ונמצא עדיין בשימוש. במפלס גבוה יותר יש שני חדרים הפונים לחצר – אחד מושכר ובאחר המטבח וחדר האוכל. חצר מחברת את כל החדרים, ובה פינת אוכל בצילה של גפן משתרגת. הבית מאפשר צורת חיים בלתי שכיחה הנובעת מהטמעת יחידות החדר הפלסטיניות בבית משפחה גרעינית אחת.

מבני מגורים אחרים מאוכלסים במשפחות ודיירים ומחולקים לאינספור מישורים הפעילים בו-זמנית. שלא כמו החיפוש אחר פרטיות ושקט המאפיין חלק מדיירי השכונה, משטחים אלו מפרידים ובעת ובעונה אחת מחברים משפחות ובתים באופן היוצר ערבוביה בין תחום היחיד לתחום האחר, ובין הפרטי לציבורי. לא ניתן להבחין היכן מתחיל בית והיכן הוא מסתיים. כך נוצרו סכסוכים רבים ומאבקי בעלות בין משפחות, אך נוצרו גם אינטימיות וקשר אנושי בין שכנים זרים. "שום מצב אינו מופיע כפי שהוא, מחושב אחת ולתמיד, שום תבנית אינה עומדת על ה'כך או אחרת שלה'" (בנימין ולאצ'יס, 1996).

גילוי האפשרויות הטמונות בבתים הביא לבניית הרחבות בן-לילה, והן משנות את הנוף ואת מיתאר קו הרקיע, או מתחפרות באדמה ובשכבות מגורים קדומות באופן

13. על בנייה עצמית בשיכון הציבורי ראו מאמריהם של נעמה מישר ושל חיים יעקובי בקובץ זה. על בנייה עצמית פלסטינית בישראל ראו מאמרו של חנא פרח בקובץ זה. לדיון נוסף במושג בנייה עצמית ראו ההקדמה (העורכות).

המאפשר להמציא ולחבר מרווחים ולייחד חללים נסתרים ביצירתיות כחדרי מגורים. "שום דבר אינו מגיע לידי גמר. לאלתור יש לשמור, לכל מקרה שלא יבוא, מקום והזדמנות. [...] בכל נשמר מרחב התמרון, המאפשר למקום להיות זירת התהוות של צירופים חדשים, בלתי צפויים, נמנעים מן המוגדר המעוצב" (שם). שיטות הבנייה בעין כרם מאתגרות את דרכי הכינון והתפיסה המקובלות של הארכיטקטורה ושל התוכנית. הן משתתפות בהיסטוריה הישראלית הרשמית המלאימה את האדריכלות הפלסטינית, ובד בבד מתנגדות לה באופן שבו הן ממשיכות אותה בביטוי עצמי, המצאה וגילוי, ויוצרות סבך של צורות: בתים על גגות, טראסה שנחפרה והפכה לבית, חדר בתוך בור מים לשעבר, מכלאה שהוסבה לדירה, ועוד.

התקוממות התושבים נגד תוכניות העירייה בשם הרצון לשמר את הנוף וההיסטוריה של עין כרם ושטחים ציבוריים פתוחים סביבה כחלק מתכנון בקנה מידה מטרופוליני הביאה אותם ליזום חלופה משלהם בתכנון האדריכלים פטר בוגוד ופיליפ ברנדייס.¹⁴ לאחר שהוועדה המחוזית סירבה להתייחס לתוכנית המוצעת פנו התושבים לבג"ץ, שחייב אותה לדון בה.¹⁵ פסיקה זו סימנה פריצת דרך ביחסים בין הממסד לקהילה, והיא מאפשרת לקהילות נוספות לתבוע מעורבות בקביעת סביבתן הפיזית והתרבותית ולבטא את עקרונות הבינוי המוסכמים עליהן.¹⁶ אני טוענת כי גם תהליך זה התרחש בהשראת המורשת הבנויה הפלסטינית במקום.

14. על סמך תיקון 43 לחוק התכנון והבנייה המאפשר לבעלי עניין בקרקע להציע תוכנית משלהם. התוכנית הראתה שאפשר ליזום מהלך לא מוסדי עבור התושבים וביוזמתם. התוכנית פורצת דרך גם בהיותה מייצגת בעלי עניין בקרקע ולא את בעלי הקרקע, כנהוג.

15. תוכנית מס' 6729. ראו גם מאמר של צפריר רינת בהארץ (Rinat, 2002).

16. קהילות שונות פנו לרשויות כדי להשתתף בקביעת סביבתן הפיזית בעקבות בג"ץ זה, וביניהן תושבי שכונת עקב א'סואחרה-ג'בל מוכבר שבמזרח ירושלים, שהציגו לעירייה ולמשרד הפנים עקרונות של תוכנית חלופית (1999). בעקבותיהם גם תושבי שכונת עיסוויה שותפים להכנת תכנון עצמאי (2003). בשתי השכונות מתנהלים התהליכים בשיתוף עמותת 'במקום' מכוח תיקון 43 לחוק התכנון והבנייה ולאור החלטת בג"ץ בעניין עין כרם.

דמדומים: תודעה בין מודעות להדחקה

ומה עם הסיפורים של האנשים, אלה שהוצאו בהינף מגע של כוחות היסטוריים. נקבר חי הסיפור שלי? הסיפור של כל אלה שעושים את ההיסטוריה הגדולה? איך ימצאו מקום בהיסטוריה? האם הם תמיד מושארים לצדי הדרך? איך הם מוצאים מקום?
(Bachmann, 1999: 107)

הפירוק השלישי הוא דמדומי התודעה של הישראלים בעניין גורל התושבים הפלסטינים ומצוקת העולים היהודים. מעשה ההתיישבות בבית מגורים השייך לאחרים הוא חציית גבול. פעולה זו מסובכת בשל הרגישות לעבר היהודי ולבתים ומרקמים יהודיים באירופה ובארצות ערב. מהראיונות שערכתי נראה כי תושבי הכפר הערבי, שהפכו לפליטים אף שבינם קיים, מצויים בתחום דמדומים של מודעות חלקית בתפיסת תושבי השכונה כיום. חלקם רואה את המגורים במקום כמשך ישיר של ההתיישבות המקראית, בעיני אחרים המלחמה נתנה הכשר לעקירת הפלסטינים וליישוב יהודים ישראלים בבתיהם. קידוד אחר נעשה בקרב הבאים לגור בעין כרם כדי להיות קרובים אל הטבע. תושבים אלה מתעלמים מהממד הפוליטי ופונים עורף הן לתבניות הציות הישראליות המגייסות אותם והן לעוולות שביסודן. שמעתי מגוון תגובות ודעות החוזר על עצמו, כמו "אני שמחה שאנחנו גרים בבית בד ולא בבית פרטי", "איבדנו בית שם", "הפיצוי צריך להיות ברמה הלאומית", וגם אי-הזדהות: "הייתה מלחמה ואין לי בעיה עם זה, מתנגדת לצביעות של השמאלנים". פנינה עין מור, ראש ועד עין כרם לפני מורת דרך, מודה לאלוהים שזימן אותה למקום "למרות האמפתיה ולמרות שזה קורע לי את הלב". בהקשר זה יש התלבטות בין האחריות האישית לאחריות המדינה. והיו גם נושאים שהמרואיינים לא הסכימו לדבר עליהם, למשל על האופן שבו יש לפצות את הפלסטינים על בתיהם, או על אפשרות לחרוג בחשיבה ובביטוי מילולי מהדפוסים הישראליים המקובלים. בשיח הציבורי נרמול מעשה ההתיישבות בבתיים והפיכת העקירה לבלתי נראית ומודחקת באים לידי ביטוי במושג "בית ערבי". אדריכלים לאחר 1967 הושפעו ממנו (Nitzan-Shifan, 2003) והוא תבנית תרבותית ישראלית האוצרת כשל לוגי בעל משמעות מוסכמת: שהכוונה היא לבית ערבי שהפך ליהודי-ישראלי. במחקר ההיסטורי, הגיאוגרפי והאדריכלי היו הבית והכפר הערביים הפלסטיניים

המסורתיים יעד לנוסטלגיה פסטורלית קולוניאלית.¹⁷ לעומת עידון-היתר של העיצוב המקצועי המודרני, בתי הערבים הוצגו, מצד אחד, באופן חד-ממדי, כדוגמה לבלתי מקולקל ולבלתי מעושה ביצירתיות הספונטנית האבודה;¹⁸ ומן הצד האחר הוצגו מנקודת מבט ארכיאולוגית מקראית, הקושרת את ההווה לעבר ומטפחת נורמות וערכים באמצעות שיוך הבתים לתקופת המקרא ולראשית הנצרות. ככאלה נבטה מהם מסורת והם נחקרו גם בתרבויות אחרות (Hobsbawm, 1983). פוקס (85: 1998) הציע לבחון את הבית הערבי דרך שאלות ושיטות חקירה מקצועיות הנהוגות בתולדות הארכיטקטורה ומתמודדות עם תכנון, חלל וטיפולוגיה.¹⁹ הצעה זו מעלה את הסוגיה שמציג קרייסלר בטענתו כי כאשר סביבה בנויה מובנת ומיוצגת בשפה האדריכלית האירופית-האמריקאית, עלול להתרחש תהליך שבו המרקם הפיזי והחברתי של תושביה יתארגן מחדש באופן סמלי המקדד אותו בעיניים מערביות (Crysler, 2003: 99).

אדריכל שמואל גרואג, תושב עין כרם, טוען כי השיח המקצועי סביב סוגיות שימור הוא שיח כפול, שבמסגרתו נמנעים אנשי מקצוע מלקרוא למבנים בשמם ולהכיר בכך שהם "מורשת ערבית בנויה". לטענתו, החיבור הפוליטי בין המורשת הפלסטינית לבין רצונם של הפליטים לשוב, המתבטא ב"זכות השיבה" ובזכות על הארץ, מונע שימוש בביטוי המדויק. לדעתו שימור דורש תיעוד היסטורי בקנה מידה ארצי, ועליו להציג בפומבי את העובדות כפי שהן. רבינוב מתאר שימור במרוקו (Rabinow, 1989), שם המשטר הקולוניאלי שימר מרקמים כתערוכה בנויה של התרבות הילידית המסורתית. הוא טוען כי כך מייצב את עצמו הכוח הקולוניאלי ככוח שוחר טוב. בישראל העיסוק במורשת הבנויה של הבית הערבי באמצעות תפיסות מקצועיות הנמנעות מתיאור היבטים חברתיים ואנושיים וממשמעויותיהן הפוליטיות מערפל את המודעות להווייה האנושית הפלסטינית. מאפייני שיח זה מופיעים גם במחקר על הכפר הערבי (איל, 1993) ובדיון הציבורי על גורל הפליטים הפלסטינים והמורשת הבנויה שהותירו בישראל.

17. ראו מיחס, תרצ"ז; 3, 1933. Canaan.

18. נקודת מבט זו הופיעה במחקר על תרבויות מסורתיות בעולם למשל בעבודתיהם של Oliver 1969; Rudofsky, 1965.

19. בהקשר זה מבחין דייל אפטון בין אדריכלות גבוהה השייכת לאקדמי, למתוחכם ולמודע לפרקטיקה של עיצוב, לבין מסורת עממית; ראו Upton, 2002.

דיון מסכם: פירוק תבניות והרחבתן

בחנתי כמה מאפייני ייצוגים וביטויים תרבותיים של מגורים בחיי היומיום. המגורים בבתי פלסטינים בעין כרם ושימורם הם בעת ובעונה אחת שיא ההיבדלות מהפלסטינים והנצחה ייחודית של תרבותם. שניות זו משקפת מערכת יחסים רוויית סתירות בין הבנייה למשמעויותיה. בקרב הישראלים ניכרת מבוכה בשאלת גורל הפלסטינים, וכך גילויים של מודעות נלחמים על קיומם ומפרקים באופן חתרני את הרובד הגלוי והמקובע של ההדחקה והתבנות.

במאמר הצגתי שלוש צורות של מיחברים קטועים היוצרים צירופים צורמים במרקמים אדריכליים בעלי השלכות תרבותיות. בראשונה, **קוטועים ופערים – ביטויים של זרות וביתיות** הדרים בכפיפה אחת בבית המגורים בעין כרם ומשמעויותיהם סותרות: קשר עמוק לבית, שבו מתגשמת הלכה למעשה היאחזות בארץ והקמת משפחה, לעומת הנוכחות הפלסטינית התמידית והאובדן הגלום בה, המערערים את תחושת הביתיות ומבצבצים ביומיום. יש פער בין נתק הסימנים התרבותיים בהקשר המילולי והתודעתית ובין השימור וההנצחה שהמרקם האדריכלי מתעד בפועל. נראה כי ככל שמעמיקה ההשתרשות בעין כרם, כך צף הניכור על פני השטח. נוכחות פלסטינית חמקמקה קנתה אחיזה בגישות השונות להווייתם התרבותית של הפלסטינים ובאופנים הפוכים מאלה שהתכוונו להם אלה שתפסו את מקומם, דהיינו בחוויית החיים האצורה בבתיים.

הצורה השנייה היא **התקוממות והתנגדות – קריאת תיגר על פורמליזם מקצועי**. הבנייה בעין כרם מעלה שאלות עמוקות על מערכות הכללים המוסדיות המקצועיות של תכנון ואדריכלות. מעורבות בבנייה, הן בבנייה העצמית והן בהסכמה הפנימית, היא ערך תכנון חדש, לכאורה, אך למעשה היה קיים כבר במרחב הפלסטיני המסורתי. בנייה כביטוי אישי ללא תכנון מוקדם של המראה הכולל של הכפר עשויה להפרות את המחשבה על אדריכלות בית המגורים כמרחב של מודעות ועשייה יצירתית, ולא רק כמרחב של ציות לתבניות מוכתבות. יש ציניות בכך שהמרחב הפלסטיני הוא גרעין לערכים מרחביים ישראלים, אולם לערכים אלו עשויה להיות השפעה בכמה מובנים: הם עשויים לאפשר מעורבות אישית ויצירתיות רבה יותר במרחבים יהודיים ישראלים; והם מעודדים הבנה של העימות בין הבנייה המודרנית, המשלבת מאפיינים מסורתיים, לבין הרשויות המנסות לאכוף על בנייה זו תפיסות מרחב ותכנון ישראליות. הבנה זו צופנת בחובה עושר תרבותי ויצירתיות ייחודית למרחבים שאינם מכפיפים עצמם (בשל שונותם התרבותית) לכללי התכנון המוסדי הישראלי, ותבוא לידי ביטוי בעידוד מאפיינים תרבותיים ייחודיים של בנייה עצמית, חיזוק אחריותם של מנגנונים חברתיים קהילתיים לארגון המרחב, וקידום

מחקר על היבטים של שונות תרבותית במרקמים בנויים המשכילים גם להתאים עצמם לצרכים עכשוויים.

הצורה השלישית של מיחברים קטועים היא דמדומים: בין מודעות להדקה.
 הוויה זו יש בה שכחה, הדחקה והיזכרות כביטוי של מה שמסרב להמשגה ואינו ניתן להבעה באופן מילולי. היא מופיעה בכמה אופנים: בפער בין הסימנים האדריכליים לבין א־היכולת לשייכם להקשר התרבותי וההיסטורי; בשימוש בכפל לשון ובתבניות לשון רציונליות המונעים ביטוי אישי בדברי התושבים; בנטייה לחמוק מהמהות האצורה בבתים, שמשמעה אובדן ועקירה, אל שימור מוזיאלי או תיעוד היסטורי מקצועי; שיח שאינו מחייב נקיטת מעשה או מחויבות אישית, ומלווה בהטלת אחריות על המדינה באופן העלול לסייע לקיבוע המציאות הקיימת.

מרכיבים אלה של פירוק וסתירה הם בבחינת שבר ביכולת להבין את המרחב הישראלי ולהידרש לו. הם מראים כי התפיסה התרבותית שביסוד בניית הבתים עדיין רוחשת במציאות הישראלית דווקא באינותה, בהשתייכותה לתרבות נפקדת. היא מפרקת את מערך התפיסות המקובלות ואת מערכי הכוח ההגמוניים ומציבה לפנינו שוב ושוב את ההיבט המוסרי המטריד במציאות הישראלית. הנפקד, שנוצר מהצפנת האובדן הפלסטיני והדחקתו, מחלחל לבתי המגורים בעין כרם מעוצמת התחושה וגילוי הערכים האנושיים בהם. המרחבים המוחלשים של המרקמים הוורנקולריים של הפלסטינים ושל העולים הוותיקים, שנחשבים למשוללי כוח פוליטי, מתגלים כנחושים, מפרקים את ההוויה הישראלית ובה בעת מראים את היצירתיות הטמונה בהם. התופעות שתוארו מחייבות מודעות פעילה: הבנת שונות מרחבית בתפיסת סביבת המגורים ככלי להבנה ולדיאלוג בין־אישי ובין־תרבותי, ופעולה לשינוי חברתי ומקצועי – שינוי בגישתה של הישראליות לשונות תרבותית, והתמודדות עם הפורמליזם המקצועי באופן שיעודד חוויה והמצאה שיתרמו למרקמים בנויים ויאפשרו הבעה של אנושיות, שייכות ויצירה.

ביבליוגרפיה

- אורן נורדהיים, מ. 1985. **עין כרם – התפתחות השטח הבנוי**. עבודה סמינריונית במחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- אילן, ג. 1993. "בין מזרח למערב: השיח על 'הכפר הערבי' בישראל". **תיאוריה וביקורת** 3: 39–55.
- אילן, ש. 1974. **התרבות החקלאית המסורתית – שיטותיה והתייחסותה אל הנוף בארץ ישראל בסוף תקופת השלטון העותמאני**. עבודה לקבלת תואר M.A., האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- אפרת, צבי, 2004. **הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות 1948–1973**. תל-אביב: מוזיאון תל-אביב לאמנות.
- בנימין, ו., לאציס, א. 1996. "נפולי", **מבחר כתבים**, כרך א, **המשוטט**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, עמ' 86–95.
- בן נפתלי, מ. 2000. **כרוניקה של פרידה: על אהבתה הנכזבת של הדקונסטרוקציה**. תל-אביב: רסלינג.
- ברוור, מ. תשנ"ד. "המערך הפנימי של הכפר המסורתי". בתוך גרוסמן, ד. ומיר, א. (עורכים), **היישוב הערבי בארץ ישראל: תהליכים גיאוגרפיים**. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 99–113.
- גולן, א. 2001. **שינוי מרחבי: תוצאות המלחמה**. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- גורביץ, ז. וארן, ג. 1991. "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)". **אלפיים** 4: 9–44.
- הירשפלד, י. 1982. "בית המגורים הכפרי בהר חברון ומסורת הבנייה הארץ-ישראלית" **קתדרה** 24: 79–114.
- וייס, י. 2007. **ואדי סאליב: הנוכח והנפקד**. ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- זיהר, ס. 1978. **ארבעה סיפורים**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לוי (לויצה), י. 1986. **תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות**. תל-אביב: מערכות.
- לוי-שטראוס, ק. 1987. **החשיבה הפראית**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- מוריס, ב. 1996. **מלחמות הגבול של ישראל, 1949–1956**, תל-אביב: עם עובד.
- מיחס, י. תרצ"ז. **הפלחים: חיי הפלחים בהשואה אל חיי היהודים בתקופות התנ"ך והתלמוד**. תל-אביב: דביר.
- משה, מ. 2003. **הכפר והבית בליפתא: התפתחות אדריכלית ותהליכי שינוי**, עבודת סיום לקורס מחנה מחקר בגיאוגרפיה-היסטורית, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- סוכנות יהודית, תיק מעברת עין כרם.
- פוקס, ר. 1998. "הבית הערבי הארץ ישראלי: עיון מחודש א". **קתדרה** 89: 83–126.
- 1998. "הבית הערבי הארץ ישראלי: עיון מחודש ב". **קתדרה** 90: 53–86.
- פינקרפלד, י. תש"ג (1943). "צורות מקוריות של בית הדירה בארץ". **מחקרים: עבודות המוסד לחקר הבניה והטכניקה**, הסתדרות המהנדסים, האדריכלים והמודדים בארץ ישראל, כרך א, עמ' 140–158.
- קלוש, ר. ולריון, י. 2000. "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד הדיוור הציבורי בעיצוב המרחב". **תיאוריה וביקורת** 16: 153–180.
- קרויאנקר, ד. 1991. **אדריכלות בירושלים: הבנייה הערבית מחוץ לחומות**. ירושלים: כתר.
- קרק, ר. ואורן-נורדהיים, מ. 1995. **ירושלים וסביבותיה: רבעים, שכונות וכפרים, 1800–1948**. ירושלים: אקדמון.
- שי, א. 2002. "גורל הכפרים הערביים במדינת ישראל ערב מלחמת ששת הימים ואחריה". **קתדרה** 108: 151–171.
- שנהב, י. 2003. **היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות**. תל-אביב: עם עובד.

שמלך, ע. תשמ"ה. "האוכלוסייה באזורי ירושלים וחברון בראשית המאה ועשרים". *קתדרה* 36: 123-163. שפירא, י. 2004. *ישראליות ומרחב, מקרה בוחן – סטף: ייצוגים וביטויים מרחביים כנוף אישי תרבותי, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים.*

- Adorno, Theodor W. 1974. *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, London: NLB.
- Bachmann, I. 1999. *The Book of Franza & Requiem for Fanny Goldmann*. Evanston: Northwestern University Press.
- Canaan, T. 1933. *The Palestinian Arab House — Its Architecture and Folklore*. Jerusalem.
- Crysler, C. G. 2003. *Writing Spaces*. New York: Routledge.
- Dalman, G. 1942. *Arbeit und sitte in Palaestina*, vol. 7: Das Haus. Huhnenzu: Gutersloh.
- Derrida, J. 1982. *Margins of Philosophy*. N.Y: Harvester Wheatsheaf.
- Ford, R. 2001. "The Boundaries of Race: Political Geography in Legal Analysis." In: Blomley, N., Delaney, D. and Ford, R. T. (eds.), *The Legal Geographies Reader: Law, Power, and Space*. Oxford: Blackwell.
- Gonen, A. 1995. *Between City and Suburb: Urban Residential Patterns and Processes in Israel*. England: Avebury.
- Grosz, E. 1995. "Architecture From the Outside." In: Davidson, C. C. (ed.), *ANYplace*. Cambridge, Mass.: MIT Press, pp. 14-23.
- Hobsbawm, E. 1983. "Introduction; Invention Tradition." In: Hobsbawm, E. and Ranger, T. (eds.), *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, pp.1-14.
- Khalidi, W. 1992. *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel In 1948*. Washington DC: Institute for Palestine Studies.
- Oliver, P. 1969. *Shelter and Society*. London: Barrie & Rockliff.
- Nitzan-Shiftan, A. 2003. "Seizing Locality in Jerusalem." In: AlSayyad, N. (ed.), *The End of Tradition?* London and New York: Routledge.
- Rabinow, P. 1989. *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Rinat, Z. 2002. "Power to the Planners." *Haaretz*, 4.3.2002.
- Roy, A. 2004. "The Geopolitics of Urban Informality." In: Ananya, R. and AlSayyad, N. (eds.), *Urban Informality Transnational Perspectives from the Middle East, Latin America and South Asia*. Lanham, Md.: Lexington Books, pp.189-312.
- Rudofsky, B. 1965. *Architecture Without Architects: A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture*. New York: Museum of Modern Art.
- Upton, D. 2002. "Architecture in Everyday Life." *New Literary History* 33 (4): 707-723.
- Kark, R. 1995. "The Introduction of Modern Technology Into the Holy Land 1800-1914." In: Levy, E. (ed.), *The Archaeology of Society in the Holy Land*. London, p. 535.
- Young, Marion A.. 1999. "Residential Segregation and Differentiated Citizenship." *Citizenship Studies* 3(2): 237-252.

שער רביעי: צורות מגורים כביטוי לתפיסות חברתיות

איל עמיר

חדר, בית: אידיאולוגיה ותכנון בדירת המגורים בקיבוץ

מבוא

עד אמצע שנות השבעים, כאשר ברוב הקיבוצים הייתה נהוגה עדיין לינת ילדים משותפת בבת-הילדים, לא היה קשה להבחין בהבדלים ברורים בין תפיסת הדיור והתכנון של דירת המגורים הקיבוצית ובין התבנית העקרונית של דירת המגורים העירונית המקובלת. הבדלים אלה באו לידי ביטוי בדפוסי התפקוד, בתוכנית הדירה ובאופן חלוקת החללים בתוכה. הדעה המקובלת בקרב אנשי בניין ותכנון, כמו גם אצל רבים מבין חברי הקיבוץ, הייתה ועודנה כי ההיסטוריה התכנונית של דירת המגורים הקיבוצית נגזרה בראש ובראשונה מאילוצים תקציביים כרוניים.

ואולם, מסקירה שהקיפה כמה דורות של דירות בקיבוצים שונים עולה כי בתבנית דירת המגורים הקיבוצית נטמעו לא מעט מרכיבים שאינם תוצאה של מחסור במשאבים כלכליים ואף אינם נובעים בהכרח מן הידע המקצועי של המתכנן.

מאמר זה מצביע על האידיאולוגיה הקיבוצית כמקור עיקרי לנתק היחסי שנוצר בין תבנית הדירה לבין שיקולים כלכליים ותכנוניים מקובלים, וטוען כי השפעה עמוקה שלה על תהליכי התכנון החדירה לדירה הקיבוצית גורמים שאינם עונים על קריטריונים תכנוניים מקובלים, ולעיתים אף עומדים בסתירה להם.

לאורך עשרות שנים ניצבה האידיאולוגיה במרכז ההווה של הקיבוץ, ובמידה רבה אף שלטה בעולם המעשה והנחתה אותו. לאידיאולוגיה נודעה השפעה מכרעת על אורח החיים, ההתנהגות ודפוסי המחשבה של חברי הקיבוץ, על היחסים בין אדם לחברו, על שאלות חינוך, בריאות, קניין וממון, ועל עוד שורה ארוכה של מאפיינים, שאינם נמצאים בדרך-כלל במערכת השיקולים של המתכנן.

עם זאת, אין להתייחס להשפעות של האידיאולוגיה על תכנון דירת המגורים הקיבוצית כדבר מובן מאליה, וגם לא קל לזהות את עקבות השפעתה עליו, משתי סיבות:

1. דירות המגורים ומבנים אחרים בקיבוץ תוכננו כבר מראשית ההיסטוריה הקיבוצית בידי אנשי מקצוע, ביניהם גם האבות המייסדים של הארכיטקטורה הארצישראלית.

2. אין בנמצא עדויות חד־משמעיות להנחיה אידיאולוגית לתכנן את הדירה באופן יותר "קיבוצי" או פחות "עירוני". הקשר בין אידיאולוגיה לתכנון היה מובלע בתוך השיח האינטנסיבי בשאלות אידיאיות שאפיין את התנועה הקיבוצית על גווניה במשך שנים ארוכות.

האידיאולוגיה בחיי הקיבוץ

האידיאולוגיה הקיבוצית מובחנת כאן כמכלול של ערכים מופשטים, "מצוות" מעשיות יומיומיות, וקודים של התנהגות ציבורית ופרטית: צירוף של ערכים תיאורטיים כיסוד קבוע, ופרשנות מעשית כיסוד משתנה; חיבור של מרכיבים אידיאיים מופשטים ומרכיבים התנהגותיים יומיומיים.

המערכת האידיאולוגית הקיבוצית גילתה כושר השתמרות מרשים כל זמן שנתפסה בתודעה הציבורית והפרטית של חברי הקיבוץ כחלק מסדר עולם כללי וקבוע מראש וכמציאות העומדת בפני עצמה, וכל עוד נמצא הקיבוץ במרכז ההווה הצינונית כמופת הראוי להערכה ולחיקוי.

מימיו הראשונים של הקיבוץ הייתה נטושה בו מחלוקת בין הטוענים לעליונות האינטרס הציבורי וטובת הארגון על טובת הפרט ורווחתו, לבין אלה הרואים בקיבוץ סביבה שבה יוכל כל פרט למצות את כישוריו ואת הפוטנציאל הגלום בו. עד תחילת שנות השמונים הוכרע הוויכוח כמעט תמיד לטובת הגישה הציבורית. חבר הקיבוץ הפקיד בידי הקיבוץ את זכותו לבעלות על קניין פרטי ולמימוש עקרון חופש התנועה, כמו גם את חופש הבחירה ברוח ובחומר: חינוך ולינת ילדים, בריאות, העדפות בתחום המזון, לבוש (בתקופות מסוימות), בחירת מקצוע, מקום עבודה, השכלה, וכמובן דיור על כל השלכותיו. האידיאולוגיה הקיבוצית קבעה למעשה אם, כיצד, ובאיזה מינון יוכל החבר לממש את זכויותיו אלה.

אורח החיים הקיבוצי שהכתיבה האידיאולוגיה הפקיע פונקציות חיים מרכזיות מדירת המגורים והעביר אותן מחזקת המשפחה לאחריות הקהילה.

עקרונות מכוננים והשפעתם על תבנית הדיור בקיבוץ

במשך שנים ארוכות התנהל בתנועה הקיבוצית דיון אינטנסיבי, סוער לעיתים, בסוגיות הקשורות לעקרונות ההסתפקות במועט, השוויון וביטול הקניין הפרטי ונובעות מהם. למרות מרכזיותו בשיח הקיבוצי, הדיון לא היה פתוח וחופשי והתנהל בעולם מושגים מעגלי וסגור עקב החתירה המאפיינת כל אידיאולוגיה לקוהרנטיות מירבית.

הפרקים הבאים יעסקו באופן שבו השתקפו אותם שלושה עקרונות מכוננים בתבנית הפיזית של דירת המגורים. מסגרת הדיון תשתרע משנותיו הראשונות של הקיבוץ ועד אמצע שנות השבעים, שבהן התחולל בקיבוצים מעבר רחב היקף ללינה משפחתית. מאז השילה דירת המגורים הקיבוצית מעליה בהדרגה את זהותה הייחודית, ותבניתה הפכה להיות דומה יותר ויותר לדירה עירונית רגילה.

הסתפקות במועט

ההסתפקות במועט נתפסה על-ידי אנשי העלייה השנייה כערך אך לא כהכרח:

[ההסתפקות במועט] לא ניזונה מראיה סגפנית, הטוענת לעליונות הרוח על החומר, אלא מביקורת על הזיוף שבאורח החיים הבורגני, ועל החציצה שהוא יוצר בין בני האדם, ובין האדם לטבע ולעבודה (צור, זבולון ופורת, 1981: 87).

היחפנות הייתה אחד הביטויים להסתפקות במועט בחיי היומיום של אנשי העלייה השנייה:

היו פועלים אשר בכוונה לבשו מכנסיים קרועים והלכו יחפים, לא חלילה מתוך התגנדרות, אלא מתוך רצון להרגיש על גופם את דבר היותם פועלים (שם: 89).

ואולם, כבר בתקופת העלייה השלישית גברה מאוד השפעת התיאוריה המרקסיסטית על האידיאולוגיה הקיבוצית, והתחזקו בה החתירה לשוויון מוחלט ועקרון ביטול הקניין הפרטי. כלומר, לא החומר עצמו נתפס כראוי לגינוי, אלא אופן החלוקה והשימוש בו בחברה. מכאן ואילך ניתן להבחין בירידה בחשיבות ההסתפקות במועט כערך מרכזי באידיאולוגיה הקיבוצית. בפרק החברתי שבגרסה הראשונה של הצעת חוקת הקבוצות מ-1924, כבר אין זכר לחובת ההסתפקות במועט (**הקבוצה**, תרפ"ה: 167–174), ומייסדי דגניה א' אף מתייחסים אליה כאל תופעה מוזרה שעבר זמנה:

עכשיו, כשיושבים בבתים היפים נזכרים בַחוּשׁוֹת (בקתות בוץ) בגעגועים עזים... אז היה טוב! היה ליל זוועה וסערה... ורוח נשא את הצריפים עד לצמח ואנחנו נשארנו ערומים, קפואים. והחברים החדשים שמעו בקנאה את הסיפורים הללו... הרגשת עצב וייאוש תוקפת אותם: להם, לראשונים, היה תוכן בחיים, להם היה מעניין... (ברץ, תרפ"ה: 75).

נראה כי מייסדי דגניה א' היו באותו זמן בשנות השלושים לחייהם, ברובם בעלי משפחות, והמהפכה שחוללו בחייהם שלהם ובחיי האומה הגיעה לשלב ה"התברגנות", שהוא שלב טבעי בחייה של כל מהפכה.

עם זאת, רעיון ההסתפקות במועט חלחל לתודעה של רבים מאנשי העלייה השלישית, שמר על חיוניותו, ואף נגע לעיתים מפורשות בשאלות של רמת ואיכות הדיור. בת למייסדי עין חרוד מספרת כיצד אביה, איש גדוד העבודה, רגז עליה כאשר ספר בביתה החדש לא פחות מארבעה כוורים ר"ל (פרנק, 20.10.1996).

דוגמא זו ורבות אחרות מצביעות על המקום המכובד שתפסה ההסתפקות במועט בתודעה ובאורח החיים של חברי קיבוץ רבים. השלכות תפיסה זו ניכרו לאורך שנים ברמות התכנון, הציוד והגימור של דירת המגורים.

שוויון

תפיסת השוויון הקיבוצית עברה תהליך של שינוי דגשים בכל הנוגע לשיטת המגורים בקיבוץ: בחלק מתחומי הצריכה – כמו חינוך, מזון או כביסה – נטל החבר מן הסל הציבורי כפי צרכיו. גם העבודה, התחום העיקרי של הנתינה, התבססה על שוויון ערך העבודה, שלפיו נדרש כל חבר לתרום את מיטב כוחותיו וכישוריו. בסוגיית הדיור, לעומת זאת, נהגה תפיסה שונה של שוויון, שהתבטאה בחתירה לחלוקה אריתמטית שווה של משאבי הדיור בין חברי הקבוצה. שוויון ערך האדם נוסח המהפכה הצרפתית והשוויון בצריכה של העלייה השנייה הומרו בתפיסה של שוויון חומרי-מכאני. בתופעה זו אין לראות רק שינוי קל בהדגשים, אלא גלגול של כל משמעות ערך השוויון לפאזה אחרת, ושינוי קטגורי של הדקדוק הפנימי שלו.

קשה, כמובן, להצביע על תאריך מדויק שבו התחולל השינוי, ואולם גם כאן, כמו במרכיבים ערכיים אחרים באידיאולוגיה הקיבוצית, אפשר לזהות את נקודת המעבר בתקופה שבין העלייה השנייה לשלישית.

נראה כי הצמצום במהות האוניברסלית של השוויון לרמה נורמטיבית-מכאנית נבע מכורח לתרגם רעיון מופשט לנורמות מדידות ושימויות בחיי היומיום.

בסוף שנות העשרים כבר הייתה התפיסה הנורמטיבית של השוויון מעוגנת במסכת אידיאולוגית מנוסחת ומנומקת, שהושתתה על שורה של טיעונים, שבזמנו נשמעו משכנעים ביותר.

אפשר למצוא ביטוי לאחריותו המוחלטת של הקיבוץ להנהגת שוויון בצריכה בהחלטות המועצה ה-11 של הקיבוץ המאוחד ביגור, באוקטובר 1936:

כל צרכי החברים – אף האינדיווידואליים (כגון ריהוט וקישוט החדר, בגדי שבת וכו') – הם דאגת הכלל כולו וצריכים למצוא את סיפוקם באמצעים של היישוב הקיבוצי כולו (הדרי, 1985: 204).

היו חברים, למשל בהכשרת 'החוגים' בתחילת שנות השלושים בעמק זרעאל, שראו בתפיסה זו פן רומנטי (צור, זבולון ופורת, 1981: 312). אך לא כולם גילו התלהבות מתוצאותיה, וחלקם אף ראו בה "מיטת סדום".

התפיסה הנורמטיבית של השוויון הוטמעה היטב גם בתפיסת הדיור הקיבוצית:

לרווק השטח הממוצע הוא 3.6 מ"ר ולבעל המשפחה 5.4 מ"ר. ההפרש הזה בשטח של 1.8 מ"ר יקטן במידה ניכרת אם ניקח בחשבון את קיום הדיירים בחדרי משפחות, המצפפים את השטח וממילא גם מקטינים את הממוצע הכללי לבעלי המשפחה... בכדי לספק בכל הקיבוץ את הצורך בדירות במינימום אנושי יחסרו עוד כ־3000 מ"ר. רק אז נגיע לשטח של 4 מ"ר לרווק ו־5 מ"ר לחבר במשפחה (דמיאל, 1933).

במשפטים אלה יש הבנה סכימטית של שאלת הדיור, ואין בהם ניסיון לזהות את צורכי הדיור השונים והמשתנים של הפרטים בחברה.

מתחילת שנות השלושים הוקצה שטח הדיור לנפש בהתאם למצב המשפחתי ולא על־פי הצרכים הייחודיים.

ביטוי אחר לשוויון הנורמטיבי בדיור אפשר למצוא בהתייחסות הקיבוץ לאמן ולאיש הרוח. ככלל, הקיבוץ העניק לגיטימציה לפעילות אינטלקטואלית ואמנותית ואף עודד אותן. ואולם כאשר הוקצה לאמן מבנה מיוחד ליצירה, דאגו מוסדות הקיבוץ להרחיק ולבדל אותו מדירת המגורים של האמן כדי למנוע תלונות על שהיא גדולה יותר מדירות של חברים מן השורה.

הנטייה להתייחס לדיור במונחים של שטח ולא של תפקוד הובילה להחלטות פשטניות, שלעיתים אף עמדו בניגוד לעקרונות תכנון בסיסיים. הסטנדרטים הקשיחים שנגזרו מתפיסת השוויון הנורמטיבית־המכאנית המשיכו להוות גורם מכריע בעיצוב תבנית הדירה גם בתקופות מאוחרות, כאשר האידיאולוגיה שעיצבה אותם כבר הייתה בעיקרה נחלת העבר.

ביטול הקניין הפרטי

בניגוד לקונפליקט הפנימי ששרר בקיבוץ לגבי עקרון השוויון, בסוגיית הקניין הפרטי הייתה אחדות דעים. ואולם היא הוקרנה יותר כלפי חוץ, ולמעשה התחולל בקיבוץ מאבק מתמיד לסגירת פערים בין האידיאולוגיה למציאות בשטח.

עקרון ביטול הקניין הפרטי נגזר משלושה מקורות:

1. האידיאולוגיה הקיבוצית קבעה קטגורית כי חבר קיבוץ יתקיים רק ממקורות הקיבוץ. בכך נמנעה ממנו בעלות על כל קניין פרטי כמקור הכנסה אלטרנטיבי בפועל או בכוח. עיקרון זה בא לידי ביטוי גם בחוקי מדינת ישראל בעניין הקיבוץ (תקנון האגודות השיתופיות).
2. האידיאולוגיה המרקסיסטית רואה בקניין הפרטי את המקור לפערים כלכליים ולדיכוי חברתי. תפיסה זו הוטמעה היטב במערך האידיאי הקיבוצי והייתה מקובלת, לפחות כלפי חוץ, על רובו הגדול של ציבור החברים. העובדה כי כבר בשנות העשרים מופיעות התבטאויות רבות וחריפות נגד שימוש בכספים פרטיים או ברכוש שמקורו מחוץ לקיבוץ מעידה על היקף התופעה ועל כך שהטרידה מאוד במשך שנים רבות את החברה הקיבוצית.
3. ביקוש השוויון בהווית היומיום היה גורם חשוב ביותר בחתירה לביטול הקניין הפרטי. היה חשוב למנוע הבדלים מנקרי עיניים בלבוש, בציווד הדירה, בנסיעות וכו'.

הביטויים בגנות הקניין הפרטי הם בדרך-כלל נחרצים מאוד, ואינם מבחינים בין כספים הבאים ממקורות חיצוניים לבין רכוש פרטי:

הכסף הפרטי אצל חברים מעמיד כאן בניסיון את עקרון השוויון שלנו... שכחנו כי מוקפים אנחנו בסדר חיים של משטר רכושני ולכן עלינו... להקפיד על שוויון בחלוקת התוצרת לפי הצורך של החברים... ולאסור על "העודף" הבא מהחוץ. שוויון גמור יהיה בינינו (ציזלינג, 1958: 257).

עקרון ביטול הקניין הפרטי עמד בעינו עשרות שנים. אולם הצורך לחזור ולהדגיש אותו שוב ושוב, מלמד כי הגשמתו בשטח הייתה רחוקה משלמות.

המשמעות של ביטול הקניין הפרטי היא, כי דירת המגורים היא רכוש הקיבוץ, ובכך גם נשללה מן הפרט הזכות הקניינית על הדירה שבה התגורר. מבנה בעלות זה אפשר את

קיומו של מוסד ה"פרימוס" – דייר שלישי בחדר משפחה, שהיה נהוג בקיבוצים בשנות השלושים והארבעים. בחברות אחרות קשה אף להעלות על הדעת את עצם הרעיון של הכנסת אדם זר "שלישי" לחלל דיור משפחתי שהיה צנוע מאוד גם כן, בלי לקבל את הסכמת בני הזוג ולרוב למגינת ליבם.¹

תופעת ה"שלישי" או ה"פרימוס" ביישוב קבע הייתה ייחודית לקיבוץ, וככל הידוע לא הופיעה בצורות התיישבות אחרות.

סיכום קצר של פרק זה מלמד כי הערכים המכוננים של האידיאולוגיה הקיבוצית השתקפו בדירת המגורים בשלושה מאפיינים עיקריים:

1. עקרון ההסתפקות במועט הכתיב שטח דיור מצומצם וסטנדרטים צנועים בגימור הדירה.
2. עקרון השוויון כפה הקצאת שטחי דיור שווים לנפש ללא בחינה מוקדמת של צורכי הדיור האמיתיים של הפרט.
3. עקרון ביטול הקניין הפרטי קבע מראש כי הדירה היא רכוש הקבוצה או הקיבוץ, ובכך שלל למעשה מן הפרט את הזכות להיות מעורב בתכנון מגוריו, ובתקופות מסוימות אף לעצב את סגנון המגורים שלו.

ערכים אלו, שהיו מוטמעים באורח החיים ובדפוסי המחשבה של חברי הקיבוץ, הכתיבו במידה רבה מעורבות מזערית של המשתמשים, גישה תכנונית מינימאליסטית, ושיטת מגורים ששאפה לסטנדרטיזציה מירבית.

התפתחות דירת המגורים בקיבוץ: מודל טיפולוגי

המודל הטיפולוגי העומד במרכזו של פרק זה מתאר את מסלול ההתפתחות המיוחד של דירת המגורים הקיבוצית מחדר במידות של 12 מ"ר (3X4 מ'), ועד דירת לינה משפחתית בשטח של כ-55 מ"ר.

התפתחות זו היא תוצר של גורמים נסיבתיים שהיו משותפים לכלל התנועה הקיבוצית:

1. ליליה בסביץ' מעין חרוד, שכבר הייתה אז חברת קיבוץ ותיקה, מצאה לנכון להיות לפה למאות בחורות צעירות שנאלצו להכניס לחדר המשפחה שלהן "פרימוס". רשימתה "השלישי" (בסביץ', 1933), שעליה התמה בשם הבדוי רחל, היא כתב קטרוג קשה על התופעה ועל תוצאותיה הקשות.

1. אידיאולוגיה ואורח חיים ייחודיים.
2. הנהגה תנועתית מרכזית בעלת השפעה ויכולת אכיפה.
3. שליטה של הנהגה זו על תהליכי התכנון הבנייה.
4. מימון הבנייה למגורים ממקורות חוץ (הסוכנות, משרד השיכון).
5. גופי תכנון משותפים (אגף התכנון של הסוכנות; מחלקות התכנון התנועתיות).

המודל מצמצם את התכונות המשותפות לאלפי הווריאנטים שנבנו במהלך השנים לכמה תבניות טיפוסיות המתארות את האבולוציה של דירת המגורים הקיבוצית.

בהסברים לשרטוטי התוכניות בפרק זה מופיעים מושגים כמו "דירה חד-תאית", "דו-תאית" וכו'. בהקשר לנושא הדיון, "תא" בסיסי של דירת המגורים הוא חלל משותף למגורים ולשינה גם יחד. ולכן, כאשר המגורים והשינה (ולעיתים גם האכילה) מתבצעים בחלל משותף, תוגדר הדירה כ"חד-תאית", בין אם נוספו לה שירותים ושטחי אחסון או שהוגדל שטח הרצפה הכללי, ובין אם לא. גם דירה שהוקצה בה אזור שינה בתוך חלל המגורים (בדרך-כלל גומחה למיטה), או שהתקינו בתוכו "מטבחון", היא עדיין בגדר "חד-תאית". כאשר אזור השינה מופרד מהמגורים באמצעות מחיצה קשה ודלת הוא הופך לחדר שינה, ואז תוגדר הדירה "דו-תאית".

אותה תבנית בתוספת חדר שינה נפרד לילדים כבר מייצגת טיפוס "תלת-תאית". השינויים הטיפולוגיים בהתפתחות הדירה הקיבוצית הם במידה רבה בבואה של השינויים בדפוסי החיים והמגורים בקיבוץ הנגזרים מתמורות מתמשכות בדפוסי האידיאולוגיה הקיבוצית:

1. השינוי בתפיסת הדירה מ"מרחב מוגן" או מחסה מפגעי הטבע לזירת פעילות מגוונת הוא חלק מן המעבר מפעילות ציבורית אינטנסיבית מחוץ לדירה אל פעילות פנאי בתוך הדירה: עד סוף שנות הארבעים שהו החברים בדירה בעיקר לשם מנוחה לאחר יום עבודה ופעילות ארוך ומפרך, כמעט ללא שעות פנאי. עם התבגרות מייסדי הקיבוץ התקצרו בהדרגה שעות העבודה, לחברים נותר יותר זמן פנוי ונדרשו תנאים לפעילויות פנאי. הגדלה הדרגתית של שטח הדירה, הפרדה קלה בין אזור הדיור לאזור השינה וכן התרחבות מגוון הציוד הפרטי בתוך הדירה ענו במידה מסוימת על הצורך הזה. מההיבט האידיאולוגי מייצג המעבר הזה התרופפות של ערכי הסתפקות במועט, השוויון, וביטול הקניין הפרטי.
2. הפרדה ברורה בין חלל הדיור לחלל השינה משקפת שינוי מודע לחשיבות האינטימיות הזוגית וביטוי פיזי ללגיטימיות שלה, בו בזמן מבליטה ההפרדה

גם את מגוון הפעילויות הנדרש/מתאפשר בתוך הדירה. במקביל יורד מעמדם של מוסדות קהילתיים כמו המטבח, חדר האוכל, חדר התרבות ועוד. הוספת אזור שינה מוגדר לילדים היא ביטוי פיזי לתמורות שחלו במעמדה של המשפחה בקיבוץ והיענות לעליית מעמדה במערך החברתי.

מודל טיפולוגי בסיסי של התפתחות דירת המגורים בקיבוץ

עד 1925 בקירוב קשה להבחין בצורה שיטתית בין טיפוס דירות. מבני המגורים בקיבוץ בתקופה זו היו מסוגים שונים, מכל הבא ליד, ופתרונות הדיור היו בדרך-כלל אקראיים ולא נבעו מחשיבה תכנונית כוללת.

משנת 1925 ואילך (למעשה עד 1955) ניתן להבחין באותות ראשונים לחשיבה שיטתית בנושא הדיור ובראשיתם של תהליכי תכנון מסודרים, ומתאפשר אפיון מודל טיפוס של דירה: יחידה חד-תאית בשטח 12–30 מ"ר.

אף שהיו לטיפוס זה מספר רב של גרסאות בתכנון ובשטח, לא חלו בו שינויים מהותיים בכל הנוגע לתפקוד יחידת הדיור ואופן השימוש בחלל.

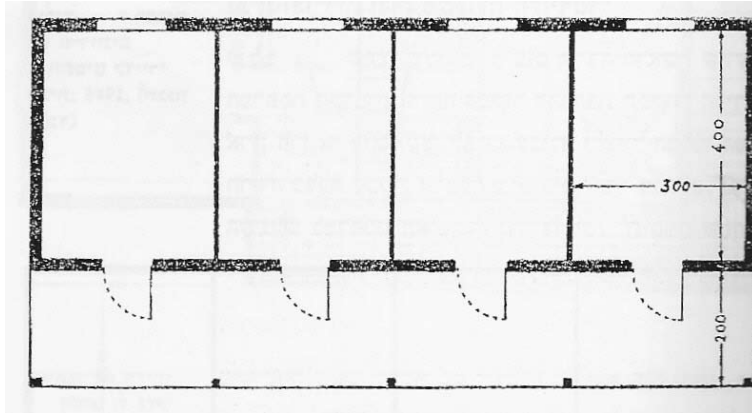
מבחינה כרונולוגית, תחילתו של השלב הזה קשורה להקמת "הקיבוץ הגדול" בתקופת העלייה השלישית, לאחר מלחמת העולם הראשונה. הטיפוס החד-תאי בגלגוליו השונים הוכיח כושר הישרדות מרשים במשך עשרות שנים, וניתן למצוא אותו כיחידת מגורים אופיינית גם בקיבוצים רבים שהוקמו אחרי מלחמת השחרור. הגרסה היותר מפותחת של היחידה החד-תאית הייתה שלב ראשון בדירות "שיכון ותיקים" שהוקמו בתחילת שנות החמישים. הטיפוס הארכיטקטוני הזה עיצב את הנוף הבנוי הקיבוצי במשך שנים רבות (שטיינבוך, 1940), אך כבר בשלבים מוקדמים מאוד "הודבקו" לו תוספות שונות.

היחידה החד-תאית

הטיפוס הזה עבר כמה שלבי התפתחות:

שלב א. יחידה של חלל אחד באוהל, בצריף, או בבנייה קשה שהיא יותר בחזקת מחסה מאשר דירת מגורים. מידותיו של החדר היו על-פי רוב 3X4 מ' (12 מ"ר). מידות אלה נגזרו כנראה מלוחות העץ שהגיעו לארץ באורך של 3 ו-4 מ' ושימשו לבניית צריפים ולתבניות יציקה לבטון. בחדר של 12 מ"ר אפשר היה להכניס שלוש ואף ארבע מיטות (בארי, 1952; שרון, 1955).

בניגוד לאוהל, שמעצם טבעו הוא מבנה נבדל, יחידת המגורים בצריף או בבנייה קשה הייתה חלק ממבנה של ארבע (לעיתים שש) דירות זהות בטור, בתצורה שזכתה לכינוי

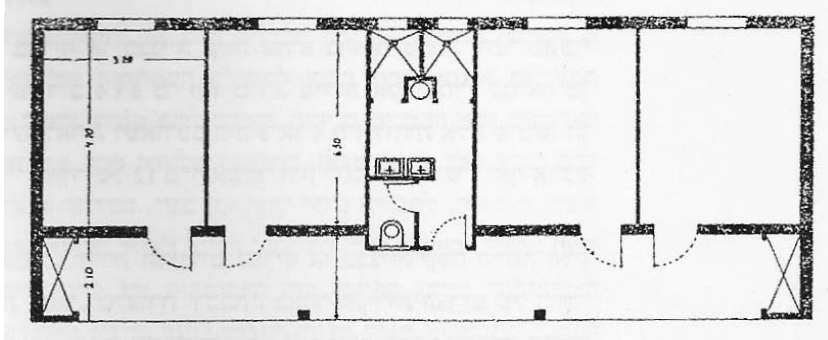
איור 1 / דירת מגורים חד־תאית שלב א', בשטח 12–18 מ"ר
 התקופה: מסוף שנות ה־20 וכמעט ללא שינויים עד אמצע שנות ה־50
 מבנה דירות מטיפוס "רכבת", כולל 4–6 דירות מגורים

"רכבת". לקבלת אוורור מפולש הותקנה הדלת בממד הצר של החדר ובקיר הנגדי חלון. תבנית ה"רכבת" נבעה בין היתר מספקנותם של המוסדות המיישבים באשר לעתידו של רעיון הקיבוץ – במחלקת ההתיישבות של הסוכנות הניחו כי כאשר תסתיים ההרפתקה השיתופית תאפשר התבנית הזאת את חלוקת מבני המגורים לשתיים או שלוש יחידות משפחתיות של שני חדרים (כהן, 1934).

למרות שינויים והתאמות שנעשו במשך השנים, המשיכה ה"רכבת" להיות דומיננטית בבינוי למגורים בקיבוץ עד השנים האחרונות.

הטיפוס החד־תאי שלב א' שימש כדירת מגורים גם לקבוצות של שלושה או ארבעה רווקים, וגם לזוגות נשואים. לעיתים קרובות, בעת מצוקת דיור, הוסיפו "פרימוס". דירה זו צמחה באופן טבעי מתוך מציאות החיים בשנות העשרים, אך ההנמקה האידיאולוגית לטיפוס הארכיטקטוני ולדפוסי המגורים בו התפתחה מאוחר יותר, מתוך מגמה לחזק את הבסיס הקולקטיבי של הקיבוץ.

שלב ב: לצריף או למבנה קשה בן ארבע יחידות חד־תאיות הצמידו מעין מרפסת או גגון ברוחב של כ־2 מ', להגנה על הכניסה. רצועת שטח החוץ שמתחת לגגון רוצפה. כך נוצרה אפשרות להגדלת שטח הדירה, והמבוא צורף לטריטוריה הפרטית של החדר.

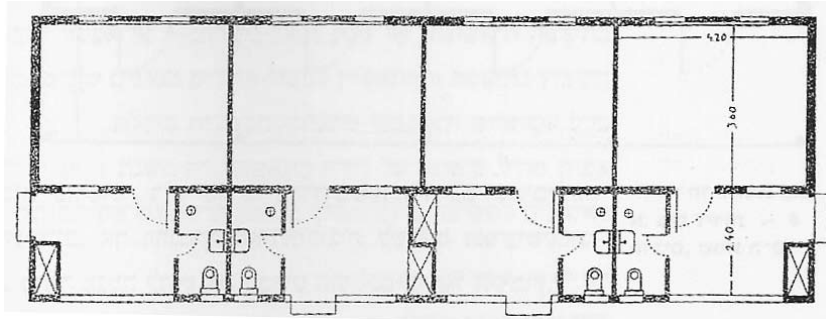

איור 2/ דירת מגורים חד-תאית שלב ב', בשטח 12-18 מ"ר
 התקופה: שנות הארבעים
 מבנה דירות מטיפוס רכבת כולל 4 דירות מגורים בתוספת
 תא שירותים ומקלחת, המשותפים לכל דיירי הבניין

בשנות השלושים כבר היו בתי דירות שהותקן בהם תא שירותים משותף לכל הדיירים ולעיתים אף מקלחת. לפעמים, כאשר הבנייה הייתה במדרון, ניצלו למטרה זו את החללים שנוצרו מתחת לעמודים שתמכו בחלקו הקדמי או האחורי של הבניין. בשלב זה עדיין אי-אפשר להבחין בין דירה שהייתה מיועדת לשלושה או ארבעה רווקים לבין חדר משפחה ולרוב הם התגוררו באותו בניין בדירות זהות (רכטר, 1940).

שלב ג: שיכון ותיקים – טיפוס הדירה הראשון שתוכנן מלכתחילה למגורי קבע. המרפסת הקדמית הייתה מקור "טבעי" להרחבת תפקודי הדירה, שכללה עכשיו ארבעה מרכיבים: חדר מגורים, שירותים פרטיים, מרפסת, מחסן/ארון לרכוש הפרטי שהלך והצטבר. השימוש במרפסת גרר אחריו דרישה לתוספת של שטח בקדמת הדירה שימלא את הפונקציות המקוריות של השטח ש"נגזל".

בשלב זה כבר ניתנה קדימות מסוימת למשפחות על פני רווקים, אך עדיין קשה לזהות הבדל מובהק בין דירת משפחה לבין דירת רווקים. הדגם החד-תאי שלב ג', שהיה מקובל עד אמצע שנות החמישים ואף מעבר להן, הביא שני חידושים לתפיסת הדיור: א. מיסוד הוותק כגורם מכריע בזכאות לדיור משופר; ב. התקנת בית-שימוש ומקלחת פרטיים בדירה. התפתחות זו גרמה במשך הזמן לדעיכה עד היעלמות מוחלטת של השירותים והמקלחת

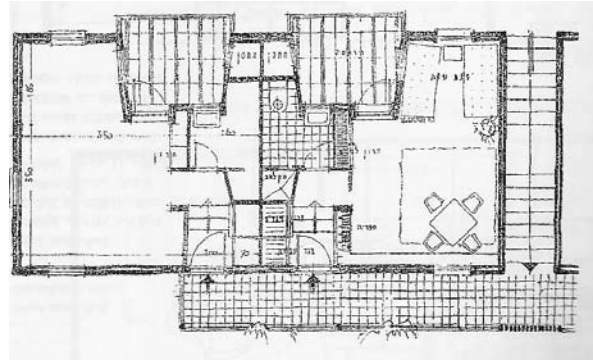
איור 3/ דירת מגורים חד־תאית שלב ג', "שיכון ותיקים", בשטח 20-30 מ"ר
 התקופה: 1950 - אמצע שנות ה־60
 בשטח הדירה נכללים שירותים, מקלחת וארון שירות

הציבוריים, שני מוסדות מיתולוגיים של ראשית ימי הקיבוץ. למרות העלות הגבוהה של תשתית הביוב והאינסטלציה התנהל התהליך כמעט ללא מחלוקת אידיאולוגית, אולי משום שמדובר היה בשיפור משמעותי בנוחיות וברמת צנעת הפרט וההיגיינה האישית, שהיו עד אז בשפל המדרגה.

שלב ד: התבנית החד־תאית המשוכללת ביותר של דירת המגורים הקיבוצית. זוהי תחילת המעבר מדירת חדר בסיסית לדירה מורכבת יותר. בשלב זה נוסף אזור שינה שנוצר על־ידי הגדלת התא ויצירת חלל מגורים בתצורת L. אזור השינה הובדל מאזור המגורים באמצעות מחיצה קלה, מסך או וילון. לכיור השירותים נוסף משטח שיש, והוא הוצא מתא השירותים ושימש גם לרחצה וגם כפינת קפה ומטבחון. שטח הדירה גדל בהדרגה, והגיע עד לכשלושים מ"ר בקירוב (בארי).

דגם זה כולל ארבעה מרכיבים: חדר מגורים מורחב (הכולל גומחה לשינה), מרפסת, מחסן/ארון, שירותים ומטבחון.

גם בגרסה המורכבת ביותר של הטיפוס החד־תאי, חלל המגורים והשינה נתפס עדיין כיחידה אחת, אולם כאן כבר מדובר בדגם המיועד במובהק לזוגות נשואים. מכאן ואילך הייתה הבחנה ברורה בין דיור לנשואים ובין דיור לרווקים. אינוונטר הדיוור של הקיבוץ

איור 4/ דירת מגורים חד־תאית שלב ד', בשטח 25–35 מ"ר
תקופה: שנות ה־50 – אמצע שנות ה־60
בשטח הדירה נכללים שירותים, מטבחון ומרפסת. החלל
המיועד לשינה אינו מובדל מחדר המגורים.
מבנה דירות מטיפוס "רכבת", כולל 4 דירות מגורים

התרחב ונעשה מגוון יותר, ודירות מהדגמים הישנים יותר שימשו כשיכון לרווקים או לזוגות צעירים בראשית דרכם. תוחלת החיים של הדגם החד־תאי המפותח הייתה קצרה יחסית, והוא היה אופייני לתכנון של אמצע שנות החמישים עד אמצע שנות השישים, כדגם מעבר לקראת דירה מורכבת יותר וגדולה יותר בשטחה.

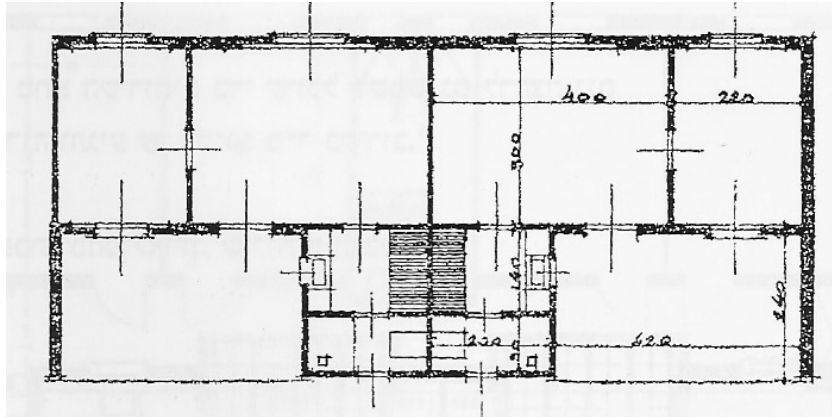
יחידה דו־תאית בתקופת הלינה המשותפת בבתי ילדים

תקופה: 1955–1975

שטח: 25–40 מ"ר

דגם זה הוגדר כ־יחידה דו־תאית, אף שהשינוי לא היה כרוך בהגדלת שטח הדירה, משום שפינת השינה מובדלת בו מחדר המגורים באמצעות מחיצה קשה ודלת והופכת לחדר נפרד. חלוקת הדירה לשני חללים נפרדים הגדירה בבירור גם את השוני בתפקודם. בדגם זה חמישה מרכיבי מגורים: חדר מגורים, חדר שינה, אזור כניסה ומטבחון, שירותים ומקלחת, מרפסת עם ארון קיר או מחסן קטן. בשלב זה כבר מתחיל להסתמן שטח־חוץ פרטי כהמשך ההגדרה הטריטוריאלית של הבית.

במסגרת טיפוס זה התפתחו שלושה וריאנטים עיקריים: א. המשך בנייה חד־קומתית ב"רכבת" של ארבע דירות; ב. דגם של מעין קוטג' שבו הועתק אזור השינה למפלס עליון

איור 5/ דירת מגורים דו־תאית בשטח כ־35 מ"ר (כולל מרפסת)
 התקופה: אמצע שנות ה־50
 מבנה דירות חד־קומתי מטיפוס "רכבת", כולל 4 דירות

בתוך הדירה וכך הופרד מאזור המגורים; ג. בית דירות דו־קומתי, שהדירות בקומתו העליונה מנותקות מהקרקע.

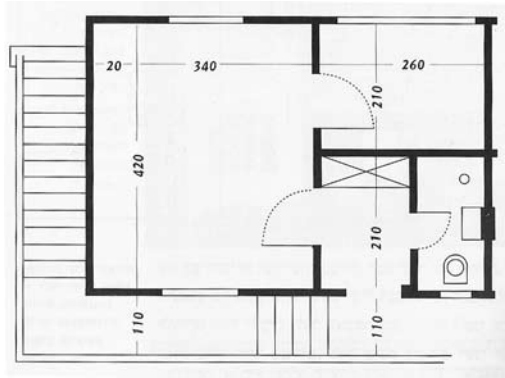
היחידה הדו־תאית על גלגוליה היא השלב המפותח ביותר של דירה בלינה משותפת. מנקודת המבט של הקיבוץ ה"קלאסי" נתן הדגם הזה תשובה אופטימלית להפרדת פונקציות בדירה בין רשות הפרט לרשות הכלל. למעשה היא הגלגול האחרון של דירת מגורים קיבוצית ששיקפה את האתוס הקיבוצי לפני המעבר ללינה משפחתית.

יחידה דו־תאית בעת המעבר ללינה משפחתית

תקופה: 1965–1975

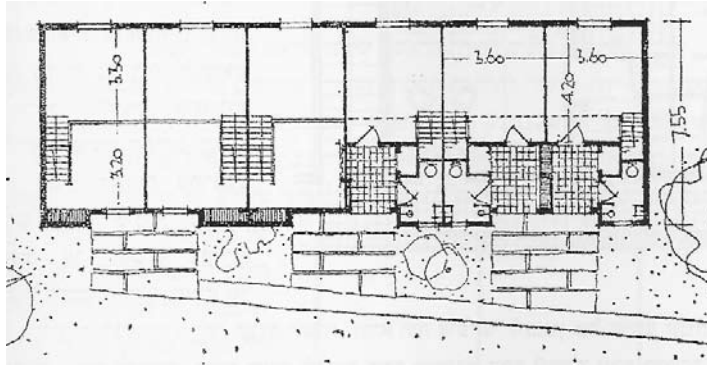
שטח: 35–40 מ"ר

עם תחילת המעבר של הקיבוצים ללינה משפחתית נדרשה אדפטציה של הדירה למשפחות עם ילדים, והדגם הדו־תאי, שהיה קיים עוד קודם לכן (ראו איורים 6–7), הפך לדגם בסיסי שעליו הושתת תהליך המעבר. בתחילת שנות השישים התאימו בכמה קיבוצים את הדגם הדו־תאי לשתי יחידות לינה: ההורים עברו ללון בחדר המגורים, שחזר לתפקד כמו בטיפוס הגרעיני של היחידה החד־תאית. חדר השינה של ההורים, שהפך את יחידת המגורים מ"חדר" ל"דירה", הוקצה ללינת הילדים (מלכא, 17.1.1994). השלב הזה מעניין

איור 6 / דירת מגורים דר-תאית חד-מפלסית בקומה עליונה בניין,
 בשטח 30-25 מ"ר
 התקופה: ראשית שנות ה-60
 מבנה דירות דו-קומתי או תלת-קומתי ובו 8-12 דירות

במיוחד, מפני שהוא מצביע על צורה חדשה של שימוש בדירה, שאינה כרוכה בתוספת תאים, אלא בשימוש שונה בתאים הקיימים. זהו דגם שהשתייך מבחינה קונספטואלית לשלב קודם, אך תפקודיו שונו באופן מהותי והותאמו למציאות החדשה. גם יחידה זו כללה חמישה מרכיבים: חדר שינה להורים המשמש גם כחדר מגורים, חדר ילדים, אזור כניסה ומטבחון, שירותים ומקלחת, וכן מרפסת ובה ארון קיר או מחסן קטן. השימושים החדשים של הדירה חייבו תוספת שטח ניכרת, אבל בשלב הראשון לא חל שינוי בשטח הדירה ובתכנון הבסיסי שלה. שינויי התפקוד גרמו לירידה משמעותית ברמת החיים של המשפחות, משום שהפעם לא היה מדובר בתוספת של שימושים על אותו שטח (דוגמת ארון, ברז או כיור), אלא בתוספת של משתמשים – ילדים. ביחידה הדר-תאית קיבלו הילדים שטח מחיה שהיה קטן בהרבה מזה שעמד לרשותם בבית הילדים, וההורים מצידם "חזרו" מחדר שינה שהיה מיועד לכך למיטה מתקפלת בחדר מגורים שהשימושים בו התגונו מאוד במשך הזמן: בישול, אכילה, צפייה בטלוויזיה, הכנת שיעורים ועוד.

איור 7/ דירת מגורים דור־תאית במתכונת קוטג', בשטח כ־45 מ"ר (בשני מפלסים)
 התקופה: אמצע שנות ה־50
 מבנה הכולל 4 דירות

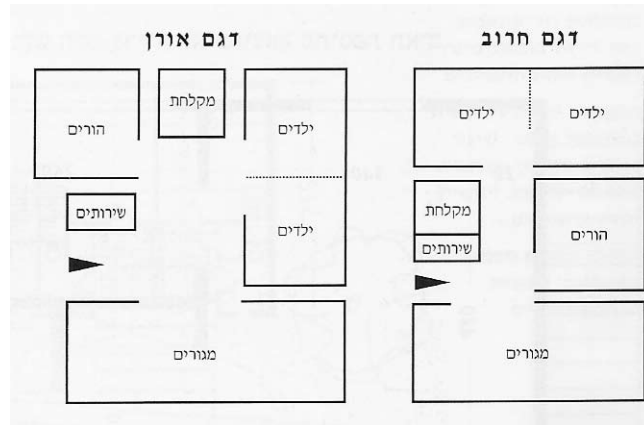
יחידה תלת/ארבע־תאית בלינה משפחתית

תקופה: 1965–1975

שטח: 50–60 מ"ר

הרצון לשקם את רמת החיים שנפגעה והשאיפה לחזור ולקיים בדירה אותו מגוון פעילויות שנהגו לקיים בה לפני שהונהגה הלינה המשפחתית הובילו לתביעה תקיפה של החברים "להחזיר" לדירה את החללים שהיו מיועדים להורים ו"הופקעו" ממנה לטובת הילדים. המשמעות המעשית של הדבר הייתה תוספת חדר שינה להורים.

באמצע שנות השישים הציע האדריכל פרדי כהנא דגם של דירה שבה לענות על הצרכים המקובלים אז בתנועה הקיבוצית. הדגם כלל חדר מגורים, חדר שינה להורים, חדר ילדים, אזור כניסה ומטבחון, שירותים ומקלחת ומרפסת עם ארון קיר או מחסן קטן. דגם זה תוכנן מתוך הנחה כי אם וכאשר יתעורר בעתיד צורך בהפרדת מגורי הילדים בתוך הדירה (בהתאם למין, גיל, או מספר הילדים), יהיה על ההורים "לסגת" פעם נוספת לחדר המגורים והילדים יתפסו את שני חדרי השינה (כהנא, 25.1.1994). אבל עם התחזקות התביעה להבטחת שטח שינה נבדל להורים ועלית גיל הילדים בלינה המשפחתית החלה להתבצע בפועל גם הפרדה של לינת הילדים בהתאם למינם ולגילם. בשלב זה כבר נדרשה הגדלה משמעותית של שטח הדירה כדי שאפשר יהיה לקיים בה

איור 8 / דירת מגורים תלת-תאית בשתי גרסאות, בשטח 55-60 מ"ר
 התקופה: מתחילת שנות ה־70 עד סוף שנות ה־80
 מבנים הכוללים 3 או 4 דירות

את הפונקציות הנדרשות במידה רבה יותר של נוחיות. למטרה זו פותחו שני דגמים דומים שהשוני ביניהם היה בעיקר במיקום השירותים. הדגמים קיבלו במחלקת התכנון של התק"ם את הכינויים "חרוב" ו"אורן".

הטיפוסים האלה אפשרו את בידול הילדים בלינה מבלי שההורים ייאלצו לוותר על חדר השינה שלהם. כל יתר הפונקציות (שירותים, מקלחת, מטבחון, מחסן) נשארו כשהיו בדגמים הקודמים. שטח של דירה מטיפוס "חרוב" או "אורן" בדגם הבסיסי של שנות השבעים היה 55-60 מ"ר. הדגמים האלה ודומיהם, שנבנו ברחבי התנועה הקיבוצית בעשר השנים הראשונות בקירוב של הלינה המשפחתית, היו למעשה דירות קיבוצית "קלאסיות" בתוספת חדר ילדים. ההקשרים הקונספטואליים והתפקודיים ומגמת ההמשכיות הברורה מצדיקים אפוא את הכללתו של שלב זה במודל הטיפולוגי. ככל שתכנון הדירה הלך והדביק את השינויים שחלו בחלוקת הפונקציות המקובלות בקיבוץ, כן התפתחו תפקודי הדירה הקיבוצית בכיוון של דירה "עירונית" רגילה. עם זאת, שלא כפי שאפשר היה לצפות, טשטוש הייחודיות של הדירה הקיבוצית ביחס לדירה העירונית לא לווה בהתייחסות שיטתית מתבקשת לרמות אחרות ולהיבטים נוספים של המגורים: בית המגורים השלם, "שכונה", ייעוד השטחים הפתוחים הצמודים לבתי המגורים, דרכי

גישה פרטיות, חניה למכוניות, מצב הדירה בסביבתה (יחסי אדם-סביבה) וכיוצא באלה. כל הנושאים האלה נשארו עדיין בלתי מטופלים.

סיכום ומסקנות

התבנית הבסיסית של דירת המגורים הקיבוצית התפתחה ועוצבה בצורתה המיוחדת בהתאם למטרות התכנון של הדירה, ייעודה החברתי, תפיסת התפקוד שלה ומעמדה במערך הכללי של חיי הקיבוץ. האידיאולוגיה הקיבוצית השפיעה על ייעוד הדירה, על תפקודה ועל מקומה בסדר היום של החברה הקיבוצית והזינה את תפיסת התכנון שלה בדרכים רבות ומגוונות.

ההשפעות האידיאולוגיות על תבנית דירת המגורים באו לביטוי בעיקר בצמצום ובפשטות בתכנון הדירה ובגימורים, בחתירה לשוויון בחלוקת משאבי הדיור ובשליטת זכות הקניין של חבר הקיבוץ על דירת מגוריו.

הדבקות בעקרונות אלה גרמה לכך ששאלות של נוחות ואיכות החיים בדירה נדחקו באופן עקבי אל שולי השיח הקיבוצי: החברים נמנעו בדרך-כלל ממאבק פומבי למען שיפור תנאי הדיור שלהם, ומעורבות המשתמשים (בעיקר של הנשים) בתכנון המגורים הייתה מזערית. ככלל, הבנייה למגורים לא תפסה מקום מרכזי בסדר היום הכלכלי והחברתי של הקיבוץ. הסוכנות ומשרד השיכון מילאו במשך שנים רבות את החלל הזה בהשתתפות פעילה וממושכת בתכנון ובמערכת קבלת ההחלטות.

הטענה התולה את מגבלות הדיור בקיבוץ במחסור כלכלי ובלחץ של המוסדות המיישבים תקפה בעיקר בהיבט הכמותי, דהיינו במספר הבתים שנבנו ובמידה מסוימת גם בשטח הדירה ורמת הגימור שלה, אך אינה עומדת במבחן המציאות בכל הנוגע להיגיון הפנימי של חלוקת החללים בדירה ובתפיסת תפקידה החברתי, וגם לא במה שנוגע לאופטימיזציה של היחס בין עלות לתועלת.

משקלה של האידיאולוגיה בתכנון הדירה הקיבוצית הלך ופחת במרוצת השנים. מתחילת שנות העשרים ועד תחילת שנות החמישים מילאה האידיאולוגיה תפקיד מכריע בפיתוח ובשימור תבניתה הצנועה של הדירה, שכמעט לא השתנתה. בתקופה זו הייתה דירת המגורים הקיבוצית לא הרבה יותר מאשר חלל שינה לזוגות נשואים או לרווקים, ורוב התפקידים המסורתיים של משק הבית מולאו על-ידי המוסדות הקהילתיים. בתחילת שנות החמישים חל מפנה בהתפתחות הטיפולוגית והתפקודית של דירת המגורים בקיבוץ. השפעת האידיאולוגיה על מבנה הדירה פחתה בהדרגה, שטחה הלך גדל, תפקודיה התרבו והתגונו והגרעין החד-תאי של 12 מ"ר, שנולד בשנות העשרים, הוכפל בשטחו ואף יותר.

במקביל חל פיחות הדרגתי ביוקרתם ובמעמדם של המוסדות הקהילתיים והדירה החלה למלא חלק מתפקידיהם. בהקשר זה אפשר לראות את גלגולי הדירה בשנים אלה כבבואה למלחמת מאסף חסרת סיכוי לשימור מסגרות הקיבוץ ה"ישן".

קשה לקבוע אם התרופפותה ההדרגתית של האידיאולוגיה הייתה הגורם לעלייתם של הכוחות החדשים או תוצאה של תהליך זה. מכל מקום, את מקומה בעיצוב דפוסי הדיור ותפיסת הדיור מילאו מעתה גורמים חברתיים אחרים, שבמרכזם המשפחה הגרעינית, שהתחזקה מאוד, שינויים בסדר העדיפויות החברתי, שיפור המצב הכלכלי, הקצאת כספי מדינה ייעודיים לשיכון ועוד.

עם זאת, גם כאשר חלו שינויים באורח החיים ובאתוס הקיבוצי, וגורמים אידיאולוגיים מרכזיים נחלשו והתמוססו, המשיכו האינרציה האידיאולוגית, הרטוריקה הממסדית ושגרת המעשה להשפיע על התכנון במשך שנים ארוכות. הוכחה טובה לכך משמשות הדירות הראשונות שתוכננו במיוחד ללינה משפחתית – תכנון שיקף המשך של תפיסת הדיור הקיבוצית ה"קלאסית", בתוספת חללי שינה לילדים ותו לא. התכנון בדירות אלה לא היה מותאם לשינויים היסודיים בהרגלי הדיור ובאורח החיים שהתחוללו בתחילת שנות השבעים בקיבוץ, כאשר פעילויות כגון בישול, אכילה, משחק, הכנת שיעורים וצפייה בטלוויזיה התנהלו בתוך הדירות.

תופעה זו היא תוצאה של היעדר חשיבה שיטתית ושל שאיפה מודעת להארכת תוחלת החיים של מוסדות הציבור כסוכני האידיאולוגיה הקיבוצית המסורתית. התביעות להתאמת אינוונטר הדיור הקיים לצרכים המתרחבים ולנוהגים המשתנים הביאו להרחבות ולשיפוצים חוזרים ונשנים של דירות קיימות, והעמידו את הבנייה למגורים בקיבוץ בפני קשיים כרוניים מבחינה מקצועית וחברתית. השירותים והמטבחון שנוספו לדירה כבר בשלבים הראשונים של ההתרחבות העמיסו עליה תוספת עלות כבדה שהתחלקה על שטח קטן וגרמה להתייקרות משמעותית של מחיר הבנייה למ"ר. היקף הבנייה, שהיה בדרך-כלל מצומצם, רק הכביד את העלויות, כאשר ההוצאות הקבועות התחלקו על מספר קטן של יחידות דיור ופגעו ביעילות הכלכלית של הבנייה.

התפיסה השוויונית-המכאנית בחלוקת משאבי הדיור בקיבוץ הכתיבה תכנון אחיד וקשיח של דירת המגורים ללא אופציית הרחבה עתידית, ובכך גרמה לעלות גבוהה של השיפוצים ופגעה ביעילותם. רק בסוף שנות השישים הופיעו סימנים ראשונים לתכנון המביא בחשבון אפשרות של הרחבה בעתיד. השיפוצים הפחיתו את יעילותם של שטחים שמילאו את תפקידם היטב קודם ההרחבה, ולדירה משופצת נדרשו שטחים גדולים יותר מאשר לדירה מתוכננת מראש לשם השגת יעילות בשימושים.

כך נוצר מעגל קסמים של בנייה, שיפוצים, דרישות חדשות להרחבה וחוזר חלילה, מעגל סטיכי של בנייה יקרה ולא יעילה, שפיגרה כל העת אחר הוויית החיים בקיבוץ. תהליכי המעבר מחלוקת הפונקציות המקובלת בקיבוץ בין "החדר" ו"החצר" לעבר הפניית משאבים מהמרחב הציבורי לדירה לא היו מתוכננים ונמשכו זמן רב, שבמהלכו נוצרו סתירות פנימיות משמעותיות: למשל, על-פי השכל הישר וההיגיון הכלכלי אין טעם לבנות חדר אוכל חדש או להרחיב את הישן כדי לשפר את תפקודו כבית אוכל לכל הציבור, ובמקביל לתכנן בדירת המגורים מטבח ופינת אוכל גדולים יותר כדי לאפשר למשפחה לבשל ולאכול בה ביתר נוחיות – אבל עובדה היא כי קיבוצים רבים השקיעו ממון רב בבניית חדרי אוכל גדולים, יפים, משוכללים ויקרים, כאשר בורזמן עברו יותר ויותר משפחות לאכול ארוחת ערב בדירתן בלי שהתקבלה על כך כל החלטה רשמית, והמבנה המפואר נותר כאבן שאין לה הופכין. גם תפקודי משק בית אחרים שהתקיימו בדירה זה מכבר באופן חלקי או מלא לא זכו להתייחסות תכנונית הולמת. כתוצאה מכך הלך והתרחב הפער בין המצב בפועל לבין תפיסת הקיבוץ המסורתית, ודירת המגורים התאימה פחות ופחות למציאות החיים הקיבוצית.

נראה אפוא כי בהשוואה לבנייה הציבורית והמשקית בקיבוץ, הבנייה למגורים לא הייתה יותר מאשר סרח עודף תכנוני, ולאורך זמן רב סבלה מחסך בחשיבה שיטתית וטכנולוגית. דברים אלה בולטים במיוחד על רקע העובדה שהתנועות הקיבוציות קיימו במשך שנים רבות מחלקות תכנון גדולות שפעלו בהן בעלי מקצוע ממדרגה ראשונה, אשר יכולים להתגאות בהישגים מכובדים בתכנון מבני ציבור ומשק, בבינוי יישובים קיימים וחדשים ובפעילות אדריכלית מגוונת ומוצלחת מאוד בקיבוץ ומחוצה לו.

דירת המגורים הקיבוצית בעידן הפרטה – סוף דבר?

סיכום קצר זה אינו בגדר נקיטת עמדה ערכית לחיוב או לשלילה, ויש לראות בו ניסיון כן לבחון את משמעותם התכנונית, הכלכלית והאידיאולוגית של השינויים שעוברים על דירת המגורים במה שקרוי כיום "קיבוץ מתחדש", דהיינו, קיבוץ שעבר תהליך עמוק של הפרטה צרכנית ויצרנית. זאת בניגוד לקיבוצים המשתייכים ל"זרם השיתופי" שבהם הנטייה היא לנסות לייצר פתרונות חברתיים, כלכליים ותכנוניים שהם בעלי אופי יותר אבולוציוני ופחות מהפכני.

השינוי המשמעותי במשימותיו המסורתיות של הבית הטביע בעליל את חותמו גם על דפוסי ההתייחסות המילוליים של חבר הקיבוץ לדירת המגורים שלו: בשיח הקיבוצי ה"קאנוני", המושג "בית" ציין במשך תקופה ארוכה את המתחם הפיזי והמסגרת

החברתית הרחבה של הקיבוץ. המילה "חדר" התייחסה לדירת המגורים, והייתה קשורה יותר לעולמה המצומצם של המשפחה הגרעינית. נוהג זה נמשך גם כאשר הדירה התפתחה וגדלה הרבה מעבר לחדר המגורים. נראה כי עצם הפקעתן של 1 פונקציות חיים ראשוניות ממשק הבית המשפחתי אל מחוץ לחלל הדירה הקשתה על ציבור המשתמשים לראות בדירת המגורים בית, גם כאשר גדלה מאוד בשטחה והתרחבה הרבגונית בתפקודיה, ואפילו לאחר שבכל הקיבוצים הונהגה לינה משפחתית החל באמצע שנות השבעים. מתחילת שנות התשעים ניכרת מגמה ברורה של הפרטה בקיבוצים. במהלך העשור הופרטו ברוב קיבוצי התנועה שירותים שהקיבוץ נתן לחבריו בשנים הקודמות כחלק מן ה"חוזה" המקורי של הקיבוץ עם חבריו שהתגלם בנוסחה: "מכל אחד לפי יכולתו – לכל אחד לפי צרכיו". במגזר הצרכני הופרטו מערכות הבריאות והחינוך, חדר האוכל, תרבות, תשלומי מים, חשמל, ארנונה שירותי קהילה וכו'. מצד ההכנסה הונהג שכר דיפרנציאלי במטרה ליצירת קשר בין תרומתו של החבר לכלכלת הקיבוץ ובין רמת ההכנסה שלו. חלק מרכזי בשינוי הקונספטואלי והאידיאולוגי מתבטא בשאיפה להפרטת הדירות ורישומן בטאבו על שם החבר עם אפשרות להעביר אותה ליורשיו, למכור אותה ואולי אף להשכיר אותה או את חלקה ולהגדיל בכך את הכנסתו.

השיטה המקובלת בתהליך שיוך הדירות היא יצירת סרגל זכאות המבוסס על ערכים כספיים: בצד אחד של המשוואה נמצאות הערכה שמאית של הדירה ומשבצת הקרקע שעליה היא בנויה. בצד השני מוצבות שנות הוותק של החבר כשהן מתורגמות לערכים כספיים. על-פי סרגל זה, חבר בעל מספר קטן של שנות ותק המגורר בדירה גדולה יהיה במצב של חוב בעת שיוך הדירה. לעומתו חבר בעל ותק רב המתגורר בדירה קטנה יהיה זכאי להפרש שבין השווי הכספי של סכום שנות הוותק שלו לבין ערך הדירה. כך נוצרת נקודת פתיחה שוויונית המתקנת לא מעט עיוותים שנוצרו במערך הדיור בקיבוץ במשך השנים כתוצאה מלחצים, החלטות לא מוצלחות או סתם בריונות והפרות חוק בבנייה. כחלק בלתי נפרד מתהליך שיוך הדירות חדל הקיבוץ המתחדש לבנות ולספק דירות מגורים לחבריו והעביר אליהם את האחריות לדיור שלהם. כל גורמי הדיור עברו תהליך של "כימות" בערכים כספיים ולכל פעולת בנייה יש מחיר שצריך לשלם. בכך גם פסקה תלותו של החבר בקיבוץ בשטח הבנייה ובבת-אחת גם חדלו הלחצים על ועדות התכנון והחברה של הקיבוץ.

מאחר שמסיבות מינהליות שונות נשרך מהלך שיוך הדירות בעצלתיים, יש רבים שלא המתינו להשלמתו והחלו להשקיע משאבים רבים בשיפוץ ובהרחבת דירותיהם מייד עם קבלת ההחלטה העקרונית. בפעם הראשונה בתולדות הקיבוץ התאפשר לחבר

להתאים את דירת המגורים שבה התגורר לטעמו ולצרכיו מתוך תחושה ברורה שהדירה נמצאת בבעלותו. תופעה זו הולכת ומתרחבת במהירות, ויש לה השלכות מרחיקות לכת על ההיבט החברתי מחד גיסא ועל מבנה דירת המגורים ושימושיה מאידך גיסא. נעמוד עליהן בקצרה:

כחלק מתהליך שיוך הדירות חדל הקיבוץ לבנות ולספק דירות מגורים לחבריו והעביר את האחריות על הדיור לחבר, ובכך התנער מן המחויבות שהייתה לו בעבר לספק קורת גג לכל חבר על בסיס שוויוני כזה או אחר.

בהשקעת כסף בשיפוץ או בהרחבת דירה גלומה מניח וביה גם הצהרה ברורה על כך שהחבר רואה בקיבוץ את בית הקבע שלו.

העובדה שבמהלך השנים הקודמות הקיבוץ לא איפשר השקעות פרטיות בבנייה לא מנעה מן החברים להוסיף לדירותיהם תוספות "פרטיזניות" של בנייה חריגה, בעיקר סגירת מרפסות ותוספת של סככות מחומרים שונים ומשונים, לעיתים אף בשימוש משני. התוספות הללו היו בדרך-כלל זולות, ארעיות ולרוב גם נעדרות חן. ברוב המקרים עמדו מוסדות הקיבוץ חסרי אונים לנוכח התופעה ולא נקפו אצבע נגד מפירי החוק. בקיבוצים שעברו הפרטה הקיבוץ מאפשר ואף מעודד את החברים להשקיע מכספם בשיפור הדיור שלהם מתוך ביטחון שהתוצאה תהיה אסתטית בהרבה מאשר בעבר.

אחד המקורות החשובים לשיוך הדירות הוא צירוף של דירות מגורים בסיסיות לדירות סמוכות שנעזבו בעת המשבר הכלכלי והחברתי שקיבוצים רבים נקלעו אליו. במקרה כזה התאפשרה במקרים רבים הגדלה ואף הכפלה של שטח דירת המגורים ללא בנייה.

בעידן הפרטה חייבת כל פעולת בנייה החורגת מהמתווה המקורי של הדירה לעבור אישור של הוועדה המקומית לתכנון ולבנייה. מזכירות הקיבוץ (או הנהלת הקהילה) משמשת כצינור להעברת הבקשות לוועדה המקומית וכגוף הפועל לאכיפת חוקי התכנון והבנייה של מדינת ישראל. במישור השלטון המקומי נקבעים תשלומי הארנונה (שגם הם עברו הפרטה) בהתאם לשטח הדירה.

בניגוד לעבר, הפרצליה של משבצת המגורים של הקיבוץ וחלוקתה למגרשים לצורך שיוך הדירות מעמידה את החברים בפני עובדה המונעת חריגות ממשבצת המגורים וסיפוח שטחים ציבוריים.

שטחה של דירת המגורים בקיבוץ גדול כיום בהרבה מכפי שהיה בעבר. השוויוניות המכאנית בדיור, שפגעה קשות בתנאי הדיור של רבים והייתה אחד הגורמים המרכזיים לעזיבת חברים את הקיבוץ, פינתה את מקומה לדירה מרווחת ולתכנון מגוון ומלא דמיון.

בניגוד למה שהיה נהוג עבר, כל משפחה מנסה להתאים את התכנון לצרכים הספציפיים שלה, והיא גם זאת שמשלמת את מחירם של כשלים אפשריים בתכנון ובתקצוב הבנייה.

העברת האחריות לבנייה מהקיבוץ לחבר מאפשרת לו בחירה מתוך מגוון גדול של חומרי בנייה, צבעים וצורות. האחידות שייחדה את הבנייה בקיבוצים בעבר – לטוב ולרע – נעלמת במהירות, והגוף הבנוי של הקיבוץ הופך במהירות לרבגוני ובמידה מסוימת אף לאקלקטי.

לפי שעה עוד לא חלו שינויים רדיקאליים בשימושי הקרקע האופייניים לקיבוץ ה"קלאסי" – מגורים, חינוך, ציבור וכו' – ועדיין יש ביטוי תכנוני ופיזי ברור לעבר השיתופי. על סמך נסיון העבר הקרוב יש לצפות לשינויים גם בתחום זה.

לסיכום: כמו בעבר, גם כיום משמשת דירת המגורים סוכן נאמן הנותן ביטוי פיזי, אולי יותר מכל גורם אחר, לאידיאולוגיה ולאורח החיים בקיבוץ ולשינויים שהם עוברים. בכל הנוגע ל"קיבוץ המתחדש" נראה, שאופיה של דירת המגורים הקיבוצית מתקרב במהירות לזה המקובל בצורות חיים לא שיתופיות, והשינוי הזה משקף גם את סופו של הקיבוץ כצורת חיים שיתופית, או לפחות כפי שהיה מוכר עד כה.

ביבליוגרפיה

- בארי, ש. 1952. "הבניה בקומונה ותכנונה במחשבה הסוציאליסטית". **מבפנים** ט"ו: 581-589.
- בסביץ, ל. 1933. "השלישי". **מבפנים** א': 69-73.
- ברץ, י., תרפ"ה. "ישנים וחדשים". בתוך: **הקבוצה: מאסף לענייני הקבוצה וחייה**, תל-אביב: הוצאת ועדת התרבות של הסתדרות העובדים העבריים, חשוון תרפ"ה (1924), עמ' 71-75.
- דמיאל, י. 1933. "על אשר לא מדברים". **מבפנים** א': 45-46.
- הדרי, ת. (עורך). 1985. **הקיבוץ המאוחד - החלטות ותעודות, ב': 1927-1939**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- הקבוצה**, תרפ"ה. **הקבוצה: מאסף לענייני הקבוצה וחייה**. תל-אביב: הוצאת ועדת התרבות של הסתדרות העובדים העבריים, חשוון תרפ"ה (1924).
- כהן, ר. 1934. "דירה לחבר". **מבפנים** ב': 29-32.
- צור, מ., זבולון, ת. ופורת, ח. (עורכים). 1981. **כאן על פני האדמה**. תל-אביב.
- ציזלינג, א. 1958. "למימוש של ערכי הקומונה". **מבפנים** כ': 151-257; 413-416.
- רכטר, ז. 1940. "תיכון בתי דירה בקיבוץ". בתוך: **עשרים שנות בניה: התיישבות, שיכון ומוסדות ציבור הפועלים**. תל-אביב: אגודת המהנדסים הארדיכלים והמודדים, עמ' 81-82.
- שטיינבוך, ש. 1940. "בית הדירה בקיבוץ". בתוך: **עשרים שנות בניה: התיישבות, שיכון ומוסדות ציבור הפועלים**. תל-אביב: אגודת המהנדסים הארדיכלים והמודדים, עמ' 81.
- שרון, ע. 1955. "בית מגורים של הקיבוץ המאוחד". בתוך: **עיתון אגודת האינג'נירים והארכיטקטים ישראל, כרך י"ג: 8**.

ראיונות

- ראיון עם א' בית-אהרון, אלונים, 25.1.1994.
- ראיון עם א' פרנק, יפתח, 20.10.1996.
- ראיון עם דוד מלכא, אלונים, 17.1.1994.
- ראיון עם פרדי כהנא, בית-העמק, 25.1.1994.

הזמן שקפא בבית המגורים: וילה טוסקנית פרובנסלית

מודעה בעיתון מציעה למכירה קוטג'ים בסגנונות שונים: המודעה מבטיחה קוטג'ים "במבחר סגנונות אדריכליים" אשר נבנים בהוד השרון בשכונת יוקרה. ניתן לבחור שם בין מודרני, באוהאוס, נווה צדק וטוסקני, ולקונים ניתנת יד חופשית בעיצוב ותכנון הבית, בליווי מקצועי על-ידי צוות אדריכלי הפרויקט. היזם אף מציע ריצוף גרניט פורצלן יוקרתי ומטבח מעוצב עם אבן קיסר.¹

סגנון הבנייה המכונה טוסקני חדר לשוק כמאפיין שכונות יוקרה, אחר-כך הופיע בפרויקטים של "בנה ביתך", בווילות חזרתיות בבנייה שיכונית, וניתן למצוא אפיונים שלו גם בעיצוב פנים של דירות.

הבית הטוסקני (שלעיתים מכונה גם הבית הפרובנסלי), אינו מהות תכנונית מוגדרת, אלא מבטא שיוך גיאוגרפי וארגון סביב מאפיינים רחבים יותר של אווירה וסגנון, מזג אוויר ותרבות חיים. טוסקנה ופרובנס הם חבלי ארץ יס-תיכוניים, המתאפיינים אמנם באקלים וצמחייה הדומים לאלה של ישראל, והם מחוזות חקלאיים שורשיים המשמשים גם אזורי נופש ותיירות יוקרתיים לקהל אנין. הדימוי הטוסקני והפרובנסלי מהווה אלמנט מהותי ביבוא שלהם לישראל, וניתן לראות דוגמא לתרגומה של תדמית זו גם במודעה מקרית באינטרנט של אתר אירועים שבחר את האדריכלית שלו בגלל "סגנון עבודה פרובנסלי יס-תיכוני, המשלב מראה חם וטבעי עם שלמות עיצובית."

במאמר זה לא יוצגו האדריכלות הטוסקנית והפרובנסלית לעומק על מקורותיהן ופרטיהן. המחקר הנוכחי אינו השוואתי מפני שהתוצר האדריכלי הישראלי מתייחס כמעט אך ורק לאלמנטים צורניים חיצוניים, פרופורציות ופרטים, אך לא להעמדה, שטח, תוכנית, סביבה והתפתחות.

המאמר בוחן את מה שיכונה "הווילה הטוסקנית" דרך השתקפותה במקרה מבחן המופיע בספר אדריכלות, כמייצגת ומאפיינת שאיפה תרבותית, הן של בעליה והן של הקהל שאליו פונה הספר. התכנון והתוצר של הווילה הזו, כמו מעשי תכנון אחרים, אינם רק בחירה של היוצר והמזמין; הם אינם סוכנים עצמאים ואוטונומיים בשדה, אלא מאפיינים מצב תרבותי רחב יותר.

1. עיתון אל על אטמוספירה, אוגוסט 2005.

אובייקט המחקר ומתודולוגיה

בתים בסגנון אישי, ספרה של ארנה טמיר־שסטוביץ, פורסם ב־1996 והיה מראשוני אלבומי האדריכלות הנמכרים בישראל. הספר מתעד עשרים בתים שנבחרו מתוך מאות, המעידים, על־פי המחברת, יותר מכל על מהפכה שהתרחשה בתפיסת העיצוב הישראלית.²

המאפיין העיקרי של הבתים המוצגים אינו האדריכלות אלא סגנון חיים. התמונות המוצגות בו אינן צילומי אדריכלות המתרכזים בתיאור חללי המבנה, אלא צילומי "אווירה" הכוללים קומפוזיציות של ריהוט, אמנות ופרטים עיצוביים. הכתיבה המלווה את התמונות היא כתיבה תיאורית. ניתן למצוא מכנה משותף אחד ברור בבחירת הבתים בספר: רמת הכנסה גבוהה, המתבטאת בגודל ומיקום הבתים וערך השוק המשוער שלהם, ובפרטי האמנות, האוספים והריהוט בבתים. אלה בתים של מי שמשתייכים למעמד בעל יכולות כלכליות גבוהות מאוד, וככאלה, יחד עם הפרסום שקיבלו, הם גם בתים של קובעי טעם ודעת קהל.

מתוך 20 הבתים המוצגים בספר 8 הם בתים פרטיים בשכונות יוקרה (קיסריה, פרדס חנה, כפר שמריהו, רמת השרון וכפר אז"ר), 7 הם מבנים בשכונות ותיקות (יפו, נווה צדק והמושבה הגרמנית בירושלים), 2 דירות בהרצליה פיתוח ו־3 דירות בבית משותף עירוני בתל־אביב. כולם נקראים כרצף עיצובי אחיד, ובכל זאת, אם ניתן לעשות הבחנה, רק ארבעה מתוכם הם בעלי אופי מודרניסטי ברור.

"הסגנון הישראלי", כותבת טמיר־שסטוביץ (1996: מבוא),

מתחיל רק עכשיו לגלות ניצנים... אחרי המרידה בתרבות המערבית שהביאו עימם ראשוני המתיישבים הציונים מאירופה, ואחרי שנים של יחס מתעלם־עד־עיון מתרבות הבנייה המקומית, מן הים התיכון, מהאקלים, מהאוויר ומהאור – אנחנו מתחילים, לאט לאט, להתפייס עם הסביבה, להכניס אותה לתוך הבית פנימה. המהפכה בתפיסת העיצוב של הישראלים קרתה בפחות מעשר שנים – כמעט ביום אחד, בפרספקטיבה היסטורית. פתאום, מחבורה של קרתנים שעוד שומרים

2. טמיר־שסטוביץ שימשה ככתבת בעיתון **עולם האישה** בנושאי אדריכלות במשך העשור שקדם להוצאת הספר – החל ממחצית שנות השמונים. ממכלול הבתים שסקרה בעיתון בחרה עשרים כהישג של איכות ישראלית, "הבתים שגילמו בעיניה את השילוב הנכון בין האדם ובין סביבתו", על־פי הטקסט שעל עטיפת הספר. עוד נכתב שם כי טמיר־שסטוביץ "הייתה שותפה לגיבוש המודעות לזהות הייחודית של האדריכלות הישראלית בנוף הים־תיכוני". הספר יצא בכמה מהדורות ונמכר עד היום ביותר מ־12,000 עותקים.

תלושים מימי הצנע, נהיינו אנינים: יצאנו אל ארצות הים, ראינו עולם, ואפילו הגענו עד טוסקנה.

מאמר זה מציג להתבונן בתוצרים של הספר – הכוללים בעיקר צילומים רבים, תוכנית אחת לכל בית ללא קנה מידה, ותיאור מילולי קצר – כטקסט אדריכלי, ולנתח את הקיים כמייצג וכמשפיע. הצילומים נקראים כחומר אינפורמטיבי המאפשר גישה ישירה למסרים שמציעה העורכת. בהתחשב בהצלחתו הרבה של הספר, המעוצב בתפיסה מגזינית פופולרית הן מבחינת תפוצתו והן מבחינת ההד שזכה לו והשימוש בו בידי רבים כדוגמא ל"בית שהיינו רוצים לבנות", ראוי לדון בו כבטקסט המייצג את תרבות הבנייה ומשפיע עליה יותר מכל פרסום אדריכלי מקצועי באותה עת.

מאז ראשית שנות התשעים מופיע בבנייה הפרטית בישראל, שוב ושוב, טיפוס של בית המכונה טוסקני או פרובנסלי. לבתים אלה כמה מאפיינים משותפים: גדר בנויה ובה שער ברזל אמנותי, עץ זית וכד שמן עתיקים בגינה שבחזית הבית, חזית סימטרית ובמרכזה דלת כניסה רחבה עשויה עץ מגולף, חלונות ברזל (פרופיל בלגי) מחולקים ותריסי עץ או ברזל הכוללים אדנים רחבים ומסגרות מעובות מטיח או אבן, טיח צבעוני בצבעוניות פסטלית רכה, וגג רעפים רחב שוליים. טיפוס בנייה זה אינו מתאפיין רק בהופעה חיצונית, אלא מציג גם תכנון בית ותרבות חיים שונה.³

המשמעות המקורית של בית "טוסקני" היא וילה רומנטית איטלקית. בית בודד על שטח אדמה גדול, מוקף בבוסתן של עצי פרי הגדלים באקלים ים-תיכוני, בעיקר זיתים. הבית עומד מנותק מסביבה בנויה, אינו שייך ליישוב, ובוודאי שאינו ניצב בסמיכות צפופה לבתים אחרים. הווילה הטוסקנית היא מבנה המשלב בין החווה הכפרית למבנה עירוני. זהו בית הקשור לאדמה ולחקלאות שסביבו ונועד למשפחה מורחבת וגדולה.

אפיונים נוספים הם גודלו של הבית, בדרך-כלל שתי קומות וגג רעפים. הפתחים קשורים למידות החדרים, אך גם לסימטריה של החזית. הפתחים זהים זה לזה, דלת הכניסה מצויה במרכז החזית הקדמית, ומודגשת גם בעזרת הפתחים האחרים. החלונות עשויים עץ ומחולקים לזיגוג המתאים למידות זכוכית מוגבלות. הפתחים ממוסגרים בקורה עליונה, העשויה אבן רחבה אחת כדי לשאת את משקל הבנייה. בשני צידי הפתח ניתן בדרך-כלל להבחין בפתרון קונסטרוקטיבי של קיר, העוצר ליד הפתח על-ידי אבנים

3. לדוגמא, בספירה ברח' יואב בצהלה, 12 מתוך 32 בתים הם בתים שנבנו בשנים האחרונות, ומהם 8 עונים לקריטריונים אלה.

שאינן מטויחות, כיוון שהאבנים בולטות מפני הקיר ועוביין כעובי הקיר כולו. אדן החלון עשוי שוב מאבן אחת, המשמשת כהגנה לקיר שמתחת. החלונות מחולקים לשניים ונפתחים כלפי פנים, בעוד התריסים, העשויים עץ אף הם, נפתחים כלפי חוץ. מאידך גיסא, בישראל מרבית הווילות ה"טוסקניות" יושבות על שטחי קרקע קטנים יחסית, המתאימים לגודל מגרש סטנדרטי, מ-250 ועד 500 מ"ר. הווילות ממצות את זכויות הבנייה ומנצלות את התכסית המותרת. קווי הבניין מתקדמים לעבר קווי המגרש ומתקרבים לקו הרחוב. הבית משאיר מקסימום שטח לגינה האחורית ומינימום שטח לחזית. הגינה הקדמית מגוננת כגינת ראוה, לא לשימוש, אלא כחלק מהתפאורה השייכת לחזית הבית. הגינה מבליטה את קיום החזית כאלמנט נפרד לתכנון כולו, בניגוד לחזיתות שוות הערך של הרעיון המודרניסטי. התוכנית מאפשרת פונקציות שונות של חיים, בחללים נפרדים: מטבח ובו שולחן אוכל, לרוב מספיק גדול גם לאירוח רשמי במסגרת משפחתית, חדר משפחה, חדר אירוח. גם כאשר כל החדרים קשורים בפתחים ללא דלתות, יהיה הפתח מודגש במשקופים רחבים המסבירים היכן מסתיימת פעילות אחת ומתחילה האחרת.

המיקום בזמן

המודעה המשווקת "קוטג'ים במבחר טעמים", שהוזכרה בפתח המאמר, מבטלת את הרעיון המודרניסטי של המעשה התכנוני ככזה המשלב תוכנית חזיתות וחתך (לה קורבוזיה, 1926: 99-102), ומציעה תכנון המסתמך על סגנון לקהל שמוכן לשלם על המוצר ועל היוקרה שהוא מייצג. אפשרות בחירה בין כמה סגנונות משמעה היעדר אידיאולוגיה מרכזית אחת. יתרה מזאת, התכנון מציע "רעיון דמוקרטי": כל אחד יתאים לעצמו סגנון לפי בחירתו (נווה צדק, באוהאוס, טוסקני, מודרני).

ריבוי סגנונות כזה מתקיים למעשה, מראשית שנות השמונים ואילך, בכל שכונה שבה הבנייה היא פרטית. נראה כי זו התרסה נגד השוויוני, החזרתי והשיכוני של הבנייה בישראל בין שנות החמישים והשבעים. הרצון לממש חלום אישי גובר על כל מחויבות לשפה אדריכלית של קהילה, או קשר של המבנה לגיאוגרפיה המקומית. המרד השקט הזה מיוצג לא רק במופע הבית, אלא גם בתוכניתו הפנימית, ומבטא שם ביתר שאת את השינוי התרבותי באורח החיים.

ספרה של טמיר-שסטוביץ נערך, כאמור, על בסיס טור בעיתון שהתפרסם בעשור שלפני הוצאת הספר. בעודה מציגה את ה"מהפכה בתפיסת העיצוב של הישראלים" אשר יצרו "גיבוש של סגנון אישי בצד השלמה עם הסביבה הכללית" (שם, מבוא), עסקה קהילת

האדריכלים ושוחרי התרבות בישראל – נפעמת מעצם התגלית שיש לנו כאן סגנון – בחגיגות הבאוהאוס הרבות. אלונה נצן-שיפטן טוענת כי נוצרה חפיפה מושלמת בין סגנון זה (בינלאומי או באוהאוס) לצינונות, "כאילו היו פרקטיקות תואמות ובלתי ניתנות להחלפה במקום ובזמן שבהם נפגשו" (נצן-שיפטן, 2000: 230). נצן-שיפטן קושרת את ההתרפקות על העבר ה"לבן" לשני אלמנטים – האינתיפאדה והמאבק של האליטה התכנונית. אירועי האינתיפאדה טענו במשמעות פוליטית חריפה את המקומות שמהם שאבו אדריכלי שנות השישים והשבעים את ההשראה לאדריכלות המקומית (שם: 231). ההקשר השני הוא החזרה למודרניזם הלבן כתגובה לחוסר האונים שהפגינה הדיסציפלינה האדריכלית אל מול חברה פוסט-מודרנית, רב-תרבותית, שהפרה כל משמעת חזותית. "העיר הלבנה" סימלה בעיני אדריכלי שנות התשעים את עוצמתו של מקצוע, שיצק לנוף הישראלי חילוניות, נאורות, צניעות ומערביות. יתר על כן, תדמיתה המולבנת של העיר הטמיעה בתוכה געגועים לעבר סוציאליסטי צנוע וצודק – תדמית המשרתת היטב את האליטות הוותיקות של החברה הישראלית, שעמן נמנית האליטה השלטת.

ניסיון להתחבר מן ההיבט האדריכלי לתרבות הקיימת, לשורשים ולסגנון המקומי כבר התרחש, בעיקר בשנות העשרים של המאה העשרים. אך אז ייבא דור המייסדים של האדריכלות בישראל – שהשתלט על השיח בתחילת שנות השלושים – תרבות אחרת, חדשה, אשר התאימה לשיטה הפוליטית-האידיאולוגית ששלטה בארץ באמצעות מדיניות תנועת הפועלים ומוסדותיה הדומיננטיים. תרבות זו, שיושמה על-ידי ההתארגנות שכונתה "חוג האדריכלים"⁴, התאימה גם לשאיפות הלאומיות של היהודים בארץ-ישראל. הניסיון הקודם, ה"רומנטי" של שנות העשרים לקשר בין הקיים באזור ובין אדריכלות המתיישבים היהודים נדחה על רקע השתלטות המודרניזם. אחת הסיבות לדחיית הניסיון ה"אקלקטי" הייתה השאיפה ליצור וליישם תרבות אדריכלית חדשה ואחרת השוללת את העבר ואת המזרח, והמוצגת כעשייה יהודית ראשונית בשדה ריק. במאמר מ-1935 בגיליון מס' 2 של הבניין, עיתונו של חוג האדריכלים בארץ-ישראל, תוהה פטקי מה ניתן ללמוד מהקיים בסביבה ובוחן לדוגמא את התוכנית של הבית הערבי. טענתו היא כי תוכנית כזו לא אומצה מכיוון שקיים פער באורח החיים בין יהודים לערבים – למשל, הוא מכנה את התוכנית המשקפת הפרדה בין נשים לגברים "פרימיטיבית". לעומת הביקורת על ניהול חיי המשפחה, מציין הכותב לטובה את הפתרונות האקלימיים. שלילת המזרח נובעת מהפראקסיס הציוני, שעסק בהפרדה והבדלה של החברה היהודית מסביבתה

4. לקריאה נוספת על השתלטות "חוג האדריכלים" על השפה התכנונית בארץ-ישראל ראו ק 5.

הערבית. המבנים שניסו לתווך בין העשייה הקיימת בסביבה לבין התרבות היהודית כונו "אקלקטיים", ביטוי מזלזל לאיסוף לא מבוקר של אלמנטים המחוברים יחד באופן לא רציף ושאינו יוצר ישות סגנונית אחת.

בעוד הסגנון האקלקטי מסמן את "האחר" ומוגדר כליקוט של סגנונות בנייה המנסה למזג בין מזרח למערב, הסגנון הבינלאומי מוגדר כבעל אחריות חברתית ששאפה לקדם התחדשות העם בארצו. לפיכך, על הסגנון הבינלאומי הוטלה אחריות לאומית. אין זה מפתיע שכאשר הוקם בעיריית תל-אביב צוות שימור בראשות אדריכלית ניצה סמוק, שמטרתו הייתה למיין את המבנים ההיסטוריים של העיר ולמפות את הראויים לשימור מהם, מיפה הצוות כ-1,500 מבנים הראויים לשימור, ביניהם 150 מבנים שנבנו עד 1920, ועוד 320 מבנים בסגנון האקלקטי שנבנו מ-1921 ועד 1931. השאר, כ-1,020 מבנים, שייכים לסגנון הבינלאומי.

השינוי המהותי באדריכלות העירונית, הציבורית (וגם הפרטית) ובתפיסת האידיאות בישראל חל בשנות השמונים. תמורות חברתיות שחלו בחברה הישראלית החל ממלחמת 1967 בוטאו בעליית ערכם של מרכיבים עצמאיים, כחופש הבחירה, השיבות המגוון התעסוקתי, החברתי, האנושי והחזותי. האחידות המודרניסטית, שהייתה אחד מביטויי הלכידות החברתית, החלה להיתפס כבחירה שאיננה מבטאת שאלות של זהות אינדיווידואלית. בהתאמה לנעשה בעולם, גם בישראל באו לידי ביטוי הרעיונות הפוסט-מודרניים, בין השאר בביתן הישראלי לאדריכלות בביאנלה של ונציה. בשנת 1996 הציגו אוצרי הביתן, איתן וגוגנהיים (1996: 57), טענה, שהאדריכלות הישראלית הגיע לשלב בגרות שבו

היא יכולה להרשות לעצמה לקבל את עברה על מנת להיטיב לכת לקראת עתידה. העבר של ישראל אינו רק ראשית הציונות אלא גם תולדותיהם של נופים אחרים ושל קבוצות תרבותיות ולאומיות אחרות. בהקשר הישראלי, "זהות" ו"מקומיות" הן מושגים בעלי משמעויות נרחבות ומורכבות.

איתן וגוגנהיים הציגו ערים מעורבות וגם מבנים (חלקם בשלבי תכנון) של אדריכלות בקנה מידה ציבורי, שבהם מאמץ הביטוי האדריכלי את שפת המקור ההיסטורי. תצוגה זו באה כרבע מאה לאחר מיצובו של הזרם הפוסט-מודרני באדריכלות. חבר ורון, במבוא לספרו של פרדריק ג'יימסון, מסכמים את דברי המחבר, המסביר את המצב הפוסט-מודרני כשינוי דרסטי בדירוג החשיבות של שתי קטגוריות התפיסה והייצוג של

הזמן והמרחב. אם במצב התרבות הקודם יוחד לממד הזמן ולמושג ההיסטוריות הכרוך בו תפקיד מכריע ביצירת משמעויות מכלילות, אזי העידן הפוסט־מודרני מתאפיין, לדעת ג'יימסון, במחיקה או בביטול של ממד זה לטובת מרחוב מסוג חדש (ג'יימסון, 1984: 10). את התקדים המקומי לווילה הטוסקנית ניתן למצוא כבר בבתי המידות הערביים (בעיקר ביפו) שנבנו בשלהי המאה ה־19. בתים אלה דומים לבתי מידות לבנוניים, אשר, כפי שקובע רון פוקס, הושפעו מאירופה ובעיקר מאדריכלות איטלקית ונציאנית. מכאן, שהשפעה איטלקית באדריכלות המקומית התקיימה כבר בעבר. יותר מזה, קשה לדבר על סגנון מקומי אותנטי, כיוון שאף המקומי מתייחס לייבוא של השפעות זרות. אחרי התקופה העות'מאנית הושפעו המבנים מתהליכים של מודרניזציה, צמיחה כלכלית, גידול ערי החוף, התפתחות המסחר וחיזוק המגע עם אירופה (פוקס, תשנ"ט: 72).

ניתוח בית גור

הבית הראשון המוצג בספרה של טמיר־שסטוביץ הוא ביתם של דני ואלן גור (שבינתיים עבר לבעלותו של איל הון ידוע ממוצא רוסי), אשר תוכנן על־ידי האדריכלית אורלי שרם, הידועה כמי שמתכננת ברמה גבוהה בתים לעשירון העליון. הבית ממוקם בקיסריה, על מגרש בגודל של ארבעה דונמים, משקיף אל הים. שטחו הבנוי הוא 500 מ"ר ושטח מרפסותיו 500 מ"ר נוספים. הפרק המוקדש לבית גור כולל טקסט קצר, 21 צילומים, ותוכנית אחת ללא קנה מידה. ניתן לפענח את אלה, כמו גם במאמר זה, כטקסט אדריכלי־תרבותי המאפשר פרשנות אשר תרחיב את התובנות האדריכליות והחברתיות בישראל.

אדריכלות מתקיימת לפחות בשני שדות, השדה התרבותי והשדה הכלכלי. ככזו היא שואבת את כוחה בשדה הכלכלי מתוך האפשרות של ייצור ההון, אך בוחרת את אמצעי הביטוי שלה ואת ההופעה החברתית בשדה התרבותי.

תוכניות, חתכים וחזיתות, המהווים טקסט הכתוב בשפת שרטוט בינלאומית – הם תמצית של הוראות בנייה, והסימנים בהם קבועים וברורים. עבור בעל המקצוע מהוות התוכניות מערכת של הוראות המאפשרות הבנה של המכלול הנדרש לבנייה. מהתוכניות ניתן ללמוד על מערך החללים, על סדר חשיבותם ועל סדר חשיבות הפעילות המתוכננת בהם, כמו גם על החלק האידיאולוגי המוטמע בהם. ניתן לקרוא את התוכנית גם מתוך ההערכה של עלות כל חלל, ומשם להערכה כלכלית של כל משתמש בחלל זה.⁵

5. למ"ר בנוי יש מחיר ממוצע שלפיו ניתן להעריך כל חלל (ואת המשתמש בו) כמכפלה של השטח והמחיר.

התוכנית של בית גור בנויה כריבוע שווה צלעות ובו ציר מרכזי אלכסוני בין פיאות מנוגדות. מהריבוע מוחסרים שני חלקים: האחד באזור הכניסה, שם מוקטן הריבוע לטובת הכניסה, והשני בקצה הציר האלכסוני, מול הכניסה. שם הופכת המרפסת, כתחנה אחרונה של ציר הבית, למעוגלת, ומאפשרת שתי ירידות משני צידיה לחצר. התוכנית סימטרית על הציר האלכסוני, אך משתנה בין שני האגפים שהוא מחלק. מצידו האחד אגף האירוח ומצידו האחר אגף המגורים.

התוכנית מגלה פאטיו ראשון, המופרד מהגינה על-ידי ארבע מדרגות. המדרגות צידייות, כך שהכניסה אינה גלויה. זהו פאטיו פתוח המשמש כמבואה חיצונית, ובו פוגשים בדלת הכניסה. דלת הכניסה המסמנת את כיוון הציר מחולקת לשניים, על הציר, באופן סימטרי. מהדלת נכנסים למבואה הפנימית מול חלון גדול הנמצא על המשך הציר. החלון מאפשר מבט לעבר פאטיו פנימי, וממנו למרפסת האחורית וליים.

כאמור, הציר משמש להפרדה בין שני חלקי הבית – מגורים ואירוח, פרטי וציבורי. הציר, הבנוי מסדרה של חללים ללא קרוי, משמש גם כגורם המבודד בין שני חלקי הבית. באזור האירוח נמצאים מטבח פעיל, מטבח ייצוגי, חדר אוכל וסלון. כל אחד מהחללים הוא אזור נפרד המוגדר על-ידי קירות ופתחים, אך כל אחד מהאזורים קשור לאזורי הפעילות האחרים על-ידי פתחים רחבים יותר מאשר גודל של דלת.

באגף השינה ארבעה חדרים: שני חדרי אירוח, חדר עבודה וחדר הורים גדול במיוחד. לחדר הגדול צמודים שני חדרי ארונות וחדר שירותים גדול. לשני חדרי השינה הקטנים יש שני חדרי שירות קטנים שאינם מחוברים ישירות אל החדר עצמו, אלא נמצאים מופרדים על-ידי מסדרון קטן. חדר נוסף הקרוב לכניסה נראה כחדר עבודה. משני צידי המבואה יש גרם מדרגות אשר יורד למרתף או עולה לגג השטוח. מהצד השני שירותי אורחים עם ארון מעילים מרווח. שני צירי משנה מפרידים את חלקי הבית ומשמשים כמסדרונות פתוחים המלווים את הפאטיו.

כשבוחנים את תוכניות יחידת המגורים בישראל ניכרים שינויים רבים במהלך השנים.⁶ השינויים אינם מתבטאים רק בשטח המגורים אלא בעיקר בניצולו. השינויים מופיעים בכל חלקי הדירה: בכניסה, במבואה, בגודל חדרי השינה, בחיבור בין החדרים (מסדרונות), במרפסות ובגודל ובמיקום חדרי השירות (מטבח ושירותים). אפשר לשייך את אחד השינויים המרכזיים ביחידת הדיור (מסוף שנות הארבעים ואילך) לרעיון

6. ראו עמיר, 2001. אף שבמחקר זה נותחו דירות בלבד, לטענתי השינויים שחלו בדירות המגורים חלו גם בתכנון הבתים הפרטיים.

התוכנית החופשית של לה קורבוזיה.⁷ כך, יחד עם שינוי בטכנולוגיה הנדסית, שהפך את הקירות הפנימיים לקירות חלוקה בלבד (במקום קירות נושא קונסטרוקטיביים), התאפשרה חלוקה שונה של הדירה. המבנה המודרני מפריד בין פרטי וציבורי, משתמש בשיטות בנייה חדשות ומתועשות, בחומרים מפותחים (אלומיניום לדוגמא, שמאפשר פתחי זכוכית גדולים) ובמערכות מתוחכמות (כגון מערכות מיזוג אוויר).

גם בתוכנית של בית גור אפשר להבחין בהפרדות, הן של שימושים והן של משתמשים. הפרדה ברורה בין הפרטי לציבורי מודגשת מאוד בשל הפאטיו והמסדרונות הפתוחים והסגורים. הכניסה לחדר השינה העיקרי נמצאת במרחק הרחוק ביותר מהכניסה לבית, והיא מופרדת באמצעות מסדרון ציבורי המצטמצם לפרטי עד לדלת הנפתחת למבואת כניסה קטנה לחדר עצמו. המטבח הביצועי מופרד מהמטבח החברתי שנועד לאירוח ומשולחן האוכל הרשמי. לכל אזור הגדרת פעילות והגדרת משתמשים מדויקת, ותיתכן אף שליטה על הגדרת זמני השימוש בו.

המופע החיצוני

בספרה של טמיר־שסטוביץ מצוטט בעל הבית, שביקש "בית עם חיצוניות שתזכיר את הבתים שנבנו בארץ בתקופת הברון: קוים פשוטים ולא יומרניים, עם פרופורציות יפהפיות, חלונות צרים וגבוהים וקירות עבים". הבתים שהקים הברון רוטשילד בזכרון יעקב הסמוכה לקיסריה היו בתים "בסגנון בתי איכרים בצרפת".

אם ניתן לנסות להבין את הבקשה (שהייתה מן הסתם מפורטת יותר, ואף הושקעה בה מחשבה רבה), הרי שברור כי הדרישה היא להחייאת זיכרון מהעבר המקומי, הקרוב גיאוגרפית ושייך לשורשים של העלייה הראשונה לארץ; עלייה בעלת מודעות לעצם החיים בישראל, בצירוף פשטות וחוסר יומרנה.

בספרו **המושבה העברית בנוף ארץ־ישראל, 1882–1914** מוצא יוסי בן־ארצי כי

הרעיונות והמחשבות לגבי בית מגורים ואופיו התגבשו גם לפני ההתיישבות ונוסחו בתקנונים [...] המתיישבים חשבו על "בנייה אירופית", אך זה היה מושג מעורפל, כוונתם הייתה לבניית בית מרווח, שבו מופרדים תפקודי המשק זה מזה והוא שונה מן הבית המסורתי בכפר הערבי בארץ ישראל. היו שתמכו בבנייה

7. חמשת העקרונות לאדריכלות חדשה על־פי לה קורבוזיה 1994 (1926): בנייה על עמודים, גג שטוח המשמש כגן, תוכנית "חופשית", חזית "חופשית" וחלונות סרט.

בנוסח הכפר הערבי, אך זו יושמה רק במקרים של חוסר ברירה. בכל מקום בו התאפשר הדבר, מבחינת האמצעים שעמדו לרשותם, הקימו המתישבים היהודים בתי אבן מרווחים, מכוסי גגות רעפים, ויצרו בכך ניגוד עז לנוף הבנייה הכפרית בארץ ישראל (בן־ארצי, תשמ"ח: 149).

בן־ארצי מוצא שבכל מושבות הפקידות, במשך הזמן, נקבע כעין תקן לבית המגורים שהיה כמעט זהה.

בבית גור החלונות הצרים והקירות העבים הם דימוי מעולם הטכנולוגיה המוגבלת, והם רומזים על התאמה לאקלים האזורי. זוהי הצעה המתעלמת מהמודרניזם האדריכלי, המאפשר פתחים רחבים וקירות דקים על־ידי קונסטרוקציה של עמודים, ושאינו נשען על מערכת קונסטרוקטיבית של קירות נושא עבים. הדימוי מתחזק גם באמצעות ההסתרה של המערכות התומכות, למשל מערכת חימום וקירור.⁸

8. בתמונות המופיעות במאמר נספרו רק שתי שבכות של מיזוג אוויר ואף לא מערכת גלויה אחת של מיזוג מלבד האח.

המבט

מהתוכנית המוצגת בספר ניכר שמחשבה רבה הוקדשה למבט. האדריכלית סיפרה למחברת הספר שהים היה הנתון המרכזי בתכנון, וכי המטרה הייתה "למסגר את הנוף" (טמיר־שסטוביץ, 1996). שלוש חצרות ושני פרוזדורים מכוונים את המבט אל הים. לעומת זאת, המבט בכניסה בפאטיו הראשון מוגבל. אל הפאטיו הזה מוליכות ארבע מדרגות שמכוונות את ההולך בחצי סיבוב אל עבר דלת הכניסה. הדלת אטומה, ורק אם פותחים אותה נחשף הצופה למראה הים. ניתן להסביר את ההשגיה של המבט והבקרה עליו ברצון לפרטיות; הנוף המיוחד נגלה רק למי שעובר את הפיקוח. כך משמש המבט ככלי עזר לתוכנית בפיקוח על המבקר.

הקצב

העמודים, הפתחים והפרגולה מייצרים קצב דומיננטי בתוכנית, המופיע גם בצילומים. נראה כי הקצב הוא חלק מהמהלך של קשירת הבית לעבר עליידי קונסטרוקציה צפופה שאינה מתייחסת ליכולות הנדסיות עכשוויות. הקצב מאפשר גם את חלוקת החלל החיצוני לאזורים, וכך את הכללתו כחלק מנפח הבית.

קרום חיצוני: חזיתות, גינות וגגות

החזית המופיעה בתצלום כוללת קרניז בולט מקירותיו החיצוניים של הבניין. הקרניז צבוע בצבע שונה מחזית המבנה ומודגש באופן דומה לאדני החלון העליון והתחתון. הקרניז בנוי מארבעה רוחבים שונים של אבן ומתרחב כלפי מעלה. נראה שהוא מקיף את הבית כולו, ושתפקידו אינו פונקציונלי אלא ויזואלי. בהקשר זה עולות כמה אפשרויות: קשירה של הבית בחלקו העליון וחיזוק המראה הקובייתי; יצירת קו אופקי מאחד, מאחר שנראה כי הבית נגש עם הקרקע במפלסים שונים; יצירת מראה "נמוך" יותר של הבית, מאחר שנראה כי הבית יושב על קומת מרתף אשר מגביהה אותו ביחס לקרקע. אם כך, הרי שחלק מהמרתף נמצא בהבלטה מעל פני הקרקע, והחצרות האנגליות, המשמשות לאוורור, מתגלות למתבונן כחלק מהחזית. הקרניז ממוקם קרוב יחסית לחלק העליון של החלון ומאפשר את קריאת החזית מרחוק כגובה סטנדרטי.

הרעיון המודרניסטי מדבר על תשומת־לב שווה לשש פאות הבניין. לה קורבוזיה דאג גם לחזית העליונה, הגג, וגם לחזית של קומת העמודים. כל אחת מהחזיתות תוכננה באותה מידה של קפדנות. רעיון זה איבד מעוצמתו בתכנון הישראלי, שבו ניתן לראות בוודאות כי יש חזית עיקרית – הפונה לרחוב ובה קבועים מרפסות או חלונות גדולים

השייכים לחדר המגורים – לעומת חזיתות הצד והחזית האחורית, הסובלות מהזנחה ומתכנון מוקפד פחות. בבית גור ארבע החזיתות מתוכננות ללא הבדל לכיוון שאליו הן פונות. התכנון מתחשב בצורה ולא בשימוש, להבדיל מהרעיון המודרניסטי המדבר על כנות בשימוש ומוקיע את הקישוט.

בחדרי השינה, בחדרי השירות ובסלון יש חלונות דומים. החלונות בחזית אינם מרמזים על השימוש שנעשה מאחוריהם, ואין היררכיה ביניהם. נראה כי בחירה בסוג כזה של פיתרון אדריכלי תומכת בניסיון להציג את הבית כקיים מאז ומעולם, וככזה שקיים ללא קשר לפונקציות המתבצעות בו – כמו בתים ישנים שהפעילות בהם השתנתה עם השנים, אך לא צורתם.

פרטי הבניין

העמודים המלווים את הבניין הם בעלי בסיס וכותרת. הבסיס מצופה באבן, הכותרת, מדורגת ובעלת שני גדלים, נושאת את הפרגולה. הפרגולה, בנויה ומטויחת, מונחת על העמוד כשחלק מהקורה בולט. בבסיס העמוד ערוגה צמודה שממנה צומחת גפן מטפסת.

החתך

הגובה המינימלי למגורים המוגדר בחוק התכנון והבנייה הוא 2.5 מ'. ברוב הבנייה הקבלנית נשמר הגובה הסטנדרטי של 2.65 מ'. בפרק על בית גור לא מופיע שרטוט של חתך ולא מופיעה מידה. הגובה הפנימי המשוער הוא כ-3.4 מ'. לפיכך גם נפח המגורים מוכפל. גובה הדירה המינימלי נקבע, בין השאר, לפי המלצתו של לה קורבוזיה ולפי סרט המידה של ה"מודולר"⁹. שם מתואר האדם שעבורו מתכננים, גבר שגובהו 1.82 מ'. מידתו קובעת את מידות הבניין. כחלק מייעול שיטות הבנייה והוזלת עלותה נקבע גובה סטנדרטי נמוך יותר לדירות מודרניסטיות. במבנים הקודמים למודרניזם, בישראל, נהוג היה לבנות בגובה של כ-3.4 מ'. בבית גור החזרה לגובה הזה היא הצהרה על היחס בין הדייר לבין ביתו, על יכולתו לתחזק את המבנה ועל החופש לאפשר מרחב שאינו פונקציונלי.

הפתחים

על-פי התוכנית והתמונות נראה כי בבית שני סוגי פתחים, רובם במידה זהה, כשחלקם משמשים גם כדלת. כל הפתחים עשויים פרופיל בלגי – עבודת יד.

9. סרט מידות תקניות לבניין המבוסס על גוף האדם כמקור האידיאלי. ראו להלן עמ' 283, איור 2.

אדני החלון, עליון ותחתון, כמו גם בסיסי העמודים, מחופים באבן בצבע הטיח. החיפוי מסמן את הפתחים העשויים מברזל ומוגנים על-ידי תריסי מתכת. דלת הכניסה עשויה עץ ומעוטרת בברזל. חלוקת הפתחים אינה פונקציונלית ומזגת את החלון בחלקי זכוכית קטנים יחסית. החלוקה מסייעת לקצב החלונות. חלקו העליון של הפתח עשוי בזיגוג קבוע, וחלקו התחתון בפאנל ברזל. תריסים נפתחים ומתקפלים שוכנים בעובי הקיר וכך מבליטים את עוביו. ייצור תריסים מסוג זה דורש מומחיות ועבודה ברמה גבוהה. התריסים אינם חשמליים. לא נראו בתמונות סימנים למערכת ביטחון אלקטרונית. באף אחת מהתמונות לא מופיעים וילונות. לווילון כמה שימושים; הוא מסתיר למחצה את החוץ, יכול לבודד מקור ומשמש להחשכה. נראה כי גם בגלל גודל המגרש וריחוקו של הבית משכנים, שימושים אלה אינם דרושים.

המרפסת

המרפסת – רעיון אקלימי, תחום ביניים המאפשר את אוורור הבית, והשתתפות הדרים בו ברחוב, בחיי העיר והקהילה באופן בלתי פורמלי ופסיבי – היוותה חלל מתווך בין פנים לחוץ בדירות העירוניות של שנות השלושים והארבעים ופנתה לרחוב בבתי ההתיישבות העובדת. המרפסת, שנסגרה עם חלוף השנים, התגלתה מחדש בשנות התשעים כחדר חימום יעיל. בבית גור מופיעה המרפסת כמקום המאפשר את המבט הצירי, מקום להשקיף ממנו על הנוף, אך לא כאזור חי. אל מרפסת זו, העיקרית הפונה לים, נפתחים חדרי האירוח. הסלון סגור למרפסת העיקרית, בקיר שבו אח. הבית מתוכנן כמסתגר במרחבו הפרטי.

הגינה

בצילום נראים חולות קיסריה, ולידם דשא התוחם את בריכת השחייה. בדשא נטועים עצים "מקומיים" – אך לא נראה שעצים כאלה יכולים לגדול באופן טבעי בסמיכות לים. לפי צילומי החצר הפנימית יש בה סביל וכד שמן עתיק, צרפתי במקורו. עצי הזית, הלא צעירים, שתולים בקצב, בגריד מדויק בגינה, והגפן מטפסת בפאטיו. הבחירה היא בצמחייה מקומית ותיקה.

אקלים

אחת ההשפעות של המודרניות על הבנייה הייתה הניסיון להוסיף את נושא האקלים כאחד מההיבטים של התכנון. בבנייה בסגנון הבינלאומי בתל-אביב הופיעו חלונות מוצללים ופתרונות אוורור מפולש כחלק מהמחשבה על הבנייה. העלאת העיר על

עמודים, הפרויקט המרכזי של "חוג האדריכלים", הוסבר באפשרות אוורור המתאימה יותר לאקלים המקומי.

בטקסט אין אזכור לפתרונות אוורור בבית גור או התייחסות כלשהי לנושא. קיים אזכור של הפתחים בהקשר של מסגור הנוף, וכאמור, ניסיון להעלים את אופני האוורור ומכשירי המיזוג המודרניים.

המבואה

בעל הבית מצוטט בספר: "ביקשנו פרודורים רחבים וגבוהים, כי איננו אוהבים את הכניסות בוולות הישראליות, ישר לקישקעס של הסלון" (טמיר-שסטוביץ, 1999: 2). המבואה שימשה כאזור מפריד בין פנים לחוץ ובין אזורים שונים בתוך הבית. באירופה היה גם צורך אקלימי במבואה; מקום שבו פושטים מעיל וחולצים מגפיים. המבואה, במבנים שבהם לא הייתה כניסת שירות, שימשה גם כאזור חיץ וסינון בין שליחים, גובים, סוכנים ובעלי מקצוע אחרים לבין המורשים להיכנס לשטח הפרטי. בבנייה של שנות השבעים ניתן לראות ויתור על המבואה; דלת הכניסה נפתחת לחלל הציבורי ללא אזור הפרדה. הווייתור הוא תוצר של שתי מגמות – כלכלית וחברתית. כלכלית, הבנייה הקבלנית חייבה הקטנה בשטחים שאינם יכולים להימכר כחדר בעל שימוש מוגדר. חברתית, כל מי שנכנס לדירה יכול להיות שותף בכל הנעשה ללא צורך במיון והפרדה. ביטול המבואה מבטא גם את תרבות החיים המשתנה: הצורך באנשי שירות פחת, שליח הגבייה או הסוכן הנוסע אשר עברו מהעולם, ומי שנכנס לדירה עבר כבר את הסינון האנונימי ונמצא במעמד של מוזמן.

בתוכנית של בית גור ניתן להבחין כי המבואה מורחבת בכמה אופנים; המדרגות המפותלות המובילות לפאטיו הראשון, מבואת הכניסה המאפשרת בחירה של כיוון – לשטח הפרטי, לשירותים, למדרגות או לשטח הציבורי. המבט המופנה לפאטיו המרכזי, וממנו למרפסת, מייצר מבואה של ראייה. הרחבת תחומי המבואה מאפשרת סינון של הבאים. מעבר לכך, הדבר מייצר תלות של המתארח החייב בהכוונה, הן בשל ריבוי המבואות, ובעיקר בשל הסימטריה של התוכנית.

המטבחים

בתוכנית מופיעים שני מטבחים. האחד הוא מטבח "עבודה", שהכניסה אליו היא דרך מסדרון מתפתל המוביל ליציאה נוספת קטנה. למטבח ה"עבודה" חלון הפונה לעץ שמסתיר אותו. מטבח זה, חדר קטן במידותיו, נראה מתוכנן באופן פונקציונלי. יש בו שני

תנורים, כיריים, מדיח כלים ומקרר חדיש. הברז הוא ברז חדש בכיור בהתקנה שטוחה, ומתחתיו ארון שתי דלתות.

המטבח הייצוגי מאובזר באופן שונה. במטבח כיור עם ברז בעל מראה עתיק. לא נראים כיריים. מקרר מדגם ישן הצבוע בצבע המטבח משמש נקודת מיקוד במטבח ומוצב בין שני החלונות. מתחת לכיור מגירת דמי, המשתלבת עם מראה המטבח כולו ומסתירה את תחתית הכיור. במטבח זה יש גם שולחן וכיסאות, והוא נהנה משני חלונות הפונים ללא הסתרה לעבר החזית.

הארונות בשני המטבחים מותאמים לנישות ועשויים מסגרות רחבות ומילואה שקועה. הידיות בשני המטבחים בולטות. ההפרדה לשני מטבחים מרמזת כי קיימים שני סוגי שימוש במטבח – האחד פונקציונלי והשני חברתי. מטבח העבודה רחוק מחדר האוכל ומכאן ניתן להניח, כי גם מי שעובד בו וגם הריחות והאדים הקשורים בעבודה, אינם נוכחים בחדרים הייצוגיים.

שינוי משמעותי חל ביחס למטבחים בדירות המגורים בישראל. בתוכניות משנות השלושים ועד לשנות השישים מידות המטבח קטנות במיוחד והמטבח מופיע כמסדרון צר הממוקם ליד השיירותים. מאז שינה המטבח את מיקומו וגודלו, והפך לחדר שבו מושקע המאמץ הכלכלי והתכנוני הגדול ביותר בדירת המגורים.

ניתן לשער כי המיקום והגודל המשתנים מצביעים על כמה שינויים חברתיים בהתאמה: האחד, במעמד העובד במטבח – השותף כעת במהלך החיים בבית ואינו מופרד מהם עוד. שינוי נוסף הוא בחשיבות המטבח עצמו כגורם מחולל; כחלק מרכזי מהאירוח והחיים, כמו גם שינוי בחשיבות המזון בכלל.

חדר האוכל

בתוכניות בית גור מופיע חדר האוכל כחדר גדול ונפרד. גודלו כמחצית גודל הסלון והוא החדר השני בגודלו בבית. בחדר האוכל ארבעה חלונות והוא אינו סגור בדלתות, אך מופרד עלידי מעברים ממטבח האירוח ומהסלון. הרחקת חדר האוכל הרשמי מהמטבח הפעיל מצביעה על אפשרות שקיים כוח עזר בהכנת ובהגשת האוכל, ופעילות הכנת המזון מורחקת מהאורחים.

בדירה הישראלית של שנות השבעים קיימת הפרדה בין פרטי לציבורי. חדר האוכל המרכזי חובר לסלון ונקרא כחלל אחד. במטבח תוכננה פינת אוכל ובה שולחן אשר שימש לאכילה היומיומית, ושולחן אוכל רשמי, הנפתח לקבלת אורחים, שתוכנן כחלק בלתי נפרד משטח הסלון, קרוב למטבח.

חוק התכנון והבנייה, המתעדכן במגמות ובשינויים של דירת המגורים, קובע בסעיף הדין בשטחי חדרים, כי קיים שטח מינימלי למטבח פתוח בדירה הגובל בפינת אוכל (5 מ"ר) ולפינת האוכל בדירה, הגובלת במטבח פתוח (4 מ"ר). במקביל לשינויים במטבח השתנה, באופן הפוך, מעמדו של חדר האוכל הטקסי והוא התבטל והפך לפינה. בתוכניות מאוחרות של שנות התשעים משמש שטח המגורים המשותף (סלון, חדר מגורים) לשלל פעילויות האירוח – ביניהן גם הבישול והאכילה. בתוכניות קיימת עמימות לגבי גודל ומיקום הפעילויות האלה. סביר להניח כי קיימת גם עמימות לגבי הפעילויות עצמן. רצף ארגון החלל מצביע על אפשרות של עירוב פעילויות לכדי פעילות אחת רציפה.

מדרגות

מדרגות הכניסה אל הפאטיו הראשון, המהווה מבואה, מתייחסות לשני ממדים. האחד, הן מייצרות הפרדה של גובה – צריך לטפס אל הבית. השני, הבית הניצב על הקרקע מופיע מבחוץ גבוה הרבה יותר מהפנים שלו. לכך מצטרפת העובדה כי המדרגות האחרות המופיעות בתוכנית מוליכות ככל הנראה אל הגג ואל המרתף.

שירותים

חדר השירותים הוא בדרך-כלל הקטן ביותר בדירה. הפעילות בו נעשית בזמן מצומצם שאינו זמן בילוי, ולא נדרש לו מרחב גדול. זהו חדר שלכל תנועה בו יש פונקציה. חדר זה לרוב אינו נהנה מנוף או מאור מיוחדים וניזון מחלון אוורור בלבד. בבית גור צמוד לחדר השינה המרכזי חדר שירותים בעל מרחב גדול, המופיע בצילום נפרד. גודלו דומה לגודלו של חדר שינה, ויש בו שני חלונות הזהים לשאר חלונות הבית. גם שירותי האורחים מתועדים בצילום. יש בהם כוור משיש על רגל משיש, ברז במראה ישן המפוצל לשתי מכווני מים,¹⁰ ומעל הכוור תלויה מראה במסגרת צרפתית עתיקה. בשירותים של חדר השינה מופיע בצילום ברז במראה ישן הצמוד לאמבט. הכיתוב לצילום מסביר: "השידה העתיקה, הכיסא והשטיח משווים לחלל מראה של חדר לכל דבר." הרצון לשוות לחדר הרחצה מראה של חדר – שימוש בחלונות של הבית השייכים לחדר השינה, תוספת פרגוד המאפשר שימוש בחדר באופן פרטי, ואביזרים במראה ישן – תומך אף הוא בהשערה כי הבית כולו מעוצב בניסיון לשוות תחושה שהוא קיים מאז

10. ברזים עכשוויים פונקציונליים ונוחים בהרבה, כיוון שהם מצוידים במיקסר מים המאפשר את כיוון חום המים ביד אחת.

ומעולם. כמו בבתים עתיקים שעברו הסבה לשימוש מודרני, החדר מוצג כאילו היה קיים והוסב לחדר רחצה – פעולה מודרנית בבית ישן.

חדר השינה המרכזי

חדר זה מקבל יחידת שטח גדולה במיוחד, כמעט שווה בגודלה לסלון. לחדר השינה המרכזי מצורפים שני חדרי ארונות וחדר רחצה גדול במיוחד. אל החדר מוביל מסדרון פרטי, שממנו נפתחות זוג דלתות המובילות אל החדר ופונות אף הן לקיר המייצר מבואת כניסה נוספת, תוספת לפרטיות. החדר מתוכנן עם שני חלונות בלבד, בדומה לשלושת החדרים האחרים המשמשים לאירוח ועבודה והקטנים ממנו בחצי השטח. החלונות אינם פונים לים אלא לחצר הקדמית של הבית.

העובדה כי החדר אינו נהנה מחלונות רבים ומהנוף העיקרי יכולה להיות מוסברת ברצון לפרטיות. החדר מרוחק ואטום מהחלקים הציבוריים של הבית, אך החלונות שומרים על הקצב האחיד והזהה של הפתחים סביב הבית.

החיפוי

הבית מרוצף באבן בהירה. האבן מתוכננת בחלוקות התואמות את החדרים: במסדרון קיימת מסגרת דקה יחסית למילואה הרחבה של האבן. האבן משרטטת את ציר המבט האלכסוני של הבית. בשירותים המרכזיים נראה כי קיימת דוגמא של מסגרת רחבה ובתוכה ריצוף באריחים קטנים. חלוקה דומה קיימת גם על הקירות. נראה גם כי לריצוף הוקדשה תשומת-לב רבה. הריצוף אינו סדרה חזרתית של אריחים מתועשים המרוצפים באופן מודרניסטי כמשטח, אלא מחולקים לכל חדר בנפרד. חלוקה כזו דוחה את הריצוף כמעשה מכאני של גריד המשכי.

הבית חסר פאנלים, ומשטח הרצפה מגיע עד לקיר, המטויח עד לריצוף. בבנייה רגילה נהוג להפריד בין שני המשטחים על-ידי פאנל, כדי ששטיפת הרצפה לא תפגע בטיח הקיר (חומר הסובל ממגע עם רטיבות) וכדי למנוע את הלכלוך הנוצר במגע הסמרטוט עם הקיר. הפאנל המודרני הוא צמצום חיבור קיר רצפה, אשר בבתי עץ עובד לפרט קישוטי. בבתים מודרניסטים קיבל הפאנל היבט פונקציונלי, הגנה על הקיר. הפאנל הסטנדרטי הוא חלק מהריצוף, מידתו בדרך-כלל 7 ס"מ ועוביו 1 ס"מ. בבנייה המסורתית המקומית סוידו הקירות מדי שנה, וכך נפתרה בעיית סימני הניקיון על חלקו התחתון של הקיר. המראה המושג בהעלמת הפאנל הוא של בית מזמן אחר, מתקופה שונה.

הריהוט

בצילומים מופיעים שני סוגי ריהוט: ריהוט נייד וריהוט ניח. הריהוט הנייד אקלקטי, כולו מעץ בגוונים שונים, ונאסף כנראה על-ידי בני הבית. בסלון ובפרוזדור עץ כהה וריהוט כפרי-צרפתי, כנראה מהמאה ה-19, פשוט ומגושם. במטבח עץ בהיר. כל הריהוט ישן ומשומש באופן המרמז כי נמצא במקום או ברשות הבעלים שנים ארוכות ודורות רבים. הריהוט הקבוע מופיע בשני המטבחים. במטבחים בנויות נישות בקיר, שאליהן מותאם הרהיט, הדלתות עשויות מסגרת עץ ומילוי, הידיות בולטות מהן. חלק מהריהוט ניצב על רגליים, בשונה מהרמה על-ידי פאנל המשכי המקנה לרהיט מראה קבוע. הרגליים מעוררות מחשבה שהרהיט היה קיים לפני הנישה והוכנס אליה אחר מעשה. גם הריהוט מגויס לרעיון "כבר היינו כאן".

האביזרים

מנורות עמידה בעלות אהיל מייצרות אור בסביבתן, בשונה ממנורות הלוגן "אפ־לייט" או ניאונים, המפיצים תאורה כללית על שטח רחב. המנורות יוצרות סביבה מוגדרת בניגוד לאמצעי תאורה מודרניים, המאפשרים הארה רחבה של סביבה. אביזרים נוספים הנוכחים בצילומים: כד חלב ישן המשמש כאגרטל לזר פרחים כפרי. קערות עץ גדולות, כדי שמן ישנים, כדים ארכיאולוגיים ומאזניים עתיקים. שטיחים עתיקים נמצאים בסלון, בפרוזדור, במטבח ובאמבטיה. למעשה, אין מכשיר או אביזר עכשוויים בצילומים מלבד יצירות האמנות. כך, עבודות האמנות העכשוויות הן הרמז היחיד בבית המעיד על זמן ההווה.

ומה שאין

בתוכנית לא מופיעים ממ"ד או חדר ביטחון. יש לשער כי החדר נמצא במרתף הבית, שאליו יורדים בגרם המדרגות הסמוך לכניסה. כיוון שקומה זו אינה מופיעה בספר, יש להניח כי פונקציות נוספות הנמצאות במרתף יכולות להאיר את ניתוח הבית באופנים נוספים.

סיכום

הווילה הטוסקנית בישראל, על כל היבטיה, מנסה להקנות תחושה של בניין שקיים שנים רבות. האלמנט העיקרי שבית מסוג זה מבטא אפוא הוא שלילת הזמן. בעוד המודרניזם מציע את מחיקת העבר, הווילה הטוסקנית בישראל מנסה ליצור עבר באמצעות הקמת

מבנה שתכנונו מתייחס למקורות היסטוריים מקומיים. בעוד המודרניזם מציע רעיון חברתי-אידיאולוגי נוקשה ומצהיר על שוויוניות וניסיון להגיע לחברה אחידה ומאוחדת, הפוסט-מודרניזם מציע אפשרות של בחינה מחדש של מערך הכוחות; הפגנה של רכוש ומיקום כלכלי. פוסט-מודרניזם מקומי זה הוא תת-זרם רגיונליסטי או ורנקולארי שנטל את עיקר השפעתו מהסגנון הטוסקני-פרובנסלי.

הווילה אינה מערערת על מהלך החיים הבורגני, להיפך – היא מתגאה בו, מאמצת את ערכיו ומחקה את סגנונו: התוכנית מרמזת על אורח חיים בורגני ומציגה מערכת המבחינה בין שימושים וזמנים, מפרידה בין זמן טקסים וחג לחול ויומיום – חדר אוכל פורמלי מול שולחן יומיומי במטבח. המבואה משמשת גם לצורך עצירה והתרשמות וגם למיון הנכנסים. שני מטבחים מאפשרים הפרדה בין נותני השירות למזמיני השירות. המטבח הפעיל אינו "מקבל" מבט לנוף. הנוף מוגדר כמרכז הכובד וכאלמנט האיכותי ביותר. למעשה, קיימת דחייה והכחשה של החיים המודרניים.

ניתן לראות את בית גור כהמשך להתפתחות השפה הפוסט-מודרנית, שמאפיינת רבים מהבתים הפרטיים בישראל משנות השמונים ואילך. אך כפי שהוצג כאן, ניתן גם לקרוא את האדריכלות הזו, במובן הרחב, כקביעה של נוכחותו ארוכת הימים של הבית, ולראות את המתגורר בו כאחד מתוך רצף ארוך של משתמשים.

בתים בסגנון בית גור הם חלק ממסורת של בנייה המושפעת מגורמים שונים, אך שומרת על הופעה ואיכויות בנייה של המרחב והאקלים היסודיים. בנייה כזו יכולה לקבל ניואנסים פרובנסליים או טוסקניים ביתר קלות מאשר קליפות מודרניסטיות, המנסות להציע התאמה של צורה לפונקציה, כנות של חומר ושימוש, ואת הרעיון שפחות הוא יותר. מפרספקטיבה זו ניתן לטעון כי המודרניזם בארץ היה אך הפרעה זמנית באדריכלות של המרחב המקומי. צבי אפרת טוען כי ה"ורנקולר" התבטא בחיבתן של האליטות הישראליות לרכוש ולנוף הערביים, חיבה אשר שיקפה כמיהה רומנטית לכל מה שהיה יכול לייצג מקומיות ואותנטיות – כמיהה שחלחלה כאן מאז ראשית היישוב מתחת למכבש המודרניסטי הרשמי (אפרת, 2004: 437).

הניסיון של האדריכלית שרם ומשפחת גור להתייחס לסוג מסוים של עבר מקומי, לעובדה כי קיימת בישראל מסורת בנייה המשקפת שליטים שונים, תרבויות שונות ומקומות שונים, הוא ניסיון ראוי לציון. שתי השלילות הקלאסיות של התרבות הישראלית, שלילת המזרח ושלילת הגלות, מקבלות כאן פנים אחרים. שלילת הגלות אינה קיימת כאן, אך מתגלה שקיימת שלילה של המודרניזם, ושלילת המזרח לובשת פנים חדשות, על-ידי קריאה בשם אחר לבית שניתן למצוא כמותו – או לפחות בעל מאפיינים דומים – בסביבה.

שלי כהן טוענת כי אימוץ הזהות היס־תיכונית מבטא יותר מאשר הכרה בהשפעות האירופיות והמוסלמיות על האדריכלות היהודית והפלסטינית לפני 1948:

הזהות היס־תיכונית מרחיבה את תפיסת המקום מאחר שהיא מכלילה בו ארצות אירופאיות (איטליה, יוון צרפת וספרד). היסוד המדומיין במונחיו של אנדרסון, בזהות היס־תיכונית מספק לאדריכלות הישראלית השתייכות ליחידה גיאוגרפית גדולה ומוערכת (גם אם רב־תרבותית ומפוצלת), וזיקה לאקלים מואר באור שמש וחם באורח פיזי ומנטלי, זאת תוך התחמקות הן מן הזהות המזרחית (פלסטינית) המאיימת, והן מן הגלותיות המזרח ארופאית, שממנה הבחינה עצמה הציגונית. הזהות היס־תיכונית מבטאת את הדיאלקטיקה בין הקבלה של המקום ושלילתו. בעבור האדריכל המתכנן, היס־תיכוניות היא ערסל קונספטואלי למנוחת צהרים מן הטלטלה הקולוניאלית שבין הארופאיות לאסיתיות, בין עמדת הכובש לבין עמדת הנכבש המתבטל בפני המערב (כהן, 2005: 70).

ספרה של טמיר־שסטוביץ יכול להיקרא כהתרסה נגד התרבות האדריכלית הקאנונית. בראייה חתרנית פחות נראה כי זוהי תצוגה של התרבות השלטת, של טעם פופולרי בקרב שכבת בעלי ההון, המשפיע על טעמו של הקהל הרחב.

כחלק ממגמת חיקוי העושר, מופיעה הווילה הטוסקנית הישראלית גם כקוטג', ומשנה ממדיה מגובה 3.4 מ' ל־2.7 מ', משטח מגרש של ארבעה דונמים לחצי דונם, ומשטח בנוי של 500 מ"ר ל־160 מ"ר. מה שגותר הוא השם ו"הסטייל", אך אלה מאפיינים תפיסה ומסר פוליטי־חברתי.

הווילה היא יחידת מגורים שבה, ובמגרש שעליו היא נבנית, מושקע רוב ההון המשפחתי ולעיתים קרובות מושקעת גם ההכנסה העתידית (כמשכנתא). ליחידת המגורים תפקיד שהוא מעבר לפונקציות סטנדרטיות של מקלט או הגנה. היא הצהרה של בעליה כלפי עצמם וכלפי הסביבה על קשת רחבה של נושאים: רמת הכנסה, זהות, שייכות חברתית ותרבותית, מקוריות ותעוזה. למעשה, זירת מאבק על הון לסוגיו השונים.

הטרנד העיצובי של הווילה הטוסקנית בישראל מצביע על כך שהציבור משפיע מהותית על אופי הבנייה הפרטית. ה"צומוד" הישראלי החדש של הדור השבע אומר באמצעות האדריכלות שבחר: אנחנו כאן ותמיד היינו. אין זו רק דחייה של המודרניזם הישראלי, אלא אמירה על אלטרנטיבה שנמצאה, ומצהירה על השייכות החד־משמעית למקום.

ביבליוגרפיה

- אפרת, צ. 2004. **הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות 1948-1973**. תל-אביב: מוזיאון תל-אביב לאמנות.
- איתן, ע. וגוגנהיים, ד. 1996. "הביתן הישראלי – מעבר לנראה" (מתוך קטלוג הביתן הישראלי) **סטודיו** 77 (נובמבר-דצמבר 1996): 56-57.
- בן-ארצי, י. תשמ"ח. **המושבה העיברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914**. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- בצר, א. 1984. **בתי הדירות בתל-אביב בשנות השלושים: התפתחות תכנון ועיצוב** חיפה: הטכניון.
- ג'יימסון, פ. 2000 [1984]. **פוסט-מודרניזם או ההגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר**. תרגום עדי גינזבורג-הירש, דברי מבוא חנן חבר ומשה רוך. תל-אביב: רסלינג.
- טמיר-שטוביץ, א. 1996. **בתים בסגנון אישי**. תל-אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור וזמורה-ביתן.
- כהן, ש. 2005. **על ערכים ואריחים: אריחי הריצוף הסטנדרטים באדריכלות למגורים**, עבודת גמר לקראת תואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- נצן-שיפטון, א. 2000. "בתים מולבנים". **תיאוריה וביקורת** 16: 227-232.
- עמיר, ט. 2001. **קו 5: היבטים חברתיים באדריכלות ישראלית**. עבודת גמר לקראת התואר מוסמך למדעי החברה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- פוקס, ר. 1998. "הבית הערבי הארץ ישראלי: עיון מחודש א". **קתדרה** 89: 83-126.
- 1990. "הבית הערבי הארץ ישראלי: עיון מחודש ב". **קתדרה** 90: 53-86.
- פטקי, מ. ת. א. 1935. "יפו-תל-אביב". **הבנין – עיתון חוג האדריכלים בא"י**, גליון מס' 2 (פברואר 1935).

- Eytan, D. and Guggenheim, D. 1996. "Sensing the Future: 6th International Architecture Exhibition". In: Hollien, H. (ed.), *La Biennale di Venezia*. Electa, pp. 392-395.
- Le Corbusier 1994 [1926]. "Five Points Towards a New Architecture". In: Conrads, U. (ed.), *Programs and Manifestoes on 20th-Century Architecture*, M. Bullock (trans.). Cambridge, Massachusetts: MIT Press, pp. 99-102.
- Wharton, E. 1976. *Italian Villas and their Gardens*. New York: Da Capo Press.

בין בית לשיכון

השיכון, כתוצר של יחסי כוח מורכבים במציאות חברתית ותרבותית משתנה, הוא מערכת ממסדית המבוססת על נוהלים ומנגנונים פורמליים, ולא מערכת אינטימית – בית – המתאפשרת כתוצאה מיחסים בלתי אמצעיים בין הפרט לסביבתו. מתח זה בין בית לשיכון – בין המצב שבו בונה אדם את ביתו בהתאם לצרכיו, יכולתו ומגבלות הסביבה וחומרי הגלם העומדים לרשותו לבין ייצור מערכתי ומוסדי של סביבות מגורים – מתרחש במעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית. ביטוייו בעולם המערבי מלווים את הדילמות שמציבה המודרניות, מגמת ההמשך של הנאורות של המאה ה-18, המביאה עימה תקווה לשינוי חברתי ולעולם טוב יותר, אך גם מתחים ומאבקים. לצד האתגרים שמציב המודרניזם, הדוחה מסורות חשיבה ויצירה קודמות, מתבררים הקשיים של תהליכי המודרניזציה, המוחלים באמצעות הקולוניאליזם מצד אחד והלאומיות מן הצד האחר, בניסיון להשליט בכוח קדמה ופיתוח.

המגורים נחשבים כטובין פרטי; יש בהם תועלת לפרט, הם נצרכים באופן בלעדי וניתן להגביל את השימוש בהם ללקוחות נבחרים. אבל, מאחר שהשפעותיהם נוגעות לכלל החברה, הם מנוהלים בדרך-כלל כטובין ציבורי ומהווים את אחד משירותי הציבור החיוניים במדינה. מקום מגורים הולם מספק את שירותי הדיור הנחוצים למשק הבית בחברה התעשייתית המודרנית. הוא בסיס הכרחי להבטחת חיי משפחה תקינים ולגידול ילדים, ותשתית לאיזון חברתי ולחוסן כלכלי. החובה הציבורית להבטחת דיור הולם מתפתחת יד ביד עם מדינת הלאום המודרנית, כחלק מהדאגה לטובתו של האזרח, לבטחונו ולרווחתו, במקביל למעורבות המדינה בנושאי רווחה אחרים כגון בריאות, חינוך וביטחון סוציאלי. ביסוד אספקת הדיור הממוסדת עומד העיקרון של החלשת תלות האזרחים בכוחות השוק והקטנת הסיכוי לפגיעה בהם כתוצאה מפעילות השוק החופשי (Offe, 1984). על-פי רוב מדובר בפעילות הקשורה בייצור, סבסוד ו/או ויסות. אבל התערבות ציבורית בדיור מבוססת גם על מתן שירותים אחרים, כגון סלילת רחובות, אספקת מים, חיבור למערכת הביוב, פינוי אשפה, תקינה של חומרי בנייה, פיקוח על הבריאות, הבטיחות והביטחון בסביבה וכן תקנות ותחיקה בנוגע לכוח עבודה, מימון

ומיסוי.¹ על כן השפעת מדיניות הדיוור היא לא רק על צורות המגורים המיוצרות באופן רשמי באמצעות אספקת דיוור ממוסדת, אלא על מכלול אופני הדיוור, כולל מגורים המיוצרים בשוק הפרטי, ואף מגורים המיוצרים מחוץ לגבולות הממסד, שאינם כלולים בו או כאלה המאתגרים אותו.

התערבות ציבורית בדיוור מניבה יתרונות סוציאקונומיים וגיאופוליטיים למדינה, ומשום כך היא כלי מדיניות חיוני. אבל יתרה מזאת: תכנון, עיצוב, בנייה וניהול של סביבות מגורים הם מכשיר בידי המדינה בייצור חיי היומיום של אזרחיה. לא מדובר רק בכלי לאספקת קורת גג, אלא במערכת המאפשרת נורמליזציה של מערכות השלטון באמצעות מימוש מסגרות של מקום וזהות, תוך כדי עימות ופשרה מתמידים בין כוחות חברתיים, כלכליים ופוליטיים. בעיצוב סביבות המגורים מסתייעת המדינה במומחים – מתכננים, אדריכלים, סוציולוגים, כלכלנים ואחרים – המספקים לגיטימציה להסדרת המרחב המטריאלי ומסייעים לה בפתרון קונפליקטים של הון, חלל וזמן (Harvey, 1985). לפיכך, לצד ההנחה כי מדיניות הדיוור היא חלק ממדיניות רווחה של שלטון המחויב לצרכי החברה וההכרה בדיוור כמסגרת המשרתת צרכים בסיסיים לקורת גג, תשתית למערכות חברתיות חיוניות ומקום למילוי צרכים רגשיים ותרבותיים – יש לראות במדיניות הדיוור, לא רק בישראל אלא גם במקומות אחרים בעולם, כלי שלטוני אידיאלי לייצור המרחב. במקום אחר נידון תפקיד התכנון והעיצוב של סביבת המגורים בתהליכי בניין מדינת הלאום ונחשפה בו ההבניה הממסדית של סביבות היומיום כמסגרת אידיאולוגית שבה נעזרת המדינה במערכות הדיוור כדי לעצב את דמותה (קלוש ולריון, 2000; קלוש, 2006). מאמר זה בוחן את משמעותן החברתית והתרבותית של מערכות מגורים בהיבט היסטורי ותיאורטי ועומד על התפתחות נושא הדיוור כבעיה מרכזית במאה העשרים, לאור תהליכי עיוור ופיתוח, התגבשות מדינת הלאום המודרנית ונסיונותיה לעצב קהילה ומקום.

שאלת הדיוור

כנושא ציבורי עולה סוגיית הדיוור לדיון בעולם המערבי במאה ה-19, לנוכח שינויים שחלו בעיר בעקבות המהפכה התעשייתית ועימם הצורך לארגן את המרחב העירוני בהתאמה לצורכי התעשייה המתפתחת, הכשרת אמצעי הייצור ומיקום כוח העבודה. השינויים בעיר נבעו בעיקר מגידול מהיר כתוצאה מהגירה מסיבית אליה מאזורים חקלאיים, בעקבות הזדמנויות התעסוקה שהיא הציעה לעומת האפשרויות בכפר.

1. להרחבה בנושא זה ראו Van Vliet, 1990.

תנאי החיים בעיר, שתשתיותיה שוב לא יכלו לעמוד בקצב הגידול ובצפיפות הגוברת, השתנו לחלוטין, גם בעקבות הסדרים חדשים לשימוש בקרקע. המבנה של העיר נקבע עתה על-פי תנאי התחרות על שימושי הקרקע, כאשר ערכים חומריים וכלכליים החלו להחליף את ההסדרים המסורתיים לשימוש במכלול משאבי הטבע. בתי-החרושת ומגוון של שימושים מסחריים, שבתנאים החדשים שנוצרו יכולים היו להתחרות בהצלחה על הקרקע, התמקמו בשטחים המועדפים, למשל בקרבת מקורות מים ששימשו כנתיבי תעבורה וכמרכיב חיוני בתהליכי הייצור (לצורך קירור, סילוק שפכים וכו'). עבור בית המגורים, שלא אמור היה לשמש עוד כמרכז הייצור, כפי שהיה בדרך-כלל בחברה החקלאית המסורתית, נקבע מקום ייחודי בעיר. אזורי מגורים מוקמו בזיקה למקורות התעסוקה, למשל סביב בתי-החרושת, שם הלכו וצמחו שכונות מגורים המיועדות לעובדים ולמשפחותיהם.

יחידת הדיור וסביבת המגורים הפכו למסגרת של שליטה בכוח הייצור – דהיינו, עובדים – כשערך הבית נקבע בהתאם לתמורה שניתן היה לקבל עבורו (שכר דירה). המעמדות השונים נקבעו בהתאם ליכולתם הכלכלית וזוהו עם האפשרויות שעמדו לרשותם לשלם עבור שירותי הדיור. אזורי המגורים נקבעו בהתאם לחלוקה מעמדית, כשגודלה ואיכותה של יחידת הדיור, כמו גם התנאים בסביבת המגורים כולה, נקבעו בהתאם ליכולת הכלכלית של הדייר מחד גיסא וההחזר שניתן היה לקבל עבור הנכס מאידך גיסא. מגורים באיכות נמוכה ובאזורים גרועים יועדו לחסרי יכולת ונבנו בצפיפות גבוהה, תוך ניצול מירבי של הקרקע, כך שההחזר בשכר הדירה יוכל לכסות את מחיר הפיתוח. ב־בזמן החלו לעבור בעלי היכולת לאזורים חדשים בשולי העיר, שהופרדו מתנאי העוני וההזנחה של השכונות הצמודות לבתי-החרושת במרכז העיר. ההתרחקות הפיזית במרחב יצרה גם ריחוק חברתי, שחזק עוד יותר את ההתבדלות המעמדית, שהלכה והתגברה עם התפתחות אמצעי התחבורה ובניית אזורי מגורים חדשים ואופנתיים בצפי לרווח מפיתוח נדל"ני המיועד לבעלי יכולת.

תנאי העוני בעיר התעשייתית² נבעו בעיקר מצפיפות גבוהה ומשתתיות לקויות. בבית, שאף שהיה אמור לשמש רק למגורים שימש לעיתים קרובות גם כמקום עבודה,³ לא הייתה הפרדה נאותה בין הפונקציות השונות. יחידת הדיור הייתה בסיס למכלול

2. העיר התעשייתית מתוארכת באירופה, בעיקר באנגליה (1830–1920), בשונה מארצות-הברית (1870–1920). ראו Mumford, 1961; Harvey, 1990; Hall, 1988.

3. לפני החקיקה המתקנת, שאסרה שימוש יצרני בבית, רווחו מאוד באנגליה טווייה ביתית, תפירת שקים. וייצור נרות וגפרורים, בעיקר על-ידי נשים וילדים.

איור 1/ צילום מספרו של יאקוב ריס (Jacob Riis) משנת 1890 בשם *How the Other Half Lives*. הספר השתמש במדיה האמנותית החדשנית של הצילום כדי להפנות את תשומת הלב לתנאי העוני בעיר התעשייתית, ותיעד את מגורי הפועלים בבתי דירות (tenement housing) בניו יורק בסוף המאה ה־19. (מקור: www.yale.edu/amstud/infocv/riis/front.gif)

פעילויות משק הבית כגון שינה, אכילה, רחצה, קיום יחסי מין, בילוי שעות פנאי וכן לפונקציות נוספות, כגון ייצור, אחסון בעלי חיים וכדומה. גם דיווחים על המצב הנורא השורר בערים⁴ לא הביאו לפעילות מיידית וממשית לשיפור מצב הדיור של העניים. למעשה, עד המאה העשרים לא לקחו הממשלות באירופה ובארצות־הברית אחריות לדיור תושביהן (איור 1). בנייה לשכבות נחשלות ולאוכלוסיות נזקקות לא נתפסה כענייני של השלטון. הדאגה והטיפול בנושאי הדיור לעניים בעיר התעשייתית היו בידי גופים פרטיים כגון ארגוני צדקה (חלקם כנסייתיים) וארגונים פילנתרופיים שפעלו על בסיס שאיפה לצדק חברתי (ולא דתי). עיקר העבודה התבצעה על־ידי נשים מתנדבות, למרות ביקורת ניכרת על מעורבותן בפעילות זו מחשש לפגיעה בבריאותן ובמוסריותן. העניין הציבורי בדיור התפתח לאור ההכרה בכך שמצבם הגרוע של הפועלים העניים אינו משתלם למעסיקים, משום שאחוזי תמותה גבוהים כתוצאה ממחלות ותוחלת חיים קצרה מקטינים את כוח העבודה. מגיפות הנובעות מתנאי דיור גרועים ומחיים בצפיפות גבוה היוו איום מתמיד על בריאות הציבור, וכך גם פשיעה ואלימות, אשר נתפסו כסכנה אישית, אך גם כסיכון כלכלי. יתרה מזאת, בחברה המוסרנית של המאה ה־19 נתפסו

4. כותבים כגון צ'ארלס דיקנס, פרידריך אנגלס, אמיל זולא וגם עדות חזותית כגון ציורים של גוסטאב דוֹרְה בסוף המאה ה־18, המבטאים היטב את המצב בלונדון, או צילומים של יאקוב ריס המציגים את המצב בעיר בניו יורק בסוף המאה ה־19; ראו איור 1.

תנאי החיים הירודים כאיום על ערכים חברתיים. אולם המעבר מתפיסת עולם דתית לחילונית מודרנית הביא עימו אט-אט את ההכרה כי מצבם הירוד של העניים אינו קשור לרמתם המוסרית אלא לסביבתם הפיזית. על בסיס זה הועלו נימוקים פרקטיים בזכות רפורמות סניטריות, נבחנו העלויות של חולי ומוות לכלכלה ונאמד הסיכון החברתי של מחלות, מגיפות, פשיעה ואלימות.

תודעה ציבורית גוברת והולכת למצבם הגרוע של העניים התבטאה בכתבות בעיתונים ובמאמרי ביקורת שקראו להתערבות ממסדית לצורך שינוי המצב. אבל אפילו הרפורמיסטים החברתיים של המאה ה-19, כגון רוברט אוון ושרל פורייה, לא גרסו שעל הממשלה להתערב באספקת דיור והאמינו כי על המעסיקים, בעלי ההון, לדאוג לדיור מתאים לפועליהם. התערבות הממשלה נחשבה על-ידיהם, כמו גם על-ידי הבנקים ובעלי הקרקע, לפטרנליזם מסוכן. היוזמות העיקריות לשיפור מצב הדיור של העניים התבטאו בעיקר בחקיקה מתקנת, אשר אסרה פיתוח של משכנות עוני (סלאמס) וחיבה בעלי בתים להכניס שיפורים בבתים שנבנו להשכרה. כך, לדוגמא, נקבעו תקנות שחייבו החדרת אור ואוויר לדירות, באמצעות בנייה על חלק מהמגרש בלבד, בנייה של יחידות דיור בגודל מסוים ודאגה לתנאים סניטריים מינימליים. אספקת דיור על-ידי המעבידים נעשתה במטרה לדאוג לעובדים לתנאי חיים שישמרו את כוח העבודה שלהם, כחלק מהדאגה למשאבי הייצור ובהנחה כי שיפור תנאי הדיור של העובדים מבטא את נדיבותו של המעסיק. על רקע זה התפתחו הדפוסים הראשונים של שכונות עובדים (company housing) כגון סלטייר (Saltaire) באנגליה, שנוסדה ב-1894, ופולמן (Pullman) בארצות-הברית, שבנייתה כעיר הושלמה ב-1884, אשר ביטאו גישה ליברלית של המעסיק כלפי עובדיו והובילו לפיתוח מערכי דיור משולבים בתשתיות ציבוריות ושירותי קהילה, תוך שימוש בחדשנות הנדסית ואדריכלית.

התגייסות האדריכלות המודרנית לפתרון בעיות הדיור

עלייה במודעות לבעיות הדיור, על רקע המציאות הקשה בערים התעשייתיות, הסובלות מצפיפות, ממחסור בתשתיות ובעיקר ממלאי מגורים ירוד, הביאה לצורך לזהות באופן מדויק יותר את הצרכים של היחיד והקהילה בנושאי דיור ולפתח אמצעים להתמודד עם בעיות אלו באופן מערכתי. בעיקר באירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה, אבל גם במקומות אחרים בעולם, החלו גופים ציבוריים, ממשלתיים ומקומיים, להתערב בפתרון בעיות דיור. למרות השוני באופי המעורבות ובאופן ההתערבות בחלקים שונים של העולם, שנעשו בהתאמה לתנאים הייחודיים של המקום והמערכת השלטונית, ניתן

היה לזהות כי הצרכים לדיור חדש נבעו מעלייה בביקושים כתוצאה מהרס תשתיות דיור קיימות בעקבות מלחמות ו/או אסונות טבע, לצד הצורך לשקם ולעדכן את מלאי הדיור הקיים. אבל מעורבות ציבורית בפתרון בעיות דיור גדלה גם כתוצאה מזיהוי האפשרויות הגלומות בתכנון הדיור כאמצעי לשליטה ובקרה באדם ובמרחב; לצורך מיקום כוח העבודה, פיזור האוכלוסייה, מענה לשיקולים טריטוריאליים והניסיון לעצב את האזרחים/הנתינים כיחידים וכקהילה.

אדריכלים היו שותפים פעילים לנסיונות אלו, והצורך לשתפם בתכנון מלאי הדיור גדל עם עליית מורכבות הבעיות הקשורות בעיר והתמודדות עם יצירת מכלולי דיור גדולים. אם עד כה היה הדיור בעיקרו יצירה של הפרט עבור צרכיו, הרי שעתה, בעיר שמורכבותה הלכה וגדלה, גבר הצורך בארגון מערכתי ובהסדרה ממסדית. אדריכלים זיהו את החשיבות של שאלת הדיור כחלק מהניסיון להגדיר את תחומי פעילותם המקצועית ולאתר את אפשרויות ההשפעה שלהם כבעלי ידע ייחודי. התנועה המודרנית באדריכלות היא שהובילה חיפוש זה אחר הרלוונטיות של הפעולה האדריכלית, תוך זיהוי מדויק של מגנוני הכוח והגופים בעלי ההשפעה. מאמץ זה קשור לשינויים בהתייחסות האדריכלות לעצמה ובהתפתחותה מדיסציפלינה העוסקת בעיצוב בלבד לתחום ידע בעל זיקה מדעית, המעורב חברתית ופוליטית. מודעות זו לכוחה של האדריכלות להשפיע על החברה הלכה וגדלה בין שתי מלחמות העולם. היא קיבלה ביטוי בהתארגנויות שונות של קבוצות אדריכלים שראו עצמם מודרניים והתבססה עם הקמת תנועה בינלאומית לאדריכלות מודרנית – ארגון ה-CIAM (Congrès International d'Architecture Moderne), שאחת ממטרותיו המוצהרות הייתה להחדיר את הידע על אדריכלות מודרנית אל תוך מערכות השלטון של המדינה וההון.⁵

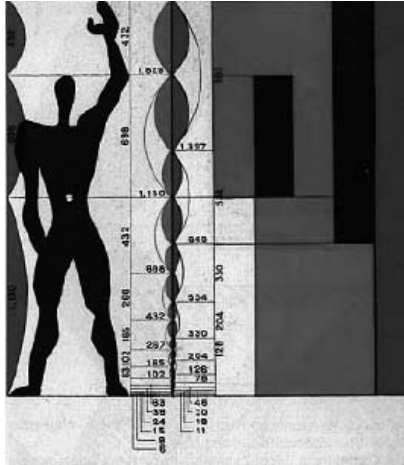
גישה מערכתית לדיור דרשה התייחסות למבנים מורכבים – לא בית על מגרש, אלא טיפול באזורים שלמים ותכנון כולל מהבית עד העיר. על-פי גישה זו היוותה יחידת הדיור חלק מסכימה כוללת למגורים, דהיינו מערכת שיכון (housing) ולא רק בית (house). תכנון המגורים כלל עתה לא רק את יחידת הדיור עצמה אלא את כלל סביבת המגורים, על קשריה עם המערך העירוני. בתוך מבנה מורכב זה קיבל הבית, במובן של מקום מגורים (house) משמעות רחבה יותר של שיכון ודיור (housing), דהיינו רכיב בתהליך מורכב, הכולל גם תכנון, מימון, בנייה ואכלוס. גישה חדשה זו לסביבת המגורים נדרשה לפיתוח דפוסי דיור

5. כבר בפגישה הראשונה של ארגון ה-CIAM בלה סראז (La Sarraz) ב-1928 הציג לה קורבוזיה את חשיבות הקשר של האדריכלים עם מוסדות המדינה, וכמוהו עשה גם האדריכל ההולנדי ברלאז' (Berlage); ראו Ciucci, 1981.

חדשים, בהתייחס לאורח החיים המשתנה, לתהפוכות במבנה המשפחה ולמגמות חדשות בארגון משק הבית, הרכבו והתנהלותו. לצד שינויים באורח החיים ובצרכים של הפרט וביחסיו עם החברה חלו גם שינויים מדעיים וטכנולוגיים, שהתבטאו בפיתוח חומרים חדשים ובהשתנות תהליכי ייצור. ההתלהבות מן הקדמה המדעית והטכנולוגית הקבילה לחשיבות העולה של המחשבה הכלכלית ועימה הדגש על יעילות וכדאיות.

המאמץ האדריכלי התמקד בפיתוח סטנדרטים מחייבים, שיגדירו מוסכמות מקובלות לדיור הולם, כגון גודל מינימלי של יחידת הדיור ושל חלליה השונים, הציוד ההכרחי, סוג התשתיות וכו'. מאמץ זה משקף חיפוש אחר מבני עומק על-זמניים,⁶ המנותקים ממקום או ממקרה ייחודי ומבוססים על גישה הומניסטית כוללת, הרואה את הפרט כחלק מ"משפחת האדם".⁷ ביסודה, ההכרה בדמיון בסיסי בין בני אנוש באשר הם, מצביעה על כך שצורכי הדיור הם מעיקרם זהים. אבל, כמובן שטמונה כאן גם ההנחה כי כדי להפוך אדם למודרני ולהתאימו לחברה המערבית דרושים לו צורכי דיור בסיסיים, שיאפשרו לו להפוך לחלק ממשפחת האדם (המערבי המודרני). לאור הכרה זו, כל שנותר הוא להגדיר את דרישות היסוד לדיור, דהיינו להגדיר תנאי מינימום למגורים בעיר ובחברה המודרנית. השליטה בתכנון יחידת הדיור התמקדה בארגון יעיל ופונקציונלי של ציודה ושל חלליה, הכולל, למשל, הפרדה בין אזורים מובחנים (אזורים פרטיים ואזורים ציבוריים, אזורים יום ואזורים לילה),⁸ יצירת קשרים תפקודיים בין פעילויות (קשר בין חדרי השינה לחדרי הרחצה, או בין המטבח לאזור האכילה) וקביעת מידות בסיס לאלמנטים שונים (כגון גובה תקרה, גודל חלונות וכו') (איור 2). סביבת המגורים עצמה הובחנה מחלקים אחרים בעיר, כגון אזורים מסחר ותעשייה, כדי ליחד עבורה קרקע שתתאים לשימושים ופעילויות הקשורים בחיי המשפחה וגידול הילדים. גישה זו של איזור (zoning) מתבססת על ניתוח מדעי של מכלול השימושים והפעילויות בעיר, כדי להבין לעומקם את הצרכים הבסיסיים של הפרט והמשפחה. מטרתה לפשט צרכים אלה למינימום ההכרחי ולפתח כלים כדי להבטיח מינימום זה באמצעות תכנון יעיל ופונקציונלי של ייעודי הקרקע. במהלך תכנוני

6. חיפוש אחר המכנה המשותף בין בני האדם נערך גם בתחומים אחרים, המבקשים לגלות מבני עומק חברתיים. ראו למשל עבודותיהם של קרל גוסטב יונג, קלוד לוי-שטראוס, נועם חומסקי ואחרים.
7. תערוכת הצילומים משפחת האדם (The Family of Man), במוזיאון לאמנות מודרנית (MoMA) בניו-יורק ב-1955, ביקשה להדגיש את זהות החוויה האנושית. האוצר, הצלם אדוארד סטייטשן (Edward Steichen), ריכז 503 תמונות סביב נושאים זהים לכל התרבויות, כגון, ילדים, אהבה, לידה ומות. התערוכה נדדה בעולם ותועדה בספר הנושא את שמה.
8. על הפרדה בין פרטי לציבורי בבתים פרטיים ובבתים בפרויקט "בנה ביתך" בישראל ראו מאמריה של טולה עמיר והדס שדר בקובץ זה (העורכות).

איור 2/ איור מתוך עבודתו של לה קורבוזיה על המודולר (Modular) אשר פותחה בין השנים 1943-1947 ומהווה דוגמא לניסיון לקודד את יחסי המידות של גוף האדם בתוך מערכת פונקציונלית ואסתטית הנשענת על חתך הזהב (מקור: www.bosse-usa.com)

זה נתפס האדם לא כפרט נבדל, אלא כמייצג קבוצת אוכלוסייה בעלת צרכים ייחודיים. התכנון מתמקד בשני נושאים עיקריים: בריאות ובריאות לעומת נוחות ורווחה. הדאגה לבריאות נוגעת בדרך-כלל לאוורור נאות, סניטציה ואור יום. הבטיחות מתייחסת למניעת שריפות ושאר תאונות היכולות לקרות בחלל הביתי. הנוחות והרווחה מבטאות דאגה לרווחת הפרט מבחינת גודל הדירה, שטחה וארגונה והתייחסות לשטחים הפתוחים ולשירותי הציבור העומדים לרשות הקהילה.

לצד הגדרת הדרישות המינימליות לדיור הולם וארגון יעיל ופונקציונלי של יחידת הדיור (מכונת מגורים) ומערכות העיר (איזור), בולט בפיתוח דפוס הדיור המודרני המאמץ להתאימו לאמצעי הייצור ולתנאי הייצור באמצעות מיכון וסטנדרטיזציה. מאמץ זה מתבטא בפיתוח קודים, חוקים ותקנות לצורך שליטה בחומרי הבנייה ובתהליכי הייצור וכדי לייעל אותם (איור 3) ולהתאימם למערכות הכלכליות, למשל על-ידי סנכרון שלבי הבנייה בהתאמה לתנאי המימון.⁹ השבחת איכויות הדיור, התשתיות והמערכות העירוניות התומכות מלווה במהלכי הסדרה ופיקוח, שבסופו של דבר מתמקדים בשליטה

9. הסדרים אלה אינם מאפשרים, למשל, לבנות מבנים חצי גמורים, להשלמה עצמית על-ידי הדיירים, אף שלאורך השנים יש מאמץ גדול לייצר דפוס דיור כאלה. למבחן דוגמאות לפיתוח בנייה עצמית ראו Oxman, 1983.

איור 3/ סטנדרטיזציה בייצור שכונות מגורים: שכונת טרטן (Törten) בדסאו, גרמניה (1930) בתכנון ולטר גרופיוס (מקור: ארכיון הבאוהאוס)

באדם – המשתכן. על רקע כל אלה הולכת ומתבררת המשמעות של הבית לא רק כמקום מגורים (house), אלא במובנו הרחב יותר כמערכת שיכון (housing), הכוללת טיפול ממסדי בתהליכי דיור ומגורים באמצעות מדיניות דיור ציבורית הכוללת ייזום, תכנון, מימון, בנייה, אכלוס ואחזקה. כל אלה מבהירים כיצד הדיור בחברה המודרנית שוב אינו תהליך ספונטני ובלתי אמצעי, אלא מערכת ממסדית ומוסדית מאורגנת ומתוכננת. השאלות העומדות על הפרק בחיפוש הממסדי אחר תנאי דיור הולמים הן: מהו תקן ראוי למגורים מבחינת איכות הדיור, הציוד הדירתי והמבנה, אך בעיקר, מהי צפיפות הדיור הראויה, דהיינו, מה מספר הנפשות המתאים להתגורר בשטח דיור נתון (חדר, יחידת דיור, מגרש, שכונה, עיר). המאמצים להגדיר סוגים שונים של משתמשים בהתאמה לתנאי דיור, כך שניתן יהיה לכוון את היצע הדיור על-פי קריטריונים מתאימים, מעלה את השאלה: איך מותאמים סוגי הדיור השונים לאוכלוסיות היעד? יתר על כן: מי קובע את תקני הדיור המחייבים ואת התאמתם? המתכנן, הדייר/המשתמש, או הממסד? שאלות אלו, במיוחד האחרונה, מציינות את הבעייתיות בהגדרת השליטה והפיקוח על המגורים. העלאתן על סדר-היום האדריכלי מאפיינת נסיונות מאוחרים יותר של תכנון למגורים, בעיקר החל מסוף שנות החמישים, המבקשים לתת ביטוי לגורמים השונים המעורבים בתהליכי הדיור (הדיירים, המתכננים, קובעי המדיניות, הבונים בפועל).

ההצעות האדריכליות שהתגבשו באותן שנים, על-ידי קבוצות המאתגרות את החשיבה האדריכלית מבית מדרשו של המודרניזם הגבוה, היו מרדניות באופיין.¹⁰ התלוותה אליהן ביקורת נוקבת נגד תוצרי התכנון של העשורים הקודמים, שהצטיירו כבלתי גמישים, כפויים מלמעלה ולא רגישים לצרכים בשטח.¹¹ הביקורת כוונה מחד גיסא כלפי תכנון למגורים הפועל בחלל ריק, שאינו מכיר בתקדימים המבוססים על זיקה היסטורית לעבר, ומאידך גיסא כלפי התעלמות מגילויי תרבות מקומיים, הרואים את האדם בתוך סביבה קיימת, בעלת ערכים הנובעים מתנאי אקלים, מצב כלכלי וטכנולוגיות בנייה ייחודיות, שלכולם משמעות לאדם המשתמש ולאורח חייו במקום.¹² קריאה זו לוותר על הסכימטיזציה של תהליכי התכנון ולהחזיר את האוטנטיות למרחב הסטרילי, שחולל המודרניזם, מתאפיינת בנטייה לשלב בתכנון גם ידע אנתרופולוגי וסוציולוגי.¹³ היא מבקשת לקיים דיון מחודש במושגים הקשורים לאורח החיים העירוני, כגון היחסים בין הבית, הרחוב, האזור והעיר, ולכונן מודלים חדשים של חיברות במערכים שיגבירו את יחסי השכנות, על-ידי המצאת מדרגים חדשים, כגון מבנן (cluster) או מקוץ (precinct).¹⁴ אך למרות מאמץ ניכר להגדיר מחדש את היחסים בין הדייר המשתמש לבין מכלול תהליכי הייצור של סביבת המגורים, שאלת המפתח הנותרת פתוחה היא זו: של מי האחריות לדיור, למי הזכות לדיור, ובאיזה אופן ממומשות אחריות וזכות זו?

מדיניות דיור

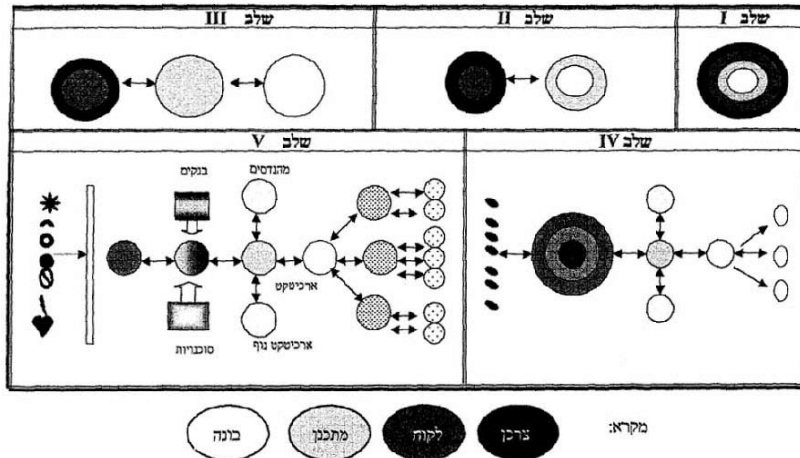
מדיניות דיור ציבורית מסדירה את מערכת השיכון בתוך מסגרת כללית של אספקת שירותי רווחה. היא מבוססת על ההנחה כי הבטחת מקום מגורים, המתחייבת כחלק מהדאגה לאיכות חיים, היא באחריות המדינה, כיישורת ריבונית הממונה על אזרחיה ודואגת לשלומם ולרווחתם. השאלה אם וכיצד עונה מדיניות הדיור על צורכי החברה, בדומה

10. לסקירה של מגוון הגישות הרווחות בתקופה זו, ראו Ockman, 1993; דוגמא להשפעה של הביקורת הבינלאומית על המודרניזם על אדריכלים בישראל ראו במאמרו של אוריין שחר, אלונה נצ'ר-שיפטן ורחל זבה בקובץ זה (העורכות).
11. הקבוצה הפעילה ביותר במישור זה ובעלת ההשפעה הגדולה ביותר הייתה Team X, שהורכבה מאדריכלים ביקורתיים בני הדור הצעיר, אשר פעלו בתחילה בתוך CIAM, אך הובילו בסופו של דבר לפירוקו של הארגון. למניפסטים של Team X ראו Smithson, 1968. לדיון היסטורי ב-CIAM ובקבוצת Team X ראו: Mumford, 2000. ראו גם <http://www.team10online.org/index.html>
12. על גישות אלו, בייחוד בהקשר של רגיונליזם ביקורתי, ראו Tzonis, 2003; Frampton, 1985.
13. תחום הידע החדש המתגבש בשנות השישים בהקשר זה מכונה יחסי אדם-סביבה ונשען גם על ידע פסיכולוגי המנסה לעמוד על מערך הקשרים הרגשיים של המשתמש, עמדותיו כלפי הסביבה המתוכננת לפני ואחרי התכנון. ראו למשל Rapoport, 1977.
14. על רעיונות אלו ויישומם בישראל ראו כרמי, 1977; צ'רצ'מן ורוזנפלד, 1978.

לשירותי רווחה אחרים, כגון בריאות, חינוך וביטחון סוציאלי, עוסקת בקשר בין דיור ובין מבנים חברתיים, כלומר כיצד מכוננת אספקת הדיור זהות והשתייכות חברתית וכלכלית? כיצד מתייחס הדיור לפערים בין קבוצות בחברה? מי מקבל מה, מתי, איך ולמה?

כדי לעצב מדיניות דיור נדרשים כלים להערכה של המגורים, לא רק לצורכי המדינה, אלא בראש ובראשונה למשתמשים. קושי עקרוני בבחינת איכות והתאמה של הדיור לצורכי המשתמשים נובע מהפרדה מתמשכת בין הדייר ובין סביבת מגוריו ומהכללת מספר גדול של שחקנים בתהליך הייצור של מערכות הדיור, כחלק מההסדרה הכוללת של העיר ושל המדינה (איור 4). המעבר ממצב שבו בונה האדם את ביתו, בהתאם לצרכיו, יכולתו ומגבלות הסביבה וחומרי הגלם העומדים לרשותו, למצב של ייצור מערכתי ומוסדי של הדיור, הולך ומרחיב את הפער בין יצרני הדיור לצרכניו ומגדיל את אי-ההתאמה בין סביבת המגורים ובין המשתמשים בה (קון, 1989; Cooper-Marcus & Sarkissian, 1988; Turner, 1972; Habraken, 1966; 1972).

אף שהמחקר המלווה פיתוח תוכניות מגורים ציבוריות ותוכניות שיקום עירוני קורא כבר זמן רב להגברת המודעות של קובעי מדיניות ומתכננים לנקודת הראות של הדיירים (Gans, 1959; Rapoport, 1977), הערכה של המגורים מתבצעת בדרך-כלל באמצעות מדדים אובייקטיביים. אלה מתייחסים לגודל יחידת הדיור, צפיפות המגורים ביחס למספר הנפשות המשתמשות ביחידת הדיור, טיבו של הציוד הביתי הנמצא ביחידת הדיור, הבעלות על הנכס ומחירו בשוק. גישה זו מוגבלת מכמה טעמים. היא מבוססת על ההנחה כי מדדים אובייקטיביים מספיקים כדי להעריך את המגורים, אם על שום הסברה כי ביכולתם לאמוד באופן מדויק יותר את העדפות הדיירים, למשל באמצעות גישות עקיפות המנתחות את נתוני שוק הדיור (ראו למשל צובארי ושפר, 1991), אם משום שנדמה כי העדפות הדיירים כלל אינן ניתנות למדידה, או שנראה כי הן סובייקטיביות מדי. בהתאם, החלטות על מדיניות דיור מסתמכות על נתונים אשר מציגים מידע אשר לרוב כלל אינו רלוונטי לתפיסת העולם והגדרת הצרכים של אלה שעבורם מיועדים המגורים. זהו כמובן מקור לאי-שוויון, מאחר שהגדרת המדדים, האובייקטיביים לכאורה, נעשית באמצעות קטגוריות הגמוניות, חד-ממדיות וחד-משמעיות. קטגוריות אלו מבוססות על ניסיון למסד מסגרת אחידה לדיור, בהנחה כי היא מבטאת מערכת משותפת של נורמות וערכים ו/או כי ביכולתה להבטיח אורח חיים וצביון תרבותי משותף. במערכת כזו אין הכרה בצרכים ובהעדפות הייחודיות של קבוצות שונות, ובעיקר אין התייחסות לאופן שבו מעצבת סביבת המגורים את תחושת השייכות של הדיירים ואת זהותם החברתית. למרות הכרה בתרומתה הייחודית של מערכת הדיור למכלול מרכיבי איכות החיים

איור 4 / תהליך התרחקות יצרני הדיור מהמשתמשים (מקור: בן אריה, 2001)

של צרכניה (Kemeny, 1992), נוטים קובעי מדיניות להתייחס רק ליחידת הדיור ולהתעלם משאר מאפייני סביבת המגורים, שיש להם תפקיד חשוב לא פחות בקביעת איכות החיים של משק הבית.¹⁵ אך לאור קשרי הגומלין בין יחידת הדיור וסביבת הדיור, נראה כי לא ניתן להפריד בין רמת הדיור של משק הבית, כפי שהיא נובעת מאיכות יחידת הדיור, לבין רמת הדיור, כפי שהיא נובעת מאיכות אזור המגורים או השכונה. עובדה זו ידועה לכל מי שמחפש מקום מגורים, אשר בנוסף לטיב הדירה והתאמתה לצרכי משק הבית, מבחינת גודלה, איכות הבנייה, הגימור, הציוד והשירותים הכלולים בה, יבחן גם את איכות האזור או השכונה שבה הדירה ממוקמת, את רמת התשתיות, ואת היצע השירותים ונגישותם (צ'רצ'מן, קלוש ולריון, 1999). בעוד יחידת הדיור היא שטח פרטי של משק הבית, המיועד בעיקר למגורים, סביבת הדיור בנויה ברובה מרכיבים ציבוריים כגון דרכים, שטחים פתוחים ומבני ציבור, בדרך-כלל בבעלות הרשות המקומית ובניהולה. בישראל זכות הבעלות על יחידת הדיור מוגדרת בחוק, והנכס נרכש, ישירות או בעקיפין, על-ידי משק הבית. סביבת הדיור הכוללת היא מסגרת ציבורית המאפשרת למשק הבית לקבל מגוון של שירותים, כגון חינוך, בריאות, מסחר, נופש, פנאי וספורט.

15. ראו למשל פרסומי הלמ"ס על ישראל ופרסומי OECD המשווים בין מדינות שונות.

איור 5 / הדיור ככלי שלטוני: עטיפת האגודן ישראל בונה, משרד השיכון, 1958

דיור ושיכון בישראל: בין היומיום ללאום

הזכות לדיור בישראל אינה קבועה בחוק, ומדינת ישראל אינה חתומה על האמנות הבינלאומיות השונות (כגון האמנה לזכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, 1966, או הביטאט+5, 2001) המבטיחות, כחלק ממכלול הזכויות לרמת חיים נאותה, נגישות לדיור הולם. עם זאת, מאז היווסדה מכריזה המדינה כי הדאגה לדיור הולם נמצאת בראש מעייניה, תקציבים גדולים מושקעים בפתרון בעיות דיור, וענף הבניין היא אחד מהמגזרים הכלכליים החשובים ביותר. למעשה, עוד לפני קום המדינה שימשה פעילות השיכון מכשיר חשוב למימוש מטרותיו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. פעילות זו הייתה גורם מרכזי בקביעת הנוכחות היהודית במרחב הגיאוגרפי, סייעה בהתבססות הכלכלית של האוכלוסייה היהודית ותרמה לשמירת בטחונה ועליונותה (איור 5).

מאז הקמת המדינה אחראית ממשלת ישראל, באמצעות משרד השיכון והבינוי, לטיפול במכלול הנושאים הקשורים לדיור.¹⁶ פעילות זו מתמקדת בשלושה תחומים עיקריים של מעורבות באספקת הדיור: (1) ייצור וחלוקה של דיור חדש, באמצעות פיקוח

16. החל משנות השישים המאוחרות הפך מינהל מקרקעי ישראל לשותף פעיל באספקת הדיור בישראל, לאחר שפעילותו הורחבה מטיפול במלאי הקרקעות של המדינה למעורבות מלאה בתכנון הקרקע ובשיווקה. להרחבה בנושא זה ראו זיהר (בדפוס).

על כמות הדירות החדשות, בהתייחס למיקום ופרישה מרחביים של הבנייה החדשה ולעלות הבנייה, כולל גישה מבחנת בהתייחס למקומות מועדפים, פיקוח על מחירי רכישה, כולל הבחנה בין קבוצות זכאות ומקומות מועדפים, וכן אכלוס, במיוחד באזורים שנהנים מסובסידיה ממשלתית; (2) טיפול במלאי הדיור הקיים, הכולל אחזקה וניהול של דיור ציבורי, כולל מכירתו לדייריו וחידוש ושיקום הדיור בבעלות המדינה; (3) הקמת תשתיות בסביבת הדיור על-ידי ייזום ובנייה של מוסדות ציבור ושירותים חברתיים (לעיתים גם מרכזי קניות קטנים) באזורי הדיור שיוזמת הממשלה, בנייה של תשתיות פיזיות, כגון ניקוז, ביוב, צנרת מים וכו' וכן פריצת דרכים חדשות וסלילת רחובות.

העיקרון המנחה של מדיניות השיכון בישראל, כפי שנקבעה כבר בימיה הראשונים של המדינה, שאף להשיג שלוש מטרות לאומיות: קליטת עלייה, פיזור אוכלוסייה ודיור הוגן לכל משק בית.¹⁷ שתי המטרות הראשונות, נטען (Carmon & Czamanski, 1992), היו דומיננטיות בעיצוב מדיניות השיכון הציבורי בשנים הראשונות למדינה. על-פי טענה זו, במהלך בנייה של מדינת הלאום היו הממשלה וגופי שלטון אחרים אחראים על אספקת הדיור ומעורבים בתהליכי יישוב, פיתוח, תכנון, בנייה ואיכלוס. התייחסות למטרה השלישית התאפשרה רק כאשר הדגש עבר מכמות לאיכות והממשלה החלה לסגת בהדרגה ממעורבותה בשוק הדיור. אבל, בניגוד לטענה זו, הרי אף שצורות השליטה של המדינה בשוק הדיור משתנות, ממשיכה המדינה להיות מעורבת באמצעות פעילויות שונות שלה ושל גופי שלטון אחרים. מעורבות ציבורית בשוק הדיור מתבטאת לא רק בבנייה ישירה של יחידות דיור, אלא גם בוויסות שוק הדיור, בסבסוד תנאי רכישה, באספקת שירותים נלווים, המאפשרים פיתוח אזורי מגורים, כגון דרכים ותשתיות אחרות, וכן באמצעות פיקוח ושליטה על מכלול ההיבטים התכנוניים, העיצוביים, הכלכליים והמשפטיים הקשורים בדיור.

התערבות המדינה בשוק הדיור, כדי לפקח ולשלוט על המרחב הטריטוריאלי שלה, מאפיינת אותה מימיה הראשונים ועד היום. בהתאם, ייזום ובנייה של כחמישים יישובים יהודיים בגליל בשנות השבעים והשמונים הם פועל-יוצא של החלטת ממשלה; כמו בשנות החמישים, גם הם מבוססים על הפקעות קרקע ועל סיוע של הסוכנות היהודית בתכנון, בפיתוח ובהקמה (כרמון ואחרים, 1990; Yiftachel, 1998). גם באזורים אחרים, המוגדרים כאזורי עדיפות לאומית, כגון הגדה המערבית, מעורבת הממשלה לחלוטין בכל פעילות הפיתוח והבנייה (סבירסקי, קנור-אטיאס ואטקין, 2002). משרד השיכון,

17. שלוש מטרות אלו הוצגו על-ידי דוד בן גוריון בישיבת הממשלה הראשונה, כאשר ציין את הצורך ב"יישוב מהיר ומאוזן של כל חלקי הארץ", הצורך להתמודד עם קליטת עלייה על-ידי "יישוב כל העולים" והצורך "לפתור את הבעיה הכרונית של צפיפות ומחלות הנובעות מדיור בלתי מספק"; ראו רשומות הכנסת, 1949.

במימון הממשלה, משמש כמפתח הנדל"ן הגדול ביותר במדינה (שם), והממשלה שומרת על שליטה מלאה בקרקעות שברשותה ועל בקרה כלכלית, למשל על-ידי פיקוח על שוק המשכנתאות ומניעת פיתוח של שוק משכנתאות משני (ורצברגר, 2001). גם כל מנגנוני התכנון הם מרכזיים וכך כל החלטות הנוגעות למדיניות הפיתוח הן בשליטה ממשלתית (Alexander, Alterman & Law Yone, 1983).

כדי להסביר מעורבות זו של המדינה בפעילות השיכון ראוי לבחון לא רק את מטרותיה הרשמיות, אלא גם את המטרות הסמויות ואת התפקיד שממלאות סביבות המגורים במילוי מטרות אלו. עיצובו של המרחב הוא הבסיס ליצירת המסגרת הריבונית של המדינה, מיסוד ההגמוניה שלה והפנמתה על-ידי אזרחיה. הוא הקובע את הזהות והמשמעות של המקום ושל משתמשיו, תוך עימות ופשרה יומיומיים בין כוחות כלכליים, חברתיים ופוליטיים. לארגון המגורים תפקיד חשוב ביצירת המסגרת הטריטוריאלית של מדינת הלאום. אך חשיבות מערכת המגורים רבה גם בעיצוב האזרחים. כאן יש למדינת ישראל התכוונות כפולה: כלפי חוץ להראות שליטה וריבונות על השטחים שברשותה, וכלפי פנים ליצור מקומות מחיה המאפשרים להזדהות עם הסביבה והמעניקים משמעות לחיי היומיום בה (קלוש ולריון, 2000). מדיניות הדיור של מדינת ישראל מנסה לאורך השנים לפעול במתח מתמשך זה, מחד גיסא לאור הרצון לקבע ולהגדיר את גבולות הטריטוריה הלאומית, אך מאידך גיסא ליצור מקומות מחיה ולשמור על שגרת חיי היומיום. מתח זה והאופן שבו הוא משמש את המדינה מטשטשים בין תפקיד מערכת המגורים כסביבת יומיום ובין השימוש בה בייצור הטריטוריה הלאומית. כאן יש לאדריכלות תפקיד חשוב, מאחר שהיא מאפשרת להתמודד עם הסביבה, לתווך בינה לבין המשתמשים בה, לפרשה ולהתאימה לצורכי השלטון מצד אחד והאזרח מהצד האחר. תהליכים אלה אינם ייחודיים לישראל, כמובן, אבל הניסיון בישראל, שהתקיים בה פיתוח נרחב ומהיר יחסית, מאפשר לבחון כיצד סייע ייצור המגורים למדינה לקבוע את דמותה ולגבש את זהותה.¹⁸

שוק הדיור

החל משנות השבעים עבר שוק הדיור בישראל בהדרגה לידי גורמים פרטיים המנווטים על-ידי הממשלה. אחד השינויים הבולטים הוא המעבר מסבסוד המוצר, דהיינו בניית דירות בפועל באמצעות בנייה תקציבית, לסבסוד הצרכן באמצעות מתן הקלות בתנאי

18. הדוגמא של ישראל מצטרפת לדיון בתפקיד האדריכלות, במיוחד האדריכלות המודרנית, בתהליכי בניין אומה. ראו למשל: Bozdogan, 2002; Kusno, 2000; Holston, 1998; Vale, 1992.

הרכישה לנזקקים לדיור במשכנתאות, הלוואות ומענקים. בתהליכי ההפרטה העוברים על המשק הישראלי, כמו ברוב מדינות המערב, מתמרנת הממשלה בין הצורך והחובה לדאוג לשכבות חלשות ובין הרצון להעביר את נטל הבנייה לשוק הפרטי (הקבלנים) לצורך הגברת היעילות והחיסכון בהוצאות הציבוריות. בהתאם פועל שוק הדיור במתח בין כוחות פרטיים הפועלים למטרות רווח ובין כוחות ציבוריים הפועלים, לפחות לכאורה, לטובת הציבור. עם זאת, לגופים ציבוריים יש קושי גדול להפעיל את שוק הדיור באופן עצמאי, בייחוד במשק קפיטליסטי.¹⁹

ברוב מדינות המערב פועל שוק דיור חופשי, המשרת בעיקר את בעלי ההכנסה הגבוהה והבינונית. שוק זה אינו יכול לספק דיור לבעלי הכנסה נמוכה וכן לנזקקים שאינם יכולים למצוא לעצמם פתרונות דיור במסגרת השוק הפרטי. הסיבה לכך היא שהשוק הפרטי מונע על-ידי שאיפה לרווחים ואין לו עניין בפעילות שאין בצידה רווח. אספקת הדיור לנזקקים נופלת אפוא על כתפי הממשלות, הפועלות לשם כך בכמה אמצעים, חלקם ישירים וחלקם עקיפים. אספקת הדיור מתבצעת לעיתים בתמיכת הממשלה, אך באמצעות ארגונים ציבוריים (כגון איגודים מקצועיים, קואופרטיבים לדיור וחברות דיור – housing associations – הלוקחות על עצמן לדאוג לדיור לקבוצות ייחודיות באוכלוסייה, כגון נכים, וקשישים) ו/או באמצעות הרשויות המקומיות הפועלות באופן עצמאי. באופן זה מתמרנת המדינה בין הצורך לדאוג לשכבות חלשות ובין הרצון להעביר את נטל הבנייה אל השוק הפרטי. בהנחה כי מגורים לשכבות חלשות אינם משתלמים ליזמים פרטיים, המדינה מתגמלת אותם כדי להפוך את יצור הדיור לכדאי (רווחי). אולם יש לזכור כי דיור אינו מוצר רגיל. הוא עתיר השקעה ותלוי במשאבי הקרקע, הנמצאים בדרך-כלל ברשות המדינה. גם שולטת על משאבי ייצור אחרים כגון חומרים (חלקם הם חומרי יבוא המחייבים תשלום מיסים) וכן על אספקת כוח אדם וויסות זמינותו ותנאי העסקתו. השליטה בכל אלה מאפשרים למדינה לבנות במועדים ובמקומות שבהם היא מעוניינת, בעיקר את הדיור הנגיש לשכבות חסרות יכולת כלכלית, שאותן קל יותר לתמך בהתאם לתנאי היצע והביקוש.

במדינות סוציאליסטיות כדוגמת צרפת, הולנד וארצות סקנדינביה נעשית אספקת הדיור לקבוצות חלשות באמצעות תגבור היצע של השוק הפרטי לסקטורים מוגדרים מראש: מעוטי הכנסה, זקנים, נכים וכו'. כלומר, הדיור המיוחד נבנה מראש לאוכלוסייה

19. אבל גם במדינות קומוניסטיות, שבהן לא התאפשרה כל פעילות דיור אלא באמצעות הממשלה, כמו ברית המועצות לשעבר, אספקת הדיור לא היתה יעילה וביקושי הדיור לא סופקו באופן משיע רצון.

הנזקקת ומוצע לה באופן ישיר ובתנאים מיוחדים (למשל שכירות ציבורית מסובסדת לתקופות ארוכות, לפעמים לכל תקופת החיים). אבל גם בשוק הקפיטליסטי, אף שמדובר בשוק חופשי לכל דבר, קיימת התערבות ממשלתית בצורה בלתי ישירה, למשל על-ידי מיסוי, שמטרתה לעצב את כללי המשחק ולתמוך ב"שחקנים" מסוימים. בארצות-הברית, למשל, ה"שחקנים" המועדפים הם דווקא בעלי ההכנסה הבינונית-הגבוהה, שהתמיכה בהם נעשית באמצעות הטבות המעוגנות בפטור ממס על החזרי משכנתא. במדינות אחרות, בישראל, נתמכות האוכלוסיות החלשות באמצעות תכנון ופיקוח על אספקת הדיור, כאשר לאוכלוסיות הנזקקות מוצע סבסוד מתאים, אם לא של המוצר, דהיינו בניית דירות באמצעות הממשלה העומדות לרשות האוכלוסייה הנזקקת (בנייה תקציבית), הרי בסבסוד של הצרכן, באמצעות יצירת תנאי רכישה מועדפים לנזקקים לדיור, כגון משכנתאות נוחות, הלוואות ומענקים.

בארצות קפיטליסטיות כארצות-הברית, קנדה, אוסטרליה ויפן מבוססת אספקת הדיור על מנגנון השוק החופשי, המונע על-ידי שאיפה לרווחים. על כן היצע הדיור הוא תמיד ביחס ישיר לנכונות לשלם עבורו. הנחה בסיסית בשוק מסוג זה היא שהדיור הנרכש תואם את יכולת הרוכש. דהיינו, אלה שאינם יכולים להתחרות על מחירי דיור גבוהים רוכשים את הדיור הנעזב על-ידי בעלי היכולת העוברים לגור בדיור ברמה גבוהה יותר. תהליך זה, המכונה סינון (filtering), משפיע על מבנה הערים, המקבלות אפיון מובהק כתוצאה מנטישה ואכלוס מחדש של המגורים באזורים שונים. אזורים שנעזבים על-ידי בני המעמד הגבוה יותר נתפסים על-ידי בני המעמד הבינוני, המשפרים את מצבם, בעוד אזורים המגורים שלהם נתפסים על-ידי בני מעמד נמוך יותר. לתהליך זה, בייחוד בחברות מהגרים, מאפיינים אתניים, ההופכים אזורים שלמים בעיר לבעלי זהות אתנית מובהקת. תופעה זו מוכרת בייחוד בארצות-הברית, שם בני המעמד הבינוני המשפרים את מצבם עוברים לאזורים טובים יותר, בדרך-כלל מרוחקים ממרכז העיר.²⁰ אולם לאחרונה יש נטייה לחזור למרכזים עירוניים מתחדשים. תהליך הפוך זה, שבמהלכו נכנסת אוכלוסייה חזקה לשכונות מגורים מדורדרות יכול להיות תוצאה של התחדשות עירונית מתוכננת, או של התחדשות ספונטנית המבוססת על ג'נטריפיקציה, מהלך שבו מזהה אוכלוסייה של בני המעמד הגבוה (ג'נטרי) את הפוטנציאל הכלכלי של אזורים ירודים, רוכשת נכסים ומשביחה אותם ובכך משפרת את הסטטוס של הסביבה ואת ערכיה הכלכליים.

20. דוגמה לפרבור מסוג זה ראו במאמרה של ורה טרייטל בקובץ זה (העורכות).

נגישות לדיור

בעידן של גלובליזציה ושל האצת תהליכי הצבר הון, הולכות הכנסות העשירונים הנמוכים ויורדות, לעומת עלייה ניכרת בהכנסות העשירונים הגבוהים. לפער זה תורמים אבטלה מבנית וחוסר קביעות בתעסוקה, היוצרים מצב של חוסר ביטחון ומגבירים עוד יותר תהליכים של אי־שוויון. במציאות זו לא ניתן להשאיר את שוק הדיור, המהווה תשתית הכרחית למכלול מערכות חברתיות ומסגרת חיונית למילוי צרכים רגשיים ותרבותיים, בשליטה בלעדית של שוק ההון. דווקא בשוק קפיטליסטי ותחרותי, כדי שניתן יהיה להתחרות בשווקים בינלאומיים, על המדינה לבנות מסגרות תומכות שישמשו רשתות ביטחון. אספקת דיור הולם היא תנאי הכרחי ליצירת ביטחון חברתי וכלכלי. אולם כאשר מדובר בהתערבות ממשלתית בשוק הדיור, השאלה המרכזית העולה היא באילו אמצעים – האם על התמיכה להיות בצד ההיצע או בצד הביקוש? איזה סוג של סובסידיות ראוי לתת וכיצד הן ישפיעו על השוק?

הטענה הרווחת היא שכיום מקבלת רוב האוכלוסייה בישראל פתרונות דיור במסגרות הקיימות. אולם משמעות הדבר היא כי יש באוכלוסייה יחידים וקבוצות שאינם מצליחים להשיג דיור. מעבר לשאלת מצבם של אלה שצורכיהם אינם נענים, נשאלת השאלה אם במסגרת פתרונות הדיור הקיימים מתמלאת הדרישה כי כל אדם יקבל דיור הולם את העדפותיו ואת צרכיו, לרבות התייחסות לצרכים ייחודיים של פרטים ושל קבוצות שונות. הסוגיה שעיימה מתמודדת המדינה בקביעת מדיניות הדיור היא אם במסגרת התקציב הקיים יש לסייע לכלל האוכלוסייה, או שיש לתמוך רק באוכלוסיות החלשות ביותר. כלומר, אם ראוי להשקיע פחות בכל אזרח כדי לחלק את העוגה בין כלל האזרחים, או שמא להשקיע יותר באלה אשר במסגרת תנאי שוק הדיור מתקשים להשיג דיור הולם. הטענה הרווחת היא כי השקעת יתר באוכלוסיות החלשות, תוך ויתור על האוכלוסייה הנורמטיבית (זוגות צעירים, למשל) תגרום להגדלת האוכלוסייה הנזקקת, מאחר שיותר אנשים ממעמד הביניים לא יוכלו לעמוד בנטל הוצאות הדיור. עם זאת, הקטנת התקציבים עבור האוכלוסיות החלשות, תחליש אותן עוד יותר ותהפוך אותן לנזקקות ולשוליות. לאור חשיבותה הייחודית של סביבת הדיור למכלול מרכיבי איכות החיים, לאופן שבו היא מתנה קבלה של שירותים חיוניים ולדרך שבה היא יוצרת זהות והשתייכות חברתית וכלכלית, ברור כי נגישות לדיור הולם היא תנאי הכרחי לתפקוד נאות בחברה.

השאלה היא, אם כן, מהי איכות הדיור העומד לרשות האוכלוסייה ומהם הפערים הקיימים בין קבוצות אוכלוסייה שונות. במדידת מכלול רכיבי דיור – כגון צפיפות, ערך הנכס, הבעלות עליו והציוד הביתי – שנערכה באמצע שנות התשעים, נמצאו פערים

גדולים בין קבוצות אוכלוסיה שונות (לויין וקלוש, 1994). הממצאים הראו כי בהשוואה בין יהודים וערבים שמאפייניהם החברתיים והכלכליים דומים הייתה רמת הדיור של היהודים גבוהה בהרבה. גם בין יהודים אשכנזים ומזרחים נמצא פער שהתבטא בתנאי דיור טובים יותר של בני המעמד הבינוני הגבוה, שנמצאו בעיקר בקרב אוכלוסייה אשכנזית ובערים וביישובים בעלי רוב אשכנזי. אף שלא נערך מחקר המשך, יש להניח, ביחוד לנוכח התרחבות הפערים הסוציו-אקונומיים במדינת ישראל בעשרים השנים האחרונות, כי גם הפערים בדיור גדלו.

נשאלת גם השאלה מה מצבן של האוכלוסיות שצורכי הדיור שלהן אינם נכללים בשיקולי המדיניות הציבורית. כך, למשל, צורכי הדיור של האוכלוסייה הערבית בישראל, שלאורך השנים הייתה התעלמות מדרישותיה הייחודיות, ביחוד לנוכח הדגש שהושם על מימוש יעדים לאומיים של קליטת עלייה ופיזור אוכלוסין. עד שנות השבעים סופקו עיקר צורכי הדיור בסקטור הערבי על-ידי בנייה עצמית ובמימון פרטי, והתשתיות הציבוריות ביישובים ערביים הן עד היום מהירודות במדינה. התעוררות לנושאי הדיור באוכלוסייה הערבית נדרשה בעיקר לשינוי דפוסי ההתיישבות של אוכלוסייה זו, על רקע החשש מבנייה לא חוקית ובניסיון למקם אותה ולמסד בעלויות על קרקע.

השאלה של דיור הולם, אשר ביסודה ההכרה כי מענה לצורכי דיור הוא תנאי הכרחי ליצירת מסגרת חיים נאותה לפרט ולקהילה, חייבת לעמוד שנית למבחן, ביחוד לאור ההבנה כי למערכת המגורים השפעה מכרעת על כינון ועיצוב זהות ומשמעות וההכרה בשונות בין פרטים וקהילות. מחקר שבחן מהן איכויות דיור רצויות בהסתמך על הערכה סובייקטיבית של משתמשים (צ'רצ'מן, לויין וקלוש, 1999) הראה כי הגורמים החשובים בסביבת המגורים מתייחסים לנושאים אשר הערכתם היא אישית, כגון מיקום וחלוקת החדרים בדירה, סוג החדרים, מיקום הדירה בבניין, גמישות הדירה (היכולת לעשות בה שינויים), פרטיות, גימור וסידור פנימי וכיוצא באלה. הנושאים שזוהו כבעלי חשיבות ייחודית עבור קבוצות אוכלוסייה שונות, על-פי גיל, מיגדר, השתייכות אתנית ודתית מראים כי המשמעות של שוויון בדיור אינה סביבת מגורים זהה לכל, אלא דווקא שמירה על שונות והיכולת לענות על צרכים ייחודיים.

דיון עכשווי בדיור

במתח הגובר בין תכנון לאדריכלות והתגבשות תחומי ידע אלו כשתי דיסציפלינות מקצועיות נפרדות, יש נטייה להבדיל בין בחינה של נושאי דיור ושיכון מנקודת מבט חברתית וכלכלית – בהתייחס לכלים לאספקת דיור, הסדרי מימון, השקעות בתשתיות,

תנאי הדיור ואיכותם – ובין התייחסות אדריכלית, העוסקת בעיצוב מערכי שכונות, טיפוסי דיור ודפוסי בנייה כחלק מארגון סביבות המגורים. בהפרדה זו בין מהלכי מדיניות (תכנון) לבין עיצוב סביבות מגורים ומבני דיור (אדריכלות) העיסוק בשאלת הדיור מצומצם, בייחוד ביחס לכברת הדרך האידיאולוגית והמקצועית שעברו שני התחומים. כפי שטוען קלאפם (Clapham, 2002), גישות מקובלות בדיון במגורים אינן תקפות עוד, עם השתנות סדר היום הכלכלי, החברתי והפוליטי. מגמות גלובליזציה, הצטמקות מדינת הרווחה ותהליכי הפרטה מואצים גרמו להקטנת מעורבות הממשלות בדיור, לעיתים עד כדי הפרטה של כל מלאי הדיור בבעלות המדינה בתקווה לצמצם את ההוצאה הציבורית. מגמות עכשוויות במחקר מגורים נדרשות לשם שינוי בשיח התרבותי, גם ביחס למחשבה ולמעשה האדריכלי והתכנוני. סדר־היום המודרניסטי, שהעלה על נס את האוניברסליות והשוויון בין בני־האדם, למרות כשליו המובנים, עדין תקף. עם זאת, הקריאה המאוחרת יותר לשחרור מן הדוגמטיות הסכמטית לטובת מורכבות רבת־תרבותית של ייחוד ושונות עדיין רלוונטית. המושג "שוני" (difference), שהוא לכאורה היפוכו של השוויון, נדרש למעבר מהסתופפות תחת גרסה אחת של מודרניות להכרה בסוגים שונים של מודרניות. יתרה מזאת, כפי שמציעים רם וברקוביץ (2005), ראוי להתעלות מעל למחלוקת בין שוויון לשוני לקראת סדר־יום המחבר ומאזן בין מושגי השוויון המודרניסטיים למושגי השוני הפוסט־מודרניסטיים. לטענתם הגיע הזמן להחזיר אל הדיון את מושג השוויון, אבל הפעם ביחד עם מושג השוני, אשר לא נועד להוות תחליף למושג השוויון המודרניסטי, אלא להרחיבו ולהגדיל את מורכבותו. האופן שבו משתלב השיח האדריכלי והתכנוני בסדר־יום זה אינו ברור עדיין, ועל אדריכלים ומתכננים להגדיר את תרומתם ולקבוע לעצמם מטרות ויעדים שיהפכו אותם בני שיח בדיון זה.

ביבליוגרפיה

ורצברגר, א. 2001. **האם השוק השני למשכנתאות יפתור את בעיית הדיור של זוגות צעירים?** תל-אביב: מרכז אדוה.

זיהר, ד. (בדפוס). **פרויקט "בנה ביתך": המרחב הבנוי בנקודת שינוי חברתית תרבותית ומקצועית.** עבודת מאסטר, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון, חיפה.

כרמון, נ., לו יון, י., ליפשיץ, מ., עמיר, ש., צ'מנסקי, ד. וקיפניס, ב. 1990. **ההתיישבות החדשה בגליל: מחקר הערכה.** חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.

כרמי, ר. 1977. "ערכים אנושיים בארכיטקטורה עירונית". בתוך: חרל"פ, ע. (עורך), **ישראל בונה 1977**, ירושלים: משרד השיכון עמ' 320-328.

לריון, י. וקלוש, ר. 1994. **דיור ואישיוויון.** תל-אביב: מרכז אדוה.

סבירסקי, ש', קנור-אטיאס, א' ואטקין, א' 2002. **מימון ממשלתי של ההתיישבות הישראלית ביש"ע ובגולן בשנות התשעים: רשויות מקומיות, בנייה למגורים וסלילת כבישים.** תל-אביב: מרכז אדוה.

צובארי, ו. ושפר, ד. 1991. **הערך הכלכלי של שיפורים במאפייני המגורים: השוואה בין גישות אמידה חלופיות.** חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.

צ'רצ'מן, א., קלוש, ר. ולריון, י. 2002. **תנאי הדיור של קבוצות אוכלוסייה במדינת ישראל: בחינה חברתית-מרחבית.** חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.

--, לריון, י. וקלוש, ר. 1999. **מדדי רווחה ואיכות המגורים: פיתוח מערכת מדדים כוללת להערכת סביבת המגורים.** תל-אביב: מרכז אדוה.

-- ורוזנפלד, נ. 1978. **קווים מנחים לתכנון סביבת המגורים: דרג המקוף.** חיפה: הטכניון, התחנה לחקר הבנייה.

קון, מ. 1989. **אדם בונה ביתו: חופש או כפייה בשיכון הציבורי.** תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קלוש, ר. 2006. "העיר הישראלית: המקום של היומיום והלאום". בתוך: פנסטר, ט. ויעקובי, ח. (עורכים), **עיר ישראלית או עיר בישראל: שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוח.** ירושלים: מכון ון ליר, עמ' 216-244.

-- ולריון, י. 2000. "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב". **תיאוריה וביקורת** 16: 153-185.

רם, א. וברקוביץ, נ. 2005. "שוויון ושוני - מבוא". בתוך רם, א. וברקוביץ, נ. (עורכים), **אי/שוויון.** באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, עמ' 7-14.

Alexander, E. R., Alterman, R. and Law Yone, H. 1983. "Evaluating Plan Implementation: the national statutory planning system in Israel." *Journal of the American Planning Association* 50: 314-327.

Bozdogan, S. 2002. *Modernism and Nation Building*. Seattle: University of Washington Press.

Bratt, R. 1986. "Public Housing: The Controversy and Contradiction." In: Bratt, R., Hartman, C. and Meyerson, A. (eds.), *Critical Perspectives on Housing*, Philadelphia: Temple University Press, pp. 335-61.

Ciucci, G. 1981. "The Invention of the Modern Movement." *Oppositions* 24: 69-91.

- Clapham, D. 2002. "Housing Pathways: A Post Modern Analytical Framework." *Housing, Theory and Society* 19(2): 57-81.
- Kemp, P. and Smith, S. J. 1990. *Housing and Social Policy*. London: MacMillan.
- Cooper-Marcus, C. and Sarkissian, W. 1988. *Housing As If People Mattered: Site Design Guidelines for the Planning of Medium-Density Family Housing*. Berkeley: University of California Press.
- Frampton, K. 1985. "Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance." In: Foster, H. (ed.), *Postmodern Culture*. London: Pluto Press.
- Gans, H. 1959. "The Human Implications of Current Redevelopment and Relocation Planning." *Journal of the American Institute of Planners* 25:15-25.
- Habraken, N. J. 1966. "Three R's for Housing." *Forum* XX(1): 1-38.
- 1972. *Supports: An Alternative to Mass Housing*. London: Architectural Press.
- Hall, P. 1988. *Cities of Tomorrow*. Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. 1985. *The Urbanization of Capital*. Oxford: Blackwell.
- Holston, J. 1998. *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasilia*, Chicago: University of Chicago Press.
- Kemeny, J. 1992. *Housing and Social Theory*. London: Routledge.
- Kusno, A. 2000. *Behind the Postcolonial: Architecture, Urban Space and Political Cultures in Indonesia*. London/New York: Routledge.
- Marcuse, P. 1978. "Housing Policy and the Myth of The Benevolent State." *Social Policy* (Jan./Feb.): 21-27.
- Mumford, L. 1961. *The City in History: Its Origins, Its Transformations and Its Prospects*, New York: Brace, Harcourt.
- Mumford, E. 2000. *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*, Cambridge: MIT Press.
- Ockman, J. 1993. *Architecture Culture 1943-1968*, New York: Rizzoli.
- Offe, C. 1984. *Contradictions of the Welfare State*, Cambridge: MIT Press.
- Oxman, R. 1983. *To Grow a House: An Introduction to the Core-House Concept*, Eindhoven: Technical University.
- Rapoport, A. 1977. *Human Aspects of Urban Form*. New York: Pergamon Press.
- Salins, D. P. 1998. "Housing is a Right? Wrong!" *Housing Policy Debate* 9 (2): 259-66.
- Smithson, A. 1968. *Team 10 primer*. Cambridge, MA.: MIT Press.
- Turner, J. F. C. 1972. "Housing as a Verb." In: Turner, J. F. C. and Fichter, R. (eds.), *Freedom to Build: Dweller Control of the Housing Process*. New York: The Macmillan Company, pp. 148-175.
- Tzonis, A. 2003. "Introducing an Architecture of the Present, Critical Regionalism and the Design of Identity." In: Lefaivre, L. and Tzonis, A. (eds.), *Critical Regionalism, Architecture and Identity in a Globalized World*. Munich: Prestel, pp.14-21.
- Vale, L. 1992. *Architecture, Power and National Identity*. New Haven: Yale University Press.

- Van Vliet, W. 1990. "The Privatization and Decentralization of Housing." In: W. van Vliet and van Weesep, J. (eds.), *Government and Housing: Developments in Seven Countries*, Newbury Park, CA: Sage Publications, pp. 9-24.
- Yiftachel, O., 1998. "Planning and Social Control: Exploring the Dark Side." *Journal of Planning Literature* 12(4): 395-406.

על המשתתפים בספר

רחל זבה

אדריכלית, פרופסור-חבר בטכניון. הדוקטורט שלה עסק בנושא פסיכולוגיה חברתית. עבודתה האקדמית מתמקדת בפסיכולוגיה ואנתרופולוגיה סביבתית, בסביבות של ילדים ובתורת הצבע. מאמריה פורסמו בספרים וכתבי עת בארץ ובעולם. בימים אלה עובדת על הצבע כגורם הסחה ועל קצב השינוי התרבותי ביישוב הבדווי.

ורה טרייטל

אדריכלית, בעלת תואר שני מהפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון, חיפה. כותבת עבודת דוקטורט העוסקת בשיח האדריכלי בישראל בשנות השמונים. מרצה בפקולטה לארכיטקטורה בטכניון.

חיים יעקובי

אדריכל ומתכנן, מרצה במחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן גוריון. עבודתו האקדמית מתמקדת במרחב העירוני כיחידה פוליטית, חברתית ותרבותית. מאמרו פורסמו בכתבי עת בארץ ובעולם ועוסקים בפוליטיקה של העיר, צדק חברתי, פוליטיקה של זהויות וגלובליזציה ותכנון עירוני. ב-1999 הגה את רעיון הקמת 'במקום – מתכננים למען זכויות תכנון' והיה ממקימי העמותה.

שלי כהן

אדריכלית ואוצרת הגלריה בבית האדריכל, יפו. סידרת התערוכות **מקומי** שהיא אוצרת בוחנת היבטים חברתיים של המרחב הישראלי. סיימה תואר שני במכון כהן להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות, אוניברסיטת תל-אביב; מוסמכת לארכיטקטורה של הטכניון, חיפה; בוגרת תואר ראשון בפילוסופיה ותולדות האמנות, אוניברסיטת תל-אביב; בוגרת הסמינר החדש לאוצרות, תיאוריה וביקורת, קמרה אובסקורה, תל-אביב. מרצה בחוג לעיצוב פנים במסלול האקדמי של המכללה למינהל. ערכה עם חיים יעקובי את הספר **הפרדה: הפוליטיקה של המרחב בישראל** (חרגול ועם עובד, 2007).

איריס לוין

אדריכלית, בעלת תואר ראשון באדריכלות ובינוי ערים ותואר שני בתכנון ערים ואזורים של הפקולטה לאדריכלות ובינוי ערים בטכניון, חיפה. בין לבין עבדה במשרדי אדריכלות פרטיים בתל-אביב, שם התמחתה בעיקר במבני ציבור ובמגורים. עבודת התיזה שלה עסקה בשכונת גבעת פרדיס. בימים אלה כותבת עבודת דוקטורט באוניברסיטת מלבורן, אוסטרליה.

נעמה מישר

בוגרת הטכניון באדריכלות נוף ובעלת תואר שני ללימודי תרבות מן האוניברסיטה העברית. מלמדת במסלול לאדריכלות נוף בטכניון, אוצרת תערוכות אדריכלות ואמנות וחברה בוועד המנהל של עמותת 'במקום - מתכננים למען זכויות תכנון'.

אלונה נצן-שיפטן

אדריכלית, מרצה בכירה בטכניון, תואר שני ושלישי בהיסטוריה ותיאוריה של ארכיטקטורה מאוניברסיטת TIM. עבודתה האקדמית מתמקדת באדריכלות שלאחר מלחמת העולם השנייה בישראל ובארצות-הברית ובפוליטיקה של הארכיטקטורה. מאמריה פורסמו בספרים וכתבי-עת בארץ ובעולם. עובדת על ספר בנושא הישראליזציה של ירושלים אחרי 1967.

איל עמיר

בעל תואר ראשון ושני מהחוג להיסטוריה כללית, אוניברסיטת תל-אביב. תואר שלישי מהפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון, חיפה. בעל תעודת הוראה במוזיקה ממכללת אורנים, המכון למוזיקה. עסק עשר שנים בריכוז התכנון והבנייה בקיבוץ יפתח. לימד בטכניון ובמכללת תל-חי, ועסק במחקר במסגרת המוסד למחקר ופיתוח בטכניון. כיום מרצה להיסטוריה במכללת צפת, החטיבה האקדמית.

טולה עמיר

אדריכלית, בוגרת קורס טבחות בבית-הספר למלונאות תדמור; בוגרת בית-הספר לאדריכלות AA בלונדון, תואר שני בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה מאוניברסיטת תל-אביב. מרצה בבית-הספר עזריאלי לאדריכלות באוניברסיטת תל-אביב. אוצרת הביתן הישראלי בנינאלה לאדריכלות בוונציה, 2006.

חנא פרח

יליד 1960, ממשפחת מגורשי בירעם. בנאי, ארכיטקט, אמן. מתכנן ומעצב פרויקטים במגזר העסקי והפרטי. השתתף בתערוכות קבוצתיות.

ארזה צ'רצ'מן

פרופסור בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון. מומחית לפסיכולוגיה סביבתית, תחום העוסק בקשר ההדדי בין אנשים לבין סביבתם הפיזית-חברתית. בין נושאי המחקר שלה: שיתוף הציבור בתהליכי קבלת החלטות; תכנון של סביבות מגורים ברמת העיר, השכונה, הבניין והדירה; הצרכים הסביבתיים של קבוצות שונות באוכלוסייה – נשים, ילדים, קשישים, אנשים עם מוגבלויות.

דני רבינוביץ

מרצה בכיר בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה ובית-הספר פורטר ללימודי סביבה, אוניברסיטת תל-אביב. כותב קבוע בעמוד הדעות של הארץ. מתמחה בשאלות תרבות וחברה, הערבים בישראל, סביבה וחברה, אתנוגרפיה ושיטות מחקר איכותניות במדעי החברה. בין ספריו: *Overlooking Nazareth: The Ethnography of Exclusion in a Mixed Town in Galilee* (Cambridge University Press, 1997); **הפלסטינים** (המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, 1998); **הדור הזקוף** (כתר 2002).

הדס שדר

אדריכלית וחוקרת המתמחה בהיסטוריה של השיכון הציבורי בישראל. מלבד במחקר ההיסטורי הארכיטקטוני, מתמקדת שדר בתכנים החברתיים והתרבותיים של המצאי המבני, בהם היא רואה כלי להבנת החברה הישראלית. מאמריה פורסמו בארץ ובעולם. מרצה בכירה בפקולטה לארכיטקטורה בטכניון ומרצה במסלול האקדמי של המכללה למינהל ובמכללת ויצ"ו חיפה.

אורין שחר

אדריכלית, בוגרת המחלקה לאדריכלות בבצלאל – אקדמיה לאמנות ועיצוב בירושלים; לומדת לתואר שלישי בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון, חיפה. עבודת המחקר שלה עוסקת בתהליכי הקמתה של קריית חסידי גור בחצור הגלילית, בדגש על בחינת הקשר שבין השיח והמעשה האדריכלי לעמדה אמונית-אידיאולוגית, מבנה קהילתי, ומציאות היסטורית, תרבותית וגיאו-פוליטית.

יהוטל שפירא

אדריכלית, עבדה כאדריכלית עצמאית. השלימה לימודי תואר שני בלימודי תרבות באוניברסיטה העברית בירושלים. דוקטורנטית במחלקה לאדריכלות ותכנון ערים בטכניון. מחקרה ומאמריה מתמקדים בקשר בין תיאוריה אדריכלית, פילוסופיה ואדריכלות פרקטית, וכן בין אדריכלות ומרחב בישראל לבין תיאוריות תרבותיות ביקורתיות והפוליטיקה של הזהויות. ממייסדי עמותת 'במקום'.

